

UNIVERZITET U NOVOM SADU
ASOCIJACIJA CENTARA ZA INTERDISCIPLINARNE I
MULTIDISCIPLINARNE STUDIJE I ISTRAŽIVANJA – ACIMSI
CENTAR ZA RODNE STUDIJE

**DISKURSI O
ŽENAMA BOKE KOTORSKE: RODNI IDENTITETI (1815-2015)**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentorka:
Dr Svenka Savić, profesorka emeritus

Studentkinja:
Ervina Dabižinović

Novi Sad, 2017.

Univerzitet u Novom Sadu
Asocijacija centara za interdisciplinarnu i
multidisciplinarnu studiju i istraživanja – ACIMSI
Ključna dokumentacijska informacija

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorski rad
Ime i prezime autora: AU	Ervina (Jerko) Dabižinović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	dr Svenka Savić profesorka emeritus
Naslov rada: NR	Diskursi o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815-2015)
Jezik publikacije: JP	srpski jezik ijekavskog izgovora
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Republika Srbija
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2017
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Univerzitet u Novom Sadu ACIMSI Centar za rodne studije Trg Dositeja Obradovića 6, 21000 Novi Sad

Fizički opis rada: FO	Stranica 346; Poglavlja (7); Napomena (51); Tabela (16); Priloga: Biogrami (23); Životne priče (6); Fotografija (23); Udruženja (13); Škola (8).
Naučna oblast: NO	Rodne studije
Naučna disciplina: ND	Rodne studije
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Boka Kotorska, identitet, interkulturalnost, rodne studije, obrazovanje, ženske organizacije, životne priče,
UDK	
Čuva se: ČU	Univerzitetska biblioteka UNS
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Rasutost i postojanje malog broj podataka o doprinosu žena razvoju emancipacije u Boki Kotorskoj čini da se održava stereotipna slika o ženama kao pasivnim i gurnutim u privatnu sferu. Cilj istraživanja je prikupljanje, selekcija i klasifikacija podataka na jednom mjestu o institucijama obrazovanja za žene, udruženjima žena i doprinosu pojedinih žena emancipaciji i ravnopravnosti u Boki Kotorskoj tokom dva vijeka (1815-2015). U fokusu pažnje su identiteti žena u određenom vremenu i prostoru.</p> <p>1. Hipoteza: U Boki Kotorskoj postoje mnogobrojni podaci o dostignućima žena, za period 1815-2015. rasuti po različitim izvorima i otuda nedovoljno dostupni javnosti.</p> <p>Tri su metoda analize: metodu analize diskursa; interseksionalnosti, metod životne priče.</p> <p>Uzorak čine tri tipa empirijskog materijala: 1. Biografije pojedinačnih žena (ukupno 21); 2. Biografije udruženja žena (ukupno 6); Biografije škola za žene (ukupno 5). Analiza biografija žena sadrži 6 komponenata identiteta (djetinjstvo, brak i porodica, profesionalni identitet, rodno senzitivni jezik (ROJ), devedesete godine 20.vijek, članstvo u udruženjima).</p> <p>Rezultati istraživanja pokazuju da su pojedinke, udruženja žena i škole za žene, značajno doprinijele razvoju i emancipaciji ukupnog društva u Boki Kotorskoj, o čemu u društvenoj, obrazovnoj i akademskoj zajednici ima dovoljno podataka, a do sada neproučenih.</p> <p>Osnovni je rezultat da su žene tokom dva vijeka</p>

	<p>u prostoru Boke Kotorske oblikovale svoje indentitete shodno potrebama i na korist društva, a preko različitih kreativnih akcija. Zaključujem da će ovdje sistematizovani empirijski podaci poslužili za vrednovanje učinka žena tokom dva vijeka ne samo u prostoru Boke Kotorske. Zato se podaci mogu iskoristiti u nastavnom procesu u osnovnim i srednjim školama, posebno na interdisciplinarnim rodnim studijama na univerzitetima u Crnoj Gori i u regionu. Podaci su djelatni i za osnivanje Muzeja žena u Crnoj Gori.</p>
<p>Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP</p>	
<p>Datum odbrane: DO</p>	
<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	

Novi Sad University

Association of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research Centres (ACIMSI)

Paper Key Information

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monograph documentation
Tip zapisa: TZ	Textual printed material
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	PhD thesis
Ime i prezime autora: AU	MA Ervina (Jerko) Dabižinović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	PhD Svenka Savić, professor Emeritus
Naslov rada: NR	The Discourses on women from Boka Kotorska: gender identities (1815-2015)
Jezik publikacije: JP	Serbian
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Serbia
Uže geografsko područje: UGP	AP Vojvodina, Novi Sad
Godina: GO	2017

Izdavač: IZ	author reprint
Mesto i adresa: MA	University of Belgrade Faculty of Political Sciences Jove Ilića 165, Beograd

Fizički opis rada: FO	346 pages; 7 chapters / 51 notes; biogram items (1-23)/ 6 life stories items; 16 tables; 23 photo items; 13 associations items; 8 school items
Naučna oblast: NO	gender studies
Naučna disciplina: ND	gender studies
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Boka Kotorska, education, gender studies, identity, interculturalism, life–stories, women's associations
UDK	
Čuva se: ČU	University of Novi Sad
Važna napomena: VN	Library of the University UNS
Izvod: IZ	<p>It seems that dispersion and scarcity of information about women’s contribution to emancipation in Boka Kotorska may support the stereotypical image of women being passive and moved to a private sphere. The aim of the research is to collect, select and classify the information about the institutions for education of women, women’s associations and individual contributions of women to emancipation and equality in Boka Kotorska over the period of two centuries (1815-2015). Identities of women in certain time and space have been in focus of attention</p> <p>Hypotesis 1: There is plenty of information</p>

about women's accomplishments in Boka Kotorska for the period between 1815 -2015, dispersed through various resources, hence insufficiently accessible to the public.

Three methods of analysis are the method of discourse analysis; intersectional analysis and the method of life stories.

The sample includes three types of empirical materials: 1. Biographies of individual women (21 in total); 2. Biographies of women's associations (6 in total); 3. Biographies of schools for women (5 in total). The analysis of women's biographies comprises 6 components of personal identity (childhood, marriage and family, professional identity, gender sensitive language (GSL), the decade of nineties in 20th century, membership in various associations).

The results of the research show that the individuals, women's associations and schools for women, have considerably contributed to the overall emancipation of society in Boka Kotorska , but the evidence of the same has not been fully disclosed to the general intellectual and academic public. The crucial result is the one about women formatting their identities in accordance with the needs and benefits of society through various creative activities in Boka Kotorska in the period of two centuries.

Herefor, I conclude that these systematized empirical data will be valuable for the evaluation of women's accomplishments in the period of two centuries in Boka Kotorska, but elsewhere too. All the pieces of information are relevant to be used in educational process at various levels, starting from the primary and secondary schools, and especially important for the interdisciplinary gender studies at the universities in Montenegro and in the region. It is possible to use them effectively in founding the Museum of Women in Montenegro.

Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:

Zahvaljujem svim koleginicama i prijateljicama iz ANIME Centra za žensko i mirovno obrazovanje, posebnu Ljubomirki Ljupki Kovačević, fondacije Rekonstrukcija ženski fond Mileniji Vračar, iz Centralne bibiloteke Đurađ Crnojević na dokumentaciji i priložima, na nesebičnoj pomoći.

Zahvalnost dugujem Anici Radan za transkripciju izgovora imena i prezimena na engleskom jeziku, Biljani Gligorić za tehničku obradu teksta, mentorki dr Svenki Savić, profesorki emerita za podršku i nastojanje da ovu tezu završim. Posebnu zahvalnost dugujem svojoj sestri za nesebičnu podršku koju mi pruža u mom profesionalnom radu.

Strana imena i prezimena citiranih autora/ki u originalu i transkripciji

Assmann, Jan [Asman, Jan]

Drusilla Cornel [Drusila Kornel]

Enn Lane [An Lein]

Gayle Rubin [Gejl Rubin]

Hildegard iz Bingena [Hildegard von Bingen]

Lynn Davidman [Lin Dejvidmen]

Edith Stein [Edit Štajn]

Joanna Scott [Džoan Skot]

Judith Butler [Džudite Batler]

Kimberle Crenshaw [Kimberli Krenšo]

Kol, Joxan Georg [Kol, Džon Džordž]

Reinharz, Shulamit [Reinharc, Šulamit]

Rovinski, Pavle. Apaolonović [Rovinski, Pavle Apolonovič]

Mandere, Henri Van [Mendera, Henri Van]

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. O položaju žena u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj do 1918. godine.....	6
1.1.1. Crna Gora.....	6
1.1.2. Boka Kotorska.....	10
1.2. Žene između dva rata u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj.....	17
1.3. Žene Boke Kotorske u Drugom svjetskom ratu.....	24
1.4. Od SFRJ do Države Crne Gore.....	27
1.5. Tranzicija.....	32
1.6. Teorijski pristup.....	35
2. METODOLOŠKI OKVIR.....	39
2.1. Cilj istraživanja.....	39
2.2. Hipoteza.....	39
2.3. Uzorak.....	39
2.4. Hronološki redoslijed.....	40
2.5. Metode analize.....	45
2.5.1. Metoda diskurs analize.....	45
2.5.2. Metod intersekcionalnosti.....	46
2.5.3. Metod životne priče.....	46
3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	53
3.1. Prva faza: 1815-1915. god (Austrija, Kraljevina SNS, Kraljevina Jugoslavija).....	53
3.1.1. Biografije žena prva faza: 1815-1915. god.....	53
Ana Marija Marović (1815-1887).....	53
Komnenović Olga (1880-1970).....	55
Darinka Kvekić Petrović (1836- 1892).....	55
Ida Verona (1863-1925).....	56
Emilijana Lipovac Stefanović (1864-1953).....	59
Antica Madžar Dabinović (1881-1968).....	59
Divna Veković (1884-1945).....	59
Vida Matjan (1896-1995).....	61
Katica Muk (1904-?).....	64
3.2. Druga faza: 1915 - 1945. god. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).....	66
3.2.1 Biografije žena druga faza: 1915 - 1945.god.....	66
Lidia Jovanović (1914- 2015).....	66
Danica Kosić (1921– 1943).....	68
Danica Bojanić (1922 – 1942).....	69
Danica Đurović (1922- 1943).....	69
Danica Popivoda (1924-1944.).....	69
Danica Tomašević (1925- 1943).....	70
3.2.2. Zaključak.....	71

3.3. Treća faza: 1945- 2015. god (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)/ Savezna Republika Jugoslavija (SRJ); Zajednica Srbije i Crne Gore (ZSCG) država Crna Gora.)	72
3.3.1. Biografije žena treće faza: 1915- 1945.god	72
Marija Pejović Crnić (1934-...)	72
Mileva Filipović (1938-...)	73
Ljubomirka Ljupka Kovačević (1951-...)	76
Slađana Vučićević (1956-...)	77
Lenka Blehova Čelebić (1961-...)	78
Sanja Bauk (1972-...)	79
Paula Petričević (1976-...)	79
Fatima Naza (1980-...)	80
3.4. Rezultati analize životnih priča žena	81
3.5. Organizovanje žena Boke Kotorske 1900-1945	90
3.5.1. Organizovanje žena Boke Kotorske 1941-1945	107
3.5.2. Organizovanje žena od 1945 – 2015	127
3.5.3. Opšti zaključak	137
3.6. Obrazovanje žena u Boki Kotorskoj	138
3.6.1. Proces obrazovanja žena u Boki Kotorskoj	147
3.6.2. Zaključak	160
4. DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA	162
5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	167
6. LITERATURA	168
7. PRILOZI	178
7.1. Biogrami (1-23)	178
7.2. Životne price žena Boke Kotorske (1-7)	197
7.2.1. Marija Crnić Pejović*	197
7.2.2. Kovačević Ljubomirka Ljupka	214
7.2.3. Slađana Vučićević	237
7.2.4. Sanja Bauk	247
7.2.5. Paula Petričević	257
7.2.6. Fatima Naza	279
7.2.7. Vida Matjan (1898- 1995)	292
7.2.7 a. Razgovor sa Duškom i Slavom Đučićem*o Vidi Matjan	297
7.3. Lista termina	305
7.4. Tabele	308
7.5. Prilog Fotografije (1-23)	325
7.6. Prilog Udruženja (1-13)	332
7.7. Prilog Škole (1-8)	335

Spisak skraćenica

(AFŽ) Antifašistički front žena

(AVNOJ) Antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije

(CANU) Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

(CASNO) Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja

(C. Kr) Carsko- kraljevsko

(FNRJ) Federativna narodna republika Jugoslavija

(NOF) Narodno oslobodilači front

(NOR) Narodno oslobodilački rat

(NRCG) Narodne Republike Crne Gore

(NVO) Nevladina organizacija

(PK KPJ) Pokrajinski komitet komunističke partije Jugoslavije

(RTCG) Radio Televizija Crne Gore

(SFRJ) Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

(SKJ) Savez komunista Jugoslavije

(SKOJ) Savez komunističke omladine Jugoslavije

(SRJ) Savezna Republika Jugoslavija

(ZSCG) Zajednica Srbije i Crne Gore

(ZAVNO) Zemaljsko antifašističkog Vijeća narodnog oslobođenja

(ŽINEC) Ženski informativno-edukativni centar

1. UVOD

U regionu jugoslovenskog prostora objavljeni su podaci o prisustvu žena u javnom životu u pojedinim gradovima iz istorijske perspektive. Tako je nezaobilazna monografija za Novi Sad Stojaković (2001), koja je inicirala štampanje brošure za druge gradove, na primjer, za Kikindu (Srđić, 2011), za Beograd (Tabački, 2012), za Bajinu Baštu i Užice (Jevtić, Tabački, 2012). Publikacije o istaknutim ženama ili ženskom organizovanju i udruživanju su danas nezaobilazne kada se piše istorija žena (Pavlović, 2010 za Kruševac; Stojanović, Ristić, Mijajlović za Leskovac; Vujošević, 2012. za Kragujevac; Jovanović, 2013. za Niš). Zatim su tu geografske mape sa ženama u njima: za Novi Sad (Stojaković, Isakov 1999), za Kikindu (Centar za podršku ženama Kikinda, 2010); za Kotor (Udruženje Expeditio 2014). U njima su ubilježena mjesta važna za ženska udruženja i žene pojedinačno toga grada. Dosadašnji podaci, uglavnom podstaknuti istraživanjem započetim u Udruženju "Ženske studije i istraživanja" u Novom Sadu danas su značajni dokumenti o prisustvu žena u javnom (društvenom, političkom, naučnom i kulturnom) životu kako u Srbiji tako i u regionu (Čaušević, 2014. god. za Bosnu i Hercegovinu; Lazić, Vukašinović, Žugić za Semberiju, Republika Srpska; Udruženje ANIMA- Kotor, 2004. za Crnu Goru). U Hrvatskoj se takvi podaci daju u drugim medijima (kao što su film, video zapisi i sl.), a postoje u svim navedenim gradovima i spomenici, ulice ili trgovi koji nose ime znamenite žene toga grada. Važno je naglasiti da ove podatke donose ženska udruženja (nastala nakon devedesetih godina 20.vijek) u novoformiranim državama na Balkanu, pa je njihova zasluga što su sakupile, sistematizovale i objavile dragocjen materijal o pojedinačnim ženama i/ili ženskim organizacijama. Ovo nastojanje nije do danas kritički procjenjivano i široj akademskoj javnosti, ali je već sada jasno da se takvi podaci nude za pisanje buduće istorije i za preoblikovanje obrazovanja na ovim prostorima u pravcu jednake vidljivosti žena i muškaraca u doprinosu razvoja društvu, pa je prije ulaska u neposrednu obrzovanu praksu potrebna i kritička procjena takvih podataka iz perspektive studija roda, što je predmet ovog rada.

Kada je riječ o Crnoj Gori, relativno je mali broj pojedinki koje se bave prikupljanjem, sistematizovanjem i naučnim dokumentovanjem podataka o ženama iz istorije i savremene situacije, a kritička procjena toga izostaje. Ipak važno je naglasiti da je vrijedan pažnje rad niza autorki: Filipović (1980;2003), Krivokapić (2010), Radulović (2009), Glušica (1996), Bulatović (2014).

Drugo polje djelovanja predstavljaju ženske grupe u Crnoj Gori koje su imenovale probleme žena kroz različite oblasti svoga rada i na tome zasnivale svoje akcije. Otvorile su pitanje nasilja nad ženama ali i problem ženskog obrazovanja – na primjer desetogodišnji program Ženskih studija u Centru za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA Kotor: 2002-2012. To je alternativni akademski program koji do sada nije detaljno opisan i vrednovan sa stanovišta doprinosa uvođenja žena u javni diskurs. Diskursi nisu unisoni u procjeni vrijednosti rada ženskih udruženja u posljednje tri decenije u Crnoj Gori, posebno Boki Kotorskoj, što će biti predmet ovog istraživanja.

U toku posljednja dva vijeka geografski prostor Boke Kotorske imao je različita značenja kako po veličini koju obuhvata tako i po društvenom, političkom i obrazovnom aspektu. Polazna osnova istraživanja je razvoj ideja za promjenu položaja i uloge žene u Boki Kotorskoj, kao i njihov doprinos emancipaciji, počev od 1815. do 2015.godine. U obuhvaćenom vremenskom okviru markirane su tri vremenske faze u istraživanju:

Prva faza: od 1815-1915. (Austrija, Kraljevina SNS, Kraljevina Jugoslavija)

Druga faza: od 1915-1945. (Federativna narodna republika Jugoslavija (FNRJ), Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)

Treća faza: od 1945- 2015. god (SFRJ / Savezna republika Jugoslavija (SRJ); Zajednica Srbije i Crne Gore (ZSCG) država Crna Gora.)

Ispitujem mjesto i ulogu žena u tri vremenska okvira kroz različite sisteme kroz koje je prošla društvena zajednica u Boki Kotorskoj, pronalaženjem i bilježenjem biografija žena, njihovih aktivnosti na planu društveno političke zajednice, počecima ženskih škola i udruženja.

Predmet moga rada je prikupljanje, analiza i dokumentovanje podataka o ženama u javnoj sferi na jednom mjestu, kako bih ustanovila kontinuitet ženskog angažovanja, na području Boke, sa jedne strane i promjene položaja i uloge žena, sa druge strane. Važno je da se istaži da postoje rijetke knjige o ženama iz pojedinih istorijskih perioda koje su uglavnom napisale žene.

Kada je riječ o ženama u pojedinim gradovima u blizini Boke Kotorske nezaobilazna je knjiga *Knežević- Dinić* (1974) „Položaj žene u Dubrovniku u 13. i 15. vijeku“ u kojoj autorka pokazuje dobar metod istraživanja kada daje osnovne podatke o načinu života žena u srednjevjekovnom Dubrovniku, odnosno djelovima teritorije koji su bili pod uticajem Dubrovnika. Autorka zaključuje da je žena bila faktor u privredi grada Dubrovnika kao i na teritorijama na kojima je bio aktivan uticaj grada. Život žene iz gradova u Srbiji, gdje je postojao uticaj Dubrovnika, nije se mnogo razlikovao – radile su

i privređivale. Unutar grupe žena na jednoj i drugoj strani, postojala je razlika u poziciji žene i udovice. Udovice su mogle samostalno da rade i odlučuju, kao i žene koje su imale maloljetnu djecu. Njihovim odrastanjem, udovice su prelazile u ingerenciju svojih odraslih sinova. Društvo je zahtjevalo bogatu ženu, svaka je morala da ima miraz. Razlike među ženama nastajale su uglavnom zbog toga. Sklopljeni brak se nije mogao razvesti. Sloboda muškarca nije podrazumijevala slobodu i za žene. Veliki broj djece rođene iz odnosa gospodara i služavke, govori o neravnopravnom odnosu moći u korist muškarca.

Od devedesetih godina 20. vijeka u Crnoj Gori objavljuju radove uglavnom autorke (ređe autori) afirmišući teme o ženama.

Zolak i Kukić (1999) u knjizi „Čudesna moć žena“ predstavljaju 44 „životopisne“ priče, koje su izabrane iz registra od 172 žene, prema sledećim kriterijumima: uspješne, na funkcijama i one koje rade na promjeni postojećeg položaja žena u Crnoj Gori (nije posebno objašnjeno šta sve podrazumjeva pojam ‘uspješnosti’).

Zolak i Kukić (2004), u drugoj knjizi „Uspješne, istaknute i zanimljive žene Crne Gore“, daju podatke značajnog broja žena, od kojih su neke iz Boke Kotorske. U ovoj monografiji autori su uključili autobiografske priče uspješnih, istaknutih i zanimljivih žena Crne Gore - ukupno 48 izabranih iz registra 373 žene, sačinjenog na osnovu odgovora anketiranih žena u prethodno istraživanju. Podatak o više stotina žena koje se posmatraju kroz prizmu uspješnosti, istaknute i zanimljive, ohrabruje istraživanja o ženama na teorijskom planu, međutim sama kategorizacija žena ukazuje na elitistički pristup koji isključuje pojam „običnih žena“.

Blehova Čelebić (2002), istražuje ulogu i položaj žena u srednjevjekovnom Kotoru i skreće pažnju sa politike i nacionalne istorije na značaj i važnost istraživanja društvene istorije u svakodnevicu. Povod za istraživanje je bila „imago mundi“- slika svijeta koju su kreirali muškarci u kojoj se drugost prepoznaje u nevidljivosti. Rezultati istraživanja potvrdili su neravnotežu i različit položaj žena u odnosu na muškarce, ali i različit položaj unutar društvene skupine žena s obzirom da je društvo funkcionisalo kroz klase i staleže u srednjem vijeku na području Boke Kotorske. Tako su vidljivije pralje, švalje i posluga, trgovkinje, računovodkinje od žena unutar visokog staleža bokeškog društva koje su prilično obespravljene i isključene iz javne sfere. Gotovo maloljetne i izabrane od strane roditelja ili staratelja, udate za starije muškarce, bez imovine, nebezbjedne, činile su potpuno nevidljivu grupu. Istraživanje Blehov Čelebić podudara se

sa istraživanjem Knežević Dinić o položaju žena u Dubrovniku u 13. i 15. vijeku, tako da se može govoriti uslovno o zajedničkim karakteristikama ženskog položaja koji je između ostalog uslovljen i društveno političkim kontekstom i vjekovnom sličnom i zajedničkom društvenom sudbinom.

Filipović (2003) u knjizi „Društvena moć žena“ iznosi valjanu teorijsku osnovu za istraživanje i društvenu moć žena u Crnoj Gori s kraja 20. vijeka i u prvim godinama početka 21. vijeka. To je i prva knjiga koja postavlja pitanje gdje su žene u društvenoj sferi. Autorska polazi od pretpostavke da rodni identitet nije samo polna razlika već se radi o društvenom odnosu (ne)moći: moć se nalazi u svim oblastima društvene i kulturne reprodukcije. A temelj svake moći je moć muškarca nad ženama. Filipović ukazuje na strukturu rodne podjele u muškocentričnom crnogorskom društvu u ključnim područjima: politika, ekonomija, obrazovanje. Čak i u slučajevima vidljivih intervencija, nejednaka raspodjela moći ostaje u sferi javno/privatno. Tako uprkos ekonomskom vrednovanju pojedinih poslova kao i ekonomska nezavisnost nisu dovoljni da oslobode žene od vladajućih modela. To je takođe vidljivo i iskustveno potvrđeno i u sferi prava, gdje su žene dobile politička prava ali se bazična neravnoteža između muškaraca i žena nije riješila. Za nju su dosadašnje intervencije, kao što je pozitivna diskriminacija tek puko riješavanje simptoma jednog društva kojim se dalje održava na rodnom disbalansu. Dok u sistemu ne dođe do promjene, osvojene slobode neće biti dovoljne. Autorka detaljnije sumira rezultate istraživanja na mjestima moći: pravosuđu, pravu, parlamentu, izvršnoj vlasti, socio-ekonomsku moć žena i zaključuje da u svim ovim domenima žene imaju manju moć.

Bulatović (2004) u knjizi „Ženska mapa Crne Gore“ odabira žene koje su „rođene u okviru granica današnje Crne Gore ili su došle sa strane i ovdje provele dio, ili čitav svoj radni vjek“ s namjerom da na mapi Crne Gore „nanesemo likove žena koje su bile prve u svim oblastima života“ (2004: 4-5). U taj izbor ušle su i žene Boke Kotorske. Za veliki broj različitih zanimanja i zvanja autorka daje kratke tekstove (za neke ne duže od jedne rečenice), da bi u javnosti ostavila traga o ženi koju treba nadalje detaljnije istraživati. Značaj ove knjige je upravo u podacima koji se pojavljuju kao tragovi sačuvani od zaborava.

Seferović (2012) je objavio monografiju „Znamenite Novljanke“, u kojoj je predstavio 27 žena rođenih u Herceg Novom koje su doprinele u oblasti nauke, umjetnosti, kulturi i sportu. Isti autor (Seferović, 2014) objavljuje monografiju „Tragom

čudesnih žena u Boki Kotorskoj“ ukupno 25 biografija koje obuhvataju dug vremenski period od vremena kraljice Teute (3. vijek p.n.e) do 2014, čime želi da afirmiše doprinos žena razvoju društva u cjelini. Izabrao je žene prema kriterijumima: žene koje su rodene, živjele i radile u Boki, a njihov rad i doprinos priznat je kod nas i u Evropi. Osnovna vrijednost obje monografije predstavlja to što se iz potpune nevidljivosti ili polovične vidljivosti pojavljuju žene Boke, što se ističe njihovo stvaranje i djelo, kako kod nas tako i u svijetu, što je rijetko u tekstovima i knjigama, literaturi za ovo područje.

Bulatović (2010) objavljuje monografiju „Žene Crne Gore kroz vjekove (18-19)“ u kojoj bilježi podatke o životu, položaju i vaspitanju žena u patrijarhalnoj Crnoj Gori u uslovima agrarne organizacije društva koje je sačuvalo bratstveničke i plemenske karakteristike sve do kraja Prvog svjetskog rata. Uloga žena u takvim organizacijama društva isključivo je vezana za porodicu, kroz lične i porodične funkcije (žena, majka, sestra). Primjer toj činjenici je tretman žena u patrijarhatu kao „maloljetnih osoba“ i njen položaj pred zakonom (zastupao ju je otac kako bi bila pravno „punoljetna“). Autorka apostrofira da neravnoteža i nejednakost ženske pozicije u odnosu na muškarca i kolektiv predstavlja konstantnu karakteristiku zajednice na ovim prostorima tako da je promjena postojećeg stanja upravo time otežana.

Bulatović (2014) u drugoj monografiji „Crnogorka u 20. vijeku“ opisuje položaj i ulogu žene sa pravnog, ekonomskog, političkog aspekta (seoskih i gradskih) u porodici i društvu. Ideju emancipacije prati od kraja Prvog svjetskog rata do poslednje dekade 20.vijeka. Brzina i kvalitet promjene zavisile su od više različitih činilaca, tako da uočava da se najznačajnija promjena po društveni položaj crnogorskih žena desila nakon Drugog svjetskog rata, u fazi socijalizma kada je društvo obezbjedilo pravno-formalni okvir i ekonomsku mogućnost da utiče na ovisnost o porodici i mužu. Nivo napredovanja žena pratila je pregledom kroz pravni status, rad, obrazovanje, zdravstvo, politiku i brak. Zapaža da je nivo osvojenih sloboda u poslednjoj dekadi znatno ugrožen i da je došlo do repatrijarhalizacije u svim navedenim oblastima gdje je ranije postojala zavidan nivo osvojenih prava.

Početakom 21. vijeka raste produkcija knjiga posvećena raznim pitanjima žena, shodno opštem pravcu demokratizacije društva u Jugoslaviji (potom zajednici Srbije i Crne Gore). Nekoliko knjiga su iznijeli na vidjelo ne samo brojnost zaboravljenih i nevidljivih žena po svom doprinosu, već po raznovrsnosti tih doprinosa.

Vesna Kovačević (2013), u radu „Žene i njihov doprinos u historiografiji Crne Gore u prvom polovini 20. vijeka“ iz obimne pisane građe bira materijal koji se može

podvesti pod naučnu historiografiju, što je uslovalo njen izbor vremenskog okvira istraživanja, ali i obezbijedilo validnost podataka. Njen izbor podataka za istraživanje je prvi izazov historiografiji u Crnoj Gori što njene rezultate čini još značajnijim. Rad problematizuje izostanak žena iz historiografije kao naučne discipline što je do sada bila rijetkost. Autorska se trudi da odgovori na pitanje zašto nema žena u istoriografiji Crne Gore do danas. Koristeći se kombinacijom različitih izvora, pokušala je, uprkos talogu stereotipa i predrasuda o ženama u Crnoj Gori, da dođe do pouzdanih saznanja o razlozima za tišinu i nevidljivost ženskog doprinosa. U zaključku njenih rezultata stoji: složenost društvenih političkih zbivanja, patrijarhalna kultura i funkcionisanje društva u uzajamnom sadejstvu. U tim okolnostima iskustvo i doprinos „običnih i izuzetnih žena“ nije mogao da proдре, a ako jeste nije se zadržao u naučnoj i društvenoj javnosti.

Nelević (2011) je priredila „Istorijsku čitanku: žene Crne Gore od 1790- 1915“, da ukaže na mehanizme koji konstruišu i strukturiraju rodne odnose u Crnoj Gori. Čitankom je obuhvatila veći broj dokumenata koji svjedoče o većini aspekata života žena za izabrani period: izgled žena, djetinjstvo i djevojaštvo, izbor muža, materinstvo, kuća i kućni poslovi, poslovi izvan kuće, ženska krivica i kazna, nasilje nad ženama, razvedena žena, majka vambračne djece, bolest i liječenje žena, žena u ratu i krvnoj osveti, žena u javnom prostoru, obrazovanje žena. Ove teme pripadaju društvenoj istoriji. U recenziji čitanke Senka Babović Raspopović (2011, 8) konstatuje da je odsustvo žena u istoriji bilo „opredjeljeno interesovanjem za političku istoriju kod nas“ čime otvara pitanje roda kao pitanje društvene moći onih u čijim rukama su odluke za smjer istraživanja kod nas.

Zaključujem da u postojećoj naučnoj literaturi ima različitih vladajućih stavova o ženama Crne Gore u istoriji i danas, ali da nisu svi podaci podjednako pouzdani, s obzirom na način na koji su prikupljeni, sistematizovani ili interpretirani i na širi politički kontekst u kojem su prezentovani javnosti. Zato je potrebno novo čitanje postojeće literature sa jasnom kritičkom perspektivom u kojoj se fokus stavlja na žene koje još nisu u inventaru naučnog razmatranja do danas, s jedne strane, i na dekonstrukciju moću nad ženama i nad naučnom istinom, sa druge strane.

1.1. O položaju žena u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj do 1918. godine

1.1.1. Crna Gora

Crna Gora je dugo bila izvan stranih uticaja, tako da su na njenu teritoriju teško prodirali novi i napredniji pogledi. Društvenu organizaciju karakteriše tipično plemensko-ratnička kultura i patrijarhalno-zadružna organizacija života. Ovakva

društvena organizacija zadržala se u Crnoj Gori do kraja 19. vijeka kada su se stari oblici počeli povlačiti pred društvenim promjenama. Međutim čak i u tim uslovima zadržalo se mnogo patrijarhalno-plemenskog u shvatanjima ljudi i u svakodnevnom životu.

Vrijednosti crnogorskog društva koje su se poštovale imale su ratnička svojstva i dužnosti. U takvom društvu veći i značajan položaj ima muškarac. Muškarčeva dužnost je bila da štiti zemlju, pleme, kuću i porodicu. Žene su na drugačiji način ulazile u društveni život. Njeno mjesto i rad bili su u porodici koja je funkcionisala na zadružnom nivou. Jasno definisanu granicu i diferencirane uloge žena i muškarca u Crnoj Gori, žene nisu često prelazila. U iznimnim situacijama mogla je da se nađe u javnoj situaciji. Najčešće je to u Crnoj Gori bio rat i odbrana. O pravnoj i ekonomskoj sigurnosti žena odlučivalo je neformalno običajno pravo, po kojem se žena prepoznavala kao radna snaga i reproduktivni potencijal.

Položaj žena u Crnoj Gori, u pravnom smislu, pokazuje član.73 Zakonika, Danila I Petrovića (1826-1860), u kojem se pravi razlika između muškaraca i žena kada je u pitanju smrtna kazna za učinjeno djelo: „Žena ne može biti ubijena iz puške jer je oružje i strijeljanje samo za onoga ko nosi oružje i oružjem se brani“ (Zakonik Danila I :1855). Brak je zasnivan najčešće ne voljom i izborom bračnih drugova već voljom roditelja. Brak je predstavljao ekonomsko-reproduktivni odnos, dok su psihološko-emotivni odnosi bili u drugom planu. Odnosi u braku nisu počivali na uzajmnosti i poštovanju. Muškarcu je pripadala prevlast dok je žena bila u podređenoj poziciji. Potčinjenost žene muževljevom autoritetu podržavala je religija, a kasnije i pravni akti. Dodatno, položaj žene u porodici zavisio je od autoriteta svekrve, jer je većina porodica imala zadružnu organizaciju tako da su sve žene u kući imale ženskog starješinu a to mjesto je pripadalo najstarijoj osobi po funkciji. Razvod braka mogao je da zatraži samo muškarac i to u slučaju nevjerstva žene. Tokom 19. vijeka, brak i razvodi su u nadležnosti crkvenih i državnih autoriteta. Uobičajena je praksa da se za nevolje u braku optuže žene koje su „bjegunice“ odnosno žene koje „bez razloga „ napuštaju svoje muževe“. Na osnovu izvora Medakovića (1860) može se uočiti da su ta bjekstva izazvana surovošću i samovoljom muža. Donošenjem Danilovog zakonika u kojem je definisano da „raspust“ (konačni razvod braka) muža i žene mogu da odobre crkvene vlasti nakon temeljne analize, predstavlja pomak od dotadašnje prakse u kojoj je učestvovalo čitavo pleme i bratstvo. U *Istorijskoj čitanci - Žene u Crnoj Gori od 1790-1915* (2011) na temelju pregledanih dokumenata navode se razlozi za razvod: preljuba, nemoralno vladanje,

bezrazložno ostavljanje bračnog druga, pokušaj ubistva, nesposobnost za vršenje bračnih dužnosti.

Žensko dijete je u Crnoj Gori imalo pravo življenja i izdržavanja u roditeljskoj kući. Nije imala pravo naslijeđivanja, a jedina sredstva koja je imala žena bila je „prćija“. Valtazar Bogišić izvještava o praksi koja postoji u Crnoj Gori kod naslijeđivanja: u slučaju da kćeri nasljednice nisu udate, bratstvenici ih udaju i određuju im „prćiju“ dok imanje zadržavaju za sebe.

Ni u drugoj polovini 19. vijeka žena nije imala pravo nasljeđivanja ukoliko je imala brata. Danilovim Zakonikom iz 1855. godine, propisano je da udata kćerka „nema ničegova dijela, osim prćije“. Pojavom Bogišićevog¹ Opšteg imovinskog zakonika poboljšava se pravni položaj žena. Tako u članu.13 piše: „Isto tako, tjelesne i duhovne razlike, među ljudima, ne krnje jednakosti u *imaoništvu* (italik E.D.), ni u imovinskom pravu uopšte, jer je ta jednakost istovjetna za muško i žensko, za staro i mlado, za zdravo i nezdravo.“ Uprkos pravnoj definiciji o *imaoništvu* bez razlike, na terenu je ta različitost bila vrlo živa.

Anđelka Bulatović u knjizi *Žene Crne Gore kroz vijekove (XVIII-XIX)*, (2010), naglašava da postojanje razlike u položaju i u naslijeđivanju žena i nakon usvojenih zakonskih akata, zbog uticaja običajnog prava. Muški naslijednik naslijeđivao je oca u svim imovinskim pravima. U slučaju žena primjenjivana je razlika, tako da je *očinska* imovina različito tretirana od *materinske*. Ukoliko je žena naslijeđivala oca, prvenstvo su imali muški srodnici u istom koljenu s očeve strane. U slučaju naslijeđivanja *materinstva*, (najčešće su to bile haljine i nakit iz prćije) pravo naslijeđivanja imali su i muški i ženski srodnici. Naslijeđivanjem majke moglo bi se reći da privileguje žensku djecu, u odnosu na nasljeđivanje očeva u kojem su privilegovani muškarci.

Žena nije imala pravao na imovinu stečenu u braku, kao što nije imala pravo da zadrži ono što je radom zaradila s obzirom da je organizacija života bila zadružna a ona je bila „svijeh muškijeh zajedno“, izvještava Valtazar Bogišić. Prema Opštem zakoniku žena nije ništa dobijala ukoliko je došlo do raspusta braka, bez obzira ko je proglašen krivim za razvod. U slučaju rastave bez prava na zasnivanje drugog bračnog odnosa, žena je mogla da dobije muževljevo izdržavanje i dio imovine. I ovdje je postojao uslov: nije smjela da bude kriva za rastavu braka i ukoliko je muž taj koji traži rastavu. Ukoliko bi se po ocjeni žena vladala neprimjereno, muž je i u ovom slučaju (po članu 76. Opšteg

¹ Valtazar Bogišić (1834-1908) istoričar prava i ministar pravde Crne Gore u Vladi kralja Nikole I Petrovića

imovinskog zakona) mogao da obustavi izdržavanje i uzme imovinu. Imovinski položaj udovica bio je regulisan običajnim pravom: udovica je mogla do kraja života koristiti imovinu muža. „Udovički užitak“ odnosio se na dio imovine, kojim bi kod diobe raspolagao njen muž, i to opet uslovno: ukoliko ne bi dirala „glavnicu“. U slučaju kada udovica nije imala djecu postojala je razlika od slučaja kada ih je imala. Ukoliko je imala maloljetnu djecu dobijala je tutora koji bi nadzirao njeno upravljanje imovinom. Udovica koja nema djecu, izvještava Valtazar Bogišić, prima muževljev dio, ali samo na uživanje. Položaj žena bio je krajnje nesiguran o čemu govori i primjer:

„ Senat je 18 januara 1873. donio presudu povodom žalbe jedne udovice da su njeni sinovi prodali njen dio kuće. Iz presude se saznaje da se Novka, udovica Stojana Nikolina iz Pješivaca, žalila pokojnom knjazu Danilu da sinovi“ neće da slušaju“ i da je on naredio „da je slobodna da uživa sva dobra očinstva sinova, a oni neka idu kud hoće“, ali da je ona, ne poštujući ovu naredbu, očinstvo podjelila na troje i dala im dio od kuće, „kojeg oni prodadu s još jednim dijelom popu Milutinu za 120 talijera“. Kada je Novka otišla da se požali zbog prodaje njenog dijela kuće, kapetan “presudi da kuća ostane kupcu a od 120 talijera uze 40, pa ih dade na dobit, koju da uživa Novka, a poslije njene smrti da sinovi dijele ovih 40 talijera“ a da „ona stoji u kući kojeg hoće sina do njene smrti“. (*Istorijska čitanka Žene u Crnoj Gori od 1790-1915*, 2011: 209).

Na osnovu iznesenih primjera o uvođenju pravnih normi krajem 19 i početkom 20. vijeka, može se zaključiti da je u tom periodu postojala veća pravna sigurnost žena u odnosu na položaj koji je imala običajnim zakonima. Međutim, uvođenjem prava nije ubrzalo razvoj svijesti o jednakim vrijednostima muškaraca i žena u Crnoj Gori. Pokušaji žena da se pravna zaštita učini djelatnom, predstavljali su velik problem jer je pravni okvir formalno postojao, a u realnosti žena je bila kontrolisana i dalje običajnim pravom i pravima muškaraca. Imovinsko-naslijedna prava su tokom ovog perioda i dalje shvatana kroz prizmu rodovsko-plemenskih interesa, što znači da naslijeđe pripada muškarcu. Prema odnosima koji su vladali unutar plemenske zajednice žena nije smjela da bude samostalna i „samovlasna“, već potčinjena. Patrijarhala rodna uloga žene propisivala je njenu zavisnost i nesamostalnost. Nakon nekoliko ubistava žena na sudu od strane muževa, žene su se teže odlučivale za pravnu zaštitu. Ipak od kraja 19. i početkom 20. vijeka, žena je pravno prepoznata kao strana u naslijeđivanju.

Obrazovanje žena u Crnoj Gori, teško je postavljano kao pitanje od važnosti, jer se smatralo da je za ženu neprikladno da bude obrazovana. Među stanovništvom Crne Gore rijetki pojedinci su bili obrazovani, a jedan mali broj opismenjen (najčešće u

manastirima). To opismenjavanje se svodilo na osposobljavanje za prepisivanje crkvenih knjiga na staroslovenskom jeziku bez razumjevanja i upućivanja u dublje obrazovanje. Do pojave prvih osnovnih škola, za dječake a posebno za djevojčice, proći će mnogo vojnih i ratnih operacija do sredine 19. vijeka kada će se otvoriti prve škole za žene kao i Ženski institut koji će osposobljavati žene za učiteljice, za dobre buduće žene i majke, „rodonačelnice” budućih naprednih porodica.

1.1.2. Boka Kotorska

Savo Nakićenović (1913) u antropogeografskoj studiji „Boka“ daje detaljan pregled istraživanja ukupnih prilika u Boki Kotorskoj. U opštem dijelu studije date su ekonomske prilike, izgled naselja, zemljišta, položaj i tip naselja, istorija naselja i stanovništva, pregled političke istorije, razvoj pomorstva, samouprave, prosvjete, kulture. U posebnom dijelu detaljno je opisan život u naseljima i porijeklo stanovništva. Ova obimna studija bila je jedna od rijetkih knjiga u kojoj su na jednom mjestu integrisani veliki broj podataka na osnovu kojih je moguće rekonstruisati društveni aspekt života i zajednice u Boki Kotorskoj. Početni opis blage klime sa vjetrovima koji nose previše kiše, gotovo nikada snijeg, bura koja utiče na život mještana Kotor, Perasta, Risna, Morinja i Orahivnac, opisane su prirodne pogodnosti zaliva i njegovo bogadstvo i uticaj na 37.096 stanovnika, od kojih je bilo 19.008 muškaraca, žena 18.088, pravoslavnih 24.130, rimokatolika 12.777, a drugih vjeroispovjedi 189, godine 1913. Po ovoj studiji Boka je imala dva grada: Kotor i Budvu. Od varoši: Herceg Novi, Risan i Perast i 116 sela. Odnos između dvije vjere pokazan je kroz podjednak broj bogomolja, rimokatolika i pravoslavnih, balansiran i ocijenjen oduvijek tolerantanim. Može se reći da su ekonomske prilike značajno uticale na odluku o opstanku ili odlasku. Mali prostor nije predstavljao preveliku mogućnost za bogat i plodan život. More je diktiralo prilike tako da su život u Boki i većina poslova bili povezani uz pomorstvo i plovidbe, ribarstvo i trgovinu. U zaleđu Boke razvijalo se stočarstvo i poljoprivreda (Nakićenović, 1913: 192).

Istorijski Boka Kotorska, kao geo-politiki poseban dio, bila je pod različitim (okupacijskim) upravama. Početkom XIX vijeka, nakon četiri stotine godine pod vlašću Mletačke republike, pripala je carskoj Austiji Ugovorom o primirju u Leobenu, na period od osam godina poznat kao prava austrijska uprava nad Dalmacijom i Bokom Kotorskom do 1806. godine. Zatim su uslijedile kratkotrajne vladavine Rusa 1806-1807. i Francuza 1807-1813. Nakon poraza Napoleona u Rusiji 1812. i u bici naroda kod Lajpciga 1813. Francuzi se povlače iz Boke. Rezultat zajedničkog ratovanje Crnogoraca

i Bokelja bilo je izglasavanje ujedinjenja Crne Gore i Boke na Skupštini u Dobroti 29.10.1813. godine. Međutim, voljom međunarodne politike na Bečkom kongresu, odlučeno je da Boka pripadne Austriji, koja je preuzela upravu nad njom 1814. Boka je ostala pod austrijskom upravom sve do 1918. godine (Vuleković-Boljević,1973). Od odlaska Mletačke Republike, Boka živi buran period sedamnestogodišnje vladavine Francuza, Rusa i ponovo Austrijanaca. Za vrijeme francuske uprave, raznim administrativnim mjerama uređena je uprava koja je većinu svojih poslova obavljala u ratnim uslovima. Bokeljska civilna vlast je u tom periodu, po većini dokumenata koji živo ilustruju navedeno, izgubili formalnu samostalnost koju je Venecija održavala godinama. Umjesto odbrane Boke, francuska uprava je zahtjevala mobilizaciju i učešće u vojnim poduhvatima koje je vodila Francuska država. Mnogo je primjera koliko su se Bokelji opirali mobilizaciji, ali i ratnih izvještaja u kojima se traže sredstva za snabdijevanje vojske, u novcu i namirnicama. Sve poslove obavljala je opštinska uprava koja je bila pod kontrolom Francuske.

Druga Austrijska uprava nad Bokom Kotorskom, od 1815- 1918. godine, uvela je potpunu primjenu austrijskih administrativnih, zakonskih, ekonomskih i obrazovnih mjera. Beč uvodi centralizovanu vlast i ukida sve što je procjenjeno kao visok stepen uticaja prethodne vlasti. Ekonomske i trgovačke, pomorske, građanske i obrazovne privilegije koje su Kotoru i Perastu, Mletačke vlasti omogućile, teškom mukom su predate Austriji. Za početak uprava zatvara škole na maternjem jeziku, kako bi eliminisali nacionalnu svijest koja je pod francuskom upravnom jačala. Za vrijeme francuske uprave nad Bokom Kotorskom, na osnovu tada važećih propisa svaka opština morala je da ima školu za dječake a sresko mjesto i za djevojčice. Tako je na zahtjev Kotorana, i naređenja zapovjednika Marmona (Auguste de Marmont 1774- 1852), odlukom br. 733, od 12. 8. 1808. godine, u Kotoru formirana Komisija koja je trebala da istraži pitanje obrazovanja u Boki. Izvještajem je konstatovano da je obrazovanje u Boki zanemareno, iako se podaci o obrazovanju pomoraca i postojanju škola mogu naći još 1804.godine². Nakon Izvještaja Komisije, 1810. godine otvorena je gimnazija u Kotoru, koja je radila od 1811- 1814. Gimnazija je imala svjetovni karakter, pored opšte proučavala se i nacionalna istorija, a nastavu iz vjeronauke umjesto sveštenika vodio je svjetovni učitelj. Već 1817. godine, umjesto prethodno zatvorene gimnazije, otvara se

² Arhivska i muzejska građa, na području Boke, dokumentuje izvještaje u kojima se pronalaze podaci da su sveštenici u pojedinim mjestima Boke Kotorske obrazovali mlade, kao i kaluđeri mjesnih crkava. Tako je u mjestu Morinj, na osnovu pregledane građe i objavljenog štampanog rukopisa kaluđera Nikole Milinovića, radila škola za mušku mladež, od 1804.

viša osnovna škola za dječake, a njoj je pridružena dvorazredna niža realna (Mala realka) i ženska dvorazredna osnovna škola (Vuleković-Boljević,1973).

Do 1806. godine, bokeljsko društvo se sastoji iz tri društvena staleža: plemstvo, građanstvo i seljaštvo. Plemstvo se ekonomski održava na osnovu nekretnina, kuća, kmetstva i rada u javnoj upravi. Građanstvo predstavljaju: brodovlasnici, trgovci, pomorci, privatnici, državni službenici. Dok seljački društveni sloj živi u zaleđima Kotora, Herceg Novog, Perasta, a žive u feudalnim odnosima prema fizičkim i pravnim licima. U kontinuitetu, od srednjeg vijeka, opstaje još jedna društvena grupa, ljudi koji posjeduju specifična znanja i zanate a to su: zlatari, časovničari, računovođe, stolari, obučari, čamčari, bačvari, mesari, nosači, čistači ulica i sl. Ekonomske prilike ovog prostora zavisile su od razvoja privrede i poljoprivrede, stočarstva i svilarstva. Na početku 19. vijeka najviše se proizvodilo vino i maslinovo ulje. Podaci govore da je proizvodnja pred kraj francuske uprave (1810) bila 38.400 barila vina, 27.500 barila maslinovog ulja i žita, koje je bilo u drugom planu, 37.315 stara žita. U isto vrijeme, poređenja radi, dubrovačko zaleđe proizvodilo je 34.729 barila vina, 3037 barila maslinovog ulja i 5543 stara žita (Peričić, 1988: 222). Pojedine privredne grane su do sredine 19. vijeka opadale i gasile se, poput svilarstva i pčelarstva. Razlozi su bili brojni, a presudno je uticao gubitak tržišta, nakon odlaska Mletačke Republike sa kojom je Boka trgovala. Stanovništvo, većinom bilo pomorski i trgovački orjentisano, tlo zapušteno i nepristupačno, a evropsko tržište diktiralo je uslove, koji su često uslovljavali i dogovore između proizvođača.

Austrija je po uspostavljanju vlasti preuzela radove na poboljšanju infrastrukture, gradi mrežu puteva, kanale i odvođe u gradovima i okolini, fortifikaciju s obzirom na geostrateški položaj Boke Kotorske. Austrijsko utvrđenje Arza, Prevlaka i Mamula predstavljali su prvu odbranu zaliva. Opsežne radove, izvodila je domaća radna snaga. Preduzete su mjere za poboljšanje manufakturne i obrtničke proizvodnje. Raste broj obrtničkih zanata, obrađuje se koža, u Krtolima se otvara radionica za proizvodnju cigle i opeke. Statistike iz 1841. pokazuju veliki broj uslužnih zanata mesara, pekara, milinara, radionica tjestenine. Raste broj milinova za žito i za masline. Sve to je povoljno uticalo i na život lokalnog življa nakon Berlinskog kongresa u Boki Kotorskoj bilo je oko „900 mornara, a 1833. godine su Bokelji raspolagali s oko 50 jedrenjaka duge plovidbe a nešto kasnije, s 130 brodova i 2.000 mornara (Obad, 2014: 193-203).

Od 1899. godine, pojedini bogati ljudi pokušavaju da prate u korak svjetska zbivanja koja su uticala dijelom na ekonomkse prilike u Boki Kotorskoj. Pojava parobroda srušila je kompletno pomorstvo Boke koja se teško oporavljala. Parobrodarska

preduzeća pokušali su da osnuju u nekoliko navrata u Kotoru, međutim nabavljen su dva parobroda za održavanje veza u Boki koje je subvencionirala država. Kompletne privredne grane koje su se početkom 19. vijeka počele razvijati pred kraj su doživjele propadanje. Tako da je glad i oskudica bila svakodnevna realnost žitelja Boke. Austrijska uprava je dovela veći broj svojih ljudi kako bi radili u administraciji, ali je ostavila prostor i za domaće stanovništvo. Da bi se bolje razumjele prilike u tom periodu neophodno je reći da je opštinska uprava izuzev nekih službi (policija, vojska i politička vlast) bila u rukama domaćeg stanovništva, koji su radili na osnovu postojećih zakona. Otvorene su osnovne škole na narodnom jeziku, koji je postao jezik administracije i sudova umjesto dotadašnjeg talijanskog jezika. Od 60-setih godina 19. vijeka, opštinska uprava je radila samostalno, brinula o svim vitalnim stvarima u opštini i kontrolisala protok novca, trgovine i ljudi. Vršila je nadzor javnih službi, zdravstva, gradnje izdržavanja osnovnih i srednjih škola.

Austrijski građanski zakonik koji je proglašen 1. juna 1811. u Beču pod naslovom Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch für die deutschen Erbländer (Opći građanski zakonik za njemačke nasljedne teritorije), poznat po skraćenici ABGB. Austrijski opći građanski zakonik (Justizgesetzsammlung, br. 1-6/1811), objava od 1.6.1811, na snazi od 1.1.1812. Izvorni naziv zakona: "Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie" Austrijski građanski zakonik (AGZ) predstavlja kodifikaciju privatnog prava koja slijedi sistem institucija. Brojao je ukupno 1502 člana. Ovaj Zakonik je bio primjenjivan u zemljama Austro-Ugarske monarhije (odnosio se na Lihtenštajn, Mađarsku, Hrvatsku i Dalmaciju, Slavoniju, Vojvodinu i Banat te na današnje dijelove Rumunije). Područja koja je regulisao Zakon odnose se u prvom dijelu na pravnu sposobnost, ženidbena prava, odnose među roditeljima i djecom i tutorstvom, a u drugom dijelu se govori o stvarima (vrste stvari, realna i personalna prava na stvari, gde u realna prava spadaju: posjed, vlasništvo, zalog, služnost), a u personalna prava spadaju ugovori i pravno naknade štete.

Međutim, pravni institut naslijeđivanja u Boki Kotorskoj sadrži slovensko-običajno i vizantijsko-rimsku simbiozu prava. Načela evropskog-individualizma i slovenskog-kolektivizma prisutna su do novijeg doba. Ta međusobna borba dugo se zadržala u porodičnim odnosima i njenoj dinamici na području Boke Kotorske i njenog zaleđa. Iako geo-politički odvojena od Crne Gore i Hercegovine, posredstvom migracija, zadržavala je uredbe i običajno pravo kao domovinsko pravo i upravljala se po njima, naročito u zaleđu Boke. Dok je za „domovinski kraj“ Boka bila prozor u svijet, mjesto odakle su

stizali pravni uticaji, naročito u 19. i 20. vijeku, privatna svojina i protok roba. Rezultati tih uticaja bili su kombinacija starih i novih odredbi, tako da se može reći da je upravo zbog toga i sačuvana izvjesna konzervativnost i patrijarhalni obrazac do današnjeg dana. U slučajevima naslijedno pravnih sporova u zaleđu Boke sudili su narodni sudovi dok je u gradovima, među stranim stanovništvom, suđenje vršeno po italijanskim, austrijskim ili francuskim pravnim normama sa osnovama u vizantijsko-rimskom pravu. Prvenstvo naslijeđivanja imali su muškarci, dok su žene isključene ukoliko konkurišu muškarcima iz prvog reda naslijeđivanja. Ovo pravilo utemeljeno u slovenskom običajnom pravu zadržalo se i u zaleđu Boke ali i u njenim gradovima, a važno je i nakon donošenja Austrijskog građanskog zakonika 1811. godine prema kojem ženska djeca imaju jednako pravo da konkurišu po pitanju očinskog naslijeđa. Čak i u slučaju udaje u nekoj drugoj zemlji žena je imala pravo da naslijedi oca jednako kao i muškarac.

Dokument iz 1860. godine ³sadrži sudski predmet Marjete Uskok i Teodore Đukić, kojima majka daje miraz, Marjeti u iznosu od 508, 10 fforina u zlatu, namještaju, odjeći, rublju a Teodori, koja po udaji sestre odlazi da živi sa njom, 298, 30 fforina, sa zabranom otuđivanja od strane budućeg zeta. Na osnovu spiska predmeta prćije ne može se sa sigurnošću utvrditi kojem su društvenom sloju pripadale ove žene, ali se može reći da se običajno pravo primjenjivalo i bilo jače od formalno-pravne reglative koju je Austrija uvela, tako da je zabrana unesena u dokument služila kao određena sigurnost, mada ne i uvijek dovoljna. Koliko je običajno pravo imalo veći uticaj (ne samo) u zaleđu Boke, ilustruje sledeći navod:

„U Boki i Dalmaciji i sada biva da se narod seoski, pravilima austrijskog zakonika nerado povinuje i žene imajući rođenoga poroda, odriču se vrlo često prava svojega na otčinstvo na korist braći svojoj, zadovoljavajući se prćijom u blagu, odjeći ili novcu“.(Petranović, 1923:20-21).

Recidivi običajnog prava u kolektivizmu kao osnovnoj karakteristici zadružno-plemenske organizacije života nisu prestali pojavom privatne svojine i individualizacije koja je dovela do naslijeđivanja na prve muške srodnike. To običajno pravo svojim konzervativnom sadržinom spriječavalo je emancipaciju od kolektiva kao individualnom i održavalo zavisian i potčinjen položaj žena. Ženina pozicija kao stranke koja je isključena iz naslijedstva i kao stranke koja se odriče u ime muških naslijednika, čak i u slučaju izjednačavanja u pravu naslijeđivanja, produžavala je konzervativnu kolektivističku

³ Fascikla br. XXXIII, u Arhivu u Grada Kotora.

praksu ovisnosti o porodici i muškarcu i prenosila dalje običajne karakteristike koje su čuvale patrijarhalno naslijeđe. Privatna svojina neposredno je rezultirala testamentima, prvo u Boki. Primjeri testamenata pregledani u arhivskim fondovima u Kotoru i Herceg Novom pružaju jasniju sliku kako su žene čuvale patrijarhat i segmente kolektivnog duha zajednice, a prikazani su u pojedinim primjerima gdje, nakon smrti muža, žena raspolaze imovinom, a potom je i sama zavješta i raspoređuje svojoj djeci, najčešće muškoj, s obzirom da se ženskoj djeci dodjeljuje na prćije i miraz. Iz brojnih primjera može se zaključiti da je neznatan uticaj na položaj žena zakonska regulativa kada je nasljeđivanje u pitanju, jer se ono nije primjenjivalo tako da pravna zaštita žene nije dovelo do dubljih promjena njene uloge i pozicije u društvu. Bez regulisanja pitanja naslijeđivanja za žene na osnovu zakona, korišćenjem običajnog prava, odlukom da je naslijede sinovi a da ćerkama odredi tradicionalno prćiju, nije u suštini dovelo do poboljšanja jer su žene ostajale siromašne i zavisne, kakve su oduvijek i bile. Podaci o ženama iz većeg sloja bokeškog društva su vrlo šturi, no na osnovu lične prepiske koje su one vodile sa muževima i sinovima koji su bivali van kuće (na moru i plovili), može se govoriti o tome da su bile pismene, pojedine i dobro obrazovane. Međutim, odrasla udata žena imala je isti tretman kao maloljetnica, bila je bez poslovnih sposobnosti i zavisila je od volje familije i muža.

Novija etnološka istraživanja pokazuju da je kućna radinost u kojoj se tkalo i vezlo predstavljala ženski rad, a proizvodnja predmeta za ličnu i kućnu upotrebu djelatnost koja se razvijala zahvaljujući ženama. Sredinom 19. vijeka rijetke su pojedinke iz najvišeg sloja bokeškog društva koje su djelovale kroz svoje životne projekte i iskoračile iz tradicionalne uloge bokeške žene.

Ana Marija Marović, dobroćanka čija je porodica od njenog rođenja živjela u Veneciji, osniva Institutu za mlade djevojke, u kojem ih zbrinjava i osposobljava za razne poslove kako bi dalje nastavile samostalno da rade. *Ida Verona* bokeško-rumunskog porijekla rođena u Braunili, živjela i stvarala u Prčnju nadomak Kotora, pjesnikinja, slikarka i dramska spisateljica, koja je postavljala pitanje pozicije žene u društvu kroz svoj stvaralački rad. *Darinka Kvekić Petrović*, hercegnovljanka odrasla u Trstu, obrazovana, prva žena na poziciji najveće moći crnogorska knjeginja, udata za Danila I Petrovića, vršila je poslove u diplomatskoj službi, organizatorica institucije dvora na Cetinju.

Pojedinačni primjeri autobiografija žena predstavljaju najčešće jedine dokumente napora i borbe sa podjelom na produktivno javni i reproduktivno privatni prostor. Ti

pojedinačni primjeri svjedoče da su žene umjele da iskorače iz zadatih granica patrijarhalne uloge, ali su najčešće bile samo sredstvo patrijarhata, dok do suštinskog razvoja i promjeni društvenog položaja žena nije došlo.

Pod austrijskom upravom, žene su u zakonskom i obrazovnom smislu zavisle od volje porodice, muškaraca i materijalnog stanja. Položaj žena u Crnoj Gori i u Boki Kotorskoj, u zaleđu, bio je uslovljen: niskim nivoom proizvodnih odnosa, ekonomskom zaostalošću, siromaštvom i primitivnom zemljoradnjom i stočarstvom. Mjesta uz more razvijala su nešto složeniji sistem društvenih odnosa koji su iznjedrili, uz sloj siromašnih, sloj koji je imao građanska obilježja, materijalno situiranih porodica, obrazovanih pojedinaca, koji su radili u gradskim upravama, ili su imali svoje privatne poslove u Boke ili u Trstu/Veneciji do perioda kada se pojavio parobrod i postepeno ukinuo i razorio pomorsku privredu koja se zasnivala na jedrenjacima i privatnim trgovačkim flotama. Ukratko, Boka Kotorska je bila pomorska sila do pojave parobroda, kada se taj plovni park jedrenjaka uništava. Na temelju spisa iz 1823. godine samo Dobrota, kao pomorsko mjesto, imala je 53 veća i manja broda.

U gradovima Boke se otvaraju pored zanatskih, osnovne i srednje škole koje pohađaju i djevojčice, koje su ranije radile pri samostanima i manastirima. Austrija je svojim normativnim odnosom, da svi/e moraju imati opšte obrazovanje, otvorila mogućnost obrazovanja većeg broja ženske djece u sistemu javnih mješovitih škola u kojima su radile i učiteljice, koje rade na području Boke. Obrazovane učiteljice su mogle primiti platu zaposlene u slučaju da je njihov izbor muža bio van učiteljske struke. O ovoj uredbi pronalazim dokumentaciju od 14. avgusta 1906. koji je upućen svim Pučkim školama u Kotoru u kojem stoji:

*„budući da obično muž odgovara za potrebe u obitelji, ne nalazi se dovoljno opravdano da pitaju pripomoć one učiteljice koje su udate za učitelja ili nadučitelja, pa se stoga u buduće takove molbenice ne bi mogle uzimati u obzir nego samo kada bi njima bile u prilog vanredne okolnosti dostojne uvažavanja“.*⁴

O tome svjedoče pisani dokumenti pronađeni u Perastu, u kojima je od 1880. postojala Ženska učiona, u kojoj su radile učiteljice koje su obavezane ovim službenim propisom. (Detaljnije o obrazovanju žena u Boki Kotorskoj u poglavlju 3.6).

⁴ Dokument pronađen u muzeju grada Perasta gdje se čuva dio arhive Pučkih škola na području opštine Kotor.

1.2. Žene između dva rata u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj

U novoformiranoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca (1918), koja je teritorijalno obuhvatila Srbiju, Crnu Goru, Hrvatsku sa Dalmacijom, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Vojvodinu i Makedoniju (SHS), nakon prvog svjetskog rata žene na širem jugoslovenskom prostoru nastavljaju svoje aktivnosti kroz karitativna društva jer je država bila osiromašena i razorena ratom, prepuna unutrašnjih i vanjskih neprilika i sukoba, suprostavljenih političkih, vjerskih, klasnih i nacionalnih interesa, sa nestabilnim i neusklađenim političkim prilikama između članica koje su je činile. Tako su obrazovane bogate žene ciljano u ime viših ciljeva humanitarnog i nacionalnog karaktera htjela da daju doprinos bržem rješavanju ekonomskih, socijalnih i kulturnih problema i prvi put na ovim prostorima ušle u javni život uprkos političkoj, ekonomskoj, socijalnoj obespravljenosti. Ova udruženja su socijalnom i karitativnom aktivnostima uspjele da dovedu žene u žižu interesovanja, a o njihovim akcijama izvještavale su novine na lokalnom i nacionalnom planu. Mnoga od ovih društava iako nacionalnog prefiksa i zagovaranja nacionalnih kulturnih sadržaja, zapravo su bila otvorena za različite nacionalnosti i širi južnoslovenski okvir i aktuelnu ideju jugoslovenstva i zajedništva. Njihov društveni angažman bio je ograničen na uži sloj društva s obzirom da se radilo o ženama iz dobrostojećih građanskih porodica čiji su očevi, muževi i braća bili značajni akteri društvenih zbivanja. Od 1929. godine, nakon ubistva narodnih poslanika u skupštini, kralj Aleksandar I Karađorđević (1888-1934) je suspendovao ustav i institucije parlamentarne demokratije i time zemlju uveo u otvorenu diktaturu i apsolutizam. Promjenom političke realnosti došlo je do preimenovanja države u Kraljevinu Jugoslaviju, koja se uređuje kao devet banovina, bez prefiksa plemenskog i nacionalnog. Crna Gora je tada postala Zetska banovina podjeljena na kontinentalni i primorski dio (Bulatović, 2011:13).

U međuratnoj Jugoslaviji pojavila su se feministička društva koja su na scenu iznijela neravnopravnost muškaraca i žena i zahtjev za pravom glasa, ekonomskim pravima i rješavanjem nasilja nad ženama koje je bilo rasprostranjeno. Radilo se o obrazovanim ženama koje su poput žena u Evropi razumjele uzroke lošeg položaja žena u zemlji koja je u pravno formalnom smislu bila neusklađena, ekonomski zaostala, industrijski nerazvijena, sa približno 70% nepismenih.

Živa aktivnost ovih društava odvijala se od 1919. godina na području Srbije, Vojvodine, Hrvatske. U tadašnjoj državi nastaje veći broj takvih društava koja se

ujedinjuju 1923. godine u Feminističku alijansu, (Božinović, 1996: 117) okupljeni oko istog zahtjeva za političkim pravima žena pod imenom Alijansa ženskih pokreta. Društva su bila osnovana i aktivna u velikim gradovima: Beogradu, Sarajevu, Zagrebu i Ljubljani, koja su se programski razlikovala i odvojila od karitativnih udruženja i onih udruženja žena koje su doslijedno baštinile patrijarhalne ideje o ulozi žena, već 1926. godine. Paralelno sa političkim zbivanjima na međunarodnom i domaćem planu, pojavila su se i socijalistička udruženja koja su uključila u svoj rad žene (Momčilović Popov: 2013). Ona su u svom programu imala ravnopravnost žena, ali je ona bila podređena pitanju klasne ravnopravnosti.

Na području Crne Gore i Boke, djelovale su građanke kroz udruženja koja su podržavala tradicionalan položaj žene, žene u socijalističkoj radničkoj partiji, kao i prve partije socijaldemokratske provincije.

Prije 1918. godine u Boki Kotorskoj djelovale su radničke i sindikalne organizacije osnažene pobunom mornara u Boki i padom Austro-Ugarske Monarhije i formiranjem nove državne formacije južnoslovenskih naroda. Nagli razvoj vojne industrije sa Pomorskim Arsenalom u Tivtu, pospiješio je razvoj radništva. Tako je ubrzo došlo do formiranja radničkih i sindikalnih organizacija koje su okupljale radničku klasu Boke Kotorske. Već 1919. osnovana je Socijalistička radnička partija koja je djelovala, u prvoj zajednici južnoslovenskih naroda, kao jedinstvena radnička snaga te zajednice. U Boki Kotorskoj ova partijska organizacija je po prvi put uključila žene. Pojavljuju se prve socijaldemokratkinje kao članice partije koje djeluju u skladu sa programskim načelima partije i zagovaraju ravnopravnost u političkom i ekonomskom smislu. Tako se formiraju početkom 1919. godine na teritoriji Herceg Novog, Kotora i Tivta, prve mjesne sekcije socijaldemokratkinja, u sklopu Socijal-demokratske partije Dalmacije koja djeluje od 1914. godine. Broj članica ovih organizacija u početku je bio mali. Međutim, stanje se mijenjalo tako da je u Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije, ubrzo došlo do omasovljenja.

Katica Matković Muk (Radničke novine, 19.06. 1920, br 147) bila je najzaslužnija za organizovanje i rad mjesne organizacije u Kotoru, bila je prva socijaldemokratkinja, jedna od prvih članica partije. Preciznih podataka koliko je tačno žena bilo u tim sekcijama nema, jer su dokumentacije uništavane zbog čestih upada policije, ali se u pojedinim tekstovima može naći podataka da su žene prilazile organizacijama i postajale njihove aktivne članice, motivisane izjednačavanjem u klasnim i radničkom smislu.

Kasnije, 1925. godine Katica Matković Muk će biti primljena u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije.

Nema podataka o postojanju feminističkih udruženja, međutim postojale su rijetke žene u Crnoj Gori, koje su zagovarale pravo glasa žena, poput *Stanice Radović*, učiteljice i predsjednice Ženskog pokreta u Podgorici, o čijem postojanju i djelovanju ima samo jedna usamljena informacija prenesena u novinama „Zeta“, (1936. br. 46) o učešću na Internacionalnom ženskom kongresu u Dubrovniku, na kojem je bilo 400 delegatkinja iz 20 zemalja. Teme koje su bile zastupljene na kongresu bile su se prerane udaje, problema žena na selu, pitanje rađanja s obzirom na visoku stopu porođaja i smrtnosti i žena i djece. Tako list Zeta⁵ prenosi:

„ Desilo se za nju neočekivano. Kada je časništvo kongresa doznalo da se među njima nalazi i predstavnica prvog Ženskog pokreta u Crnoj Gori, ne samo da je rado primljena, već su joj mnoge od najuglednijih dama uprave i van nje poklonile pažnju...Skoro o svakom radu i komisiji su je obavještavali u želji da bi prisustvovala, na kojima je dobijala sve rezolucije po svim granama njihovog rada. Tako je na sjednici komisije Ženskih pokreta svih naroda zastupala delegata Jugoslavije tj. Jugoslaviju“.

Međunarodne liderice su joj izrazile podršku za velik napor da djeluje u „kraju skoro najzaostalijem u pogledu na socijalni položaj žene i njenih prava“. Dale su joj punu podršku i podstakle je da nastavi upućujući joj: „*Vaše društvo postoji sve dok njegove ideje imate u vašim dušama*“. Simpatije i podršku Ženski pokret je dobio u nekoliko biltena Međunarodnog saveza žena, o čijem slanju svjedoči propratno pismo predsjednice Internacionalnog ženskog saveza L.C.A van Eeghen i njene simpatije za ženu koja u teškim uslovima čini puno za svoje sunarodnice. U listu Zeta, u toku 1936. godine je u nekoliko brojeva dat istorijat položaja i uloge crnogorske žene i aktuelizovano pravo glasa za žene. Tako u tekstu (kojeg potpisuje Dobr. Perunović, kand. prava na str.3), postavljaju se dva važna pitanja: zašto su potrebne organizacije žena i kako i na kojoj osnovi to može da se izvede? Autor argumentuje da su žene te koje čine oslonac društva u moralnom i vaspitnom smislu i ako one treba da obavljaju takve dužnosti da li su osposobljenje obrazovanjem i znanjem. Odgovor je negativan i apostrofira njenu starovjekovno ropstvo i potištenost. Perunović sugeriše da je neophodna organizovana akcija žena kako bi došlo do pritiska na manjinu koja donosi odluke:

⁵ Zeta je izlazila od 1930- 1941. Bio je vanstranački liberlni list koji je izlazio u Podgorici, a njegovi vlasnici su bili braća Vukčević: Mitar, Stevan i Jovan.

„Organizacija treba da bude izvedena na najširim osnovama jer je potreban zajednički istup svih za dobro svih. Žene intelektualne i manuelne, nalazeći se u istom političkom, ne uvijek i ekonomskom položaju treba da nastupaju složno, zajednički, frontalno, naslanjajući se pri tome a onu progresivnu masu, koja joj priznaje pravo, da tako zajedničkom akcijom prinudi manjinu na kapitulaciju i izvojuju konačno svoje istorijsko i društveno potrebno pravo. Žene trebaju bolje reći moraju biti svjesne da će samo organizovana i energična borba u kojoj one same vode glavnu riječ, povoljno riješiti njihovu borbu za emancipaciju, tu jednu od nadužih borbi u istoriji čovječanstva.“

Tekst Milovana M. Vukotića (u br. 1 Zete, na str 11) skreće pažnju da se o pitanju žena najčešće raspravlja i odlučuje u skladu sa subjektivnim faktorom umjesto da se ono vidi kao društveno pitanje. Riješavanju ženskog pitanja je značajno međutim muškarcima, po njegovom mišljenju ga ne vide kao društveno pitanje. Stoga je mišljenja da žena umjesto da riješava o sebi, rješavaju u njeno ime a protiv nje.

„Njoj se kao i muškarcu mora dati pravo glasa, potpuna sloboda odlučivanja, uticanje na stvari i društveno proizvodni proces“, kaže on jer se ona već nalazi u zoni rada *„namještena je tamo gdje može“* i eksploatisana kako bi stvorila višak vrijednosti i ekstra profit. Ali joj se zabranjuje pristup rentabilnim radnim mjestima i većim pozicijama. Ograničavanje rada ženama znači veći pristup muškarcima, nastavlja on, u čemu vidi potpun besmisao. Jednako je i sa isključenjem u odnosu na političku sferu bez obzira što Parlament, po njegovoj ocjeni u tom terenu, ne predstavlja alfu i omegu političkog uticaja, on je bez polovine svoga stanovništva krnj. Vukotićeva artikulacija pozicije i uloge žene, vrlo je precizna i kritična, međutim, razloge njenog položaja vidi kao socijalno, a ne pravno pitanje. Vukotić poredi položaj sovjetskih žena koje sa 18. godina imaju aktivno i pasivno pravo glasa, kao i napredovanje u zvanju i činu, koje jesu dobar primjer za sve pa i naše žene (Perunović, 1936).

Ovaj tekst nije jedini kojeg je prenijela crnogorska štampa, u periodu između dva svjetska rata, a koji afirmiše politička prava žena i skreće pažnju na njihov postojeći loš društveni tretman. Pojavili su se testovi pod inicijalima za koje se može zaključiti da se radi o tekstovima čiji su autori žene, jer je uobičajena praksa u tom vremenu bila da se iza inicijala zapravo nalaze autorke, u ovom slučaju još opravdanije jer se radi o tekstovima koji imaju dva/dvije autorke. Radi se o iznimno zanimljivom tekstu u pomenutim novinama (u broju 36, na str.4, kojeg potpisuju Đ. Čelebić i L. Mrčarica pod naslovom “Položaj crnogorske žene“, autorki koje se obraćaju ženama i precizno određuju da unutar društvene grupe žena postoje one žene čiji položaj je lošiji od položaja drugih žena. Tako

se navodi loš položaj muslimanskih žena koje su tretirane po tradicionalnim i običajnim zakonima, koji definišu ograničenost kretanja, nakon navršene 12 godine očekivanu udaju i predaju kako se kaže u tekstu „ *da bi poslije nekoliko godina tamnovanja i virenja kroz rešetke na prozorima, od oca ili brata bila uručena novom gospodaru, po njihovoj volji izabranom mužu koga nikad prije nije vidjela*“. Ništa bolju društvenu sudbinu po njima nema ni žena pravoslavne vjeroispovjesti (od radnice, seljanke do građanke) jer se vaspitava da bude „*dobra sluga domaćinu i ništa više*“. Najteži položaj uočavaju kod seoskih žena koje zapravo i nemaju nikakvu društvenu ulogu i koje žive u izuzetno teškim uslovima. Poseban naglasak stavljaju na obrazovane žene iz građanskih slojeva koje su osposobljene za rad, međutim, čak ni njima se taj rad ne dozvoljava, dobrodošlo je samo „*kinjđurenje i modno usavršavanje*“, zabava umjesto rada, dok prednost imaju muškarci.

Dakle ženina se pozicija vidi, prema njihovom mišljenju tek kada „*stasa za proizvodnju djece*“ i sa ekonomskog gledišta „*kao sluga čija je radna snaga plaćena samo u slučaju udaje imenom nekog gospodara*“. Žena zaostaje zbog toga što je žena, ali i zbog toga što se na prostoru Crne Gore „*zaprečava*“ organizovanje žena u prosvjetna, kulturna i politička društva, navode dalje, poput onih koja su organizovana i djeluju u nekim drugim sredinama. Traži se neophodno organizovanje žena svih društvenih slojeva u organizacije koje će se baviti prosvjetnim, političkim i kulturnim napredovanjem. Bilo je još tekstova u kojima su zagovarale politička prava i žensko ulaženje u politiku sa jasnim strahom od narastajućeg fašizma i potrebe da se dođe do mira kao i do rješavanja ropkog položaja žena u Crnoj Gori. Opšta društvena klima je pomogla da se žene uoče kao grupa koja bi mogla biti od značaja s obzirom na narastajuću prijetnju ratom, više od istinskog i političkog razumjevanja loše pozicije žene i nužnosti njene promjene.

Organizovanje žena za osvajanje političkih prava između dva rata u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj ide teško, ali ne bez pojedinačnih zahtjeva žena za organizovanjem ženskog pokreta i zagovaranja prava glasa. Lidia Jovanović, osnivačica AFŽ-a za Crnu Goru i Boku će u autorskom tekstu (*Potrebe organizovanja žena u ženski pokret*, u listu Zeta, od 29. novembra 1936, u broju 48.) pozvati žena da se uključe u ženske organizacije (na naslovnoj strani lista):

„ *u borbu za ostvarenje jednakog i ravnopravnog učešća u društvenom životu. Za ženu danas više nije svejedno kako se razvijaju i odigravaju stvari oko nje počev od sitnih svakodnevnih pitanja pa do krupnih društvenih zbivanja...Ona se mora organizovati da bi mogla stresti dvostruke okove koji ju neminovno stežu i da bi mogla posveti borbu do pobjede kako bi sebi u slobodi obezbjedila bolji i čovječniji život... Organizovanje žena predstavlja činilac o kojem se*

mora voditi računa..one se moraju organizovati oko neposrednih potreba i zahtjeva i za zajednički cilj povesti zajedničku borbu bez obzira što su se neke žene privikle sadašnjim uslovima života i što taj život poniženja, prezrenja i vrijeđanja, pun nepravde i tegoba smatraju osvještenim, nezamjenjivim i vječnim pravilom.,,

Jovanović poziva žene da pristupe feminističkom pokretu koji ima za cilj:

„socijalnu ravnopravnost žena i pravo glasa sviju žena jer je njihov i ekonomski i društveni položaj naročito težak i podređen. Crnogorke rade bez odmora od zraka do dubokog mraka (podvukla E.D), rade neprestano sve „muške“ i sve „ženske“ poslove a smatraju ih daleko nižim i nesposobnijim bićima od muškaraca...one su u kući na ulici, od rođenja do smrti, poslednje čeljade“.

Ona uz politička prava za žene, zagovara i ekonomska i socijalna prava kojim bi se položaj žena temeljno mjenjao s obzirom na njihovo siromaštvo i ekonomsku ovisnost. Mogućnost za takve promjene vidi u komunističkoj partiji, a kasnije djelovanju kroz organizaciju AFŽ-a, okupljajući žene koje su se na poziv komunista odazvale borbi za oslobođenje.

O angažovanju žena i zagovaranju političkih prava na teritoriji Boke Kotorske, nema u javnosti mnogo glasova, ali se žene između 1920. i 1940. godine uključuju kao članice radničkih sindikalnih, socijalističkih partija i tako ulaze u javnost. Učesnice su većini događaja, marševa, protesta, akcija i manifestacija povodom društvenih praznika (1. maja i 8. marta), čime se priključuju akcijama koje se organizuju širom zemlje.

Značajno je međutim pomenuti da poput raskola koji se odigrao u Ženskoj alijansi 1926. godine, došlo je do raskola u ženskom građanskom društvu u Crnoj Gori: 28. žena Ženskog kolo iz Podgorice je na godišnjoj skupštini (11 jula 1926.) napustilo društvo. Ovaj raskol (notiran je u novinama *Slobodna misao*, br.200) je pod uticajem „*ulične politike*“, koja je prenesena u ovu kulturnu instituciju. Može se pretpostaviti da je došlo do odvajanja mlađih aktivistkinja društva pod uticajem KPJ, tako da su se one vrlo brzo našle u Savezu komunističke omladine, koja je inače imala živo razvijene aktivnosti u Crnoj Gori i na području Boke Kotorske. Ono što je izostalo na ovom prostoru je svakako autonomna teorijska misao o položaju žena, kakvih je bilo u Srbiji i Vojvodini, gdje su od 19. vjeka djelovale obrazovane i politički osvješćene žene. Boka Kotorska, a ni tadašnja Crna Gora, nisu imale Univerzitet (formiran je tek 1973.) u Titogradu (današnjoj Podgorici).

Obrazovanje žena na području Boke Kotorske i Crne Gore postavlja se kao pitanje tek u prvim dekadama 20. vijeka i to vrlo skromno, da bi tek 1945. godine bilo

artikulirano kao društveni zahtjev da žene budu obrazovane i da im se otvore vrata obrazovnih institucija. Prema podacima iz 1921. godine u Kraljevini Jugoslaviji bilo je pismeno 57,1% muškaraca i 38,7% žena (Pantelić, 2011:42). Sem obrazovne zapuštenosti, socijalno i radno zakonodavstvo u toj državi je bilo potpuno nerazvijeno. U tim zakonima bilo je malo mjesta za socijalna prava koja su štitila ženu majku, poput zabrane noćnog rada za žene zaposlene u industriji i rudarstvu (vrijeme za trudnice i porodilje, 6 nedjelja prije i 6. poslije porođaja s pravom na socijalnu naknadu). Situacija na terenu je ograničavana različitim uredbama i zakonskim propisima koji su išli na ruke poslodavcima, pa je diskriminacija žena bila uobičajena. I povoljnija zakonska rješenja nisu primjenjivana u praksi jer nije bilo straha za poslodavca koji je uvijek posezao za velikim brojem nezaposlenih koji su bili jedna vrsta pritiska na ženu da pristaje na eksploataciju (Božinović, 1996). U Crnoj Gori je bio na snazi Opšti imovinski zakon iz 1888. godine, ali nije definisao porodično i naslijedno pravo, već se u toj oblasti primjenjivalo običajno pravo sadržano u narodnim običajima. Brak se regulisao crkvom i crkvenim pravom. Ono što je definisao Opšti imovinski zakon odnosilo se na rad po kojem je žena mogla da radi razne poslove. Žena je imala delikventnu sposobnost i podlijevala je krivičnom zakonu kao i muškarac. Imala je pravo da se stara o djeci i da im bude staratelj, međutim za sve joj je bilo potrebno odobrenje muža. Naročito za pravne poslove koje namjerava da preduzme u oblasti imovinskih odnosa. U naslijeđivanju važio je prioritet muške loze, sem u prvom koljenu nasljedstvo sa majčine strane, na jednake djelove naslijeđivali su i žene i muškarci.

U Boki Kotorskoj važio je Austrijski građanski zakon iz 1811. godine sa novelama (izmjenama) iz 1914. 1915. i 1916. godine. Ovim novelama zakon je pratio promjene u društvenoj situaciji tako da je bio savremeniji od primarnog. U tim novelama došlo je do nekih savremenijih načela u odnosu na nasljeđivanje žena, tako je sada žena mogla da bude starateljka maloljetnoj djeci, mogla je čak i da odbije takav poziv. I po ovom zakonu trebalo je odobrenje muža za pravne poslove koje je ona htjela da preduzme, dobijala je pomoćnog staratelje, ukoliko je ostala udovica bogatog muža. Ovo pravno područje razlikovalo se još po tome što je sem obaveznog crkvenog braka bio uveden i građanski brak po nuždi. (Kecmanović, 1978:58).

Prema Bulatović (2011:29) u Crnoj Gori je u 1931. godini ukupan broj nepismenih bio 56,1% od kojih je muškaraca bilo 34,2 a žena čak 77,3%. Zbog lošeg ekonomskog položaja ljudi na selu, žene su se kretale prema naseljenim mjestima i pokušavale da nađu posao u granama za koje nije bilo presudno da li su pismene ili

obrazovane, tako da se desilo da su se zapošljavale na poslovima koje su obavljale i u privatnoj sferi. Među podacima o osiguranim licima u 1934. godini, najviše je žena bilo uposljeno u tekstilnoj industriji. Do početka Drugog svjetskog rata sistem će pokušati raznim kursevima da sanira toliki broj nepismenih osoba, međutim nije bilo organizacionih, materijalnih i političkih uslova da bi se proces opismanjavanja sproveo i dao rezultate u smislu da žene pismenost mogu da afirmišu kao svoje dobro. U Boki Kotorskoj nastavio je da važio Austrijski građanski zakon, dugo nakon odlaska Austrijske uprave.

1.3. Žene Boke Kotorske u Drugom svjetskom ratu

„ Vi ste mnogo doprinijele narodnooslobodilačkoj borbi. Bez učešća žena nije osvojen nijedan bunker, nijedno selo, nijedan grad. Bez vas se ne može pisati naša nova istorija, istorija naše slave i naših pobjeda“. -Blažo Jovanović, na Osnivačkom kongresu AFŽ-a u Kolašinu 1943. godine.

Pod rukovodstvom partije, u Boki Kotorskoj počinju masovne akcije žena protiv postojeće obespravljenosti i teškog položaja u porodici i društvu. Žene su se priključile štrajku radnika ciglane u Krtolima, demonstracijama u Kotoru, prepoznajući nepravdu kapitalističke proizvodnje i klasnih razlika. Nezadovoljstvo ekonomski ugroženog stanovništva kanalisale su u različitim formama okupljanja radničke i sindikalne organizacije, zatim komunisti kojima je rad bio zabranjen i simpatizeri komunističke partije. U tim organizacijama nije bio veliki broj žena, ali su žene sve više prepoznavale u djelovanjima partija kurs koji je tražio rješenja neravnopravnog klasnog položaja, borbu protiv okupatora, ali i borbu protiv tradicionalnih konzervativno-patrijarhalnih običaja koji su kontrolisali žene. Decembra 1939. godine došlo do masovnog okupljanja žena u Nikšiću, iz raznih krajeva Crne Gore i Boke. Konferencija je okupila žene koje su tražile opšte jednako i pasivno i aktivno pravo glasa, zahtjevale su ravnopravnost, demokratizaciju države, trajan mir, jednaku platu za jednak rad. Suština skupa bila je vidljiva na transparentima: „Hoćemo mir, slobodu i bolji život za našu djecu“, „Hoćemo hljeba i rada“, „Tražimo opšte i jednako pravo glasa“. Konferencija je okupila različite slojeve žena: intelektualke, radnice, žene sa sela...*“Žene će biti sa onima koji cijene i priznaju rad žena, koji nisu za to da majke, sestre i žene robijaju, sa onima koji u ženama poštuju njeno ljudsko dostojanstvo“* (Naša žena, 1953: 5). Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije, 1940. godine, uvrstila je u svoj program zahtjeve žena i potvrdila raspoloženje žena širom zemlje, i u Crnoj Gori. Zahtjevi koji su tada ušli u

program rada partije bili su: zaštita materinstva, izjednačavanje bračne i vanbračne djece, ukidanje dvojnog morala u javnom i privatnom životu, uvođenjem građanskog braka i mogućnost razvoda, pravo na rad, zaštita žena na radu, pristup ženama u sva zvanja koja odgovaraju njihovom stepenu osposobljenosti... (Ždralović, 2014:74).

Organizovanje žena na teritoriji Boke imalo je tri faze. U prvoj fazi, partija je organizovala žene jer nije bilo posebnih organizacija žena sem na teritoriji hercegovačke i budvanske opštine. Dok je u drugoj fazi od 1942. godine došlo do formiranja odbora i organizacija, na cijeloj teritoriji Boke, u kojima su bile žene koje su motivisale druge žene i radile na njihovom osnaživanju. Odbori su radili na obuhvatanju neorganizovanih antifašistkinja, a preko njih se odvijao rad u narodnooslobodilačkim i skojevskim organizacijama kako bi se pomagao front. Treća faza razvoja organizovanih aktivnosti žena predstavlja formiranje AFŽ-aktiva svuda u Boki, nakon osnivačke konferencije AFŽ-a za Crnu Goru u Kolašinu 1943. godine.

Kada je počeo II svjetski rat, ulazak Italijana u Boku Kotorsku 17. aprila 1941. godine, pratili su eksplozija razarača Zagreb, kojeg su Milan Spasić i Sergej Mašara, podigli u vazduh kako bi spriječili da bude zarobljen. Italijani su anektirali teritorije na kojoj je uspostavljena italijanska uprava, uveden italijanski jezik u škole i administraciju. Žene Boke Kotorske su se 1941. godine uključile u rad omladine, Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), narodnooslobodilačkih odbora, odbora narodno oslobodilačkog fronta i partijske organizacije. Veći broj omladinki bio je uključen u tečajevu prve pomoći za potrebe ratnih bolnica, političke kurseve za osvješćivanje klasne pozicije, dok je veći broj žena ostajao u pozadini kako bi obezbjeđivao vojsku i funkcionisanje života. Vukosava Mićunović u sjećanjima koje je objavila (Naša žena, 1975, na str.4-5), govori o većem broju žena koje su se uključile u borbu za oslobođenje kao partizanke:

„ Žene-borci su u borbenim jedinicama bombaši i mitraljesci, bolničari i kuriri, komandiri i komesari, rukovodioci i organizatori borbe. U njima su oličene sve pozitivne osobine partizana-boraca, hrabrosti i požrtvovanosti, druželjublja i topline, spremnosti na najveća ljudska samoodricanja i žrtve. Nezaboravna će ostati imena: Đina Vrbica, Jelena Četković, Vukice Mitrović, Ljubica Popović, Jelica Mašković, Milica Vučinić,U IV i V crnogorskoj brigadi bilo je najviše žena. U IV crnogorskoj brigadi od ukupno 1082 borca, bilo je 286. žena. Nijedno selo, ni bunker nije osvojen bez učešća žena. Od ukupnog broja Crnogorki koje su s puškom u ruci bile u borbenim redovima 2546 poginule su 483. U zatvorima i logorima poginulo je 11.000 žena i djece.“

Njeno sjećanje nadoknađuje i svjedoči nedostatak informacija u istoriografiji i publicistici Crne Gore o angažovanosti žena, koje po tvrdnjama i zaključcima mnogih učesnica rata, nisu dobila svoje mjesto koje im pripada, ne prepoznaje se ogroman doprinos i napor žena koje su tada spremno okončale patrijarhalno mišljenje da žena izvan peći, postelje i kolijevke nema što da traži. Uloga ilegalke, bolničarke, borkinje, kurirke, odbornice, poslanice značilo je početak borbe sa patrijarhalnim razumjevanjem ženske uloge i mjesta, u porodici i u jedinicama u kojima su se žene našle. Čak i tada djelovalo je mišljenje da žene pripadaju i u ratu poslovima koji su se smatrali uobičajeno ženskim, poput brige i njege. Međutim, žene su dobijali i osvajale poslove koji su se do tada smatrali tradicionalno muškim, a često su se dobrovoljno javljale na onim najtežim. Za vrijeme rata na području Boke Kotorske radile su u pozadini mnogobrojne ilegalne partijske radnice među njima su bile žene Risna, Kotor, Škaljara, Svrčuga, Kavča, Baošića, donje Lastve, Zalaza, Mrčevca. Izdržavale su teror okupacionih vlasti i u najtežim slučajevima, hapšenja i zatvaranja u zatvore u Kotoru i Herceg Novom, Mamuli, internaciju u logor Klos u Albaniji, logore Italije i Terme kod Dubrovnika.

Mnoge žene bile su u jedinicama na mjestima puškomitraljezaca, bombaša, kurira, komesarke odreda, partijske radnice. Po svjedočenju Vukice Mićunović (TV Arhiv, 1975), u rijetkim prilikama slobodnog vremena, partizanke su nastavljale da rade uobičajene „ženske“ poslove, dok su se ostali borci odmarali. Partizanke su pripadale oformljenim bataljonima i brigadama: Orjenski bataljon, Primorski bataljon, Prva bokeška brigada, III Bokeški bataljon i sl. Prema podacima koje istražila i objavila Marija Crnić Pejović u knjizi „Pali za slobodu 1941-1945“, ukupan broj palih boraca za opštine Kotor, Herceg Novi i Tivat bio je 654. od čega je 159 partizanki. Civilnih žrtava u ove tri opštine bilo je ukupno 400. od čega su 264 žene. U literaturi se navodi da je u Crnoj Gori dodijeljeno 253 ordena narodnog heroja, od čega su 8 žena. Narodne herojke iz Crne Gore su:

1. Mitrović Vukica (1912-1941), učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije.
2. Četković Jelena (1916 – 1943), učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije.
3. Popović Ljubica (1921 – 1942), učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije
4. Mašković Jelica (1924 – 1942), narodni heroj Jugoslavije
5. Mićunović Vukosava (1921- 2016), učesnica NOB-a narodni heroj Jugoslavije
5. Vučinić Milica (1921 – 1943), učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije.
6. Ojdanić Dobrila (1920 – 1995), učesnica NOB-a, narodni heroj Jugoslavije
7. Vrbica Đina (1913 — 1943), učesnica NOB-a i narodni heroj Jugoslavije.

Profil žene izašle iz rata uključio je ženu-borca koja je osposobljena da vodi, donosi odluke o sebi i društvenom životu. Ta promjena i slika žena nakon rata srušila je staru patrijarhalnu sliku žene u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. U političkom, ekonomskom i društvenom životu žene su se pojavile prvi put u većem broju nego ranije. Makar u prvim godinama izgradnje zemlje ta promjena je bila početna faza emancipacije za veći broj žena koje su prepoznate u društvu u pravno formalnom smislu kao ravnopravne. Osnivanje AFŽ-a za Crnu Goru i Boku, način rada organizacije, obim aktivnosti i snaga da se one realizuju, masovnost, motivisanost žena da rade i mijenjaju uslove predstavlja veliku prekretnicu na ovom prostorima. Trud i napor, doprinos koji su žene stekle, ovog puta je prepoznat je u pravnom smislu i žene su izjednačene sa muškarcima u pravima. Međutim, o doprinosu žena malo je rečeno u istoriografiji, u naučnim analizama, u društvenim i političkim procesima, u akademskoj zajednici. Nепrepoznavanje kvaliteta i potencijala promjene, izostanak podrške, brzo vraćanje na stare forme odnosa usloveli su da ova faza emancipacije žena u Crnoj Gori ostane neistražena ali i propuštena prilika. To je umnogome doprinijelo kasnijim događajima koji će žene uvući u repatrijarhalizaciju devedesetih godina 20. vijeka i raspada zajednice za koje su mnoge od ovih žena dale svoje živote.

1.4. Od SFRJ do Države Crne Gore

U periodu od 1945. do 1990. godine Crna Gora je u sklopu jugoslovenske zajednice izgradila institucije i podigla privredu i ekonomiju na veći nivo. Privredna i organizaciona struktura polazala je narastajući trend industrijalizacije. U procesima obnove zemlje nakon rata žene su oružje zamijenile oruđima. U pravno administrativnom smislu Boka je integrisana u Republiku Crnu Goru na čijoj su teritoriji posredstvom člana 24. Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) ozakonjena lična, pravna i politička realnost za žene. Novo usvojeni zakoni su uravnotežili sistem na kompletnoj teritoriji države. Ustavom žene Jugoslavije izjednačene su u pravima sa muškarcima u pravno formalnom smislu. Na osnovu dokumentovanih svjedočenja žena o socijalizmu u publikaciji „Sjećam se – traganje za identitetom“ (priredila Ljubomirka Ljupka Kovačević), moguće je saznati neposredno što je za žene značio socijalizam i kako su one promišljanje o njemu: „*To je bilo pravdeno društvo ali sa dosta nepravilnosti. Težak period ali izvanredan naročito za nas aktiviste i idealiste. Ljudi su bili vrijedni i nagrađivani za svoj rad. Društvo je vodilo računa o marginalizovanim grupama, naročito o djeci koja su ostala bez*

roditeljskog staranja, ratnim invalidima, hendikepiranim i siromašnim. Svi državljani su imali besplatnu zdravstvenu pomoć, sve nivoje školovanja, socijalnu i pravnu pomoć u organizacijama, besplatna ljetovanja za porodice....Obaveze građana bile su da rade, budu lojalni državi i uređenju. Iako se u socijalizmu živjelo bez upadljivih društvenih razlika ipak je bilo raslojavanje tako da su neke porodice živjele siromašnije od drugih. To su porodice sa jednom platom, partijski neaktivni ljudi, seljačke porodice, politički nepodobnih...Period samoupravljanja je ljudima dao veća prava, ali je umanjio njihove obaveze. Kolektivni duh kao da je izbrisao ličnu odgovornost i odgovornost prema društvenoj imovini“. (LJ.V.P, 2003: 17).

Žene su iz rata izašle organizovane u AFŽ, i suočile su se sa situacijom da posredstvom nje mogu mijenjati društvene uslove, ali i sebe. Uz pravo glasa došlo je do izjednačavanja u pravnom smislu muškaraca i žena kroz zakonske mogućnosti: Zakona o braku i porodičnim odnosima, Zakoni iz oblasti porodičnog prava, ustanovljavanju imovine, osnovne uredbe o zaštiti trudnica i porodilja, zdravstvenoj zaštiti. Od 1951. godine, došlo je do legalizacije prava na abortus što je umnogome promijenilo živote žena, a Ustavom iz 1974. godine, garantovano pravo na slobodu rađanja, dok je 1977. godine dozvoljen abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedjelja starosti ploda. SFRJ je 1979. godine potpisala Deklaraciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW), Deklaraciju Ujedinjenih Nacija, koja je prenesena na države koje su nastale nakon raspada Jugoslavije, pa tako i na Crnu Goru.

Jačanjem centralne vlasti i stvaranjem državne organizacije počeli su u nečemu mijenjati položaj žena na bolje, više u zakonskim odredbama nego u shvatanjima ljudi. Tako je ženama koje su zlostavljane u porodicama davana pravna pomoć, a njihovi su muževi nešto češće kažnjavani. Počevši od osamdesetih godina prošloga vijeka, žene su se i same, češće obraćale sudu za zaštitu, dok su ranije ćutke podnosile sve teškoće.

Pravo na razvod u Crnoj Gori usvajan je postepeno. Koeficijent razvoda je rastao nakon pedesetih godina 20. vijeka, u gradskim i prigradskim sredinama. U razvijenim gradskim i industrijskim centrima u toku 1964-1969. godine pravo na razvod se mnogo više koristio. Može se reći da je nagla industrijalizacija i deagrarizacija uslovlila da se brak kao zajednica nešto više otvori za javnu sferu. Različiti oblici angažmana žena donijeli su njenu bolju ekonomsku osnovu, ali i uzdrмали stabilnost njene rodne uloge. Česti sukobi unutar porodice između muža i žene, njegovih i njenih srodnika, neslaganja u braku, izostanak djece, napuštanje podređene pozicije, postali su vidljiviji, a žena osnaženija da zatraži sistemsko rješenje. Uprkos pravu na razvod, veliki broj žena nije koristio stečeni uslov, jer je ekonomska i socijalna pozicija većeg broja porodica i dalje

bila loša. Prema poslednjim statističkim podacima Zavoda za statistiku Crne Gore za 2015. godinu, broj razvoda u periodu od 1991- 2015.godine varira. Najniža stopa razvoda u posmatranom periodu je 1992. godine (365 brakova je razvedeno), dok je najveći broj razvoda u 2015 a on iznosi 577 razvedenih brakova.⁶ U 2012. godini najviše brakova je razvedeno u Podgorici (188), zatim u Baru (58), i Herceg Novom (48) i Nikšiću (32).

Radno pravo žena i jednake plate za jednak rad, garantovano je Ustavom iz 1946. godine. Međutim, u realnoj situaciji događalo se od 1946 - 1953. godine da je ženska radna snaga bila na udaru kao ona koja je prva odlazila kući sa argumentima da žene nisu dovoljno osposobljene u onim granama industrije koje su se brzo razvijale i imale bolju ekonomsku strukturu. Loša kvalifikaciona struktura zaposlenih žena uticala je da se sporije i mnogo teže prihvataju promjene koje su bile neophodne za uključivanje u savremene tehnološke procese. Mnoge novine nisu tako mogle biti implementirane (automatizovana ili polu automatizovana proizvodnja koja je zahtijevala veći nivo obrazovanosti), a žene su raspoređivane na mjesta koja su bila manje ekonomski vrednovana. Problem se usložnjavao pozicijom žene u privatnoj sferi koja je činila dvostruku opterećenost žena značajnim argumentom protivnika ženske emancipacije. Dvostruko opterećenje, ekonomski vrednovan rad u preduzećima i vođenje domaćinstava kao neekonomski vrednovan rad, nije riješen otvaranjem ustanova za zbrinjavanje djece, radničkim restoranima za porodicu, jer funkcija žene kao domaćice i majke nije nikada dovedena u pitanje. Značajno je reći da je obrazovanje i radno osposobljavanje opstruirano od muških članova porodice koji su tvrdili da je ženi mjesto u kući.

Na ove probleme ukazivao je AFŽ-e. Ranjivu poziciju žena dodatno su uzdrmali nekvalifikovanost, dvostruka opterećenost, nizak nivo obrazovanja žena koje se nisu osjećale spremnim ni dovoljno sposobnim da osvajaju javni prostor. Socijalistički sistem pedesetih godina i samoupravljanje kao jedan vid decentralizacije sistema, nisu se bavili rješavanjem problema žena, već je to pitanje adresirao na same žene umjesto da se ono otvori kao društveno sistemskom pitanje. Dotadašnja zamjena za muškarce postala je skup projekat u uslovima ekonomske krize nastale iz nerazvijene i nerentabilne privrede, tako da su se ustanove koje su bile podrška zaposlenoj ženi, morale svesti na minimalan broj. Gubitak infrastrukture, niske plate zamjenjene su uvođenjem socijalnog programa-

⁶ Zavod za statistiku Crne Gore, Sklopljeni i razvedeni brakovi, 1992 god.

dječiji dodatak. Zbog visine socijalne pomoći veliki broj žena je napustio posao i vratio se kući.

Početkom 60-tih godina 20. vijeka procenat žena u ukupnom zapošljavanju u Crnoj Gori iznosio je 30,8% niže obrazovanih, 30,1% srednje obrazovanih i 15% visoko obrazovanih žena. Cifre se do 80-tih godina što se tiče nižeobrazovne strukture zaposlenih žena, penju na 60, 8%, srednje obrazovanih 51,9%, sa višim obrazovanjem 45,2% i visoko obrazovanih 13,8%. U periodu od 1950-1990. broj zaposlenih žena je rastao u odnosu na muškarce, međutim one su bile smještene u područjima koja su se stereotipno vezivala za ženske patrijarhalne karakteristike, a to su poslovi njege i brige, socijalne i zdravstvene zaštite, obrazovanja, pre svega u predškolskim i osnovnoškolskim ustanovama. Učešće žena u privrednim i industrijskim granama 80-tih godina u Crnoj Gori iznosilo je: 25.900 žena zaposleno u privredi i 9.200 u industriji ili oko jedne trećine ukupnog broja zaposlenih 31% (M. Kostić,1980:130). Feminizaciju određenih zanimanja pratila je niska platežna moć. Stepem privrednog razvoja bokeških komuna Herceg Novi, Kotor i Tivat u šezdesetim godina pokazuje: Herceg Novi je imao ukupno 14.900 stanovnika, Kotor 16.700, Tivat 5.900. Broj zaposlenih je bio u Herceg Novom 2613, Kotor 4516, Tivat 809. Nacionalni dohodak po glavi stanovnika bio je: Herceg Novi 64 160, Kotor 114.370 dok je Tivat imao 29.660. Sve tri opštine finansirale su se iz svojih lokalnih finansija u toj godini. U tom periodu razvijena je privreda i industrija u Boki Kotorskoj (Arsenal, Jugoceanija, Brodogradilište, institut dr Simo Milošević, Rivijera, Livnica, Jadran, Gumara...), tako da su i sredstva sa kojima se raspolagalo ulagana u izgradnju ostalih pogona. Može se reći da je to bio ubrzani tempo razvoja i zlatan period ovog kraja koji se nije ponovio do danas (Boka, 1960: 2). Podaci iz sedamdesetih godina (u listu Boka, br 34, 1972 u tekstu „O ženama ravnopravno“) prenosi informacije o položaj žena, a bile su predmet analize organizacija Saveza Socijalističkog Radnog Naroda (SSRN). Konferencija za društvenu aktivnost žena (organizacije žena nastale nakon ukidanja AFŽ-a) za predmet svog rada imale su u fokusu dječiju zaštitu i zaštitu majki u procesu rada. Kritički tonovi odnosili su se na sledeće: žena-radnik je malo birana u organe upravljanja, nedovoljno zaštićena na radu, uočene su razlike između položaja muškaraca i žena. Kritikovan je odnos štampe zbog selektivnog predstavljanja žena. Tako su drugarice intervenisale da se iz javnosti izgubilo profil žene-radnice, žene-borca, i da je zamjenjen komercijalnim profilima žena. Ozbiljna društvena kriza dala se nagovjestiti upravo preko položaja žena, ali su se teme teško probijale do polja uticaja ili javnosti. Političku klimu karakterisala je borba da se sprovedu ustavni amandmani, s obzirom na

traženja iz republike Hrvatske većeg stepena liberalizacije i decentralizacije, privredna pitanja, sprovođenje mjera štednje i stabilizacije, te borba za smanjenje socijalne razlike. Borba u vrhu partije pretpostavljena je ekonomskim pitanjima, pa je tako i sve glasnija kritika bila nevidljiva.

Obrazovanje žena u socijalističkom periodu u Jugoslaviji pa tako i u Crnoj Gori predstavlja velik napredak jer su žene prepoznale obrazovanje kao važan resurs i oblast za koju su visoko motivisane. Prema zvaničnim statističkim podacima jugoslovenskih institucija u periodu od 1945. godine kada je stopa nepismenih žena u Jugoslaviji iznosila 80-100%, nepismenih žena, do 1991. kada je ta stopa bila 11%, predstavlja najveći napredak prethodnog sistema. Međunarodna statistika (UN sekretarijat) za period 1985-1996. procenat nepismenih žena u Jugoslaviji u populaciji od 15-24. godine života iznosi samo 1,3%. Pozitivan rezultat na polju obrazovanja ostvaren je i u Crnoj Gori.

Nedovoljno razvijena školska mreža, neujednačen broj škola na području kompletne teritorije Crne Gore uz patrijarhalno shvatanje da ženi nije neophodna škola, rezultiralo je zakonom Narodne Republike Crne Gore iz 1946. godine o obaveznom sedmogodišnjem osnovnom školovanju, koji je 1950. pretrpio izmjenu u dijelu da obavezno osnovno obrazovanje traje osam godina. Obrazovanje je bilo obavezno za oba pola. Kršenje ovih zakona odnosilo se u 90% slučajeva na spriječavanje ženske djece da pohađaju školu. Djevojčice su korišćene za različite poslove u kući i za poslove čuvanja stoke.

Pohađanje ženske djece srednjih škola u Crnoj Gori u periodu nakon rata je povećano a djevojke su mogle da biraju da upišu gimnaziju ili neku od stručnih škola koje su tada radile. Srednjoškolska ženska omladina usmjeravana je na škole za uslužne, zdravstvene, prosvjetne i tekstilne djelatnosti. Trend omasovljavanja ženskom omladinom srednjih stručnih škola nastavljen je i u periodu 1969-70. godina, i to u industrijsko-tehničkim zanimanjima što se može povezati sa trendom razvoja industrijalizacije. U periodu od 1979-80. usled reforme obrazovanja na opšteobrazovnom modelu bilo je 20% djevojaka, dok je u okviru stručnog obrazovanja na netehničke i nemetalurške poslove bio 50% djevojaka a tehničko industrijsko obrazovanje izabralo je 30% djevojaka. (Bulatović, 2011: 70).

1.5. Tranzicija

U period od 90-ih do nezavisnosti 2006. Crna Gora je prošla kroz tri državne transformacije: Savezna Republika Jugoslavija⁷, Srbija i Crna Gora⁸ i Državu Crnu Goru⁹. Državnu transformaciju pratila je politička: od jednopartijskog sistema do višestranačkog parlamentarizma, što je rezultiralo nacionalnim podjelama i izostankom građanske opcije u Parlamentu. Uz političku realizovana je i ekonomska tranzicija od socijalističkog samoupravljanja do lokalne verzije neoliberalnog koncepta tržišta, sa prelaskom društvene imovine u državnu i privatnu.

Na međunarodnom planu događale su se pozitivne promjene izazvane procesom globalizacije,

„Paralelno sa integracionim procesima među državama i nestajanjem čvrstih granica među njima širi se građenje demokratije zapadnjačkog tipa i kapitalistički odnosi zasnovani na liberalizaciji tržišta i nesputanom kretanju kapitala, robe, investicija i radne snage. Krajem dvadesetog veka svet doživljava krupne promene, koje, između ostalog, otvaraju vrata promovisanju ljudskih prava i njihovom ugrađivanju u međunarodne odnose i međunarodnu politiku. U tzv. globalizovanom svetu ljudska prava sve više dobijaju na značaju, kako u međunarodnoj i unutrašnjoj politici, tako i u međunarodnom pravu, razvijajući novu granu prava- pravo ljudskih prava. (Dokmanović, 2012)

Raspad SFRJ je dug i kompleksan proces, prestaje da postoji u ratu, a za SRJ 1992. godine su uvedene međunarodne sankcije zbog umješanosti Jugoslovenske narodne armije (JNA) u rat u Bosni, dok na ekonomskom planu proces hiperinflacije¹⁰ otpočeo slomom SFRJ, kontinuirano nastavlja iako je bilo pokušaja da se on riješi. Posledice hiperinflacije u svim transformacijama državne zajednice uticale su na ekonomski i socijalni položaj ljudi. Državnim, ekonomskim i političkim transformacijama na ovim prostorima, ženama, kao najvećoj društvenoj grupi, pogoršan je položaj:

“Niti je novi državni status, niti kreirani politički sistem dao ženama ono što je obećano stanovništvu u cijelini. Kao što su mnoge feministkinje pokazale, to nije samo zbog generalno loše ekonomske situacije, već takođe i zbog toga što je patrijarhalni kulturni obrazac zajednički i

⁷ Savezna Republika Jugoslavija država stvorena 27. aprila, 1990, odlukom Saveznog veća SFRJ, kao zajednička država Republike Srbije i Republike Crne Gore.

⁸ SCG Srbija i Crna Gora (SCG) su činile Srbija i Crna Gora, državna zajednica u Evropi koja je naslijedila bivšu Saveznu Republiku Jugoslaviju.

⁹ Država Crna Gora. Proglasila nezavisnost 2006 godine.

¹⁰ Posledica hiperinflacije u SR Jugoslaviji, novčanica od 500.000.000.000 (petsto milijardi) jugoslovenskih dinara-novčanica sa najvećim apoenima u istoriji.

bivšoj socijalističkoj eliti i aktuelnim nacionalističkim politikama novih država. U novostvorenim državama, žene su među onima koji proizvode i brane patrijarhalne vrijednosti u porodici i društvu, kao što su bile i u socijalističkoj državi. Pri tome one su postali simboli nacionalističkih politika i dobrovoljno ili ne "majke nacija". Takođe, one su među najbrojnijim žrtvama razarajućih posledica nacionalističke hysterije. Nacionalistička hysterija je temeljno društveno stanje SR Jugoslavije tokom devedesetih godina prošloga veka. Naime, socijalna integracija stanovništva (građana) utemeljena je 1993 na konsenzusu oko dva uverenja: prvo, da su Srbi, kao nacija opasno ugroženi, i drugo, da postoji međunarodna zavera protiv Srba. Sve muke i mizeriju koju su građani prošli, zahvaljujući međunarodnim sankcijama, interpretiraju se u okviru pomenuta dva uverenja..." (Đurić Kuzmanović, 2002)

U Crnoj Gori, kao jednoj od najmanje razvijenih republika, bivše Jugoslavije, devedesetih se pomenuto ekonomski i socijalno stanje dodatno zaoštarava. U državnoj zajednici sa Srbijom, na političkom planu, Crna Gora dijeli planove ratnim osvajanjima u ime nacionalističke hysterije. Teret ratne prošlosti, neutvrđena odgovornost za političku i vojnu saradnju i razaranja teritorija bivše države, spriječilo je Crnu Goru da tokom devedesetih godina, suštinski, uđe u procesa ekonomske, političke i društvene transformacije koja se dešavala u nekim zemljama Istočne Evrope, nazvana tranzicijom. Na unutrašnjem političkom i ekonomskom planu došlo je do netransparentnih privatizacija bivše državne svojine. U tom procesu oteto je društveno bogadstvo od njenih građana. Preduzeća koja su stvarana pedest godina u socijalizmu i koja su zapošljavala većinu ljudi u industrijskim centrima, otpuštaju radnu snagu, koja mjenja status i prelazi u grupu nezaposlenih i socijalno nebezbednih. Novonastala situacija u uslovima privrede koja trpi gubitka što zbog blokada i međunarodnih sankcija, što zbog nerentabilnosti, s jedne strane, a sa druge zbog lošeg rukovođenja i poslovanja, novih privatnih vlasnika, tako da u programiranim stečajevima nestaje oslonac za većinu ljudi.

Istinske transformacije nije ni bilo s obzirom da su fabrike gašene a ekonomska politika države nije išla u pravcu rješavanja problema. Na osnovu svjedočenja gubitnica tranzicije, kako su nazvane žene koje su prve dobile otkaze i čije su porodice tonule u siromaštvo, može se uočiti proces sumnjivih privatizacija i uvođenje u zvanične ekonomske tokove sumnjivog novaca stečenog civilnim i ratnim kriminalom, otuđivanje velikog društvenog bogadstva, pribavljanju vlastite koristi onima koji su imali monopole nad privatizacijama, pravnom nasilju institucija sistema koje bi morale osigurati vladavinu prava, konačno, ukidanju socijalnih prava i potpunim gubitkom sigurnosti i političkih, socijalnih, radnih prava. Njihov otpor nije bio dovoljan ni masovan. Ubrzo su

i muškarci povratnici sa fronta, ostali bez radnih mjesta i sredstava za život, ali se dnevno politički o njima govorilo, projektovala se neka politika, međutim, žene niko nije pominjao iako su se samo žene bunile (Dabižinović, 2013).

U periodu između dva Ustava, onog iz 1992. godine dok je Crna Gora bila članica u zajednici sa Srbijom i drugog, ustava Države Crne Gore 2007. godine došlo je marginalizacije, poništavanja socijalnih i građanskih prava, isključivanja žena iz javnog života i mjesta uticaja. U zoni političkog uticaja, u osvitlu parlamentarizma 1993. godine bilo je 7% žena u Skupštini Crne Gore. Nakon uspostavljanja nezavisnosti zastupljenost žena manja u odnosu na konstituisanu skupštinu 2001. godine kada ih je bilo 10%. Tada 2007. bilo je 9,88% žena u skupštini. Rezultat od 17% poslanica u skupštini Crne Gore nakon poslednjih izbora 2012. godine upućuje na značajan izostanak političke volje i nepravilnu raspodjelu političke moći. Ubrzano donošenje zakona kojima se štite ljudska prava žena, potpisivanje deklaracija i usvajanje evropskih vrijednosti i zakonodavnog okvira u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji, nije poboljšalo položaj žena ni na jednom nivou koji je tekovina predhodnog sistema. Suština problema nije u nemanju dobrog zakonskog okvira već u lošoj implementaciji i njihovoj primjeni u realnoj situaciji.

Proces organizovanja žena u grupe koje se bave pitanjima ženskih ljudskih prava na uočenom problemu nasilja nad ženama, pokazuje da su neke žene ispunile javni prostor tamo gdje nije bilo odgovora sistema na narastajuće probleme. U kratkom periodu u Podgorici nastaju SOS linije za pomoć ženama žrtvama nasilja, a nešto kasnije i ostale organizacije civilnog društva koje se bave pitanjima žena kao i druge ljudskopravaške organizacije širom Crne Gore. Cilj organizacija koje se bave ženama bio je učiniti pojavu vidljivom i podići nivo svijesti kod žena i ostalih segmenata društva o potrebi rješavanja galopirajućih društvenih problema, što je bilo pitanje nužde ne narasle svijesti i znanja o osnovnim polugama koje utiču i strukturiraju sistem koji proizvodi neravnoteži i na njoj se održava. Djelatnosti organizacija su od početka do danas finansirane iz stranih donacije. Država nije priznala i prepoznala odgovornost za društvene probleme tako da su nije ni stavila na raspolaganje svoje resurse. Danas su u tim organizacijama razvijeni sistemi usluga, koje u kontinuitetu finansiraju međunarodni donatori, državno finansiranje izostaje iako sistem koristi resurse civilnih organizacija i ne razvija sopstvene. Nije rijedak slučaj da se iz civilnih organizacija regrutuju kadrovi i raspoređuju unutar sistema. To je jedan od načina kako se slabi civilni sektor i rad tih organizacija a pojedinci ulaze u sistem i gube na vidljivosti i angažovanju.

Zaključujem u uvodnom dijelu da je ukupna proizvodnja znanja o ženama u Boki Kotorskoj a kasnije u Crnoj Gori neznatna i da se mali broj autorki, tek od 2000. godine, bavi položajem i ulogom žene u društvenoj zbilji, dok su djela i tekstovi koje su pisali muškarci usmjerena više na doprinos nacionalnoj, ekonomskoj i političkoj istoriji ovoga kraja, gdje se žene pominju tek kao dio folklor, dok izostaju podaci o načinima kako su žene dolazile do političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturnih prava, što doprinosi dodatno, ukupnoj nevidljivosti žena i njihovog doprinosa.

Javnosti su dostupni bili samo podaci koji su uveličavali sliku patrijarhalnih vrijednosti žene u porodici tako da su isticani primjeri društveno prihvatljivog djelovanja bogatih žena iz građanskih porodica koje su tim angažovanjem upravo obezbjedile potvrdu patrijarhata i njegovih vrijednosti.

Kasnije učešće žena u narodooslobodilačkom ratu i revoluciji i zadobijanje političkih, ekonomski i kulturnih prava kroz klasno-ideološku kategoriju, predstavlja za žene ovog kraja značajan pomak.

Analize feminističkih teoretičarki (Sklevicky, Iveković, Tešanović, Papić) u jugoslovenskom prostoru pokazuju da je devedesetih godina 20. vijeka na djelu instrumentalizacija žena od strane političkih i nacionalističkih elita. Promjene koje su nastale a rezultat su doprinosa žena u Drugom svjetskom ratu, na polju ženskih prava nisu bile suštinske. Otuda je bila moguća retradicionalizacija i repatrijarhalizacija žena u ime nacionalističkih ciljeva. Međutim, to je i proces buđenja svijesti i inicijativa žena kojim se ukazuje na društveni i politički značaj žena u Crnoj Gori

1.6. Teorijski pristup

U ovom dijelu rada poći ću od osnove koju daju rodne studije a to je da je rod analitička kategorija koja ima svoju istoričnost i koja se može proučavati dodatno kao komponenta identiteta kako bih razumjela pod kojim uslovima su se konstituisale različite uloge polova, razlike u statusu, mogućnostima i iskustvu i kako je znanje uticalo na nevidljivost žena i njihovog doprinosa u bokeškom društvu u periodu od 1815-2015, kroz različite društvene, ekonomske, kulturne i političke kontekste. Razumjevanje i analiza istraživanja teme ovog rada bazira se na feminističkim teorijama mišljenja, čijom zaslugom je jedan tako star pojam kakav je rod, u 20. vijeku dobija na važnosti. Otvoreno je novo polje teorijskog razmišljanja i pretpostavka za istraživanja

“ o razlici između polova, koja sobom onda povlači i različite načine osposobljavanja pripadnika jednog odnosno drugog pola za rad mišljenja i političko djelovanje. Na osnovu polne

razlike shvaćene kao biološke razlike koja se ustanovljuje pukom činjenicom da neko poseduje primarne i/ili sekundarne polne odlike izvodi se složen identitet muškarca/žene, identitet za koji se pretpostavlja da važi univerzalno, u svim vremenima i na svim prostorima i za svakog pojedinačno. Na osnovu polne razlike shvaćene kao biološke razlike izvodi se normativni zaključak o sposobnostima za realizaciju slobode, autonomije, svrhovitog udruživanja u različite oblike zajednice, dakle, za učešće u javnom i političkom životu. “ (Blagojević, 2006: 48).

Rodne studije kao posebna naučna interdisciplinarna oblast istraživanja bavi se rodom kao društvenom konstrukcijom polnosti (Duhaček, 2014). Posredstvom feminističkih teorija i rodnih studija pojam roda je uveden kao analitička kategorija i komponenta identiteta čime je potvrđena njegova istoričnost i promjenjivost i otvoreno polje istraživanja. Ženske i rodne studije su na početku, dovele u pitanje teorijska razumjevanja roda kao fiksirane prirodne činjenice, a sa tim i mišljenje o prirodnosti razlika i rodne raspodjele moći. U nastavku, društvena konstrukcija roda se nije problematizovala već se obraćala pažnja na to kako se prirodnost koristi kao konstituent rodnih identiteta i kako se priroda upotrebljava da bi se objasnila neravnomerna raspodjela moći rodova. Pol i identitet se u ovom slučaju promišljaju kao nepromjenjive i fiksirane kategorije. Nepromjenjivost polne razlike predstavlja pretpostavku za različita vrednovanja i subordinaciju ženskog pola/roda muškom polu/rodu. Naglašavanje razlike između pola i roda i uočavanja pozadine u kojoj se na osnovu prirodnosti polne razlike gradi identite feminističke teoretičarke su identitete posmatrale kao odvojen od prirode odnosno društveno uslovljen. Rod tako sem prirodnosti ima i svoju istoričnost, nešto što se mjenjalo i što se može prepoznati „kao učinak moći i kao sredstvo njenog samoodržavanja“ (Blagojević, 2006:49).

Shvatanje da su rodni identiteti i rodni režimi istorijske kategorije omogućilo je proučavanje istorije roda i mnogobrojnih savremenih rodnih praksi koje pokazuju diskurzivno konstruisanje i konstituisanje roda (Milojević, 2014). Istraživanja i proizvodnja znanja na rodnim studijama, te postmoderna, destabilizovali su do tada temeljno situiranu i fiksnu kategoriju roda i identiteta i uključili njenu promjenjivost, fragmentiranost, fleksibilnost zavisno od prostora, kulture i vremena.

U nauci o jeziku *rod* (engl. gender) označava gramatički rod, koji može biti ženski, muški, a u srpskom, hrvatskom, bosanskom i crnogorskom jeziku i srednji. Razvija se u okviru drugog talasa feminizma na koji je posebno uticala Simon de Bovoar knjigom „Drugi pol“ i bazičnom tezom da se ženom ne rađa već postaje, u svijetu u kojem je žena drugo (de Bovoar, 1982).

U feminističkoj teoriji i praksi termin *rod* označava društvenu konstrukciju *muškosti* i *ženskosti* u određenom društvenom, historijskom, ekonomskom kontekstu. Prema Žarani Papić, radi se o *metafeminističkoj kategoriji...jedan od ključnih instrumenata za razumijavanje ljudske istoričnosti i društvenosti...*(Ivanović, navedeno prema Papić, 2003:397). Rod je proizvod djelovanja različitih društvenih okolnosti koje su definisane vremenom i prostorom. Razlikovanje roda i (biološkog) pola je ključno za razvoj feminističke teorije i prakse. Prema teoretičarki, Gejl Rubin (Gayle Rubin) „preliminarna definicija sistema pol-rod jeste *sklop aranžmana kojima jedno društvo pretvara biološku polnost u proizvode ljudske delatnosti i u kojem se ove preobražene polne potrebe zadovoljavaju*“ (navedeno prema: Papić 1997:12).

Moguća definicija pojma rod bi mogla biti da je to

„skup društveno uslovljenih osobina pripadnika jednog pola, nastao vjerovatno sa prvobitnom podjelom rada, opstao i kada je izgubio originalnu funkciju i to kao instrument politike polova, pri čemu se zahvaljujući prividnoj prirodosti, obnavlja u svakoj jedinici u procesu odrastanja i vaspitanja“ (Dojčinović-Nešić, 1993:17).

Prvo oduševljenje teoretičarki novog teorijskog konstrukta koji je „*zbir konkretnih značenja, nametnutih stereotipa i internalizovanih uloga koje nas prisiljavaju da budemo na jednoj ili drugoj strani te podjele...*“ (Cornel, 2003:22), otvorilo je mogućnost za kritička razmatranja većine feminističkih teoretičarki o prednostima i njegovim ograničenjima (Scott, Cornel, Butler).

Prednosti kategorije roda jesu: a) da je društveno konstruisana i kao takva može da se mijenja; b) otvara pitanje složenosti konstruisanja identiteta pomoću ugnjetavanja/presjeka ga rasa, klasa, seksualne orijentacije, nacija; c) pokazuje odnose moći u društvu.

Ograničenja kategorije roda vide se kao: a) kategorija rod/ društvena konstrukcija ženske rodne uloge asocira na postojanje nekog generalizirajućeg identiteta - žene, koja isključuje sve različitosti unutar društvene grupe žena; b) kategorija roda nije dovela do rasčinjavanja binarne opozicije koja je u osnovi kategorije identiteta; c) u kombinacija pol/ rod pojačava esencijalizam pola; d) ima kapacitete da se “okameni”, može da bude mišljena kao kategorija pol tj. da ga zamijeni.

Pojam roda bez obzira na politički, historijski, društveni aspekt nije opisao univerzalno stanje u kojem se žene nalaze. Opisao je samo iskustvo bijele, hereoseksualne žene srednje klase razvijenog svijet, predstavljajući vlastito iskustvo ako univerzalno.

Kritika crnih feministkinja upućena bjelim teoretičarkama, otkrila je kako to Dona Haravej kaže ne-nevinost teorije/kategorije žena. Razumijevanje roda kao

univerzalne kategorije, zamjenilo je polno determinisan identite žene i nije odgovorio na pojedinačna proživljena iskustva potčinjenosti žena.

Kritika sa margine pokazala je da kategorija roda nije dovela do rasčinjavanja binare opozicije i proizvodi iste ili slične probleme kao i kategorija pol. Sa ovog mjesta polaze “nevolje sa rodom” jer se *rod* zasniva na ...

“zato što se rod ne konstituira uvijek koherentno i konzistentno u različitim povjesnim kontekstima, te zato što se ukršta sa rasnim, klasnim, etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituiranih subjekat“ (Batler, 2000:19).

Batler pol/rod, vidi kao diskurzivne prakse otvorene za intervencije i razna označavanja tako da je vrlo teško izdvojiti rod od ostalih analitičkih kategorija. Batler uvodi korjenite promjene promišljanja kategorija pola/roda, razumjevajući ih kao nestabilne, fluidne one koje mogu da se dovedu u pitanje. I jedna i druga kategorija predstavljaju oblik “ponavljanja nametnutih normi, vrstu performansa, odnosno performativni učinak...” (Blagojević, 2006). Slijedi dakle da rodni/polni identitet nije ono što jeste već ono što čini, činilac ne prethodi činu već se u samom činu konstituiše. Načinom na koji Batler čita pojmove identitet/subjekt/pol/rod/ drugačiji je od tradicije mišljenja u kojem je identitet nešto što postoji na početku. Taj pojam ona čita kao onaj pojam koji dolazi na kraju kojeg konstituiše neka norma koju mi stalno ponavljamo i potvrđujemo. I to je po njoj mjesto, prostor subverzije promjene. Ovim ona odgovara na pitanje o subjektu i djelovanju na način da nije neophodan čvrst politički subjekt da bi bilo moguće djelovati, nema „ja“ unaprijed datog, već kroz proces djelovanja pojavljuje se „ja“. Naša šansa je da dovedemo u pitanje, normu, zakon, jer je to mjesto koje isključuje i ograničava.

Izmještanje iz koncepta da je identitet „autentičan unutrašnji prostor“, koji je nepromjenjiv i pomak ka vidljivoj fleksibilnoj i promjenljivoj kategoriji izmješta polje istraživanja i proizvodnju znanja. Ne samo da se rod vidi kao znanje i postavlja pitanje tog znanja već se kategorija širi za više različitih komponenti sem rodne. Ona u savremenoj rodnoj teoriji uključuje rod, klasu, rasu, etnicite, orijentaciju...i njihov međusobni odnos.

Tako se sve više govori o identitetu kao o promjenljivoj fleksibilnoj kategoriji koja se više ne razumije kao unutrašnje stanje pojedinca i pojedinke, već kao rezultata djelovanja više različitih vanjskih činilaca. Rodni identitet se vidi kao rezultata različitih diskusa i procesa (Ivanović, 2003:423).

Za razliku od svjetske teorijske misli, i za razliku od nekih drugih centara bivšeg jugoslovenskog prostora (Ljubljana, Zagreb, Beograd) većina naučnih radova i

istraživanja u Crnoj Gori, a posebno u Boki Kotorskoj, nisu se bavili rodnom pozicijom i položajem žena. A praksa i istorijski kontekst, koji smo predstavili u uvodu, traže nova teorijska rješenja u primjeni na tekuću praksu, budući da se žene previđaju stereotipnim objašnjenjima, a to je još jedan od načina kako se izostavlja verifikacija doprinosa kojeg su postigle.

Novi istraživački podaci daju mogućnost da uočimo isključivo ono što je politika osmišljavala, a sistem kontrolisao i tolerisao što je to što žene mogu da urade u društvenom i javnom prostoru, uz reprodukciju koja je bila njihov osnovni zadatak.

Zato ću društvenu konstruisanost roda i rodnog identiteta prikazati na odnosu pola i roda kako ga vide interdisciplinarne rodne studije. Vidljivost kategorije roda omogućuje da se uoče odnosi moći i prepreke u društvenom okviru koje su pratile proces emancipacije i uticale na njega.

2. METODOLOŠKI OKVIR

2.1. Cilj istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je prikupljanje, selekcija i klasifikacija podataka na jednom mjestu o institucijama obrazovanja za žene, organizacijama žena i doprinosu pojedinih žena emancipaciji i ravnopravnosti žena i muškaraca u Boki Kotorskoj tokom dva vijeka (1815-2015). Podaci o institucijama i ženama porede se sa istraživanjima o ženama urađenim na području Vojvodine u istom periodu.

2.2. Hipoteza

1. U Boki Kotorskoj postoje mnogobrojni podaci o dostignućima žena, za period 1815-2015. rasuti po različitim izvorima i otuda nedovoljno dostupni javnosti.

2.3. Uzorak

Osnovni korpus empirijskih podataka pripremljen za analizu čine pisani dokumenti (knjige, tekstovi objavljeni u štampi, različita arhivska dokumenta, dva dokumentarna materijala/filma, fotografije, audiovizuelni prilozi, snimljeni audio zapis životnih priča žena savremenica, priznanja i sl).

Uzorak čine:

1. Pojedinačne biografije žena (ukupno 23) u tri vremenska perioda;

2. ženska udruženja (ukupno 6), u okviru kojih su detaljno date 3 biografije žena,
3. Škole za žene (osnovnog, srednjeg, stručnog i institutskog karaktera, ukupno 5)

1. Pojedinke. Izbor žena je sačinjen na osnovu sledećih kriterijuma: 1. rođene, školovane, udate i došle u Boku Kotorsku i o kojim se danas malo ili ništa ne zna; 2. koje su različite obrazovane, nacionalne i ideološke strukture, ali su svojim djelatnostima doprinijele razvoju emancipacije; 3. koje su se javno angažovale u miru i u ratu; 4. koje javno djeluju zagovaraju feministički aktivizam i teoriju.

2.4. Hronološki redoslijed

Osnovu analize čine tekstovi i konstrukcije biograma i biografija (tekstovi koji objedinjuju podatke iz privatnog i javnog života izabranih žena (Jovičić, 2012). Listu sa pojedinačnim biografijama čini 23 žena iz tri vremenske faze i tri različita društveno-politička konteksta:

Prva faza: 1815- 1915 (Austrija, kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS)

Marović, Ana Marija, (1815-1887), rođena u Veneciji, sestra milosnica, socijalna radnica, slikarka, pjesnikinja, predložena za beatifikaciju koja je u poslednjoj fazi verifikacije.

Kommenović Olga, (1880-1970) rođena u Dubrovniku, prva predsjednica Kola Srpskih sestara u Herceg Novom. Muzej grada u Herceg Novom je zaostavština Mirka i Olge Komnenović.

Petrović Kvekić Darinka, (1838-1892), rođena u Trstu u trgovačkoj kući, tršćanskih Srba (projeklom iz Herceg Novog), prva crnogorska knjaginja, diplomatkinja, organizovala život na dvoru na Cetinju, govorila je četiri svjetska jezika, donirala i nadgledala rad mješovite škole na Cetinju.

Verona Ida (1863-1923), rođena u Braunilu, pjesnikinja, dramska spisateljica, slikarka u čijoj kući je smještena osnovna škola na Prčanju od 1945. godine.

Lipovac Stefanović Emilijana (1864-1953), prva predsjednica Kola srpskih sestara Kotor.

Dabinović Madžar Antica (1881-1968,) učiteljica u osnovnoj školi u Morinju, i udruženju Bokokotorsko žensko udruženje i sekretarka Kola srpskih sestara u Kotoru.

Veković Divna (1884-1945), rođena u Beranama, babica, dentistkinja, prevela je prva Njegošev *Gorski vijenac* na francuski jezik;

Matjan Vida (1896-1993), rođena u Sloveniji, profesorica muzike, pijanistkinja, kompozitorica, osnivačica osnovne i srednje muzičke škole u Kotoru, autorka muzičko-scenskih djela *Šumska bajka*, *Slike iz dječijih priča*, *Besane šumske noći*... Muzička škola u Kotoru nosi njeno ime.

Muk Katica (1904-?.), radnica, socijaldemokratkinja, prva predsjednica Socijaldemokratske partije u Kotoru.

Druga faza: od 1915- 1945. godine Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)

Jovanović Lidia (1914-2015) rođena na Rijeci, osnivačica Antifašističkog Fronta žena Crne Gore, vjećnica Zemaljskog Antifašističkog Fronta Crne Gore, poslanica Skupštine Crne Gore;

Bojanić Danica (1922-1942), rođena u Gornjim Krivošijama, domaćica, antifašistkinja, skojevka, jedna od *Pet Danica* po kojima je Obala u Herceg Novom dobila ime.

Đurović Danica (1922-1943) rođena u Žlijebima kod Herceg Novog, bolničarka, antifašistkinja, skojevka, jedna od *Pet Danica* po kojima je Obala u Herceg Novom dobila ime.

Kosić Danica (1921- 1943) rođena u Svrčugama kod Herceg Novog, skojevka, antifašistkinja, borkinja Orjenskog odreda 1941. Jedna od *Pet Danica* po kojima je Obala u Herceg Novom dobila ime.

Popivoda Danica (1925-1944) rođena u Lješkom Polju, skojevka, antifašistkinja, žena koja je u ratu rukovodila puškomitraljezom, jedna je od *Pet Danica* po kojoj Obala u Herceg Novom dobila ima.

Tomašević Danica (1925-1943) rođena u Svrčugama kod Herceg Novog, antifašistkinja, borkinja V. crnogorske brogade, poginula u bici na Sutjesci. Jedna od *Pet Danica* po kojima je Obala u Herceg Novom dobila ime.

Treća faza: od 1945- 2015. godine (SFRJ do države Crne Gore)

Pejović Crnić Marija (1934-...), etnološkinja, arhivarka, piše naučne radove na teme iz Boke Kotorske.

Filipović Mileva (1938-...) rođena u Spuzi, prof dr socioloških nauka, autorka je više radova od kojih je *Društvena moć žena u Crnoj Gori*, najznačajnija za razvoj istraživanja o ženama Crne Gore.

Kovačević Ljubomirka (1950-...) rođena u Podgorici, psihološkinja, osnivačica ANIMA- Centra za žensko i mirovno obrazovanje, osnivačica prvog alternativnog Programa ženskih studija u Kotoru.

Vučičević Slađana (1956-...) rođena u Herceg Novom, dugogodišnja predsjednica udruženja žena Riza Bijela, jednog od dva najstarija Udruženja žena u Crnoj Gori, pravnica.

Čelebić Blehova Lenka (1962-...) rođena u Pragu, češka historičarka, autorka knjige : *Žene srednjovjekovnog Kotora, Hrišćanstvo u Boki 1200-1500: kotorski distrikt*, koja je živjela u Kotoru, radila u Istorijskom institutu Crne Gore.

Bauk Sanja (1970-...) rođena u Kotoru, doktorica informativnih nauka, vanredna profesorka na Pomorskom fakultetu, Univerziteta Crne Gore, u oblasti Operacionih istraživanja i Informacionih sistema, autorka naučnih monografija i jednog udžebenika, gostujuća profesorka Konibri, Barselona, Pitsburg, Grac, Lund i Berlin, završila Program Ženskih studija u Kotoru

Paula Petričević (1978-...) rođena u Kotoru, diplomirana filozofkinja, zagovara feminizam

Naza Fatima (1980-...) prva romska aktivistkinja osnivačica Centra za romske inicijative i jedna od osnivačica romske mreže PRVA.

2. Lista udruženja i političkih organizacija Boke u kojima žene djeluju u 20. vijeku.

Udruženje Kolo srpskih sestara Herceg Novi (1923) reaktivirano (1991),

Kolo srpskih sestara Kotor (1924)

Kolo srpskih sestara Risan (1935);

Antifašistički front žena Crne Gore i Boke (1943);

Nevladina organizacija RIZA Bijela (1943-...),

Nevladina organizacija ANIMA- Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor (1996-...).

3. Lista škola za žene:

Ženske učione ((jednogodišnja škola) u Perastu 1848-1915);

Prva trgovačka ženska dvorazredna škola u Kotoru 1901 – 1914;

Privatna ženska građanska škola (1921-1941) Herceg Novi;

Ženska zanatska škola Herceg Novi (1929-1949) Kotor (1927);

Za ovaj rad koristila sam građu koju sam pronašla u arhivima i bibliotekama u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori.

Rad se zasniva na navedenoj literaturi u poglavlju 6. Literatura str.166. građi Nacionalne bibiloteke Đurađ Crnojević Cetinje, građi iz Arhiva grada Kotora i podružnice, Arhiva Herceg Novog, Arhiva Muzeja grada Perasta, Arhiv Budve, Arhiva Istorijskog Instituta u Podgorici, Zavičajne zbirke Gradske Bibiloteke Herceg Novog, Arhive i bibiloteke Nevladine organizacije ANIMA- Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Arhivska građa udruženja RIZA Bijela, ličnog arhiva gospodina Krsta Kosića, ličnog arhiva Mirka Komnenovića, Župni ured Biskupije Kotor, ured crkve sveti Eustahije Dobrota, Župni ured crkve na Prčanju, ured crkve Sveti Nikola Kotor. Iz Arhiva Muzeja grada Perasta gdje sam pronašla većinu građe za prve ženske učione izabrala sam dokumenta koja potvrđuju činjenično u napisanom tekstu. Izabrani primjeri nalaze se u 7.7. Prilog Škole (1-8) str. 333-344. koji su prvi put izloženi javnosti. Dokumenta su pronađena u Muzeju grada Perasta, međutim Arhiva škole do danas nije sistematizovana i stavljena u registar po strukovnom i naučnom uzusu tako da većina dokumenata koja se tamo nalazi nisu ranije izlagani u javnost.

Sem navedene literature (6) koristila sam informacije objavljene u novinama koje su izlazile u Crnoj Gori i na području Boke Kotorske u periodu koji je obuhvata istraživanje:

1. Boka: glasnik za opće interese Bokelja 1908-1914;
2. Boka veliki ilustrovani kalendar za 1910;
3. Boka Zbornik za radova iz nauke kulture i umjetnosti br. 1-35;
4. Bokeljska zora (1935) Kotor;
3. Crnogorka- prilog „Crnogorcu“ za zabavu, književnost i pouku br.1871;
2. Glas Boke- list za privredu i prosvjetna pitanja 1932-1941;
3. Glasa Crnogorca: nedjeljni list za politiku i književnost 1873-1918 (2374 broja);
5. Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru LII (2005) Pomorski muzej Kotor;
4. Naš list 1977-1983: List udruženih radnih organizacija turizma, ugostiteljstva, trgovine Boka- Mješovito-Vinopromet (1-59-60);
5. Naše novine list radnog kolektiva Jugosovenske oceanske plovidbe 1962-1976; 1976-1984; 1984-1990;1991-1992 (1-199 broja);

6. Naša žena: glasilo Glavnog odbora Antišističkog fronta žena Crne Gore i Boke 1943-1975;
7. Srpski magazin 1896- 1897;
9. Karampana (1926-1988), Zagreb;
8. Vardar: Kalendar Kola srpskih sestara 1906-1939.

Dodatni materijal su dva dokumentarna filma: 1. Tatjane Piperović o Ani Mariji Marović (1815-1887), pod naslovom *Ana Marija Marović* snimljen 2010. u produkciji RTCG Podgorica; 2. film posvećem Lidiji Jovanović (1914-2015) Momira Matovića *Ram za sliku mog zavičaja - životna priča supruge Blaža Jovanovića* (1:43:21), snimljen 2008. god. produkcija Mat Film, sufinansira Ministarstvo za kulture sporta i medija Crne Gore. U radu su korišćeni i audio-vizuelni materijali: TV Arhiv: Vukica Mićunović, narodni heroj (1975), TV Titograd.

U ukupan broj podataka unijela sam minimalne i rasute podatke na koje sam nailazila a koji su često predstavljali neku rečenicu kao informaciju, obavještenje, izvještaj, tako da je istraživanje zahtjevalo mnogo veći obim.

Pregledala sam dio sačuvane dokumentacije Gimnazije u Kotoru, Niže realne gimnazije u Herceg Novom, Učiteljske škole u Herceg Novom, Prve ženske učione u Perastu, Pučke škole u Perastu, izvještaje Zanatske škole Kotor i Herceg Novi, Žensku Građansku školu u Herceg Novom.

Informacije sam obezbjedila elektronskom poštom sa članovima porodica pojedinih žena i usmenim saopštavanjima, poput razgovora i službenih susreta sa predstavnicima pravoslavnog sveštenstva, jer sam o pojedinim ženama podatke našla u knjizi rođenih i umrlih, matičnom uredu u Kotoru i Herceg Novom, obilaskom groblja u Kotoru, Škaljarima, Prčnju, Cetinju, Herceg Novom, Toploj, Dubravi.

U radu se nalaze integrisani podaci o ženama, počecima ženskog školovanja u Boki Kotorskoj, udruženjima koja su djelovala i djeluju u Boki Kotorskoj, tako da nedostatak podataka, segmentiranost i rasutost koja iziskuje dug i vrlo mukotrpan proces dolaženja do informacija, upoređivanje, provjera i selekcija, skraćuje vrijeme i napor budućim istraživačima i istraživačicama.

Iz navedenog pregleda objavljenih publikacija o ženama u Boki Kotorskoj koje nerijetko podražavaju stereotipan način predavljanja i potvrđuju patrijarhalne karakteristike i vrijednosti (dobrih majki, poslušnih kćerki i žena uprkos uspjehu koje su postigle ovdje ili u inostranstvu) izostaje analiza i uključivanje rodnog aspekta. Zbog toga

ovaj rad o ženama Boke Kotorske analiziran iz rodne perspektive predstavlja prvi takav akademski projekat kod nas.

2.5. Metode analize

U radu koristim tri metoda za analizu:

- metodu analize diskursa,
- intersekcionalnosti,
- metod životne priče.

Načinjeni izbor komentarišem sledećim razlozima:

- nedostatak istraživanja o ženama Boke Kotorske specifično rodnog identiteta kao i korišćenjem prednosti koje izabrana metoda ima u prikupljanju podataka o konstituisanju rodnog identiteta i uticaja različitih identitetskih narativa, koji odlikuju suživot u Boki Kotorskoj;

- pregledom društvenog, istorijskog, političkog i socijalnog konteksta u periodu od 200 godine koji je uticao na konstituisanje identiteta žena, međusobnu povezanost složenih društvenih odnosa u različitim ideološkim, političkim, ekonomskim i socijalnim društvenim sistemima država koje su postojale u periodu koji je predmet istraživanja;

- mogućnostima razumijevanja dinamike i strategije strukturiranja vlastitog života žena na ovom području, tada i sada;

2.5.1. Metoda diskurs analize

Termin diskurs ima više značenja. U lingvističkom smislu diskurs analiza znači da su u foksu veće jedinice od rečenice izgovorene između sagovornika u nekom kontekstu (Savić, 1993). Analiza diskursa je interdisciplinarno polje istraživanja u okviru kojeg se prepliću jezički, socijalni, kulturni i drugi fenomeni u nastojanju da se objasni način na koji se obavlja razgovor među ljudima, proizvodi znanje. Analiza diskursa može da objasni društvenu situaciju, njome se uočavaju odnosi moći na svim nivoima i u svim područjima. Danas je analiza diskursa dominantan oblik istraživanja, prije svega zato što je interdisciplinarni pristup zastupljen u raznim naukama, pa je prirodno da je to jedan od osnovnih metoda i u rodnim studijama. Na osnovu analize diskursa u ovom istraživanju moguće je razumjeti društveni i istorijski aspekt u kojem su žene živjele i kakav je on uticaj ima na njih, te u kojoj su mjeri žene uticale na kontekst, odnose moći koji su presudno uticali na problem ne/vidljivosti žena i njihovog doprinosa u periodu od 1815-2015.

2.5.2 Metod intersekcionalnosti

Ovaj metod je analitička alatka kojom se detektuju okolnosti koje analizirane identitete pokazuju u složenijoj formi. Pomoću njega je moguće razotkrivati u presjecima pojave podređenosti, ugnjetavanja, privilegovanosti unutar društvenih grupa. Kimberli Krenšo (Kimberlee Crenshaw) definiše intersekcionalnost kao: „ukrštanje različitih perspektiva na istu stvar“. Njime se obezbjeđuje uvid u raznorodnost ženske grupe i identiteta tako da je moguće uočiti razlike unutra grupa žena (žene sa sela, žene iz gradova, žene srednjeg i visokog društvenog sloja, bijele i crne žene...) i različite oblike marginalizacije koju trpe.

U ovom radu koristim metod inetersekcionalnosti da bi razumjela uticaj roda, klase, rase, nacionalnosti i izabranih komponenti životnih ciklusa na njihov identitet i iskustvo. Na osnovu izabranih komponenti identiteta (djetinjstvo, brak i porodica, profesija, devedesete, upotrebu rodno osjetljivog jezika i uključenost u udruženja žena, nacionalnu i etničku pripadnost, ideološku orijentaciju (građansku, socijalističku, feminističku,...), profesionalnih identifikacija, njihovog ukrštanja, moguće je razumjeti konstruisane identitetske pozicije izabranih žena, identitete koje su usvojile ili napustile, specifičnost njihovih aktivnosti i iskustva, društvenog konteksta u kojem su djelovale ili djeluju. Na osnovu ovog metoda dobijene informacije predstavljaju neophodan iskaz za konstituisanje njihovih identiteta, razumjevanje dinamike i načina na koji žene razumiju i oblikuju svoje djelovanje.

2.5.3. Metod životne priče

Rodne studije koriste metode iz drugih interdisciplina od kojih je jednako funkcionalan u etnologiji, antropologiji i drugim susjednim disciplinama, metod životne priče kojeg je afirmisala Pavla Fridova u Češkoj sa cilje da putem sjećanja dobije podatke iz ličnog i javnog života žena koje je moguće kontekstualizovati. Njena inicijativa za sakupljanjem priča žena o socijalizmu rezultirala je pokretanjem sličnih projekata u zemljama koje su imale socijalističko uređenje Mađarska, Rusija i Poljska. Na našim prostorima su to bile zemlje: Hrvatska, Crna Gora, Srbija (u Vojvodini metod afirmiše Svenka Savić).

Metod životne priče čini kazivanje i objavljivanje ličnih priča žena (fragmenti životne istorije, autobiografsko sjećanje na sopstveni život ispričan istraživačici). Ima za cilj skupljanje informacija o rodnoj, kulturnoj, političkoj povezanosti u ličnom iskustvu

one koja je intervjuisana. Njime se omogućuju dva važna procesa: proces kako žena konstruiše u zavisnosti od političkih, društvenih i istorijskih faktora svoju priču (rekonstrukcija) i drugi proces na osnovu kojeg je moguća analiza njene konstrukcije (dekonstrukcija).

Sačuvana privatna i javna istorija može da osvijetli podatke u vremenu do kojih se drugim metodama i tehnikama ne može doći, jer se može pratiti razvoj ideja koji je ujedno i sjećanje društva kako to tvrdi Asami u *Kulturi sjećanja* (2007). Životne priče žena ¹¹ imaju subverzivni karakter jer stoje spram zvaničnih službenih podatak „činjenica“, istorije koja ne bilježi periode bez ratnih dešavanja (vrijeme bez važnih događaja). Zato ga koristim kao jednu vrstu korektiva za istorijski narativ u djelima autora/ki Boke Kotorske, jer su žene bile uključene u zbivanja zajednice aktivno i pasivno, ali su ostajale van domena interesovanja zvaničnih istorija.

Ova tvrdnja potkrepljena je podacima o učešća žena u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, te izgradnji socijalizma u Crnoj Gori, ali i iskustvima isključenih žena iz glavnog toka, iz javnih politika, akademske zajednice, etničkih zajednice, profesija i njihovo popunjavanje i formiranje novih identitetskih pozicija na granicama tih isključenja, poput identiteta aktivistkinje.

Metodom životne priče uspjela sam da dođem do informacija o ženama o kojima se gotovo ništa ne zna o proživljenom iskustvu u autsajderskoj poziciji, o promjenjivosti identiteta ili njihovom pojedinačnom odnosu prema kategoriji identiteta koja je jedna od najupotrebljavanijih u poslednjih dvadeset godina u različitim diskursima (Čolović, 2014). Njihovi podaci se dokumentuju kao integrisane cjeline poredane hronološkim redom.

Ovaj metod je primjenjen prvi put u Crnoj Gori kroz projekat „Sjećanje žena u socijalizmu“ kojeg je vodila Pavla Fridlova a realizovala ANIMA- Centar za žensko i mirovno obrazovanje u Kotoru, 2004. Projekat je iniciran iz Praga dok je na terenu, u regionu, realizovan od strane Centra za ženske studije Zagreb, Ženskom grupom OWEN istočna Njemačka, Ženama iz Krakova i Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ iz Novog Sada. Cilj je bio zabilježiti istoriju žena u vremenu socijalizma u složenosti njihovog životnog iskustva, pozitivan i negativan ili kritički izražen stav prema politici i događajima tog vremena. Na žalost, nakon publikovanja rezultata istraživanja i projekta u

¹¹ Detaljno opisan metod životnih priča vidi u knjizi Savić, Svenka (2015), *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacija.

knjizi „Sjećam se...sjećanje žena o socijalizmu- traganje za identitetom“, proces je zaustavljen u Crnoj Gori.

U Vojvodini u periodu od 1998.- 2016. godine, nastaje van akademske zajednice, a nešto kasnije i u akademskoj zajednici (ACIMSI Centar za rodne studije UNS, 2003.)¹² Obimna dokumentacija i valjane publikacije (preko 300 različitih zabilježenih, dokumentovanih životnih priča različitih žena, iz različitih nacionalnih, etničkih, profesionalnih, društvenih, strukovnih zajednica. Proizvodnja znanja u vanakademskoj i akademskoj zajednici, formiranje i osposobljavanje timova i saradnica za primjenu i razvoj metodologije istraživanja roda na rodnim studijama i programima, proširili su polje istraživanja i stvorili prostor razmjene. Kroz master i doktorski posdiplomski program odškolorana je većina današnjih naučnica, što predstavlja značajnu promjenu buduće situacije: ukupno odbranjene 28 master teze i 17 doktorskih (uz 7 prijavljenih koje čekaju odbranu), prema podacima u Izvještaju za 2017. (Savić, 2017).

Zaključujem da je stvorena baza za razvoj teorije i nauke i budućeg kadra u Vojvodini ali i u regionu jer jedan broj studentkinje dolaze iz zemalja regiona. Zašto je to značajno? U sadašnjim uslovima kada sva savremena istraživanja pokazuju da se rod kao analitička kategorija mora uzeti u obzir, ova baza predstavlja mogućnost proizvodnje znanja i značajan faktor promjene postojeće situacije u društvu i u nauci u ovom regionu.

U Crnoj Gori relativno se mali broj pojediniki i udruženja bavi prikupljanjem, sistematizovanjem i naučnim dokumentovanjem podataka o ženama iz prošlosti i iz sadašnjosti, a kritička procjena tih sadržaja izostaje. Činjenica je da izostaje i organizovan akademski program rodnih studija na državnom univerzitetu (poput Centra kojeg ima Vojvodina), kao mesta sticanja i razmene akademskog znanja iz interdisciplina povezanih sa rodom.

Ženska udruženja, van institucija u Crnoj Gori, prva su otvorila politička pitanja nasilja nad ženama, ali i probleme ženskog obrazovanja i činjenja istorije žena, kako je to u drugim krajevima regiona već otpočelo. Prvi takav program u zemlji je vaninstitucionalni Program ženskih studija (2002-2012)¹³ (koji je deset godina realizovala nevladina organizacija, ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje iz Kotora),

¹² Asocijacija Centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studije i istraživanja (ACIMSI) u čijem sklopu je Centar za rodne studije.

¹³ Program ženskih studija je 2012. godine prilagođen i akreditovan kao *Program obrazovanja za sticanje znanja i vještina iz oblasti rodne demokratije* kod Centra za stručno obrazovanje odraslih i Nacionalnog Savjeta za obrazovanje odraslih Crne Gore.

kojeg su pohađale žene sa čitave teritorije Crne Gore. Predavački kadar i podršku programu činile su predavačice iz svih Centara za ženske studije sa jugoslovenskog prostora. To je alternativni, interdisciplinarni program u trajanju od jedne godine, koji do sada nije detaljno opisan i vrednovan sa stajališta doprinosa uvođenja žena u javni diskurs.

Program su pohađale više od 200 žena. U sklopu Centra nastala je i Inicijativa za osnivanje INDOK-Centra, s ciljem da se pohrane podaci o ženama na jednom mjestu, formira baza podataka i publikovanje za buduća istraživanja koja predstavljaju temelj za promjenu i položaj žena. Ovo je uslov za suočavanje sa patrijarhatom kao sistemom koji teži da očuva sistem rodni režima koji se nalazi u osnovi dosadašnjeg iskustva, znanja i politika.

ANIMA je u međuvremenu objavila prvi časopis za feminističku teoriju i praksu ŽINEC (24 redovna i 3 vanredna broja, 2001- 2012) u Crnoj Gori, kao i PRESSJEK (8-broja, 2001- 2009) presklipping dnevne štampe na temu žena u Crnoj Gori a predstavljaju rezultate Programa i INDOK-a.

U akademskoj sredini u Crnoj Gori značaj pitanja roda i moći, afirmisala je Mileva Filipović (Prilog 7.1 Biogram 17. str.189), koja je 2000. godine inicirala predlog da se uvede predmet *Socijologija žene*, na Univerzitetu u Podgorici. Predlog nije verifikovan od strane Nastavno naučnog Vijeća Pravnog fakulteta na kojem je radila. Program postdiplomskih studija koji je Filipović formirala nakon prvog predloga, prošao je regularnu procedure i odobren je na Senatu Univerziteta, međutim, zbog izostanka znanja i informacija o značaju ovih sadržaja, u prethodnom period u kojem su sadržaji o ženama izostali u akademskoj zajednici, postdiplomski nije zaživio.

Nakon 2005. godine na Filozofskom fakultetu u Nikšiću je postojao kurs rodni studija kao izborni predmet, međutim podataka o kvalitetu kursa nema, a u javnosti nije bilo glasova koji su promovisali ove sadržaje.

O postojanju predmeta Studija roda na Fakultetu političkih nauka u Podgorici nije bilo informacija do 2010. godine. Naime, na žalbe studentkinja o kvalitetu rada, koje su pohađale predmet u toku osnovnih studija na Fakultetu političkih nauka, a u istom vremenu bile u Programu ženskih studija u Centru za žensko i mirovno obrazovanje, članice ANIME su se obratile putem medija, Otvorenim pismom javnosti. U pismu smo ukazale na značaj studija roda i zahtijevale da Savjet Fakulteta političkih nauka preduzme mjere u skladu sa svojim ovlašćenjima, kako bi predmet Studije roda prestao da bude „mjesto širenja rodni stereotipa, perpetuiranja logike patrijarhata, neznanja i

neosvješćenosti po pitanjima rodne problematike“ (Dan, Otvoreno pismo javnosti medijima Crne Gore, 2010). Fakultet političkih nauka nije dostavi odgovor sa stavom ili aktivnostima koje je preduzeo po zahtjevu, međutim kontaktirani su međunarodni donatori (u ovom slučaju Kvinna Till Kvinna) sa zahtjevom da se organizaciji ANIMA ukinu materijalna sredstva. Odgovor Savjeta fakulteta Političkih nauka u Podgorici nalazio se online na zvaničnom sajtu Fakulteta, pothranjen u arhivu.

Većina međunarodni dokumenata koja štite i unapređuju prava žena je Crna Gora ratifikovala, formalno se poštuju. Međutim, izostaje implementacija sadržaja i predloženih mjera kako bi se stanje popravilo ili realizovali dogovoreni zadaci. Uvođenje rodni sadržaja u akademsku zajednicu kao dio rodni politika (koje ANIMA zagovara), a planirani su i aktuelnim Planom za postizanje rodne ravnopravnosti za 2013-2017, u dijelu:

2.6. Podsticati uvođenje rodni studija u visokoškolskim ustanovama i 2.6.1 Sprovesti anketu o postojanju, mogućnostima i interesovanju za uvođenje rodni studij, koje vode Ustanove visokog obrazovanja Ministarstvo prosvjete Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Međunarodne organizacije planirane IV kvartal 2014. Status mjere: Nije realizovano. (Plan akcije za postizanje rodne ravnopravnosti 2013-2017).

U toku procesa pridruživanja Evropskoj Uniji Crna Gora nije obezbjedila uslove za uvođenje rodni studija na Univerzitet Crne Gore, nisu stvoreni uslovi za proizvodnju znanja o rodu u Crnoj Gori koja bi povezala naučno polje Evrope sa regionom.

Aktivnost na ovom planu u domenu je ličnih interesovanja i aspiracija pojedinih akademkinja koje djeluju kroz svoje predmete, poput primjera predmeta Američka književnost 1. i 2. na studijskom programu za Engleski jezik i književnost, vanredna profesorka engleski jezik 1 i 2, dr Aleksandar Nikčević Batričević, na Katedri za filologiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću, uvode sadržaje vezane za rod. Rezultat takvog rada su predavanja na kursevima feminističke književne teorije i kritike na master programu. Ove godine, privodi se kraju master rad 1 kandidat o Američkom ženskom pjesništvu i jedan master rad 1. kandidatkinja na temu *Veza između angloameričkog i francuskog feminizma*.

Istraživanje metodom životne priče prenijelo se i na region tako da postoje publikovani podaci za žene iz BIH (Spahić Šiljak, 2008, 2013) u interdisciplinarnom Centru za ženske studije Univerziteta Sarajevo. Pokrenuta je produkcija i vaninstitucionalno tako da je 2014. godine u izdanju Fondacija CURE i Sarajevskog

otvorenog Centra izdata publikacija *Zabilježene: žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20 vijeku*. U Prilogu 7.4. Tabele, Tbl br.1. str.308 Ukupni podaci o poznatim ženama u regionu Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine:hronološki redoslijed (1999-2015).

Ukupan broj publikovanih biografija je 1357 žena, dok je ukupan broj tiraža 14.265 primeraka. Podaci iz ove tabele govore o znatnom broju objavljenih empirijskih podataka o ženama koje su do sada bile nevidljive, što upućuje na dalje razmišljanje o sistematskom pisanju ženske istorije. To je proces koji je u toku ne samo u regionu nego u svjetskim razmjerama, pa odatle i naši podaci mogu biti u toj funkciji.

U ovom istraživanju analiziram različite djelove životnih priča žena na osnovu kojih se može utvrditi međudejstvo različitih društvenih, političkih, kulturnih faktora na ulogu i značaj roda kao kategorije kroz koju se prelamaju odnosi moći u društvu. (Savić, 2015; Reinharz i Davidman, 1992). Metod životne priče nam služi da dokumentujemo proces stvaranja i eventualno mijenjanja komponenti identiteta žene tokom života jer identitete razumijemo kao skup osobina koje su podložne promjenama tokom života osobe.

Rezultat analize čine 23 biografije i 23 biograma žena (tekst koji objedinjuje podatke iz privatnog i javnog života). U Prilogu 7.1 Biogrami (1-23). str.178-196, ovog rada nalaze se biogrami 23 žene od kojih je 7 sačinjeno na osnovu audio zapisa koji je transkribovan, redigovan i autorizovan i nalaze se u Prilog 7.2 životne priče žena (1-7). str. 197-304. Biografije žena (23) nalaze se u dijelu 3. Rezultati istraživanja, 3.1.1.Biografije, str.53-80. Podaci su predstavljeni u Prilog 7.4.Tabele. Tbl br. 2. Dokumentacioni podaci (biografije) žena Boke Kotorske. str.309.

Od ukupno 23 biografije 7 su snimljene kao audio zapis, transkribovane, redigovane, autorizovane i korišćene u analizi. Metod analize životnih priča podrazumijeva investiranje vremena da se do žene dođe, snimi razgovor, uradi transkripcija, rediguje, autorizuje za javnu upotrebu, lektoriše što danas mali broj istraživača može da ostvari. Za rad na snimljenom materijalu (6 žena) ukupno je realizovano **989.52** minuta rada na pripremi materijala za analizu. Prosječno vrijeme trajanja razgovora je 70 minuta. Ukupna dužina uzorka transkribovanog teksta je 106 stranica.

U Prilogu 7.4. Tabele, u Tbl. br. 3.Podaci o snimljenim razgovorima, str. 310, predstavljeni su podaci o snimljenim razgovorima 7 žena čije su životne priče transkribovane, redigovane i autorizovane. Sve intervjuisane žena imaju uvid u sve faze

materijala što predstavlja jedinstvenu situaciju u metodologiji, da subjekt koji priča svoju priču zadržava svoju poziciju do kraja procesa.

Pored snimljenog materijala prikupila sam biografske podatke za 16 žena za period od (1815- 2015) koji je Gordana Stojaković započela knjigom *Znamenite žene Novog Sada* (2001) i koji su potom koristile istraživačice u različitim gradovima u Srbije i regionu.

U Prilogu 7.4. Tabele. Tbl br. 4. Žene Boke Kotorske-Osnovni podaci o intervjuisanoj osobi, str. 311. dajem osnovne podatke o intervjuisanoj osobi za privatnu i javnu sferu (ime prezime, godina rođenja, mjesto rođenja, obrazovni nivo, zanimanje, bračni status, broj djece, jezik), kao i podatke o osobama koje su snimile razgovore. Metod je preuzet iz istraživanja životnih priča u Vojvodini radi poređenja.

U Prilogu 7.4. Tabele. Tbl.br. 5. Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena Boke Kotorske, str.312. su podaci o snimanju, transkripciji, redakciji i lektorizaciji kao i ukupnom broju strana životnih priča.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja su sačinjeni biogrami, biografije, analiza životnih priča žena integrisane informacije o ženskim organizacijama i udruženjima u Boki Kotorskoj u posmatranom periodu, počeci obrazovanja žena u Boki Kotorskoj (pet škola za žene), kao baza za polazna istraživanja, preporuke za promjenu postojećeg stanju, i predlog za uvođenje u obrazovni sistem kroz nastavu.

Rezultate analize izlažem prema tri vremenske faze:

- Prva faza: 1815-1915. (Austrija, Kraljevina SNS, Kraljevina Jugoslavija)
- Druga faza: 1915-1945. (Federativna narodna republika Jugoslavija (FNRJ), Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)
- Treća faza: 1945- 2015. (SFRJ/ Savezna republika Jugoslavija (SRJ); Zajednica Srbije i Crne Gore (ZSCG); država Crna Gora).

Za 16 žene (prva i druga faze) biografije su sačinjene na osnovu podatka u različitim izvorima (tekstovima, knjigama, arhivskim dokumentima, dokumentarnim filmovima, novinama...), dok sam sa žene iz treće faze snimala intervju.

U prvoj i drugoj fazi biografije odražavaju stav različitih autora dok u trećoj fazi dajem mogućnost ženskom glasu da svjedoči o svojim djelatnostima i iznese lična sjećanja. Time sam u rezultatima kombinovala dva glasa, drugih o ženama i žena samih.

3.1. Prva faza: 1815-1915. god (Austrija, Kraljevina SNS, Kraljevina Jugoslavija)

Prvu fazu čini ukupno 9 biografija žena koje su rođene u Boki Kotorskoj ili su svoju djelatnost vezale za nju. Biografije se izlažu hronološkim redoslijedom.

3.1.1. Biografije žena prva faza: 1815-1915. god.

Ana Marija Marović (1815-1887)

Ana Marija Marović, pjesnikinja, slikarka, karitativna radnica, rođena u Veneciji, porijeklom iz Boke Kotorske. Autorka je većeg broja knjiga (*Misli o ženskom odjevanju; Pravila za djevojke o kršćanskom življenju, Opomene i molitve za dobru ispovjed, Pričest, Misli o ljubavi prema Bogu, O prvoj pobožnosti, Soneti; Memoari (Uspomene)*). Prve stihove Stihovi o Filotei (*Versi di Filotea*) i Moralna pisma (*Lettere Morali*) objavljuje sa trideset godina pod pseudonimom Filotea. Njen književni rad podržavali su Danijel Kanal, njen učitelj i Jakov Monico, kardinal i patrijarh Venecije.

Pored mistične filozofije i pisanja poezije Ane Marije Marović pokazuje izuzetan talenat za slikanje i komponovanje muzike. Nema podataka da se formalno obrazovala, sem da je povremeno uzimala časove slikanja obzirom na dobro materijalno stanje njene porodice. Dobila je didaktičke osnove – vježbe slobodnog crtanja, oblikovanja mase, osjećaj za proporciju, i kompozicijske zakonitosti. Svoj talenat koristi za mistično - religijsko, sa ličnom svedenošću na Isusa i Mariju kao jedine elemente radova. Slikala je sa svim karakteristikama *quattrocento*, i marljivo izrađivala svoje slike u svim detaljima.

Kritičari je svrstavaju u predstavnike Nazarenske škole, kojoj je pripadao njemački slikar Johan Friedrih (1789-1869), a kod nas tršćanin Josip Tominc (1792-1866). Francesco Zannotti (1692-1777) u svom djelu “Slike crkava Venecije” *I dipinti della chieze di Venezia* (1872) ističe njen stvaralački talenat i donosi reprodukciju njene slike *Žalosna gospa* (Luković, Don Niko, 1963:38). Među poznatim ličnostima tog vremena radila je slike za: papu Pija IX i austrijsku caricu Mariju Anu, za koju je uradila veliku sliku Karmelićanske Djevice (1845), koja se nalazi u dvorskoj kapeli u Schonbrunn-u. Za kardinala Monico je izradila sliku Majke božije i sliku Spasiteljevu (1844). Godine 1842. naslikala je sliku Tereze

od Avrila. Nema preciznih podataka koliko je ukupno njenih radova, niti gde su oni sve izloženi javnosti. Najpoznatija slika Ane Marije Marović je *Majka žalosna* koja se nalazi u mletačkoj crkvi *S. Maria del Piant*.

Muzička dijela Ane Marije Marović su činile kratke forme koje nije potpisivala tako da se ne može reći sa sigurnošću koja su to djela i koliko ih je komponovala. Međutim, njeni biografi govore o izvedbama u raznim crkvama. Ana Marija Marović sama ističe da nije težila književno/slikarskoj slavi, koristila je svoje talente da bi što bolje izrazila veličinu i snagu Isusa Hrista, svoju vjeru i ljubav u njega. Stvaranje oltarskih slika i pisanje didaktičko- moralnih tekstova bili su još jedan način da dođe do prihoda koje je davala u dobrotvorne svrhe pomažući sirotinju Venecije.

Oformiće ženski kongregaciju i Institut (1864). Taj rad joj je donio značajna priznanja, društva muškaraca u svjetovnoj i duhovnoj vlasti, mletačkih prvaka, katoličkog kora i popularnost i povjerenje svih slojeva društva. U procesu beatifikacije (proglašavanjem u sveticu) taj njen napor i organizovani rad biće, uz ostale njene poslove, presudan za donošenje odluke da je proglasi Službenicom Božijom (2005) poput njenih slavni prethodnica Hildegarda iz Bingena (Hildegard von Bingen: 1098 – 1179).

Kruna njenog duhovnog i javnog rada čini “Istituto Canal ai Servi”, kojeg je osnovala sa svojim učiteljem i duhovnikom Danijelom Kanalom. Dobili su prostor crkve

“S Maria dai Servi” koja je izgrađena u 14. vijeku i manastir Servita muškog reda kojeg su osnovali u 18. vijeku sedam plemića s ciljem da šire poštovanje Majke Božije. Ustanova je počela sa radom 1864. godine. Primala je počiniteljke krivičnih djela, žene u prostituciji ili one koje su izdržale kaznu u nekim od zatvora. Radilo je na njihovoj rehabilitaciji, vraćanju u socijalnu mrežu i dostojanstvo. U Institutu su dobijale znanje za razna zanimanja javne službe i namještenja. U tom zalaganju, Ana je nailazila na razne poteškoće i neodobranja, napade štampe i javne osude.

Iste godine ustanovila je religioznu žensku kongregaciju koja bi rukovodila Institutom, u Veneciji. Nazvala je “Zavod sestara popraviteljica posvećen Presv. srcima Isusa i Marije Neokaljane” (Istituto delle Suore della Riparazione, dedicato ai SS Cuori di Gesu e di Maria Immacolata). Rad na izgradnji Instituta i Kongregaciji trajao je od 1859. do 1864. godine kada je i sama počela svoj samostanski život kao Ana Marija Marović.

Ana Marija Marović umire 3. oktobra 1887 godine. Sahranjena je u na groblju S. Michele u Veneciji, uz sve počasti zaslužne građanke. Posmrtni ostaci su 1926. godine preneseni u kapelu Zavoda Canal-Marović. Pokrenut je proces njene beatifikacije. Proces beatifikacije je otvoren i vođen između dva svjetska rata. Od 1961. godine otvoreno je čitanje njenih spisa u Kongregaciji za proglašenje svetaca. Postupak se nastavlja prema ustaljenom redoslijedu katoličke crkve, a 2005. godine proizvedena je u Službenicu Božiju, što je približava rangu Blažene Ozane Kotorske (1493-1569), i svecicama poput Tereze iz Avila, Katarine iz Sijene (Catherine of Siena, 1347-1380) i Tereze iz Lisieux (Térèse of Lisieux, 1873-1897). Fotografija u Prilozima 7.5. Fotografije, br 1. str. 325.

Kommenović Olga (1880-1970)

Prva i jedina predsjednica Kola Srpskih sestara u Herceg Novom, karitativna radnica, zadužbinarka, rođena u Dubrovniku. Muzej grada u Herceg Novom je kuća Mirka i Olge Komnenović. Detaljnu biografiju vidjeti u poglavlju 3.5 Organizovanje žena 1900-1945. na str. 98. a fotografiju u Prilogu 7.5. Fotografije, br.2. str. 325.

Darinka Kvekić Petrović (1836- 1892)

Prva crnogorska knjeginja Darinka Kvekić Petrović rođ. 1836. godine. Obrazovana u Trstu, govorila je četiri svjetska jezika: talijanskom, njemačkom, francuski i engleski. Januara 1855. postaje prva knjeginja u istoriji Crne Gore, na poziciji najveće moći. Organizovala je život na Dvoru na Cetinju, poboljšala je administraciju, podržavala je početke obrazovanja i diplomatije sa željom da utiče na javni, kulturni i politički život

Crne Gore. Njen rad na ovom isključivo muškom polju pratio je glas crnogorskih serdara da je izuzetno ambiciozna. Odluka da uvede na dvoru službeni jezik francuski, u živoj prepisci diplomata Srbije i Rusije, ocjenjena je kao njen budući značajan uticaj na knjaza i njegove političke i diplomatske partnere. Rusija nije blagonaklono gledala na ambicije mlade knjeginje, ocjenjujući njen rad zalaganjem da knjaza Danila, usmjeri prema Francuskoj i zapadnim saveznicima.

Znajući važnost obrazovanja, ubrzala je procese podizanja kvaliteta škole koja je radila u sklopu manastira. Reorganizovala je školu u školu internatskog tipa sa smještajem za 30 djece i besplatnim knjigama za učenje. Pod njenim patronatom teklo je obrazovanje budućeg crnogorskog kralj Nikola, bratanić knjaza Danila, koji se školovao u Parizu. Vodila je brigu o obrazovanju djece glavara koja su pripremani u Biljardi za posluđu i buduće glavare. Njeno znanje stranih jezika poslužilo je knjazu Danilu, da razvija diplomatske aktivnosti Crne Gore, države u kojoj je za vrijeme njegove kratke vladavine odvojena svjetovna i crkvena vlast. Prva je i jedina žena iz Crne Gore koja je predstavljena u službenoj prilici francuskom kralju i kraljici 1857. godine. Godine 1859. rađa jedinicu. ćerku Olgu.

Ubistvo knjaza Danila avgusta mjeseca 1860. u Kotoru, ubrzalo je postavljanje na presto budućeg kralja Nikolu I. Darinka je nastavila da obavlja diplomatske poslove za Crnu Goru u Italiji, Srbiji i u pregovorima sa Turskom. Umire u Veneciji 1892. a 1896 umire i princeza Olga. Darinka Kvekić Petrović sahranjena je u porti manastira na Cetinju.

O njenom radu malo se zna. Njena složena biografija do sada nije bila predmet naučne pažnje, a vidljivost je ostala u predanjima ljudi čija su sjećanja na nju stereotipna i sa puno nedostajućih argumenata. Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 3. na str. 325.

Ida Verona (1863-1925)

Ida Verona, pjesnikinja, slikarka, dramska spisateljica, „dolična građanska kći i Dalmatinska umjetnica u tuđini“ kako je naziva Kerubin Ševgić (1903), rođena je u Branili 1863. godine. U sličnom stilu, oslanjajući se na pisanje pomenutih autora, književni kritičari Jasna Vuković i Milorad Nikčević, Idu Veronu svrstavaju u bokokotorske pjesnikinje, bez obzira na biografski podatak da je rođena u Rumuniji, da je pisala na rumunskom i francuskom jeziku, a da se nakon I svjetskog rata, vratila u Prčanj, gdje su njeni roditelji Frano i Amalija, rođena Luković, Verona, živjeli, do trenutka kada je njen otac pomorac prihvatio službu u Rumuniji.

Inače porodica Verona je prema Milanu Šuflaju, albansko ilirskog porijekla, dok se u Državnom arhivu u Kotoru prvi put pominju 1639. godine. Preciznih podataka kad je počela da piše nema, a istraživači koji se bave njenim umjetničkim radom, oslanjaju se na njene pjesme kao izvor podataka. Na osnovu njih tvrde da je počela da ih piše u ranom djetinjstvu -sa 14 godina. Pjesme su nastajale povodom raznih svečanosti ili dobrotvornih priredbi, što ukazuje na poznatu činjenicu o ženama koje su bile talentovane, željele da se bave stvaranjem ali su bile suočene sa situacijom da se pisanjem mogu baviti samo o prigodama, da mogu pokazati svoju darovitost, ali ne profesionalno pisati i stvarati. Ida Verona nije prihvatila zabrane, pa je objavila prvu pjesničku zbirku 1884. godine, nazvanu "Nekoliko poetskih cvjetova" (*Quelques fleurs poetiques*). Nakon 11 godina (1885), objavila je knjigu pjesama *Mimosas* (sadrži 86 pjesama) štampanu u Parizu (Librairie Blériot, Henri Gauthier, successeur). Zbirke pjesama koje je Ida Verona objavila pisane su na francuskom jeziku, nisu prevedene na njen maternji jezik. Književna kritika poeziju Ide Verone, svrstava u više različitih književnih pravaca ali postoji saglasnost oko sadržaja njenim pjesmama u kojima se ona bavi položajem i ulogom žena. Prema zaključcima Iva Hergešića, njena poezija otkriva „neke intime tragedije i teške duševne konflikte autorice“, svodeći je na „djevojačku rezignaciju i pesimizam“. Međutim Jasna Vuković, navodi da zbirka *Mimosas*, otvara pitanje o položaju žene u tadašnjem društvenom miljeu, što predstavlja naznaku da je Idina „djevojačka rezignacija“ mogla biti društvena sudbina uloge žena. Gledano iz feminističke perspektive, može se reći da Ida Verona, poput lika Šekspirove sestre iz *Vlastite sobe* (1929), Virdžinije Vulf (Virginia Woolf), nosi društvene sudbine ženskog pola iako talentovana i nadarena, neće se upisati na umjetničke škole, što otvara prostor za preispitivanje „djevojačkih rezignacija“ iza kojih se zapravo suštinski nalazi diskriminacija ženskog talenta, sposobnosti i stvaranja. Neprihvatanje njenog stvaralaštva i autorstva, pravda se nekim njenim intimnim i teškim duševnim konfliktima, što predstavlja inače način obračunavanja sa ženama koje žele više od svoje rodne uloge. Poput Virdžinije Vulf ili Silvije Plat, Ida Verona spada u autorke koje je sistem isključio trajno ili privremeno. Njen brat Artur Verona školovan je prvo kao vojnika a zatim kao slikara u Beču. Ostvario je karijeru značajnog rumunskog slikara. Jedan od književnih kritičara koji je proučava Idino stvarstvo (Hergešić) zaključuje da je pisala maternjim jezikom možda je mogla da postane kaže on: „hrvatska Contessa de Novices, Ada Negri ili čak Elisabeet Barrett - Browning“. (Luković, prema Hergešić, 2010:113). Njegova teza djelimično pokazuje još jedan od načina kako sistem i autoritet razumiju potrebu i

sposobnost žena da stvaraju - ona bi bila prepoznata da je afirmisala nacionalni jezik i kulturu i tako svoje talente stavila u službu politike i muškaraca. Potpunoj nevidljivosti njenog pjesničkog personaliteta kod nas, doprinosi sama činjenica da knjiga poezije *Mimosis*, nije prevedena na njen maternji jezik.

Idin ujak Niko Luković, njen pjesnički profil potkrepljuje informacijama da se bavila slikarstvom i muzikom, i zato ostala upamćena kao osoba koja je u župnoj crkvi, naslikala nekoliko slika. Po Niku Lukoviću naročito je bila spretna u slikanju cvijeća. Nema mnogo autobiografski podataka o Idi Veroni za period školovanja. Po podacima Hergešića, Ida se školovala u Internatu časnih sestara Notre Dame de Sion, međutim prema Ševgiću (u knjizi *Književne studije*, u tekstu „Dalmatinska umjetnica u tuđini“), Ida je školovanje završila u Internatu Dame de Lyon. Idu Veronu je I svjestki rat, zatekao u Rumuniji, angažovanu u bolničkoj službi. Prema podacima kojima raspolaže Hergešić, ona je tada počela da piše dramske tekstove. Pretpostavlja se da je tokom rata napisala dramu u pet činova o Katarini Aleksandrijskoj “Aecathe”. Po završetku rata dolazi u Boku Kotorsku i nastanjuje se u porodičnu kuću Verona na Prčnju.

Na osnovu izbora tema i likova za dramski tekst nagovještava se njeno interesovanje za žene koje su bile drugačije od svog vremena. Ona pažnju usmjerava na one koje su dijelile posledice ženskog iskoračenja iz patrijarhalno zadatih kanona i plaćale visoku cijenu tog prelaženja. Prema raspoloživim podacima, oba teksta su nastala tokom rata, od kojih je dramu o Djevici Orleanskoj (Jeanne d’Arc), poslala u Pariz na ocjenu i moguće postavljanja na scenu (nema podataka da je do toga i došlo). Emil Fabre je po primanju teksta odgovorio da je drama zanimljiva i dao ocjenu njenog odličnog poznavanja francuskog jezika, sa porukom da će tekst proslijediti Odboru za razmatranje, koji će da odluči da li da se njen dramski tekst postavi na scenu.

U rukopisu su ostalile tri drame istorijsko-psihološkoga karaktera: *Abdul Hamid*, “Bića ljubavi” (*Créatures d’amour*), te dovršeni rukopis drame o legendarnom junaku stare Dacije: *kralju Decebalu*.

Ida Verona umire 29. avgusta, 1925 godine, u svojoj kući na Prčnju gdje je i sahranjena, potpuno nepoznata. U njenoj kući je od kraja II svjetskog rata radila osnovna škola. Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 4.- 4.a. str. 326.

Emilijana Lipovac Stefanović (1864-1953)

Emilijana Lipovac Stefanović je prva predsjednica Kola srpskih sestara Kotor. Detaljniju biografiju vidjeti u 3.5. poglavlju Organizovanje žena 1900-1945.str.102. a fotografiju u Prilogu 7.5. Fotografije, br.5. str. 326.

Antica Madžar Dabinović (1881-1968)

Antica Madžar Dabinović je bila učiteljica u školi u Morinju i udruženju *Bokokotorsko žensko udruženje* i sekretarka Kola srpskih sestara u Kotoru. Detaljniju biografiju vidjeti u 3.5. Organizovanje žena 1900-1945. str 102. fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, 6. str. 326.

Divna Veković (1884-1945)

Divna Veković, prva školovana babica i dentistkinja, doktorka književnosti i prva prevoditeljka Njegoševog *Gorskog vijenca* na francuski jezik.e rođena 1884. godine u selu Lušci, kod Berana na sjeveru Crne Gore, kao šesto dijete od sedmero, Uroša i Tole Veković. Završila je manastirsku školu u Manastiru Đurđevi stupovi. Nižu gimnaziju završila je u Skoplju, da bi školovanje nastavila u Djevojačkom institutu carice Marije na Cetinju¹⁴. Kao odlična učenica i jedna od najboljih u svojoj generaciji, Divna Veković je dobila stipendiju od kralja Nikole i kraljice Milene i upućena je 1905. u Francusku na dalje školovanje. Prema službenim podacima završava pripremni razred babičke i nudiljske škole u Amijeu 1906. godine. Naredne godine školovanje nastavlja u Parizu i završava babičku školu i školu za dentiste potpomognuta stipendijom koju je odobrila Vlada Crne Gore i kralj Nikola u izbjeglištvu. Prema informacijama koje daju uži članovi njene porodice, njoj je produžena stipendija kako bi upisala medicinski fakultet, međutim mora se uzeti u obzir da službenu potvrdu podatka o upisu na medicinu nisam pronašla, a dokumentaciju koju je posjedovala Divna Veković, 1945. godine je nažalost uništena.

Autor knjige Vukosav Raketić koristi sledeće podatke:

„Prema nekim pozudanim izvorima Divan Veković je na predlog školskih i prosvetnih vlasti, a po naredbi kralja Nikole Petrovića upućena da se o trošku države Crne Gore školuje na Devojačkom institutu na Cetinju. Pošto je školovanje završila sa odličnim uspjehom i bila jedna od najboljih u svojoj generaciji, doneta je druga odluka da nastavi dalje školovanje u Parizu i da upiše studije medicine. Nakon diplomiranja odmah je završila i specijalizaciju i stekla zvanje epidemiologa-sanitarca. Međutim, novinar i publicista Mihailo Miljanić uporno tvrdi da Divna

¹⁴Djevojački Institut carice Marije na Cetinju je u to vrijeme bio renomirana popularna škola za djevojke na Balkanu.

Veković nije završila medicinski fakultet već dentističku (zubarsku) školu pri medicinskom fakultetu na Sorboni”.

To je, naglašava on, kod njenih biografa i bliske rodbine stvorilo veliku zabludu da je stvarno završila medicinu. Da li bi Divna Veković bila prva školovana ljekarka sa diplomom Medicinskog fakulteta na Sorboni, u budućnosti mogu da daju odgovor ozbiljna istraživanja i službene provjere i potvrde navedenih informacija. Prema Ratkoviću, Divna Veković je završila francuski jezik i književnost a 1926. godine doktorirala u Beogradu na jugoslovenskoj književnosti (Ratković 2012: 141, ne navodi o kojoj temi je riječ).

Objavila je 1917. godine prevod Njegoševog *Gorskog vijenca* u Parizu, na francuskom jeziku, poput Anice Savić Rebac (1892-1953) filološkinje, književnice, etičarke, istoričarke filosofije, koja je prevela Njegoševu *Luču mikrokozmu* na engleski jezik.

Od 1922. godine nastaju novi radovi: *Život i običaji srpskoga naroda, Slike iz života Srba, Krvni umir, Srpske narodne priče, Pesme Jovana Jovanovića Zmaja, Epske pesme, Basne i drugi radovi*. Sem ovog bavila se prikupljanjem narodnih umotvorina, običaja, nošnji u Vasojevićima i Crnoj Gori.

Dobrovoljno se priključila 1918. godine, borcima na Solunski frontu, obavljajući profesionalne dužnosti, a nakon rata se posvetila obrazovanju djece sa ovih prostora koja su se školovala u Francuskoj. U Spomenici Beranske gimnazije 1913-1943 ostala je zabilježena kao predavačica francuskog jezika i higijene. Pominje se kao govornica na različitim okupljanjima i predavačica na teme iz kulture srpskog naroda.

Divna Veković je preko trideset godina živjela i radila u Parizu. 1939. godine dolazi u Jugoslaviju i ostaje tu zbog ratnih sukoba koji su počeli. Vjerna nacionalnim ciljevima i mirnom rješavanju sukoba u Beranama, sa grupom građana iz Berana pokušava da djeluje u pravcu stvaranja kompromisa sa italijanskom komandom. Autori njene biografije Ratković, predstavlja je kao osobu koja je slijedila političke ideje kralja u izbjeglištvu, odanu nacionalnim ciljevima srpskog naroda. U prikupljenim podacima, nema traga da je Divna Veković bila članica bilo koje političke partije u Francuskoj i u Crnoj Gori. Svakako, bila je pristalica monarhističkog uređenja. Njen stariji brat Panto Veković, sveštenik po obrazovanju i profesiji, bio je uključen u političke prilike Berana, zajedno sa grupom ljudi iz Vasojevića, koji su zauzimali značajne društvene funkcije u doba Otomanske uprave. Smrt njenog brata i vjerenika promijenili su njene okolnosti i proizveli njenu odluku da ostane sama. Činjenica da je čitav svoj zreli život provela u

državi sa građanskim vrijednostima, naslijeđe njene porodice u ideološkom i nacionalnom smislu, njena monarhistička ubjeđenja, teško da su je mogli opredijeliti za komunističke ideje i pokret, za vrijeme koje dolazi. Divna Veković je ubijena na Zidanom mostu, na području Slovenije, 1945. godine u šezdeset i prvoj godini života. Fotografije u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 7. str. 327.

Vida Matjan (1896-1995)

Vida Matjan, kompozitorica za djecu, muzička pedagoškinja, direktorica prve privatne i državne muzičke škole u Kotoru, rođena je 6 maja. 1896. u Ljubljani. Odrasla je uz majku Antoniju Učak, slovenačku muzičarku koja je muzičku klasu solo pjevanja završila kod prof. Franca Gerbića, sa kojom je Vida naučila prve note okarine i klavira. Otac, Franc Hribar, visokokvalifikovani grafički radnik (metera–slogač) koji je radio u listu *Slovenski narodi*, je svojom strogošću korisno uticao na njenu metodičnost i odgovornost u radu a njene starije sestre su značajno uticale na odluku da li će i ona moći da se bavi muzikom s obzirom na činjenicu da su i one pokušale da se bave muzikom.

Muzička biografija Vide Matjan počinje 1911. godine. Uporedo sa pohađanjem gimnazije upisuje Glazbenu maticu, čime otpočinje rad kod Vaclava Talicha, Vide Prelesnik, J. Chumecke i profesora Antuna Trosta. Priprema za bečku Muzičku Akademiju sa profesorom Trostom, za kratko je usporila smrt njene majke (1913). Uz muziku pohađa i časove scenografije i režije kod Marije Kmetove, koja je priređivala predstave u kojima je i Vida glumila. Uspješno je maturirala 1914. godine. Njeni maternji jezici su slovenački i srpski.

Početak I svjetskog rata onemogućio je njene planove da se školuje u Beču, na planiranoj Muzičkoj akademiji. Pred kraj rata, 1917. udaje se za Alojzija Matjana, koji je studirao tehniku, svirao na orguljama i amaterski slikao. U njihovoj porodičnoj kući okupljaju se umjetnici i stvaraoci, poput književnika Ivana Cankara, kipara Lojze Dolinara, slikar Anton Gojmir Kos, kompozitor i pijanista Lucijan Marija Škerjanc. Godine 1920, rađa ćerku jedinicu Sonju.

Željna da završi svoje muzičko obrazovanje, 1930. odlučuju da se nastane u Beogradu gdje pohađa školu u klasi Emila Hajeka, na Muzičkoj školi Stanković. U periodu od 1920-1930. pohađa tehniku slikanja na svili, drvetu i porcelanu kod Saše Šantala uz nastavak muzičkog obrazovanja u klasi Emila Hajeka. Znanje dekorativnih umjetnosti preporučit će je za rad za mnoga pozorišta u Srbiji od 1935-1941. godine.

„Vidite ja sam voljela uvijek crtanje i slučajno sam se sreća sa akademskim profesorom Sašom Šantelom on je bio završio i violinu i kroz muziku smo se našli i ja sam produžila studij dekorativne umjetnosti i tako naučila špric drug. I tri godine sam radila i bogami dobro sam izučila i onda sam se povezala sam Beogradskim pozorištem, sa Ljubljanskim pozorištem i sa dvije vele trgovine i uzela sam jedan lokal u Ljubljani koji je imao velika staklena vrata i svake subote od toga što sam napravila organizovala sam izložbu. A za Beograd sam izradila Hamlet, Šeherezadu. Za Ljubljanu sam izradila Knez Igor, Madam Lesko, Mak balet“ (Matjan, 1990).

Njen pedagoški rad predstavlja značajan dio njenog profesionalnog života. U Beogradu se bavi privatnim pedagoškim radom sa đacima i postaje prestižna muzička pedagoškinja sa velikim brojem učenika. Nakon bombardovanja Beograda 1941. godine, u kojem je stradala kuća u kojoj su živjeli, prelazi u Kotor gdje boravi njen muž od 1936. godine. U toku rata nije se bavila profesionalnim radom. Njen pedagoški rad, ocijenila je Darinka Matić Marović, dirigentkinja, čija je prva muzička pedagoškinja bila Vida Matjan, riječima: „*idelan pedagog bila je stroga i škrta na pohvalama ali za Boku Kotorsku je bila neprekidno bogadstvo, njena odanost omladini...Zasluzila da dobije spomenik u Boki Kotorskoj*“.

Nakon rata Vida Matjan organizuje prvu privatnu muzičku školu u Kotoru. Od 1947. godine škola radi kao državna a u njoj Vida Matjan radi kao nastavnica i muzička pedagoškinja. U toku plodnog kompozitorskog rada biće naimenovana 1949. godine za direktoricu škole i na toj dužnosti ostaje do odlaska u penziju (1969). Za to vreme neće prestati da se bavi komponovanjem za djecu i da sa njima postiže izuzetne rezultate. Uz rad sa djecom od 1947, radi sa Folklornom grupom AFŽ (sa 32 članice i članova), Pionirski hor ukupno njih 105 i Omladinski hor, koje je oformila i za čije aktivnosti je 1949. godine dobila nagradu Predsjedništva vlade Narodne Republike Crne Gore (Pobjeda, 15. jul 1949). Ansambl AFŽ-a izvodio je djela koja je Vida Matjan izučavala, kao dio folklora i tradicije narodnih i građanskih igara Boke Kotorske (studiozni terenski rad i obrada *Dobrotske svadbe i Škaljarskog kola*). Dekore za predstave je radila sama.

Adaptirala je sledeća djela u periodu 1950 - 1968: *Ježevu kućicu*, na stihove Branka Ćopića; *Zamčić - Čardačić*, po jednočinki S. Maršaka; lutkarska predstava Ivana Minatija *Slamni vočić*, za koje je sama radila lutke. Kasnije komponuje prvo za klavir a potom za orkestar; *Klinika lutaka* na tekst Jovana Aleksića; *Vučko* na tekst Vojmila Rabadana. Od 1969. radi na istraživanju pjesama i igara Škaljara i Dobrote koje je rezultirala knjigom 1984. godine *Igre i pjesme Dobrote i Škaljara*. Poklon gradu Kotoru. Iste godine završila je Dječija opera *U susret ribama* na tekst Miloša Miloševića. Poklon

Omladini Kotor. Savez Kompozitora Jugoslavije, povodom 20. godišnjice postojanja, dodijelio joj je zlatnu medalju i povelju 1970. godine. (Pobjeda, 15.10. 1970).

Istraživački rad čije rezultate je objavila u knjizi *Igre i pjesme Dobrote i Škaljara*, trajao je od 1946-1948. godine. Prikupljala je podatke tako što je razgovarala sa najstarijim mještanima o autentičnom načinu pjevanja i igranja, u Dobroti i Škaljarima. Nažalost do danas nije data stručna muzička ocjena o značaju i vrijednostima njenog rada. Međutim, u *Pogovoru* knjige Miloša Milošević (1984), bliski saradnik Vide Matjan, i značajan naučni radnik Boke, stoji: „*Vida Matjan se nije zadovoljila da varira one djelimično i ranije poznate lokalne igre i osvježava ih nekim svojim manje ili više dopadljivom koreografijom....Zato su đaci Muzičke škole ili članovi neke druge grupe koju je vodila, igrali zaista izvorni folklor...U ovom radu Vida Matjan povezuje, pored potpuno novoga opisa igara Dobrote i Škaljara, sva tri bitna elementa svadbenih običaja: način igranja, način pjevanja i izvorni tekst*“ (Milošević, 1984: 99)

Rad na pedagoškom obrazovanju muzičara/ki predstavlja treće polje djelovanja Vide Matjan. uz njeno ime povezana su imena umjetnica i umetnika koji su značajni i na lokalnom i na internacionalnom nivou: Darinke Matić Marović, Rista Runda, Miroslav Homen, Nikša Đučić, Srećko Marković, Visko Janković, Marija Jamjaja, Ilija Milošević, Vlatko Petrović, Bato Radović, Leon Levic, Lovrencijo Jakićević, Anka Kršanac, Tamara Jovićević. Međutim, značaj njenog pedagoškog rada ne ogleđa se isključivo u formiranju njihovi profesionalnih biografija nego i formiranje njihovih ličnosti u svakom pogledu. Pismo Branka Zbutege jednog od njenih učenika, najbolje potvrđuje karakter rada Vide Matjan.

Beč, 18.V. 1976.g.

Draga i poštovana gospođo Matjan,/5/

Planirao sam da Vam ovo pismo napišem mnogo ranije i tako se blagovremeno pridružim našem i Vašem slavlju, osamdesetog godišnjici Vašeg života. Ne kažem omaškom prvo „našem slavlju“, to je posledica jedne etike koju vi gajite već punih osamdeset godina. Dozvolite da budem jasniji. Nije mali broj ljudskih pokušaja da preovladaju ovu sveprisutnu ograničenost egzistencije u okvirima vlastitih interesa, ličnih potreba i zahtjeva, sitnih računa i planova, gdje lično „Ja“ figurira i kao razlog i kao cilj. Cijelu istoriju čovječanstva ispisuju upravo ti naponi, a najviše stranice te istorije zauzimaju opisi neuspjeha. Ne, nije mi ni cilj ni namjera da im analiziramo uzroke i korijene, mada svi znamo da se oni sakrivaju u zamršenim i tajanstvenim dubinama ljudskog bića. Napokon ovo pismo ima za cilj da me makar duhovno uprisutni jednom slavlju čiji je razlog upravo jedna pobjeda, slavlju čiju radost neće pomutiti sijenka poraza. Ja ovdje ne mislim na one stvaralačke pobjede Vide Matjan, kompozitora, pisca-pedagoga,

organizatora, instrumentaliste itd. Drugi kompetentniji i informisaniji davali su i daće o tome ocjene i procjene. Ali ono područje gdje je suveren kriterijum ljudskost, srećom to područje ne podleže sudu stručnjaka i kompetentnih. Tu je sud savjesti i Boga jedini mjerodavan. Mi, sebe sam uvijek u te ubrajao, koji smo mogli s Vama da se susrećemo ne iz potrebe profesije već sklonosti i simpatije, mi Vam možemo s pravom reći da ste prema nama uvijek tu ljudsku stranu afirmisali. To znači potrudili ste se da nam približite i date dio sebe, dio vlastitih nada i strepnje, ličnih tokova misli i srca. A to nije osobina umjetničkih talenata, već osobina onih koji znaju da u borbi sa vlastitim ponorima pretrpe u sebi poraze da bi trijumfovali u drugima. Jednom riječju biti i živjeti za druge. Već rekoh poslednji sud i priznanje ne pripadaju čovjeku, nedokučive sfere vječnosti skrivaju posednju tajnu o nama i pridržavaju sebi pravo zadnjeg priznanja i osude. Ali slutiti je dopušteno, nazrijevati potrebno. I ono što mi Vi dajete slutiti dovoljno je vrijedno i veliko da Vam i ja uputim nanovo ispovjest svojeg poštovanja i svoje zahvalnosti. Vidi Matjan čovjeku u prvom redu. Pratim to željama za nove pobjede koje Vas čekaju za nove trijumfe nad našom ljudskom ograničenošću, jer to je svima nama koji Vas cijenimo istovremeno olakšanje da „boj bijemo“ i vjerujemo da su pobjede moguće. Na mnoga ljeta. Odani Branko Zbutega. /2/

Rad Vide Matjan na podizanju i razvoju muzike kulture rezultirao je inicijativom da muzička škola koju je osnovala i vodila ponese njeno ime. Od 2007. Muzička škola u Kotoru nosi ime Vide Matjan.

Vida Matjan je za *Našu ženu*, decembra 1964. godine, na pitanje što je za nju muzika, odgovorila: „*Sve. Poziv. Htjela sam da studiram medicinu da bih uvijek bila u stanju da pomognem ljudima. Ali nisam mogla da umaknem čarobnom svijetu dječijih bajki, zvucima muzike koji su me oblijetali i kada niko nije niti svirao niti pjevao. Ja gledam kroz muziku vidim je i čujem. Mnogo me privlačni dječija muzika*“.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 8-8a. str.327.

Katica Muk (1904-?)

Katica Muk, radnica, prva predsjednica Socijaldemokratske partije u Kotoru rođena je 4 novembra 1904. u Gornjoj Lastvi, Boka Kotorska. Pohađala je Žensku trgovačku školu u Kotoru. Od najranije mladosti se oprijedjelila za revolucionarni pokret. Od 1920. je prva žena članica Socijaldemokratske partije u Kotoru, najzaslužnija za omasovljavanje i rad mjesne organizacije u radu sa ženama. Godine 1920. uključuje se u rad Socijalističke radničke partije i izvršava postavljene zadatke koje dobija od Adolfa Muka i njegovih drugova. Od 1925. je članica Komunističke partije Jugoslavije jer je svojim angažovanjem i sposobnostima skrenula pažnju na sebe. Bila je predstavnica žena iz Boke Kotorske u Pokrajinskom sekretarijatu žena za Dalmaciju. Septembra 1929. godine odlučila je da stupi u brak sa Adolfom Mukom (1893-1943), prema sačuvanoj

vjenčanici Katoličke župe Grgur Ninski u Splitu (sv. I, str.8, br.13). U toj vezi ostaje do njegove smrti 1943, blisko lično i politički vezana. Revolucionarna biografija Katice Muk sadrži podatke da je 1936. zajedno sa Olgom Marinović i Jelom Veselinović, sprovedena u logor Tero-terapija u Mokošici kod Dubrovnika, a zatim u Sarajevo. Bila je više puta internirana. Preživjela je internaciju u logoru Klos u Albaniji i u Italiju. Podatak potvrđuje sledeći tekst:

„Njegova žena Katica, poslije povratka iz koncentracionog logora u Italiji, zatražila je od italijanskih okupatorskih vlasti u Kotoru da posjeti Adolfa ali joj nijesu dozvolili“. (Radovića. 1971:161).

Katica Muk, prva žena učlanjena u socijaldemokratsku partiju, komunistkinja i osnivačica Sekcije žena komunista, predstavica u Pokrajinskom komitetu za Dalmaciju iz Boke, umrla je u Beogradu gdje je živjela sa sinom Adolfom i kćerkom Aurorom i Antunom Matkovićem. Fotografija u Prilogu. 7.5. Fotografije, br. 9. str. 328.

3.1.2. Zaključak

Mada podaci nisu obimni vrijedna pažnje je činjenica da su ovdje objedinjeni prvi put na jednom mjestu i pružaju mogućnost za opšti zaključak o ženama važnim za istoriju Boke Kotorske i Crne Gore u cjelini. Danas kada je sjećanje na žene iz dalje i bliže istorije još uvijek sasvim fragmentarno ovaj materijal predstavlja pionirski dio posla koji će vjerujem poslužiti novim istraživanjima u zemlji i inostranstvu. Činjenica je da u posljednje vrijeme objavljeno nekoliko radova na temu istorije žena Crne Gore (Nelević, Bulatović, Kovačević) ovaj period manje više, izostaje u njihovim radovima, posebno ističem da njihovi radovi ne obuhvataju rad i doprinos žena u Boki Kotorskoj. To je neophodno naglasiti i time rezultati ove analize predstavljaju značajan pomak ka većoj vidljivosti žena i ispravljanju nepravde koja je učinjena time što se previđa i izostavlja čitav jedan prostor. Podjećamo na doprinose ovih devete žena koje su bile: spisateljice, pjesnikinje, slikarke, dramske spisateljice, kompozitorke, socijalne radnice, predsjednice društava, članice partije i udruženja, knjaginja jedne suverene države. Iz navedenog se vidi da kultura, nauka i politika može biti znatno obogaćena njihovim radovima kako kod nas tako i u inostranstvu, a da to do sada nije predstavljeno i dostupno široj javnosti na integrisan način. Podaci ukazuju da je na osnovu prikupljenih podataka utemeljeno pokretati istraživanja lokalno i regionalno, čak internacionalno jer iz primjera biografija mnoge prelaze granice teritorijalnosti. Ono što je predstavljeno u pisanoj formi do sada afirmiše tradicionalni aspekt njihovog doprinosa, što je očekivano s obzirom na vrijeme

kada je o njima pisano i osobe koje su o njima pisale. Da bi se predstavilo bogatstvo doprinosa ovih žena neophodan je teorijski okvir iz rodni studije u kojem se problematizuje rodna perspektiva sjećanja, konteksta ali i naučnih disciplina u okviru kojih su ti radovi nastajali. Životi i djela ovih devet žena ukazuju na nevidljivost u privatnoj a potom i u javnoj sferi a kada se povežu sa rodnom perspektivom mjesta opresije postaju vidljivija. Njihove biografije su pokušaj i čin koji treba da uspore proces potiranja i prepuštanja zaboravu uspjeha i napora žena koje su marljivo radile i gradile na kulturnom političkom i obrazovnom nivou ovih prostora. U njihovim aktivnostima uočavam uporan rad kako bi se prepreke koje društvena zajednica postavlja prevazišle, time što svaka od njih iskoračuje iz svoje patrijarhalne uloge u nekom domenu. Taj korak može čitati i kao protofeministički element a to nas svakako približava sličnim primjerima u regionu i svijetu i daje jedno novo svjetlo posebno na žene Boke Kotorske i Crne Gore uopšte.

3.2. Druga faza: 1915 - 1945. god. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)

U drugoj fazi detaljno izlažem hronološkim redoslijedom šest žena koje su rođene u Boki Kotorskoj ili su svoju djelatnost vezale za Boku Kotorsku.

3.2.1 Biografije žena druga faza: 1915 - 1945.god.

Lidia Jovanović (1914- 2015)

Lidia Klementi Jovanović osnivačica Antifašističkog Fronta žena Crne Gore, vjećnica Zemaljskog Antifašističkog Fronta Crne Gore, poslanica Skupštine Crne Gore je rođena 10. avgusta, 1914. godine na Fiume (današnja Rijeka). Lidia porodica pripadala je građanskom sloju tako da je stekla dobro obrazovanje, govorila nekoliko stranih jezika i svirala klavir. Otac joj je bio diplomata i po Lidinom rođenju, odlazi za Ameriku, dok njena majka odlučuje da će ostati sa djecom u Varaždinu. Sa sedam godina staranje o njoj i dva brata preuzimaju njen ujak arhitekta i baka, nakon majčine smrti. Završila je osnovnu školu 1932. godine, u Varaždinu, i upisala Učiteljsku školu. Međutim, prebacuje se na zubotehničku školu koja je postojala u Varaždinu. Po završetku školovanja zaposlila se u Čakovcu. Govorila je tečno italijanski i njemački. Udaje se 1933. god. za Blaža Jovanovića, pravnika i sa njim dolazi u Crnu Goru. Po dolasku u crnogorsko selo, Lidia otpočinje da uči žene na selu, u Piperima, šivenju i zdravstvenoj kulturi a muškarce kako

da gaje povrće. Ubrzo uočava problem nepismenosti stanovništva u crnogorskom selu i čitajući im novine kroz razgovor o situaciji u društvu i događajima u svijetu, radi na njihovom uzdizanju. Za svoj rad pred rat i u toku rata, Piperi su je predložili za njihovu predstavnicu u Skupštinu Crne Gore, u prvim izborima održanim u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata.

Partijska aktivnost pred rat

Partijski rad otpočinje učlanjenjem u Komunističku partiju 1939. godine a godinu dana kasnije postaje sekretarka Mjesnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Crvene, kasnije Narodne pomoći, koja se brinula o uhapšenim revolucionarima i njihovim porodicama. Pri pokrajinskom komitetu KPJ, dobila je dužnost sekretarke komisije za rad sa ženama (na prosvjećivanju, na zdravstvenoj kulturi, opismenjavanju i politici) i postala članica komisije pri sindikatu. Već 1940.godine avgusta mjeseca učestvovala je u radu Osme Pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru kao jedina žena. U periodu do 1941. godine postaje sekretarka zamjeničkog pokrajinskog komiteta KPJ i rukovodi partijom. Već 13. jula 1941. godine postaje članica Mjesnog komiteta KPJ. Krajem 1941. godine postaje članica Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu.

Aktivnosti u toku rata

Od 1942 - 1943. godine raspoređuju je na rad u neprijateljskoj pozadini i ove godine partijskog rada opisuje kao najteže. U tom periodu doživjela je mnoge lične i porodične drame: smrt Blažove sestre i zeta i njihova dva sina, Lidin mlađi brat je ubijen na svirep način u ustaškom zatvoru u Lepoglavi. Lidijino i Blažovo dvoje djece (jedno od sedam, a drugo od pet godina) proveli su u okupatorskom zatvoru gotovo godinu dana. Blažova i Lidijina porodična kuća u Veljem Brdu koju su zapalili okupator i četnici.

Utemeljila je AFŽ za Crnu Goru i Boku, na kongresu 5. decembra 1943. godine. Na tom kongresu Lidia je izabrana za sekretarku inicijativnog Glavnog odbora AFŽ-a Crne Gore, što je omogućilo da pristupi povezivanju žena antifašistkinja i njihovom organizovanju u obliku seoskih, opštinskih i sreskih odbora. Organizacija AFŽ Crne Gore u to vrijeme imala je oko 10.000 članova da bi se do kraja 1944. godine upetostručila. Bila je vjećnica Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i crnogorske antifašističke skupštine. Učesnica je bitke na Sustjesci, juna 1943. godine. Za učešće u revoluciji dobila je Partizansku somenicu 1941, Oreden za hrabrost. Orden bratstva i jedinstva dobila je za zalaganje u postratnom periodu.

Aktivnosti nakon drugog svetskog rata

U periodu poslije oslobođenja, 1946. godine, Lidia Jovanović je jedna od tri poslanice u Skupštini Crne Gore (uz Dobrilu Ojdanić i Draginju Vušović) u tri mandata. Bila je na dužnostima: članica Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore, članica Predsjedništva Socijalističkog saveza Crne Gore, predsjednica Glavnog odbora Crvenog krsta, članica Centralnog odbora Jugoslovenskog crvenog krsta, članica predsjedništva Saveza ženskih društava, pomoćnica ministra za zdravlje i socijalnu politiku i predsjednika odbora Skupštine naroda Republike Crne Gore za zdravstvo i socijalnu politiku.

U toku svog aktivnog učešća u politici kao poslanica i profesionalnom radu podržala je osnivanje nekoliko domova za ratnu siročad, dom i škola za gluvonijemu djecu u Kotoru, Dom za napuštenu djecu u Bijeloj, Dom staraca u Risnu, Udruženje slijepih Crne Gore.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografija, br. 10. str. 328.

Danica Kosić (1921– 1943)

Rođena je u zemljoradničkoj porodici u selu Svrčuge, Opština Herceg Novi. Završila je osnovnu školu, zemljoradnica. Rano je ostala bez majke i morala je preuzeti sve kućne poslove. Prve pouke iz revolucionarne borbe dobila je od oca koji je sa kćerkom otvoreno razgovarao o politici i revolucionarnim zahtjevima. Cijela njena porodica aktivno je učestvovala u NOB-u. Njen otac bio je učesnik NOP-a od ustanka 1941. i delegat na Ostroškoj skupštini 8.02.1942. Ubijen je u Dahau.

Poslije aprilskog sloma Danica Kostić se uključuje u aktivan rad omladine na selu. Među prvima primljena u SKOJ 1941. a članica je KPJ-u od kraja 1942. i delegatkinja voda. Borila se u Orijenkom bataljonu od 1941. godine, u čijim redovima radi u omladinskom sektoru. Aprila 1942. godine upućuju je u Udarni bataljon Nikšićkog NOP-odreda. Kasnije, 12. 06. 1942. ulazi u sastav V. Proleterske crnogorske brigade, 2 čete, 2 bataljona i postaje četna bolničarka. Prošla je slavni put brigade po Bosni Hercegovini. Poginula je na Plani kod Bileće, kao vodni delegat, aprila 1943. godine gdje je i sahranjena. Opisujući njene aktivnosti u V. Proleterskoj crnogorskoj brigadi Velizar Peruničić (1977:278), pored ostalog ističe: „Uvijek brine o svima oko sebe. Pomaže starcima u koloni brigade, pri proboju za Bosnu: u jurišu na Treskavici, spašava nemoćno dijete i iznosi ga iz obruča; sa drugovima nosi ranjenike. U brigadi brzo su je svi zavoljeli – neumornu, požrtvovanu i ljupku Giricu.“

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije. br. 11.str 328.

Danica Bojanić (1922 – 1942)

Rođena je u Gornjim Krivošijama, u seljačkoj porodici, završila je osnovnu školu, zemljoradnica. Prije rata je bila istaknuta i aktivna pripadnica neprednog pokreta, članica SKOJ-a od 1940. godine. U pripremi za ustanak uspješno izvršava brojne zadatke. Često je obavljala kurirske dužnosti, prenoseći razne materijale i održavajući veze između Risna i Dragalja. Borac Orijenškog bataljona od njegovog formiranja. Sa političkog kursa upućena u V Proletersku crnogorsku brigadu. Hrabra i neumorna bolničarka 2 čete 1 bataljona. Ranjena od avionske bombe u selu Popi u dolini Sutjeske juna 1942. i nakon nekoliko dana umrla je u partizanskoj bolnici u Vrbnici kod Foče.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 12. str 328.

Danica Đurović (1922- 1943)¹⁵

Rođena je u seljačkoj porodici na Žlijebima kod Herceg Novog, završila je osnovnu školu, prije rata napredna omladinka, inače zemljoradnica. Aktivno učestvuje u pripremama ustanka. Poslije formiranja ustaničkih četa i Orijenškog partizanskog bataljona aktivno radi sa omladinom. Postaje bolničarka Orijenškog bataljona od maja 1941. godine. U tom periodu često obavlja kurirske poslove. Primljena je u SKOJ, aprila 1942. godine, na zahtev Štaba Nikšićkog odreda i odlukom Štaba Orijenškog bataljona, odlaze dvije grupe omladinaca i omladinki među kojima je i Danica Đurović, raspoređena u Udarni bataljon, 2. čete 2. bataljona, V Proleterske crnogorske brigade i učestvuje u svim borbama do Sutjeske.

Ne manje hrabrosti pokazala je kada je neophodno nositi ranjene borce. Članica KPJ postaje 1943.godine. Često se prijavljuje kao dobrovoljka u izvidnice, zasjede, bombaško odjeljenje. Učestvovala je u bitci na Neretvi, ali se tamo razboljela od tifusa. Umrla je na Sutjesci, juna 1943. od tifusa u Centralnoj bolnici na Zelengori. Sa tugom su svoju dobru i omiljenu bolničarku ispratili njeni drugovi i drugarice ne sluteći da nikada više neće započeti pjesmu i povesti kolo.

Danica Popivoda (1924-1944.)

Rođena je u seljačkoj porodici u Bijeloj. Njeni roditelji su se doselili iz Bijelica 1924. godine. Otac joj je bio ratni vojni invalid, ranjen u borbama za osvajanje Skadra tokom I sv. rata (1912/13). Krajem 1941. italijanski okupatori su im zapalili kuću u

¹⁵ Prema informacijama Saveza boraca Herceg Novog, fotografija Danice Đurović ne postoji.

Bijeloj, a Danica je sa osmočlanom porodicom (majkom, tri brata, sestrom Gospavom, snahom Sofijom i bratanićem Slobodanom) izbjegla u Bijelice (selo Lješev stup) kod njenog strica Mata. Otac Savo zarobljen je 1942. u reonu Krivošija i doveden na suđenje u Kotor. Na pitanje italijanskog sudije gdje su mu sinovi, odgovorio je: „Onamo gdje bih i ja bio da nisa ovako star“. (Večernje novosti – 17.03 1967 god., str 15) Savo je tada imao 71 godinu i interniran je u Italiju gdje je umro 2 oktobra 1943. godine. Danica se uključuje u julski ustanak u Lovćenski odred. Početkom 1942. primljena je u SKOJ; maja iste godine odlukom Partije, prelazi u pozadinu, na ilegalni rad pod najtežim okolnostima potraga i racija. Primljena 1943. godine u KPJ. Krajem 1943. raspoređena na mjesto puškomitraljesca, a od 1944. u činu vodnice u obnovljenom Lovćenskom odredu. Teško ranjenu (kad joj se zaglavio puškomitraljez) zarobili su četnici, a maja 1944. umrla je u Cucama, nakon otpora kojeg je pružila četnicima. Sahranjena je u selu Prediš u Bijelicama. Njena trojica braće (Lazar, Pero i Spasoje) i sestra Gospava preživjeli su rat kao prvoborci.

Iz pisma jednog od članova porodice Veljka Popivode, stoji u zaključku:

„ Interesantno je koliko su kosti članova ove porodice rasute po svijetu. Naime, Savo je sahranjen u Italiji, Milica u Bijeloj, Danica u Bijelicama, Lazar u Alma Alti, Pero u Moskvi i Spasoje u Lenjingradu. Dakle hiljadu kilometara između njih“.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br. 14.str 329.

Danica Tomašević (1925- 1943)

Rođena u selu Svrčuge kod Herceg Novog, završila osnovnu školu - zemljoradnica. Učesnica je NOR-a od 13.07. 1941; članica SKOJ-a od 1940; članica KPJ od 1942. godine. Pripada generaciji mladih skojevki koje su ustanak doživjele kao oživotvorenje svojih ideala i koje su se takmičile na bojnom i političkom planu da doprinesu borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje. Politički komesar V. Proleterske crnogorske brigade, Dragiša Ivanović, u svojim sjećanjima zapisuje: ...“Danica Tomašević, delegat voda, premda teško ranjena, u jurišima je ne samo među prvima nego i vojnički najsnalažljivijima“ (Peruničić, 1977: 269).

Bila je na mjestu puškomitraljezica i političke delegatkinje voda. Poznata je bila u svom bataljonu kao neobično vješta sa puškomitraljezom, tako se pamti njeno isticanje u borbi protiv njemačkih kolona kod Donjeg Vakufa prema oslobođenom Jajcu (decembra 1942).

U bitci za Vežešnik u Piperima, neumorno rukovodi svojim vodom, i sa grupom boraca uspijeva da zaplijeni nekoliko topova, dosta municija i drugog ratnog materijala. Do formiranja brigade borila se u Orijenkom bataljonu, da bi kasnije prešla u V Proletersku crnogorsku brigadu od njenog osnivanja 12.06. 1942, u 2 četi, 2 bataljona. Poginula 13. juna 1943. godine u bitci na Sutjesci. Fotografija u 7.5. Prilogu Fotografije, br 15. str 329.

Od 28. februara 1972. godine Obala/šetalište u Herceg Novom je nosi ime Šetalište Pet Danica.¹⁶ Pogledati Prilog Udruženja br. 7.6. dokument Odluke br. 13. str.334.

3.2.2. Zaključak

Mada se čini očigledno da je sjećanje na doprinos žena iz narodnoslobodilačke borbe Boke Kotorske i Crne Gore dovoljno vidljivo da bi ušlo u istoriju kao legitimni dio razvoja (kulturnog, istorijskog...), činjenice govore da je situacija drugačija. Mada su *Pet Danica* dobile svoje javno mjesto u prostoru grada kao dio komemorativnog sjećanja u zapisima, tekstova je malo, pa vrednovanje njihovog doprinosa izostaje.

U ovom radu prvi put činim javnim njihov doprinos u kontinuitet sjećanja na prethodni period, ali i u odnosu na poslijeratni kako bismo istakli važnost uloge njihovih napora, njih kao obrazovanih žena u ono što treba da bude ostvareno u praksi kao njihov ideal. Žene su učešćem u Drugom svetskom ratu stekle važne uloge kao: ilegalke, članica partije, skojevke, kurirke, desetarke, komesarke, na poziciji puškomitraljesca, delegatkinje, radile u pozadini, odražavale privredu i život u oslobođenim teritorijama i obezbjeđivale front svakodnevno (Živković, 1984: 291).

U pitanju su mlade žene koje su za ideal slobode dale svoj život, za pravdu i antifašizam. Sjećanje na antifašistkinje prioritetna je tema danas na interdisciplinarnim rodnim studijama, jer se vrši revizija sjećanja na period kada je krenuo emancipatorski bljesak koji je ženama ovih prostora promjenio život, iako ta promjena nije donijela očekivano: promjenu unutar patrijarhalen podjele rodnih uloga u privatnoj sferi. Formirane biografije se suprotstavljaju fragmentiranju i selekciji informacije o ženama

¹⁶ („Službeni list SRCG“, opštinski propis br.16/69), i član 4. Odluka o izmjenama i dopunama Statuta, opštine Herceg Novi

kojih ima, ali nam nedostaju istraživanja koja bi izvukla na svjetlo vezu između naših pretkinja i nas.

3.3. Treća faza: 1945- 2015. god (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)/ Savezna Republika Jugoslavija (SRJ); Zajednica Srbije i Crne Gore (ZSCG) država Crna Gora.)

U trećoj fazi detaljnije izlažem (hronološkim redoslijedom) živote savremenica, 8 žena rođenih u Boki Kotorskoj ili su svoju djelatnost vezale za nju (zabilježene u audio zapisu, transkribovane, autorizovane i arhivirane za analizu).

3.3.1. Biografije žena treće faza: 1915- 1945.god

Marija Pejović Crnić (1934-...)

Marija Crnić Pejović, arhivistkinja, etnološkinja, naučna radnica (proučava područje sjeverozapadne Boke Kotorske), sa preko 278 bibliografskih jedinica, rođena je 1934. godine. Osnovno obrazovanje završila je do 1945. god u Herceg Novom. Srednje obrazovanje počela je 1947. u Gimnaziji u Kotoru, a okončala ga 1951. u Gimnaziji u Dubrovniku. Na Filozofski fakultetu u Beogradu upisala se 1952. na Odeljenje za etnologiju gde je diplomirala 1956. godine.

Po povratku iz Beograda, zaposlila se 1957.god u Zavičajnom muzeju grada Herceg Novog na poslovima kustoskinje, blagajnice, knjigovođe, vodičkinje, a bila je jedno vreme v.d direktorka do 1970. od kada radi na poslovima arhivistkinje u Arhivu grada Herceg Novog do odlaska u penziju 1985.godine.

Naučnim radom počinje da se bavi od 1961. pa do danas, a teme koje je birala su iz oblasti: etnologije, istorije, kulturne istorije, arhivistike. U stručnom i naučnom radu bavi se istraživanjem sjeverozapadnog dijela Boke Kotorske, položajem i ulogom žene, obrazovanjem, kulturnim naslijeđem.

Marija Crnić Pejović je jedna od osnivačica zbornika *Boka*, članica redakcijskog odbora od 1- 20 broja, zamjenica urednika od br. 6-7 do 13-14 i glavna urednica od br.15-16 do br. 20. Za uspješan stručni i naučni rad dobila je *Povelju Savezu arhivista Jugoslavije*, *Priznanje Saveza boraca Herceg Novog* za njegovanje i razvijanje tradicije narodnooslobodilačkog rata u Boki Kotorskoj.

Bila je društveno aktivna i uključena kao članica više odbora i radnih tijela etnoloških društava, arhiva i biblioteka. Članica je Odbora za etnologiju Crnogorske akademije nauke i umjetnosti (CANU).

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije. br 16.str 329.

Mileva Filipović (1938-...)

Prva akademkinja, osnivačica akademskog postdiplomskog programa *Žene i pravo*, na Pravnom fakultetu u Podgorici, koja u naučni diskurs i istraživanja u Crnoj Gori uvodi rodni aspekt. Završila je sociologiju na Političkim naukama u Beogradu 1973. Kao asistentkinja zaposlena je na Pravnom fakultetu u Titogradu, 1974. godine. Magistrirala je 1976.godine, od kada radi kao predavačica i docentkinja. Tokom rada na doktorskoj disertaciji boravila je u Parizu, na Ecole Normale Superieure kod Luja Altisera (Louis Althusser), kao stipendistkinja Francuske Vlade. Zvanje doktorke nauka na Fakultetu političkih nauka u Beogradu stekla je 1983. U istom periodu postaje članice Odbora za pravne i političke nauke i Odbora za filozofiju i sociologiju (CANU). U zvanje vanredne profesorke izabrana je 1995. a redovne profesorke 1998. godine do 2003. kada odlazi u penziju.

U politički život se uključuje kao omladinka. Bila je sekretarka Opštinskog Komiteta Omladine Crne Gore, članica Opštinskog Komiteta Saveza Komunista, članica Centralnog Komiteta Saveza Omladine Crne Gore, izabrana za poslanicu Kulturno-prosvjetnog vijeća za period od 1963-1967. godine. Politički angažman bio je prepostavka za konkurisanje za Visoku školu političkih nauka u Beogradu koja će kasnije postati Fakultet političkih nauka na kojoj će steći zvanje sociološkinje. Između tridest kandidata izabrana je sa još dvoje, koji su uspjeli da se upišu. Upisala je na Fakultetu političkih nauka III stepen studija (Međunarodni smjer). Po povratku u Podgoricu zapošljava se Republičkoj konferenciji Socijalističkog Saveza Radnog Naroda, kao savjetnica za politički sistem.

Značajan dio njenog profesionalnog identiteta predstavlja prevođenje sa francuskog na srpski jezik. Od 2001. bavi se prevođenjem sa francuskog za Izdavačku kuću Centar za izdavačku djelatnost (CID). Urednica je od 2003. bibiloteku „Femina“(CID). U projektu Crnogorske akademije nauka i umjetnosti CANU *Enciklopediju Crne Gore*, urednica je struke *Sociologija*, u tematskoj oblasti *Društveno-državno uređenja- Pravo. Sociologija*. Prevela je djela francuskih autora: Agacinski, Sylviane (2015) *Žene između pola i roda*, (Biblioteka Femina); Turaine, Alain (2011) *Svijet žena*, Boudon, Raymond (2005). *Imoralizam:sumrak morala?:sumrak vrijednosti?*, (Biblioteka Politea); Bourdieu Pierre (2001), *Vladavina muškaraca*, Mendras Henri

Osnovi sociologije. (Biblioteka Femina). Dobitnica je Nagrade za nauku oslobođenja Titograda 1980. god.

Posebno značajan dio njenog profesionalnog rada predstavlja njeno interesovanje i istraživanja na promjeni položaja žena. Zalagala se za sprovođenje istraživanja koja uključuju rodnost i stvaranje sigurnog mjesta promišljanja koje može da izvrši temeljne promjene na uslove proizvodnje znanja. Prvi predlog da se kao izborni predmet uvede *Sociologija žena*, na Pravnom fakultetu, po riječima Mileve Filipović prihvaćen je na Katedri za sociologiju ali nije usvojen na Nastavno-naučnom vijeću „iz proceduralnih razloga“, (Filipović, 2004:170). Nije odustala tako da ubrzo predlaže Plan i program za posdiplomske studije roda *Žene i pravo* na Pravnom fakultetu u Podgorici, koji je u redovnoj proceduru usvojen na Senatu fakulteta, međutim na konkursu nije bilo prijavljenih kandidata/kinja. Njeno mišljenje o važnosti promjena u procesu proizvodnje znanja ostalo je usamljeno:

„...jer se u procesu socijalizacije nalaze mehanizmi koji vrši reprodukciju potčinjenosti žena, te bi znanje o skrivenim mehanizmima dugog trajanja uticali na postojeće prakse i mijenjanje tih praksi. Ovaj studij bi otvorio proces institucionalizacije ženskih/rodnih studija na Univerzitetu u Crnoj Gori da je došlo do njegove realizacije“. (Filipović, 2004:170)

a i postavljeno pitanje, što je to što čini *skrivenne mehanizme dugog trajanja*, je ostalo bez odgovora.

Tokom 2015. godine Mileva Filipović je predložena za izbor u Crnogorsku akademiju nauka i umjetnosti (CANU). Ta kandidatura potvrdila je njene naučne i stručne rezultate u stvaranju akademskog znanja u Crnoj Gori. Od ukupno predloženih dvadeset kandidata/kinja bilo je pet žena. Među predloženim kandidatima našao se i aktuelni ministar prosvjete u Vladi Crne Gore. Na osnovu informacija objavljenih u dnevnim novinama Vijesti (18. 12. 2015) izabrano je devet članova među izabranim nema nijedne žene, dok je aktuelni ministar prosvjete izabran kao jedan od vanrednih članova. Upravljačka moć redovno je ispred naučne moći i doprinosa. Još 2003. godine u knjizi *Društvena moć žena*, Mileva Filipović je otvorila temu učešća i vidljivosti žena u naučnoj eliti tj. u naučnim institucijama od najveće moći kao što je Akademija nauka i umjetnosti. Prema tadašnjim podacima profesorki visokog obrazovanja u vrhu Akademije bilo je 2,5% (jedna žena) dok se na dnu piramide nalazilo čak 66, 66% (Filipović, 2003:117). Prisustvo žena u CANU za trinest godina je povećano na 4,2 % žena tako su 3. žene članica Akademije, od ukupno 71. člana/ca, dok u organu upravljanja, Predsjedništvu Akademije nema nijedne žene. Uočava se da propustljivost žena u

Akademiju, pokazuje jednak nivo isključivanja, kao i većina oblasti u kojim se odražava rodni disbalans, ali sličnosti postoje i u ostalim sredinama u regiji. U Vojvodini, u ogranku Srpske Akademije nauka i umetnosti (SANU) i Vojvođanske akademije (VANU) samo je tri žene od ukupnog članstva (21) i nijedna nije članica predsjedništva (Savić, 2015:14), što ukazuje na važeće diskriminatorne prakse u regiji. Isključenost žena, utvrđenu u Crnoj Gori i u Vovodini, prati isključenost različitosti po rasi, klasi, nacionalnosti i seksualnoj orijentaciji, što je rezultat istraživačkog rada Svenke Savić, koji su objavljeni u knjizi *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*, ali analize podataka o članstvu u CANU. Podaci se slažu po sličnosti u jednoj i drugoj sredini, i na području upotrebe rodno osjetljivog jezika (ROJ). Naime, prema utvrđenom stanju CANU ne upotrebljava ROJ uprkos važećem Zakonu o rodnoj ravnopravnosti kojim se u članu 13.a, propisuje da su subjekti „dužni da u svom radu koriste rodno osjetljiv jezik“ (Službeni list, br. 35/2015), a zakonodavac je odredio kaznu za nepoštovanje. U Vojvodini SANU i VANU dosledno upotrebljava muški rod za žene i muškarce (Savić, 2015:15). Ono po čemu se razliku ove dvije sredine jeste to da u Vojvodini postoji ozbiljan broj naučnica koje svojim naučnim radom i metodologijom dokazuju patrijarhalno ustrojstvo nauke i naučnih institucija, koje su zatvorene za žene.

U Crnoj Gori na žalost, usamljen slučaj Mileve Filipović, rada i zalaganja da se u nauku u Crnoj Gori uvede rodna perspektiva, ostali su bez potvrde sa najvećeg mjesta time što nije izabrana u Akademiju, a signal koji je poslat djeluje demotivišuće u ukupnoj populaciji žena naučnica u Crnoj Gori. Validan empirijski rad, upotreba modernih naučnih dostignuća, kao i ukupan doprinos razvoju naučne misli kod nas, profesorku Milevu Filipović je preporučivao za članstvo u Akademiji, sa posebnim naglaskom da je upravo ona otvorila temu isključenosti žena u nauci i u mrežama naučnih institucija. Razlozi zbog kojih nije izabrana ostaju nepoznati javnosti. U potrazi za razlozima, službeno, Akademija prema važećim pravilima nije dužna ni da ih da na uvid javnosti s obzirom da procedura podrazumijeva, po riječima akademik Sretan Perović iz Dukljanske Akademije nauka i umjetnosti, prolazak kroz tri filtera, ukoliko se ne dobije većinska podrška o kandidatu/tkinji se ne glasa na Izornoj skupštini, i ne daje se nikakvo objašnjenje o onima koji nisu prošli. Činjenice su sadržane u brojevima tako da mali broj žena u Crnogorskoj akademiji u kontinuitetu, zapravo govori o sistemskoj neravnopravnosti i podređenosti žena na mjestima najveće naučne moći. Tako da se može reći da bi ovo mogli biti opredjeljujući razlozi zbog kojih se nastavlja praksa isključivanja žena i šalje jasna poruka naučnicama da se žene „koriste kao neka vrsta sekundarne radne

snage“, a sa druge strane „žene se istiskuju sa mjesta ili ne propuštaju u one oblasti u kojima postoje visoke plate i visoko vrednovanje“ (Blagojević, 2008). Praksu da se u institucije najveće naučne moći biraju „izuzetni“ dekonstruiše Marina Blagojević, pokazujući taj institut kao društveni konstrukt u službi potvrđivanja patrijarhalnih vrijednosti.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br 17.str 330.

Ljubomirka Ljupka Kovačević (1951-

Ljubomirka Ljupka Kovačević, psihološkinja, aktivistkinja, osnivačica ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje, osnivačica Programa ženskih studija i urednica ŽINEC-časopis Centra za žensko i mirovno obrazovanje, članica Koordinacionog Odbora ženskog suda- feministički pristup pravdi i kordinatorka ženskog programa Centra, djeluje u kontinuitetu od devdesetih godina 20. vijeka kao antiratna aktivistkinja.

Rođena je u Podgorici 1951. godine. Osnovno školovanje završava u Podgorici i Kotoru, a gimnaziju u Kotoru 1970. godine. Završila je psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1976.god. i zaposlila se u Psihijatrijskoj bolnici Dobrota Kotor.

Društveno politički rad otpočela je kao članica Saveza Komunisti u koji je učlanjena u gimnaziji. Pred sam rat u Jugoslaviji, napušta Savez komunista, ne slažući se tadašnjim njegovim programskim načelima i djelovanjem. Počinje da se profesionalno angažuje na sticanju vještina nenasilne komunikacije jer dijeli vrijednosti nenasilja i građenja mira. Od 1991. godine organizuje akcije za mir i formira grupu Krug, sa ciljem da žene preuzmu odgovornost i da formira mjesto promišljanja o kultui mira i nenasilja. Sa koleginicama iz Kruga otvorila je telefonsku liniju za razgovore sa psihološkinjama za psihološke intervencije, svjesna profesionalnih zahtjeva u vremenu koje je nailazilo- rat i tramatizacija. Od 1995, ulazi u program rada psihološke pomoći i podrške žrtvama torture u logorima.

Rad u civilnom društvu započinje organizacijom ANIMA Centra za žensko i mirovno obrazovanje sa koleginicama. Organizacija je registrovana 1996.god i djeluje kroz kulturu mira i nenasilja. U sklopu ANIMA oformila je Informativno dokumentacioni centar-INDOK za žene; Program ženskih studija i pokrenula časopis ŽINEC, od 2002. godine. Od tada do dana radila je na realizaciji svih projekata koje je Centar realizovao uz bazični program Ženskih studija od 2002-2012. Od 2010. radi na realizaciji Inicijative za Ženski sud – Feministički pristup pravdi. Proces realizacije

Inicijative vodile su žene iz čitave bivše Jugoslavije a realizovan je od 5- 7 maja 2015. godine u Sarajevu.

Uočavajući napore žena da ispraznjeni prostor u devedesetim ispune djelovanjem u procesu uspostavljanja mira ali i rješavanja društvenih patologija poput nasilja nad ženama, Ljubomirka Ljupka Kovačević se nakon analize situacije odlučuje za proces sticanja znanja iz feminističke teorije i prakse kao prostora stalnog preispitivanja stečenih i izgubljenih pozicija i jedan od mogućih načina otpora gubitku slobodnog prostora. Tako nastaje alternativni program Ženskih studija u ANIMI, koji je formirao deset generacija žena koje su dobile osnovna znanja iz feminističke teorije i prakse i koje su proširile sopstveno znanje i mogućnosti djelovanja. Kvalitet programa obrazovanja za žene, postignut je prisustvom i predavačkim kadrom vodećih feminističkih teoretičarki sa prostora bivše Jugoslavije koje su proces proizvodnja znanja iz feminističke teorije pokrenule nakon sedamdesetih godina 20. vijeka. Ta znanja i taj proces zaobišao je Crnu Goru. Tek nakon dvadeset godine zakašnjenja, programom Ženskih studije žene u Crnoj Gori su bile u mogućnosti da usvoje proizvedeno znanje sa naših prostora koje ima potencijal da mijenja lične, kolektivne i teorijske prakse. U Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br 18.str 330.

Sladana Vučićević (1956-...)

Sladana Vučićević, predsjednica najstarijeg Udruženja žena RIZA Bijela, rođena je 25. 12. 1956. god u Herceg Novom, živi u Bijeloj. Osnovnu školu završila je u Bijeloj, gimnaziju u Herceg Novom i Pravni fakultet na Univerzitetu u Beogradu 1986. god. Zaposlena je u Institutu dr Simo Milošević u Igalu. Oduvijek je učestvovala u aktivnostima koje su bile povezane sa društveno korisnim radom. Od povratka iz Smederevske Palanke, u kojoj je radila i živjela, 1990 aktivno je uključena u rad RIZE, a od 1995 je njena predsjednica.

Reformisala je i dopunila rad organizacije koja se do njenog dolaska bavila isključivo humanitarnim radom i različitim drugim aktivnostima kojima je pomagala stanovništvo Boke Kotorske, kao nastavkom aktivnosti koje je organizacija počela u toku i nakon II svjetskog rata (RIZA je osnovana 1942).

Omasovala je Udruženje koje ima članice s područja kompletne Boke Kotorske, organizacijom akcija koje su ženama RIZE, u toku jugoslovenskog sukoba, omogućile da aktivnije i kvalitetnije organizuju život. Tako su žene RIZE putovale kada god je to moguće, radile na organizovanju i slanju pomoći u različite krajeve bivše zemlje,

podržavale rad Dječijeg Doma Bijela, Društva roditelja djece s posebnim potrebama „Sunčev zrak“, organizovale književne večeri. Veliki dio aktivnosti RIZE jeste podrška siromašnom stanovništvu, djeci i starima. Aktivnosti u RIZI, žene rade volonerski.

Organizacije je 2005. god dobila Oktobarsku nagradu grada Herceg Novog za ukupnu djelatnost ali i za rada na razvoju kulture Boke Kotorske, kojeg je kao važnog upravo prepoznala njihova predsjednica Slažana Vučićević. Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije, br 19.str.330.

Lenka Blehova Čelebić (1961-

Lenka Blehová Čelebić, prva je istoričarka koja je proizvela znanje o ženama i ukazala na njihov položaj i ulogu u srednjevjekovnom Kotoru, rođena je 1961. u gradu Most, u Češkoj. Objavila je o ženama vrijednu publikaciju *Žene srednjevjekovnog Kotora*, 2003. Filološkinja je po osnovnom obrazovanju i doktorica istorijskih nauka, jedna je od predavačica u Programu ženskih studija u ANIMI na kolegijumu *Žene i istorija* (2005-2007).

Završila je Filozofski fakultet, na Karlovom Univerzitetu u Pragu, Odsjek za klasičnu filologiju. Od 1980-1985. nakon završetka studija zaposlila se kao asistentkinja na Institutu za češki jezik Češkoslovačke akademije nauka. Akademsku karijeru počinje 1986.godine kada prelazi u Institut za klasičnih studija i češki jezik- iste akademije – Odjeljenje za Riječnik srednjevjekovnog latinskog. Te godine stiče zvanje PhDr u specijalizaciji: Srednjevjekovna latinska književnost na Filozofskom fakultetu, Dep. klasične filologije Karlovog univerziteta u Pragu.

Od 1994. godine radi u Istorijskom Institutu Crne Gore kao naučni saradnik. Doktorirala je 2000. godine doktorske studije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Srbija sa temom *Položaj žena u Kotoru u srednjem vijeku* (doktorska teza objavljena je pod naslovom *Žene srednjevjekovnog Kotora*, Podgorica 2002.)

Lenka Blehova, razvija istraživanja srednjevjekovne istorije, temom katoličke i pravoslavne crkve u venecijanskom periodu Crne Gore. Rezultat tog istraživanja je obimna studija *Hrišćanstvo u Boki 1200- 1500 Kotorški distrikt*, koju je objavila 2006 godine.

Od 2008 godine radi na poslovima urednice Istorijskog Instituta Akademije i nauke u Pragu i istražuje teme srednjevjekovne istorije Jevreja i Aškenazi u Evropi.

Fotografija u Prilog 7.5. Fotografije,br 20.str 330.

Sanja Bauk (1972-...)

Sanja Bauk je rođena 1972. u Kotoru. Profesorka je na Univerzitetu Crne Gore, trenutno gostujuća profesorka na Univerzitetu Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen (RWTH, Njemačka), u oblasti informacionih tehnologija, predavačica u Programu Ženskih studija ANIMA, kolegijum *Žene i feministička teologija* (2006-2010).

Osnovnu školu "Drago Milović i Branko Brinić" (1979-1987) i srednju "Mladost" (1987-1991) završila je u Tivtu. Upisala je Saobraćajni fakultet u Beogradu, nakon dvije godine školovanje je nastavila na Pomorskom fakultetu u Kotoru. Oblast njenog interesovanja su informacione tehnologije.

Zaposlila se pred kraj studija kao asistentkinja na fakultetu a 1991. god. i upisala na magistarske pa potom doktorske studije. Doktorirala je u Beogradu na Saobraćajnom fakultetu 2005. godine. Ubrzo prihvata i politički angažman u opozicionoj partiji „Pokret za promjene“, jer vjeruje da se mora intervenisati u društvenu stvarnost. U to vrijeme pohađala je Program ženskih studija u ANIMI. Povedena interesovanjem odlazi u Ameriku na Univerzitetu u Pitsburgu gdje je izučavala uloge žena u velikim monoteističkim religijama. Rodno osvješćena i politički kritična ukazuje na rodnu segregaciju i negativnu selekciju u akademskoj zajednici Crne Gore. Mišljenja je da žene imaju ista prava kao muškarci u akademskoj zajednici ali nemaju iste šanse i da se žene zbog toga ne opredjeljuju za ta zanimanja. Trenutno je radno angažovana na Univerzitetu (RWTH) u Ahenu u Njemačkoj. Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije. br 21. str.331.

Paula Petričević (1976-...)

Paula Petričević, filozofkinja, aktivistkinja ANIME, Ombudsmanka dnevnog lista Vijesti i nedjeljnika Monitor iz Podgorice, rođena je 1970. godine u Kotoru. Osnovno i srednje obrazovanje završava u Kotoru. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2005. godine i upisala magistarske studije. Završila je Program ženskih studija u Centru za ženske studije Beograd, i kurs keramike. Po povratku u Crnu Goru, 2007. godine, zapojava se u Centar za građansko obrazovanje Podgorica, organizaciji civilnog društva na poslovima programske direktorke projekta „Ubrzaj“, Festival filma o ljudskim pravima. Rad u organizacijama civilnog društva nastavlja u ANIMI u Kotoru. Po završenom stažu u Gimnaziji u Kotoru, upošljava se honorarno u Srednjoj muzičkoj školi

kao profesorka filozofije gdje radi i danas. Radi kao Ombudsmanka dnevnog lista Vijesti i nedjeljnika Monitor, piše kolumnu KONTRA/PER/CEPCIJA.

Fotografija u Prilogu 7.5. Fotografije. br 22. str.331.

Fatima Naza (1980-...)

Fatima Naza je rođena u Nikšiću 25.04. 1980. godine. Rijetka je djevojčica romske zajednice koja je uprkos diskriminaciji u obrazovanju završila osnovnu, srednju školu i sada je na drugoj godini Pedagoške akademije. Odbila je da se uda. Za drugačiji put u odnosu na mnoge romske djevojčice ističe primjer svoje majke koja je uočila drugačiji način života u neromskim zajednicama, tako da je u svojoj porodici cijeneći dobrobiti obrazovanja, odlučila da njena djeca budu školovana, da žive van romskih naselja, da imaju sopstvenu kuću i prostor, da budu društveno korisna, da se bore za sebe.

Zajedno sa majkom je učestvovala u programima nevladine organizacije SOS Centar za žene i djecu žrtve nasilja Nikšić. Odabrala je da uči i djeluje kroz organizacije civilnog društva. Fatima počinje organizovani aktivistički rad 2004. kada je formirala organizaciju Centar za romske inicijative čiji je primarni predmet aktivističkog djelovanja: borba protiv diskriminacije romskih i egipćanskih djevojčica, djevojaka i žena, prava, obrazovanje i borba protiv ranih i prisilnih brakovi.

Za rad na zagovaranju ženskih ljudskih prava u Romskoj i Egipćanskoj zajednici ona i njena radna kolegnica i prijateljica Fana Delija dobile su nagradu Fondacije Ane Lind 2012, koja se dodjeljuje za hrabrost i borbu protiv predrasuda, opresije i nepravde prema mladim osobama. Fatima Naza i Fana Delija su prve aktivistkinje iz Crne Gore koje su dobile ovu prestižnu nagradu.

U 2014. godini Romske inicijative su dobile „Nagradu za najbolji evropski projekat za Romsku intergraciju 2014 projekat “Akcija protiv ranih i prisilnih brakova u romskoj i egipćanskoj populaciji” Evropske komisije Brisel, koja je po prvi put dodijeljena za integraciju Roma organizacijama civilnog društva sa zapadnog Balkana i iz Turske. A 2014 dobile su „Priznanje za aktivizam i ljudska prava – Američka ambasada“. Njen aktivistički rad u Forum Teatra na predstavama: *Nametnuta sudbina*, *Ugovoreni brak je jači od zakona*. Akterka je u međunarodnoj predstavi *Sedam*, toj predstavi Fatima govori priču pakistanske aktivistkinje Muhtar Mai. Fotografija U Prilogu 7.5. Fotografije.br 23.str 331.

3.4. Rezultati analize životnih priča žena

Izdvojila sam sledeće komponentne identiteta: Djetinjstvo; Brak i porodica; Profesija; Odnos prema devedesetim; Udruženja žena. Ukupni podaci su u Prilogu Tabele 7.4. tab.br. 6-11.str. 313-318. izložni redosljedom kako su postavljana pitanja u toku snimanja životne priče. Glas žena je u citatima (obilježeno italikom), i na osnovu njih se argumentuje zaključak analize. Ukoliko se dogodilo da žena na neku od komponenti nije imala komentar ili odgovor ostavila sam prazan prostor i oznaku (-).

Rezultate poredim sa rezultatima istraživanja u Vojvodini koje je uradila Aksentijević Klem (Istraživanje o muzičarkama u Vojvodini, Hrvatskoj i Republici Srpskoj, rađena 2015.) i Konstadinović, (Istraživanje o kompozitorkama, rađena 2012.) kako bih učinila preglednim stavove žena iz dvije različite sredine, različitih profesija, statusa i polja akcije. Ispitivane žene su u različitim profesijama i društveno angažovane kroz civilno društvo.

Poređenjem pokazujem: 1. da je ovaj metod primjenjiv kao izbor kod najveće društvene skupine žena i podesan za analizu podređenosti, marginalizacije, konteksta u kojem se identiteti žena konstituišu, mijenjaju; 2. da žena koja se sjeća prizora iz svoga života je subjekt procesa. Ovako pripremljen materijal životnih priča u fokus stavlja važnost proživljenog iskustva, predstavlja svjedočanstva za određen period svoga života (socijalizam) u kojem su snimljene žene rođene, o onom što je ratu u Jugoslaviji prethodilo, u toku rata, postratno vreme, kao i organizovanju žena u različita udruženja kojim se podstiče i afirmiše javni rad žena različitih ideoloških profilacija. Dokumentovane životne priče ovih žena i njihov odnos prema aktuelnim dešavanjima prije, u toku i nakon devedesetih podržavaju koncept politika sjećanja, daje novi aspekt događajima kojima su svjedočile a koji su zabilježeni u istoriji ili ih nema uopšte kao rezultat politika zaborava i poricanja. Komponente identiteta koje analiziram su:

1. djetinjstvo period u koje se konstituiše identitet;
2. brak i porodica;
3. profesionalni identiteta (profesija);
4. upotreba rodnosenzitivnog jezika
5. odnos prema devedesetim;
6. članstvo i uključenost u udruženjima žena

Djetinjstvo

Djetinjstvo (Detaljni podaci u Tbl. 6) predstavlja period značajan za formiranje identiteta i predstavlja bazu za kasnije nadgradnju i širenje interesovanja osobe. U literaturi je poznata činjenica da pozitivan odnos prema odrastanju i afirmativan stav roditelja, u periodu djetinjstva predstavljaju pokretačku snagu djelovanja osoba. Koliko je djetinjstvo i pozitivan odnos roditelja značajan za dalje djelovanje u profesiji i javnosti potvrđuju novija istraživanja (Konstadinović, 2012:114; Aksentijević Klem, 2015:88) sa kompozitorkama i muzičarkama u Vovodini, Hrvatskoj i Republici srpskoj, koja su potvrdila direktnu povezanost između djetinjstva kao podsticajnog perioda i odgovornog odnosa roditelja prema njihovim talentima koji su kasnije postali njihove profesije.

Iz Tbl. br.6. str. 313. kod svih 6 žena sjećanje na djetinjstvo je pozitivno. Sve su rekle da je njihovo djetinjstvo proteklo u podršci roditelja. Uloga oca u djetinjstvu obezbjeđivala je sigurnost, dok je majčinska uloga imala karakter vaspitačice. Dvije žene su opisale svoj odnos sa ocem kao “dubok i vrlo ličan”, dok je jedna od njih uočila da je zbog stava svog oca, koji nije bio tradicionalan, slobodna bila da izabere angažman i profesiju, a ne prisilnu ranu udaju. Međutim, jednaku važnost mogu imati i događaji u društvenom, istorijskom i političkom kontekstu, koji potencijalno utiču, pozitivno na povećanje svjesnosti i motivacije za djelovanjem u pravcu mijenjanja postojećih iskustava i praksi značajnih za naš život. Međutim, činjenica da su neke od njih odrasle samo sa jednim roditeljem (sa majkom), čini da se ova konstrukcija djetinjstva pomjera. Pomjeranje je evidentno i kod jedne od snimljenih žena koja je u najranijem djetinjstvu trpjela rasizam i rasnu mržnju zbog romskog porijekla.

U koloni 2. uneseni su podaci o braći i sestrama i konstatujem da ispitane žene nisu jedinice da svaka od njih ima jedno ili više braće i sestara, koji se ne bave društvenim djelovanjem. Svjedoče da su imale povoljne prilike da se razvijaju unutar svojih porodica. Porodični status pokazuje da su živjele od plate roditelja koji su bili zaposleni, sa dobrim standardom i stabilnim uslovima za odrastanje, što odgovara društveno ekonomskom kontekstu Jugoslavije, zemlje sa socijalističkim uređenjem, da su imale relativno visok stepen sigurnosti i životnog standarda koji je obezbjeđio ispunjenje ličnih i porodičnih potreba. Kod svih konstatujem pozitivan odnos prema porodičnom životu i odrastanju. Kada uporedim ovaj podatak sa podacima o roditeljima i djetinjstvu muzičarki, kompozitorki, političarki u Vojvodini (2012, 2015) i u Bosni i Hercegovini (2014) vidimo da ima podudarnosti u strukturi porodica, odnosu prema roditeljima,

djetinjstvu, ali i bitnih razlika u odnosu prema profesiji kompozitorke, čiji su očevi bili presudne osobe za ostvarenost u karijeri (Konstadinović, 2012) što za ispitivane žene Boke Kotorske nije bio slučaj.

U koloni 3. su podaci o odnosu sa očevima o kojima manje govore u djetinjstvu, a što odgovara patrijarhalnoj raspodjeli po ulogama gdje se muškarci/očevi distanciraju ili nisu prisutni u odnosu na majke koje imaju zadatak da se u najranijem period bave i podižu djecu. U podacima dobijenim o očevima činjenica je da od 6 žena jedna odrasla bez oca. Inače se generalno odnos sa ocem može ocijeniti pozitivnim i podržavajućim za njih 5. U iskazu žene koja je u najranijem djetinjstvu izgubila oca: *“Naročito je slavio moj otac koji je volio da mu se rodi žensko dijete a što je bilo netipično za Crnu Goru...”*, može se reći da se daje nagovještaj da bi i u njenom slučaju taj odnos bio pozitivan i podržavajući.

U koloni 4. dati su podaci o majci iz kojih saznajemo da su majke imale presudnu ulogu za njihov svjetonadzor. Majke njima nisu branile da se angažuju u udruženjima, upravo je to svjetonadzor majki i ženskih srodnica značajno uticao na odluku da se društveno angažuju i usmjere svoje djelovanje u korist promjene društvene uloge i položaja žena. Napominjem da je Fatima iz romske zajednice i da u odnosu na žene neromske populacije ne postoji veća razlika u odnosima roditelja kada je djetinjstvo u pitanju.

U koloni 5. zanimanje roditelja konstatujem činjenicu da od 6 žena njih 5 ima majku sa srednjom stručnom spremom, jedna žena imam majku koja se bavi trgovinom. Stručna sprema očeva: kod 1 žene od njih 6, otac ima visoku stručnu spremu i subspecijalizaciju. Kod 4 žene očevi imaju srednje stručno obrazovanje, a kod 1 žene roditelji su bili pismeni (otac radio u Komunalnom preduzeću, majka se bavila trgovinom).

Žene su potekle iz porodica koje su formirane u socijalizmu, srednjeg imovinskog stanja koje imaju neka obilježja građanskih porodica. U tim porodicama se razvijao odnos povjerenja i privrženosti sa pozitivnim odnosom prema djetinjstvu kao period odrastanja. Procijenile su da su dobile podršku roditelja da se obrazuju i steknu stručne kvalifikacije da poštuju vrijednosti rada i zalaganja. Odnos povjerenja je neophodan za sticanje bazičnog osjećanja pouzdanja u sopstvene snage a u njihovim porodicama je on funkcionisao na njihovim procjenama. Kod svih žena su razvojne krize koje prate djetinjstvo praćene podrškom roditelja. Dobile su i podršku da istrajavaju u svojim odlukama i stremljenjima. Uprkos diskriminaciji o kojoj govori jedna od intervjuisanih

žena koju je trpjela od neromskog stanovništva, institucija i pojedinaca svoje djetinjstvo ocjenjuje pozitivnim zbog pozitivnog roditeljskog stava da odlučuje u svoje ime i živi uprkos tradiciji i otporu kojeg je njena porodica trpjela zbog toga unutar romske zajednica. Djetinjstvo u njihovim životima predstavlja period u kojem su naučile vrijednosti i stekle iskustvo koje im koristi u današnjem radu i djelovanju.

Brak i porodica

U Tbl. br.7.str. 314. u koloni 1. činjenično stanje je da je razlika između najstarije i najmlađe intervjuisane žene skoro pola veka - 46. godina pa će i poimanje braka biti različito. U koloni 2. konstatujem da su od šest žena četiri zasnovale brak, dok su dvije samostale. Jedna od četiri udate žene bila je udata prvi put (1956) i nakon dvanaest godina braka se razvela zbog kvaliteta tog odnosa, a drugi brak (1971) je okončan smrću muža. Konstatujem na osnovu navedenih činjenica da su žene odluku o zasnivanju braka donijele u mladosti - između 22-30. godine života, ali da je većina smatrala to stepenicom u daljem životu. U tom pogledu je uočena konstanta tokom pola vijeka, uglavnom života žena u socijalizmu. Brak je važna društvena insitucija.

Što se tiče nastavljanja vrste, rađanja i podizanja dece, u Tabeli. 9 u koloni 3. Sve žene imaju pozitivan i odgovoran odnos prema djeci i porodici. Ni jedna nije rekla da joj djeca ometaju društveno angažovani rad (konstatujem da dvije žene imaju dvoje djece, dok jedna ima jedno, a jedna žena nije imala djece u oba braka).

U koloni 4. konstatujem da je od četiri žene jedna udovica, dva puta zasnivala brak (najprije razvod nakon dvanest godina braka, potom iznenadna smrt supružnika). Jedna žena je bila udata (1983), prvi muž je poginuo, drugi brak je zasnivala 1998.godine. Od šest žena dvije nisu zasnovale još uvijek bračnu zajednicu, nemaju negativan odnos prema braku.

Za neromkinju i Romkinju aktivistkinju pitanje o braku nema isti značaj: Romkinja aktivistkinja odlučuje se za aktivizam koji joj daje sigurnost u društvenom okviru (za sada).

Iz životnih priča četiri žene, brak se razumije kao veza koja je zasnovana na ljubavi, poštovanju i izboru. Svaka od njih bila je suočena sa procesom u kojem je razmišljala o odabiru profesije i rada i usklađivanja sa bračnim i porodičnim životnom i svaka je našla rešenje. Danas je jedna pomjerala stava o formiranju braka (*„Više mi se sviđaju partnerske veze ali kada sam se udavala mislila sam da je važno biti u braku zbog djece,*

da imaju "sigurniju" zajednicu. Danas na to gledam drugačije. Mislim da je moj brak dugovječan i uglavnom je bio stabilan." (Kovačević, 2016). U ovom slučaju žena izmješta fokus na partnerski odnos, dok je ranije bio na formiranju sigurnog prostora za djecu kojima se obezbjeđuje život u zajednici koja je artikulirana kao „život sa“.

Pokazuju se sličnosti ali i razlike u poređenju podataka sa muzičarkama i kompozitorkama u Vojvodine (Aksentijević Klem, Konstadinović), s jedne strane, i sa ženama koje su aktivne u udruženjima koja se bave ženskim pravima, ulogom i položajem žena u Kotoru, sa druge strane. Rezultat koji su izabrane žene pokazale u osnovi je u skladu sa primjerima rezultatima koje su pokazale muzičarke u Vojvodini, koje na brak gledaju pozitivno, i teže stabilnom odnosu sa partnerom. Međutim, žene koje su aktivne u javnosti na polju ostvarivanja ženskih prava postavljaju pitanje odgovornosti, nezavisnosti, ravnopravnosti više od bezbjednosti i sigurnosti koja se ostvaruje za sada u braku, dok fokus sa uobičajene društvene forme kakav je brak, izmještaju na teren kvaliteta partnerstava koja ne moraju biti formalizovana što je izmještanje prema savremenim formiranjem zajednica.

Zaključujem da je još uvijek teško tvrditi da između angažovanja žena i braka kao zajednice postoji pozitivan odnos s obzirom na mali broj istraživanja ove teme. Može se uočiti da je kod ispitane grupe žena koje se bave društvenim angažovanim radom kroz udruženja došlo do pomjeranja fokusa u bračnoj zajednici na kvalitet bračnog odnosa ka partnerskim ravnopravnim odnosima. Međutim ispitivanje koje je sprovedeno među muzičarkama i kompozitorkama pokazuje da žene ocjenjuju da u profesiji i braku postoji pozitivan odnos i da su zadovoljne podržavajućim odnosom partnera.

Sve žene u ovom istraživanju pozitivno su ocjenile brak kao posledicu zasnovane veze, ali se fokus sa forme izmješta na partnerski odnos.

Sve žene su rekle da su odnosi korektni (samo u jednom primjeru je razvod rezultat nepodržavajućeg partnerskog i porodičnog odnosa).

Stereotip da žene u profesiji, pogotovu one koje se zalažu i za ženska prava, zanemajuru instituciju braka, nije održiv.

Danas je brak moćna društvena institucija koju žene žele da imaju uz sebe, bez obzira na druge profesionalne i društvene obaveze. Istovremeno su fokusirane na kvalitet odnosa unutar braka: u stanju su da prekinu sa praksom trpljenja u braku, kao i da imaju snage zasnivati drugačiji oblik zajednica koje se zasnivaju na odgovornosti, nezavisnosti.

Profesija

Sve ispitivane žene su obrazovane: imaju visoku i višu stručnu spremu, i smatraju obrazovanje i svoj profesionalni identite izuzetno važnim.

U Tbl.br. 8. str 315. u kolona 1 su podaci o profesionalnom statusu: 2 su već u penziji od kojih jedna djeluje u javnosti; 2 su u stalnom radnom odnosu, a 2 su u honorarnom status.

Podaci o uposlenosti održavaju društvene prilike u zemlji u vreme odvijanja istraživanja – nesituiranost profesionalnog zaposlenja i u tome je vrijednost ovih podataka.

Na primjer, dvije žene su promjenile mjesta rada, dok je jedna stalno zaposlena kao univerzitatska profesorka (trenutno u inostranstvu kao gostujuća predavačica). Dvije žene su u kontinuitetu honorano obavljale poslove bez stalnog zapošljavanja (podaci u koloni 2).

Sve žene su rekle da je profesija važna u njihovom životu, da su je birale zato što su željele takvom profesijom da se bave. Ali se krtički odnose prema načinu na koji su njihove profesije tretirane u ustanovama: obavljale su više od jedne aktivnosti koja nije povezana sa njihovom strukom, bilo zbog ukupnog odnosa ustanove prema profesiji iz koje dolaze, bilo zbog neadekvatnih i nejasnih sistematizacija poslova, bilo zbog podsticanja neprofesionalizma, bilo zbog nemogućnosti da se zaposle u svojoj struci.

Zaposlene u ustanovama saopštavaju da su se morale izboriti za profesionalni identitet. Često su suočene sa radom na dva ili više poslova iz ekonomskih razloga kako bi obezbijede nezavisnu poziciju u porodici. Vrijeme koje provode u radu često je više od 10 sati dnevno, tako da se postavlja pitanje njihovog slobodnog vremena i sindroma sagorijevanja s obziroma da pet od njih šest djeluju u javnosti. Njihov javni angažman utiče na njihov profesionalni status o čemu govore većina ispitanih. Često se to pokazuje isključivanjem mogućnosti da se radno angažuju na mjestima za koje su kvalifikovane, tako da nisu egzistencijalno sigurne.

Komparacijom podatak grupe muzičarki (Aksentijevi Klem, 2015) koje su uspjele da se zaposle u svojoj profesiji i da na taj način obezbijede sebi i svojoj porodici povoljne uslove za život, da se posvete svom profesionalnom angažovanju i da razvijaju svoje profesionalne sposobnosti, grupa žena iz ovog istraživanja nije obezbijedila takav tretman u profesijama kojim se bave (etnološkinja, psihološkinja, filozofkinja, akademkinja naučnica, pedagoškinja i pravica). Razlozi mogu biti to što se navedene profesije bave

društvom i kvalitetom društvenih promjena u vremenu koje Marina Blagojević Hjuson (2013: 43-44) imenuje raz-razvoj pod kojim razumije: „*Raz-razvoj nije jednostavan „put unazad“, nije jednostavan regres, već je proces kojim se kreira neko novo stanje, neka nova društvena struktura*”. A umjetnički pozivi se ne vidi kao podrivajući, nepolitični su i ne zadiru u pitanje moći.

Zaključujem da su sve intervjuisane žene vezale profesionalni identitet sa nezavisnom pozicijom aktivne ravnopravne osobe i da su u profesijama gradile prepoznatljive znake identiteta u odnosu na one sadržaje i vrijednosti koje su nalazile u realnosti, radeći sve drugo sem svog posla. Konstantno tragaju i danas za osvajanjem pozicija kako bi razvijale stuku koju su birale, uprkos (ne)mogućim uslovima u kojima žive i rade.

Devedesete

Osnovni podaci u Tbl. 9. str.316. pokazuju da su ratna dešavanja na prostoru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) na različite načine pogodio građane i građanke, i da su presudno uticali i inicirali djelovanje u javnosti ispitivanih žena.

Rat i stradanja, sve ispitane su ocjenile bitnim događajem koji mjenja društveni kontekst i njihove lične živote. Suočene sa situacijom u kojem se društveni, politički, socijalni i kulturni prostor rascijepao i rušio u kojem je ono što Jan Asman (2007) naziva *konektivnom strukturom*,¹⁷ napadnuto i u nestajanju, predstavljalo je pokretački motiv da se suprostave aktuelnim nacionalističkim politikama zajedničkim znanjem, slikama o sebi koje se pozivaju na zajednička pravila i vrijednosti s jedne strane, a sa druge, zajedničko proživljeno iskustvo. Sve žene su u istom kulturnom, političkom i društvenom prostoru (SFRJ) i nose proživljeno iskustvo koje komunicira i danas u postratnim društvima, a sačuvano je potvrđeno prelaženjem granica, onda kada se to zajedničko proživljeno iskustvo pod političkim i ratnim nasiljem rušilo.

Sve žene pripadaju teritorijalno prostoru sa kojeg je rat projektovan, u kojem su političke elite bile uključene na razne načine i kod kojih nije utvrđena odgovornost.

¹⁷ Jan Asman pod *konektivnom strukturom* naziva integrisanje dvije dimenzije: socijalne i vremenske, povezanost ljudi sa drugim ljudima, stvaranje zajedničkog prostora iskustva, očekivanja i delanja. To su aspekti koji vezuju juče i danas, tako što oblikju iskustvo i sjećanje, dopunjava slikama i pričama nekog drugog vremena i time stvara nadu i sjećanje.

Njihov aktivizam povezan je sa pravdom koja se zahtjeva u procesima suočavanja sa prošlošću i utvrđivanjem odgovornosti za devedesete.

U osnovi njihovog tadašnjeg i današnjeg djelovanja nalazi se upravo taj komunikativni segment sjećanja naspram politika zaborava i aboliranja ratnih zločina.

Zaključujem da ispitane žene koje su rođene i odrasle, obrazovane u socijalizmu svoj društveni rad i angažovanje povezuju sa politikama sjećanja, sa odrastanjem na drugačijim vrijednostima koje su povezane sa zajedništvom, solidarnoću, ravnopravnošću, brigom za druge, nadnacionalnim i jugoslovenskim kulturnim prostorom, ostaju po izboru nakon kritički opserviranog iskustva ovdje u novoj realnosti formiranih država sa vrijednostima koje su i dalje značajne za njihovo djelovanje i koje ih motivišu da dokumentuju sjećanja uprkos zvaničnim politikama koje projektuju zaborav, kreiraju istoriju kako im odgovara i podstiču proces diskontinuiteta sa antifašističkim vrijednostima i prošlošću.

Jezik i upotreba rodno osjetljivog jezika (ROJ)

Upotreba rodno osjetljivog jezika (ROJ) je u Crnoj Gori propisana Zakonom o izmjenama i dopunama Zakon o rodnoj ravnopravnosti „Službeni list br. 35/2015 od 7/2015.“ kojim se u članu. 33a predviđa novčana kazna u iznosu od 500- 5000 eura za pravno lice koje u svom radu ne koriste ROJ jezik a što je u skladu sa tim da “niko ne može biti diskriminisan pomoću jezika (Savić i dr.2009). Upotrebom ROJ pokazuje se namjera da muškarci i žene imaju isti tretman u jeziku i da se izbjegne diskriminacija žena.

U tbl. 10.str.317. analizirala sam komponentu jezik kojeg ispitane žene koriste kao osnov komunikacije u zajednici i njihovu upotrebu ROJ-a. Podaci se odnose na naziv kojim imenuju svoj maternji jezika, s jedne strane i sa druge strane na procenu istraživačice da li žena aktivno koristi u svom govorenju ROJ kao element identiteta aktivistkinje i osobe koja se bori za ženska ljudska prava.

Rezultat je da žene svoj jezik nazivaju različitim nazivima, a da ROJ nije imanentna osobina jezika aktivistkinja. Upotreba ROJ-a u ovoj grupi žena može se objasniti da se radi o ženama koje djeluju iz organizacija civilnog društva, koje svjesno biraju kroz svoje djelovanje upotrebu ROJ-a u Crnoj Gori kao dio korpusa ženskih ljudskih prava, koje su radile na predlogu Zakona o rodnoj ravnopravnosti, izradi plana akcije za postizanje rodne ravnopravnosti od 2007-2014, i odbranila izvještaj u sijenci

pred CEDAW Komitetom¹⁸ 2012.godine. Otuda je većina žena iz ispitane grupe svjesna rodne diskriminacije žena na svim nivoima pa tako i u jeziku.

Djelovanje u udruženjima

Analiza podataka u Tbl. 11. str.318 pokazuje da je iskustvo rata devedesetih odredilo nivo i način angažovanja žena u Kotoru: jedna se još jače vezuje za profesiju i ostaje van političkih dešavanja; za pet preostalih žena iskustvo devedesetih je bio značajan faktor motivacije za aktivno uključivanje u javno djelovanje i rad kroz udruženja koja su u toku rata i nakon njega u tranzicijskom procesu odigrala značajnu ulogu u formiranju stave u javnosti o aktivnom učešću žena u značajnim društvenim i političkim zbivanjima.

Na osnovu životnih priča žena u mogućnosti smo da uočimo i razumijemo, proces dekonstrukcije njihovih identiteta i nastajanje „nove“ identitetske realnosti- aktivistkinje koja uvodi u društvenu praksu i analizu pitanje roda.

Za svaku ponaosob iskustvo rata u Jugoslaviji je bilo značajno iskustvo i uticalo je na njihov pojedinačni razvoj, ali je bilo gotovo presudno da se aktivno uključe u pitanja društva i zajednice.

Posredstvom udruženja (nevladinih organizacija) žene su na raznim stranama (Vojvodina, Srbija, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Kosovo...) na nekim mjestima manje, na nekim više, podstaknute donatorskim politikama, stvarale siguran prostor za borbu protiv nasilja nad ženama, obrazovanje, feminističku teoriju i praksu, edukacije iz kulture mira i mirovnog razrješavanja konflikata, zagovarale javne politike i ženska ljudska prava.

Izazovi koje danas stavljaju pred sebe su kritički odnos prema realnosti i suprostavljanje ćutanju, ukazivanje na kriminalizaciju i retradicionalizaciju društva, nastavak ratnih politika i ekonomija, kao i ciljano promicanje kulture sjećanja u kontinuitetu.

Na osnovu njihovi komentara o učešćima u raznim aktivnostima ili organizovanjem značajnih akcija za podizanje znanja i stepena svijesti, uočava se njihovo traganje za odgovorima i propitivanje politika identiteta.

¹⁸ Committee on the elimination of discrimination against women.

Rodne studije postavljaju pitanje odnosa između roda i djelovanja žena, međutim još uvijek je nedovoljan broj istraživanja koja pokazuju međuodnos konkretnog iskustva žena, njihove spremnosti da „iskorače“ iz dotadašnjih fiksiranih identitetskih poziciju u promjenjivu identitetsku formaciju aktivistkinje i aktuelnih politika identiteta (nacionalnog, heteroseksualanog...) na prostoru bivše Jugoslavije.

Žensko iskustvo prije, u toku i nakon rata u Jugoslaviju je prećutano i izbrisano, a predstavlja zajednički integracioni element novonastalih društava i zajednica na području nekadašnje Jugoslavije koje mora biti predmet naučnog istraživanja. U tom smislu su i podaci u ovoj tabeli korisni.

3.5. Organizovanje žena Boke Kotorske 1900-1945

Tokom 20. vijeka organizovanje žena Boke Kotorske možemo pratiti u tri vremenska, ali i organizaciona perioda. Jedan čini organizovanje žena u okviru Kola srpskih sestara u različitim gradovima Boke, počev od samog početka 20. vijeka; drugi čini organizovanje Antifašističkog fronta žena AFŽ, izrazito tokom i neposredno nakon II svjetskog rata; a treći je na samom kraju 20. vijeka nakon formiranja nezavisnih država jugoslovenskog prostora – rad nevladinih organizacija, počev od 1996. godine pa do danas. Osnovne podatke dokumentujem na osnovu arhivskih podataka, zatim pregledom štampe i drugih medijskih izvora, kao povod da se otvori posebna tema u okviru ženskog pokreta koji bi u fokusu imala *smjenu* udruženog ženskog dostignuća kao elementa društvenog razvoja. I dok su podaci u drugim krajevima jugoslovenskog prostora već publikovani, za Boku Kotorsku ovdje iznosim prvi put takve podatke objedinjeno.

Kolo srpskih sestara: Herceg Novi, Kotor i Risan

Sušтина rada odbora *Kola srpskih sestara (Kolo)* je bila dobrotvorni rad, poznatijih i cijenjenijih porodica ili pojediniki srednjeg društvenog sloja koji je imao građanska obilježja. Dvadeset godina nakon osnivanja prvog odbora *Kola srpskih sestara* (1903, u Beogradu) osnovano je prvo *Kolo* u Herceg Novom u Boki Kotorskoj (11. 11.1923), godinu dana kasnije u Kotoru (1924), pa u Risnu, 1935. (Dabinović Mađar, 1935: 19-20). Na području Boke nije bilo većeg broja udruženja, štampe i čitaonica u kojima su se angažovale žene a koja su nastajala u razvijenim gradskim sredinama poput onih u Vojvodini, prije svega u Novom Sadu gdje je po nalazima Gordane Stojaković funkcionisao zavidan broj ženskih društava. Većina ondašnjih društava žena u Novom

Sadu su dobrotvorna a zastupljena su bila u svim nacionalnim i vjerskim korpusima, etničkim zajednicama, koji su dijelili suživot u Vojvodini (srpska, jevrejska, rimokatolička, evangelsitička, zatim razna strukovna društva, na primjer, muzička i sl.) Ženske čitaonice, štampa i društva imala su značajan uticaj na razvoj svijesti kod žena u toj sredini. (Stojaković, 2001: 28-29)

U skladu sa Pravilnikom Glavnog odbora *Kola*, u Beogradu svrha svih odbora širom zemlje bila je identična: dobrovoljni humanitarni rad, dok su se aktivnosti i programi u neznatnoj mjeri razlikovali u zavisnosti od ekonomskih i političkih prilika sredine u kojoj se rad žena *Kola* konkretno realizovao:

„Te sitne poslove uzelo je Kolo srpskih sestara na sebe da vrši sa puno predanosti, tvrdo vjerujući u njihovu važnost i nespornu korist. Kolo je toliko ubjeđeno da istrajan, skroman rad pojedinaca, malih udruženja mora vremenom dovesti do velikih narodnih uspjeha da je širenje te ideje uzelo za jedan od svojih najprećih dužnosti.“ (Kalendar Vardar 1908:23).

Glasilu Glavnog odbora za Jugoslaviju bio je „Kalendar Vardar“, koji je počeo da izlazi (1906) jednom godišnje.¹⁹ Od 1915 - 1921. god. časopis je prekinuo sa izlaženjem da bi nastavio sa radom do 1941.godine. Pregledom ukupno sedam brojeva „Kalendara“ (koliko se čuva u Zavičajnoj zbirci, Gradske bibiloteke u Herceg Novom) može se uočiti da je Kalendar imao uobičajene rubrike: iz kulturno-književnih zbivanja, prilozi i izvještaji o godišnjim aktivnostima, finansije (i stanje blagajne) društva za proteklu godinu. Uglavnom su to izvještaji većeg broja aktivnih odbora na nivou Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Na spisku kulturnih i književnih priloga nalaze se poznati autori i autorke (poput Isidore Sekulić i Jove Jovanovića Zmaja, Hamza Huma, akademika Srpske Kraljevske akademije Milutina Milankovića, Jovana Tomića, Novljanina Marka Cara) i aktuelni ili istorijski događaji. Stanje i položaj žena afirmisao je kroz patrijarhalnu ulogu nositeljki vrijednosti, koje se nisu mijenjale, a podsticao je nacionalnu kulturu i zadatke žena na tom planu - nije se bavio pitanjima prava žena.

Stanje nakon I svjetskog rata na teritoriji Boke Kotorske je zahtijevalo osnivanje jednog društva koje bi pomagalo saniranju ratnih posledica. Suočene sa siromaštvom, žene su osnovale *Kolo srpskih sestara* po uzoru na mnoga udruženja u zemlji, s ciljem da kroz humanitarni rad pruže pomoć siromašnoj djeci i starijim sugrađanima svih vjeroispovjesti i nacionalnosti. U godišnjem Izvještaju za 1931/32. godinu *Kolo* u Kotoru

¹⁹ Izdanja (1906, 1908, 1925, 1927, 1933, 1938, 1939 godine), posjeduje Zavičajna zbirka Gradske biblioteke Herceg Novi.

potvrđuje svoju namjeru: „Okupismo se da sračunamo rad i da potražimo lijek spram onoj narodnoj „Na ljutu ranu, ljuću travu“. Što je veća bijeda potreba je veće pomoći. Mi smo to izvršile.“

Hercegovsko, kotorsko i risansko *Kolo* programski su radili po Pravilima *Kola* srpskih sestara iz 1921. godine (Rašo; 2013: 20) kojima se definišu svrha i programski zadaci, članstvo, materijalna sredstva, uprava i organi udruženje, dužnosti Glavnog i Nadzornog odbora. Članicama društva moglo se postati uplatom čija visina je bila 12 dinara. A dužnost članica bila je da je zainteresovana za društveni rad i omasovljavanje društva. Utemeljivačima, dobrotvorima i počasnim članovima i članicama postajalo se polaganjem 100 dinara za utemeljivača; 200. dinara za dobrotvora koji za života ili zaviještanjem položi u blagajnu novac; za počasnog člana zaslužni u borbi za narod i društvo. Materijalna sredstva za aktivnosti obezbjeđivale su od donacija i priloga, koncerata i zabava, predavanja, raznih preduzeća. Članice i Uprava su morale dio sredstava da odvajaju za obogaćivanje osnovnog kapitala. Glavni odbor je predstavljao upravni organ koji donosi odluke, upravlja društvom i usmjerava programski udruženje. Postojao je dokument o njegovom radu u kojem su Dužnosti glavnog odbora i društvenih organa definisane (čl.28) i demokratski i solidarni principi (čl. 29):

„ Ceo Glavni odbor polaže svake godine Glavnom godišnjem skupu računa o svom radu i podnosi mu ostavku svake dve godine. Novi Glavni odbor bira Godišnji skup većinom glasova. Glasanje je tajno sa listama. Svaka lista ima 36 kandidata, među kojima ima najmanje 18 iz stare uprave.“

Glavni odbor je svoju odgovornost i uspjeh provjeravao kroz povjerenje članica. A kontinuitet aktivnosti društva obezbjeđivan je radom članica koje su bile sastavni dio prethodne uprave (njih 18) kao i važna podrška mlađim članicama koje su ulazile u Glavni odbor, tako da su imale priliku da stiču samopouzdanje i podižu motivaciju sebi i drugim ženama. Članice Glavnog odbora takođe su odvajale lični ulog za održavanje osnovnog kapitala društva.

Kolo je primalo u članstvo i muškarce, ali je njihov status bio drugačiji. Obično su bili u statusu počasnog člana ili donatora kojem su ukazivane javne počasti. Širenje društva na čitavoj teritoriji Kraljevine podrazumjevalo je izvjesnu kontrolu. Tako se u članu. 33 Pravilnika rada društva, zahtijeva da se Glavnom odboru šalju godišnji izvještaji jer se samo u tom slučaju odbor može nazvati odborom *Kola*. Društvo je imalo i Nadzorni odbor koji je nadgledao sprovođenje programskih aktivnosti i rad Glavnog odbora. Može se reći da je društvo programski i organizaciono imalo čvrstu strukturu i da su žene koje

su činile ta društva pokazale svoje umijeće kako se djeluje, kako se riješavaju aktuelni problemi, ali i kako žene razumiju razvoj pojedinih društvenih i poljoprivrednih grana. Izvještaji odbora iz raznih gradova pokazuju da su žene sem uključivanja u humanitarne i kulturne aktivnosti većeg broja žena, aktivno radile na obrazovanju i prosvjeti žena, finansijskoj podršci u školovanju van mjesta rođenja i stanovanja, osposobljavanju mladih žena za ekonomsko privređivanje i rad²⁰. Trudile su se oko nekrologa, članicama *Kola*, ali i onih čiji su novac dobijale za svoje aktivnosti.

Od početka djelovanja *Kolo* u Herceg Novom je imalo nekoliko programa:

1. Humanitarni program koji je uključivao raspodjelu sredstava za odjeću djeci, raspodjelu sredstava za siromašne na osnovu primljenih molbi; đaćku trpezu ili obavezan doručak i ručak za učenice i učenike škola u kojoj su članice *Kola* dežurale svakodnevno; obezbjeđivanje liječenja onima koji su se obraćali za sredstva *Kolu* i sl.
2. Obrazovni program je uključio osnivanje i obezbjeđen rad Ženske zanatske škole, školovanje pojedinki koje su nastavljale obrazovanje van mjesta rođenja, javna predavanja na razne teme sa raznovrsnim predavačicama.
3. Kulturni program za podsticaj razvoja kulture i kulturnih dešavanja u gradovima u kojima je *Kolo* imalo svoje odbore (predstave, predavanja, koncerti, svetkovine).
4. Poljoprivredni program razvoja sa obrazovanjem i dijeljenjem (sadnica voća i povrća koje uspijeva u Boki Kotorskoj kao i otvaranje rasadnika u kojima se uzgajalo ono što su sestre dijelile).

Humanitarni program je sprovodio aktivnosti raspodjele novčanih sredstava za djecu i stare, prehrane, oblačenja i liječenja, te plaćenih školarina i smještaja kod nas i van mjesta stanovanja. Tako list „Glas Boke list za privredu i prosvjetna pitanja“²¹ donosi tekst „Pohvalan rad *Kola* srpskih sestara u Herceg Novom“, u kojem je izvještaj aktivnosti Društva sa podacima za svaku pojedinačno:

„130 obuklo je djece pravoslavne, katoličke i muslimanske; podijelilo je sirotinji opštine 2670 din; siromašnoj djeci na Ublima podarilo je 20 gumenih opanaka; emigrantima Rusima 600 din.; osnovnoj školi na Toploj 500 din. za mlijeko i kakao; stalnu materijalnu pomoć uživaju siromašni i vrijedni đaci 1090 din. - Cjelokupna pomoć o Božiću iznosi 8678 din; aktivnosti na poljoprivredi u Herceg Novom, u toku je osnivanje rasadnika za južno i drugo voće“. (br. 211 od 30. 11. 1937, str. 3).

²⁰ Većina društava je u svom mjestu otvaralo Ženske zanatske škole, organizovalo tečajeve tkanja i šivenja.

²¹ Glas Boke : list za privredna i prosvjetna pitanja / urednik Ant. N. Slovinić. Broj 1. lista izašao je 19. novembra 1932 do, br. 413 (15. marta 1941). – Kotor. A. B. Bartulović, je uređivao do 1932-1941. Štampan je „Bokeška štamparija“ u Kotoru.

Pomoć se sastojala i u obezbjeđivanju školskog pribora i knjiga dobrim učenicima iz siromašnih porodica, a najboljima su djeljene knjige na kraju godine kao pokloni. Nije rijetkost da se u većini brojeva ovog glasila pojavljuju informacije i izvještaji o radu *Kola* koje je svoj rad tako činilo javnim radeći na povjerenju stanovnika i mogućih donatora, što je vid promocije samog udruženja.

Ukupna suma novca koji su podjeljeni za vjerske praznike (pravoslavni i katolički Božić i Uskrs) bila je 12.020 dinara u 1932. godini. Tako je „Glas Boke, list za privredu i prosvjetna pitanja u rubrici “Vijesti iz Boke Kotorske” donio članak pod naslovom “Božićnje drvce Kola srpskih sestara”:

„Dana 1.1 o.g. priredilo je Kolo srpskih sestara Božićnje drvce sa dječijom zabavom, koja je uspjela iznad svakog očekivanja. Ovom prigodom bilo je obučeno 72. sirote djece. Zasluga za humanitarni rad ove ustanove u prvom redu ide pretsjednici g-đi Olgi Komnenović a uspjeh ove zabave je rezultat rada g-đice Ljubice Mandel i g-đe i g. Mrđen.“ (Glas Boke br. 6 od 24.12. 1932, str. 6)

Poseban doprinos *Kola* u Herceg Novom i Kotoru predstavlja obrazovanje djevojaka različitog socijalnog stanja i vjere. Tu je *Kolo* osnovalo petogodišnje ženske zanatske škole (u Kotoru 1928), a u Herceg Novom vjerovatno nešto malo prije toga (ne postoje precizni podaci). Na izložbi škole u Kotoru, 1934.godine škola broji oko 70 učenica čiji je broj vremenom rastao da bi u 1940. godini iznosio skoro stotinu (tačnije 95 učenica). Ove su petogodišnje škole predstavljale važan faktor za opšte obrazovanje djevojaka, kako na stručnom tako i na opšte obrazovnom nivou.

*Udruženja Kola srpskih sestara **Herceg Novi**: Ženska zanatska škola*

Rad društva je obogaćen osnivanjem Ženske zanatske škole, stoji u godišnjem Izvještaju društva iz 1929. godine u glasilu „Vardar“. Cilj njenog osnivanja bio je „da uklanja mlade djevojke sa ulice, pomaže ih materijalno otkupljivanjem radova i budi im nacionalnu svijest propagiranjem narodnog veza“. Po izvještajima koje je društvo bilo obavezno poslati Glavnom odboru u Beogradu, moguće je utvrditi da se radi o Polubanovskoj ženskoj zanatskoj školi u Herceg Novom. Iz naziva se može zaključiti da je za školu dio finasija opredjeljen iz budgeta države. *Kolo* je finansiralo rad jedne učiteljice koja je djevojke učila tkanju, dok se Kraljevska banska uprava starala za još jednu jer se broj učenica povećavao. Tako su do 1935. godine 24 učenice pohađale školu,

učile i usavršavale vještine ručnog rada čuvanja narodnih rukotvorina, razvijale nacionalnu svijet i kulturu.

Podaci o načinu rada. *Kolo* je preuzelo distribuciju radova koje su učenice izradile, i staralo se da se novac od prodaje dodijeli onim ženama koje su tako imale određen fond svojih sredstava za život.

Kolo je preuzimalo odgovornost za obrazovanje učenica, zatim za odevanje i ishranu do svog zatvaranja 1941. U izvještaju navode da su se prihvatile da „uzgajaju i spremaju za samostalan rad i život“, učenice koje su dolazile iz okolnih mjesta i koje su trebale biti potpuno obezbjeđene s obzirom na (loše) materijalno stanje porodica iz kojih su dolazile da pohađaju Školu u gradu. Sem odevanja i ishrane, neophodno je bilo obezbjeđenje smještaja jer su putevi u Boki i zaleđu bili loši i slabo izgrađeni, pa su učenice boravile u internatu o trošku *Kola*. Prilog 7.6. Udruženja br. 1. pečat Ženske Zanatske škole Kola SS Herceg Novi, str. 332.

Podaci o uspjehu. Moguće je pratiti uspjeh i „povećanje broja upisanih učenica, te broj onih koje su završavale školu“ (Pejović Crnić, 2012: 22).

U izvještajima se u kontinuitetu može pratiti širenje djelatnosti Škole: kupovala je materijale za rad i obezbjeđivala mašine na kojima su učenice radile. Prvo su učile izradu ručnog rada sa motivima iz Boke Kotorske, da bi ubrzo (kupovinom mašina za tkanje) učile tkati štof kojeg porede po kvalitetu i sličnosti sa popularnim engleskim štoфом. Izvještaj iz 1933 god. potvrđuje:

„Druga naša ustanova o kojoj se staramo je Ženska zanatska škola, koju pohađaju 24 učenice i pokazale su do sada odličan uspjeh, kao što se moglo vidjeti na godišnjem ispitu i vrlo uspješnoj izložbi. Ove godine je uveden i kurs tkanja. Prigodom „Božićnjeg drvceta“ potpuno je obučeno 90 siromašnih a mnogima su podjeljeni

razni darovi. Kao i do sada, tako smo i ove godine dijelile novčane potpore Rusima, invalidima i sirotinji, i u tu svrhu izadale 4.625 din. Izdržavamo jednu učenicu u internatu Kola srpskih sestara u Sarajevu. Da bi smo prinos što više uvećale priređivale smo zabave i kermese, što nam je donijelo čistih 6.292, 50 din. Rasprodavale smo Đurđevski cvijetak i dobile 657 din“.

Prilog 7.6. Udruženja br. 2. Fotografija na kojoj se nalaze učenice Ženske zanatske škole u Herceg Novom, str. 332.

Tu su i podaci o donatorstvu. U izvještaja zabilježeno je da je Tomo. K Popović, bivši upravitelj Pomorske zakladne škole u Srbini, ostavio svoju kuću *Kolu* za rad, u kojoj je smještena Ženska zanatska škola Herceg Novom (1931). Primer je dokaz o donatorskoj strani rada koja je očigledno bila dobro organizovana u *Kolu*.,

Kolo se staralo da proizvedeni radovi budu izloženi na otvorenim prodajama, a sredstva data u ruke onih koje su radove radile. Uz brigu o učenicama škole u Herceg Novom *Kolo* je pomagalo učenje svojih učenica u Beogradu, Sarajevu, Prištini, radilo na njihovim zaposlenjima van Herceg Novog. Tako se u izvještajima pominju Marija Voučko i Gospava Bijelić. Prva je upućena na školovanje u Sarajevu a druga u Prištini, dok je za drugu Olga Komnenović, nakon školovanja obezbjedila posao u Subotici.

Program obrazovanja Ženske zanatske škole u Herceg Novome sastojao se od opšteobrazovnih i stručnih predmeta²² sve do školske 1947/48. godine (prema sačuvanih zapisnicima komisije za polaganje završnih ispita, pohranjeni u Arhivu u Herceg Novom).

Program akcije za unapređenje privrede pokrenut je 1935. godine (prema Izvještaju, predstavlja godinu širenja programski aktivnosti *Kola*) tako da se društvo od tih godina nije bavilo samo humanitarnim radom nego i razvojem i unapređenjem poljoprivrede, što je inače bio muški posao. O tome svjedoči i skeptični ton teksta objavljenog u „Glasu Boke“ 1935: “Nameće se pitanje: da li su udruženja gospođa podesna i da li je baš potrebno da se to udruženje bavi poljoprivredom i mogu li imati uspjeha?”

Uprkos opštem stavu izražen u navedenom tekstu, članice i Uprava *Kola* suočene sa ekonomskim problemima ovog kraja, otpočinju rad na podizanju značaja i prepoznavanja problema seljaka iz ovog kraja na zapuštenoj zemlji. Loše stanje maslinjaka i voćnjaka nisu vidjele samo u nemaštini već i u nedovoljnom znanju privrednika, pa su se članice zauzimale i za predavanja od kojih će seljaci koji se bave privredom i poljoprivredom imati koristi jer će učiti od stručnjaka koje je Uprava *Kola* dovodila da obučavaju, kako bi poboljšali rad i razvijali djelatnost. U izvještaju iz 1937/38. godine Odbor izvještava, da su shvatile da veliki značaj za razvoj Boke, posebno hercegnovskog kraja, ima maslinarstvo i voćarstvo, koje se od Mletačke republike gaji u ovim krajevima. Mlečani su oslobađali poreza seljake koji su uzgajali masline i bavili se poljoprivredom, ako su u toku godine posadili određen broj maslina. Ostrvo Luštica prednjači u tome, navodeći podatak da je 100.000 stabala maslina i nekadašnju proizvodnju odličnog ulja upravo podržala Mletačka republika. Bez obzira na veliku količnu novca koja je uložena 1928. godine (u izvještaju ne stoji ko je ulagao),

²² Na listi stručnih predmeta bili su: 1. Crtanje krojeva; 2. Poznavanje robe sa domaćinstvom; 3. Račun i zanatska kalkulacija; 4. Teorija kroja. Od opštih predmeta učile su: 1. Srpskohrvatski jezik; 2. Račun; 3. Istorija; 4. Teoriju književnosti i sl. Na listi nastavnog kadra našle su se: Đordina Lombardić; Natalija Česarević, Anka Kalan, Jovan Potparić, Niko Kuculo i Anka Kuculo. (Glas Boke, 1934 u br. 86 . str. 3).

žene iz *Kola* su shvatile da je maslinarstvo zamenareno i da u tom području trebaju sem novčane podrške i znanja kako bi se maslinarstvo razvijalo i podiglo na veći nivo. Zato su:

„Svjesne da je našem seljaku spas jedino uloženi trud oko obrađivanja svoje zapuštene zemlje, racionalno gajenje maslina i voćnjaka koju im naša blaga klima može trostruko nagraditi nijesmo ni ove godine žalile ni truda ni novca, te smo održale kao i prošle godine dva maslinarska tečaja i obdarile smo deset seljaka sa potrebnim alatima. Pripoznajući marljivost i radinost seljaka siromašnih opština Luštice i tamo smo održale jedan maslinarski tečaj. Razdijelile smo 2500 sadnica voćaka i naranača većinom besplatno, a ostalo uz minimalnu cijenu. Brdsko hladnim krajevima podijelile smo 80 kg. djeteline. Ukupno za poljoprivredu potrošeno je 7047 din“ (Vardar kalendar, 1938 : 106) obezbjedile neophodne uslove kako bi se uložilo u privredu“.

Program rada na kulturnom polju. Ogleđao se u aktivnostima: održavanja predavanja, koncerata, organizacijama proslava za religijske praznike, učešćem u svim kulturnim i nacionalnim manifestacijama. Društvo se trudilo da informiše i bude povezano informacijama sa odborima *Kola* u čitavoj zemlji, ali i sa drugim udruženjima žena što se vidi iz pretplate na lokalna glasila: *Glas Boke*, *Žena i svijet*, *Istru* i *Podmladak* (organ Jugoslovenske unije).

Istražujući rad Ženske zanatske škole Marija Crnić Pejović (2012 : 20), navodi „da je Kolo srpskih sestara u Herceg Novom 1935. godine, ili ranije osnovalo Dispanzer za njegu djece i majki i pomoć bolesnima“. To sve dokazuje da su članice *Kola* bile preduzimljive, praksi naklonjene i u povezivanju potreba i neposredne prakse na terenu dokazivale svoje stavove i prema ženskom pitanju (posredno), o kojem inače nigde ne raspravljaju na način da bi smo mogle tvrditi bilo šta o njihovom feminističkom nazoru. Ali to ne znači da one za njega nisu znale, čule, čitale u štampi, nego da su se opredijelile za vrijednosti nacionalne i patriotske i za tu namjenu onda kreirale aktivnosti u kontekstu prakse. Treba ponoviti da su članice *Kola* bile žene iz imućnijih građanskih porodica iz raznih nacionalnosti i vjerski opredjeljenja, njihovo je udruživanje bilo klasno. Zato je važno imenovati ličnosti iz rukovodstvo *Kola*.

Olga Komnenović (1880-1971), prva i jedina predsjednice *Kola* srpskih sestara u Herceg Novom punih 18 godina (od 1923. do zabrane rada 1941. godine); potiče iz ugledne i imućne porodice Marinović iz Dubrovnika (otac Sima, majka Milka); završila Preparandiju (Učiteljski školu) u Dubrovniku; učestvovala je aktivno u kulturnim dešavanjima grada, organizovala proslave Savindana i druge akcije; tečno je govorila

francuski i italijanski jezik. Udala se mlada (1898) za Mirka Komnenovića (javnu ličnost), koji je radio na privrednom i nacionalnom preporodu, na ujedinjenju Srba i svih južnih Slovena, a u praksi je radio na preporodu poljoprivrede hercegnovskog kraja (na primjer, imao je radionicu za izradu soda vode). Zbog naprednih ideja i aktivnosti, zatvoren je 1914. (u Mamuli) i kasnije interniran u Dubrovnik i Trst. Olga Komnenović, zajedno sa suprugom, uspjeva da ode u Italiju, da bi kasnije nastavili put u Rusiju gdje je Mirko Komnenović, u ime kraljevine Srbije, bio vladin delegat (Zloković, 1982: 123). Nakon Prvog svjetskog rata, suprug se posvetio političkim aktivnostima u Herceg Novom dok se Olga Komnenović posvetila humanitarnom i nacionalnom radu u početku kao pojedinka, a kasnije 1923. kroz udruženje *Kola*²³. Odlikovana je Ordenom Svetog Save IV stepena za rad i doprinos (1930) (Pejović Crnić, 2012: 15).

Mirko Komnenović umire u osvit II svjetskog rata (1941) i testamentom ostavlja gradu Herceg Novom kuću i zemljište oko kuće kao zadužbinu. Vlada Crne Gore je nakon rata (1949) donijela uredbu o osnivanju Muzeja grada Herceg Novog u toj kući, koji je otvoren 1953. godine. U njemu je živjela Olga Komnenović (kasnije je prešla u Hotel Boku do svoje smrti 1971).

Iz ovog pojedinačnog primjera vidimo kako su članice *Kola*, žene iz uglednih porodica, imale podršku muževa u ostvarivanju jedne više ideje - nacionalnom preporodu i ujedinjenju Srba i svih južnih Slovena. Bila je tu podjela 'terena': one su doprinosile obrazovanju ženske omladine, poučavanju poljoprivrednom radu i onome što bismo danas zvali oblikovanje žena za preduzetnički poziv. One su obezbjeđivale miraz (siromašnim) djevojkama za udaju, školovanje ih van Boke Kotorske (Marija Voučko školovala se u Beogradu u Učiteljskoj školi). Izdržavali su kuhinju za siromašne. Članice su dežurale i brinule da svi dobiju obrok kojima je neophodan: stari, mladi, bolesni. Ona su pomagale ali nisu nastojale da klasno promjene postojeću podjelu na bogate (koji daju od svog suviška) i siromašne (koji sakupljaju mrvice sa njihove trpeze). To će učiniti udruženja komunistkinja i socijalistkinja u međuratnom periodu. Dodajem još da su članice *Kola* bile raznih nacionalnosti i vjerski opredjeljenja.²⁴ One su se jasno

²³ Kolo je 1932. godine imalo 136 redovnih članica, 51 utemeljivača, 62 dobrotvora. 7 velikih dobrotvora i jednog zavještača. 1933 potpredsjednica je bila Ljubica Skandali. Godine 1935. sektorarka je bila Dosija Perčinović, a 1936. *Kolo* ima 127 članica. U toku 1940. godine *Kolo* ima: 126 redovnih članica, 60 utemeljivača, 115 dobrotvora i velikih dobrotvora.

²⁴ Anđa Popović, Zorka Dokešćić, Ljubica Mikulić, Aspazija Haupt i Lidija Vuličević, Dosija Perčinović, Lenka Đurić, Katica Martić, Mirka Gojković, Marija Mrđen, Sofija Prnjat. A Marija Đurđević Tripković, 1927. godine, potpredsjednica.

izjašnjavale za razvoj svog naciona, za toleranciju prema drugim, i time su se uklapale u osnovnu nacionalnu politiku toga vremena koju nisu one kreirale. Prilog 7.6. Udruženja, Fotografija na kojoj su članice Kola srpskih sestara Herceg Novi, br. 3. str. 332.

U godišnjim izvještajima dostavljane su liste donatora i zahvalnica za iznos i visinu doniranih sredstava. Tako se u izvještaju iz 1933. godine navodi:

„Našim skromini prihodima ipak održavamo „Đačku trpezu“. To je naš glavni rad. Iako je bilo mnogo materijalnih poteškoća, ipak su se u njoj, za cijelo vrijeme rada školskog, prehranjivali 27 đaka, od kojih 12 besplatno, dok su ostali plaćali neznatnu sumu za obilan ručak i večeru i večeru. Ministarstvo prosvete sa din. 10.000, braća Rusović iz Argentine sa din. 4000, i gđa. Dina Mihanović sa 1000 din., a pomogli su i mnogi drugi darodavci; te im svima najtoplije zahvaljujemo.,,

Bile su članice Jugoslovenskog Ženskog saveza“, „Sokola“, „Unije za zaštitu djece“, „Crvenog krsta“.

Sjedište Kola bilo je u zgradi u parku Hotela „Boka“ u kojoj se nalazila Učiteljska škola. Od 1931. imalo je svoje prostorije u kući Toma S Popovića (1853-1930), koji je u testamentu iz 1929. zaviještao kuću za njihov rad (Zloković, 1982: 13). Na listi donatora ovog društva našli su se mnogi koji su potpomagali rad²⁵.

Izbijanjem Drugog svjetskog rata 1941. godine Kolo je prekinulo sa radom. Rad udruženja obnovljen je 1991. godine uglavnom kroz humanitarne aktivnosti. Udruženje je u novi statut definisalo zadatke pružanja materijalne i humanitarne pomoći siromašnima, pružanje pomoći ustanovama bolnicama, dječijim i staračkim domovima. Članice kola usmjerile su svoj rad prema izbjeglicama koje su dolazile iz Banja Luke i Hercegovine, (BIH), iz logora u Lori i Dretelj (Hrvatska) sa Kosova. Prikupljane su donacije za ranjenike Republike Srpske. Drugi vid akcija odnosio se na pomoć za ratnike na frontovima u Hercegovini. Nakon prestanka ratnih dejstava Kolo je nastavilo da pomaže ratnu siročad i druge postradale u Hercegovini (Rašo, 2013:56-60). Na osnovu pregledanog može se reći da je društvo izgubilo jugoslovenski karakter, obnovilo svoje veze sa pravoslavnom crkvom i u političkom i društvenom kontekstu većinom usmjereno na područja u kojem su Srbi većina.

²⁵ Braća Rusović, dobrotvor Vaso Ćuković iz Risna iz čije su zadužbine sredstva raspodjeljivana hercegnovskom, kotorskom i risanskom Kolu, Mirko Komnenović se zalagao za donacije za sva tri društva takođe, Andrija Lazarević, braća Milašinovići, Rade Kvekić iz Trsta, Lazar Lalošević, Zorka Bijelić i mnogi drugi. Ministarstvo socijalne politike i Jugoslovenska Unija za zaštitu djece.

Kolo srpskih sestara Kotor osnovano je 1924. godine. Iz brojnih izvještaja može se uočiti da je obavljalo dobrovoljni humanitarni rada za siromašnu djecu i stare. Program humanitarnog rada odvijalo se kroz obezbjeđivanje odjeće za djecu i sirotinju, kao i za mlade žene za udaju. Središte je bilo u zgradi u sklopu crkve svetog Nikole, gdje se nalazila i Ženska zanatska škola Društva²⁶.

U listu „Glas Boke“ (br. 9: 21.1. 1933, str. 2), u tekstu „Aktivnosti Kola srpskih sestara u Kotoru“ (potpisano: „Građanin“) ističu se pohvale o radu i aktivnostima članica *Kola*, uz važne podatke na osnovu kojih možemo da rekonstruišemo djelatnost i značajan doprinos razvoju dobrotvornog rada i aktivnosti obrazovanih žena građanskog sloja:

„U Kotoru postoji veliki broj društava od njih manji broj radi, a veći ne pokazuje skoro nikakvu aktivnost. U prvu grupu, i ako jedno od najmlađih spade svakako Kolo srpskih sestara, utemeljeno god. 1924, a koje radi na kulturnom i humanom polju. Od osnivanja do danas ono je udijelilo sirotinji Kotora i okolice bez razlike vjere i plemena preko 150.000 dinara. Inicijativom Kola srpskih sestara grad je dobio dječije zabavište, čije je izdržavanje na sebe preuzela država ali je Kolo, Zabavište opskrbito svim potrebama u koju je svrhu izdvojilo preko 12.000 dinara.“

Zabavište za djecu bilo je uništeno u Prvom svjetskom ratu, ali je naporima članica *Kola* obnovljeno (1927). Iste godine *Kolo* u Kotoru otvara **petogodišnju Žensku zanatsku školu**, prvu te vrste u Boki, koju 1933. godine „posjećuje 69. učenica“ (Glas Boke, 1933:2 br.9). Škole u Kotoru i Herceg Novom su predstavljale važan preduslov za opšte obrazovanje djevojaka, kako na stručnom, tako i na opšte obrazovnom nivou.

U početku je Škola imala status **državne škole**. Nastavni profesionalni kadar činila je jedna učiteljica koju je finansiralo Društvo do 1929. kada je postavljena na teret banovskog budgeta, uz još jednu učiteljicu. Predmeti koje su učenice pohađale bili su stručni i opšti (kao i u školi u Herceg Novom). Učenice su se bavile praktičnim radom, zasnovan na vezenju i tkanju. Vremenom je Škola prerasla u polubanovsku i u njoj je u

²⁶ Arhiva *Kola* Kotor nije sačuvana, i po riječima protojereja Momčila Krivokapića, postoje u depou Riznice pojedini dokumenti koji su neznatni dio rada ovog Društva. Informacije i podaci koji će ovdje biti izneseni zasnovani su na informacijama iz štampe, iz lokanih listova, jer se Uprava Društva oglašavala u javnosti izvještajima o aktivnostima, informacijama o događajima, humanitarnim akcijama, završnim ispitima učenica škole. Dio informacija pronašla sam u „Vardaru“ (period: 1933 – 1939) u Arhivu grada Kotora. Ostala dokumenta su zapaljena tako da danas u depou crkve svetoga Nikole nema značajnijih sačuvanih dokumenata o Društvu i Zanatskoj školi koju je formiralo.

1936/37. bilo 80 učenica, a radile su tri stručne učiteljice i jedna predmetna nastavnica (potvrđuje izvještaj iz 1931/32 objavljen u „Vardaru“):

„Ako je doista pošteno i karakterno da čovjek mora vršiti ono čega se primi, to smo i mi održale u najtežim časovima našu Zanatsku školu, plaćajući same drugu stručnu učiteljicu, najmove, neke honorare i dr. te smo dale za školu čisto 12. 400 din..- Ovu školu pohađa redovno 55 učenica. Gosp. inspektor za stručnu nastavu ocjenio je vrlo dobrim uspjehom. Ova škola je ujedno i srestvo vaspitanja za naše djevojke, gdje se uče radu, porodičnom i društvenom poretku, vjerskoj trpeljivosti i nacionalnoj svjesti“.

Strategija Uprave ovog Društva je bila da razvija kućnu industriju i obnovi stare vezove iz Boke i zaleđa. Uz rad u Školi Uprava društva inicirala je otvaranje društava kojim bi učinila da se što veći broj žena osposobi i omasovi za rad u kućnoj industriji. Iz te potrebe nastaje u Dobroti, na inicijativu Kola u Kotoru, „Žensko udruženje za narodne motive Boke Kotorske“ (Izvještaj Kola srpskih sestara Kotor za 1931/32, objavljenog u „Vardaru“, str 72):

„Da pokrenemo našu skoro iščezlu narodnu industriju u korist našeg sela, inicijativom i saradnjom Kola osnovano je „Žensko udruženje za narodne motive Boke Kotorske“ sa upravom u Dobroti. Naš sekretar je ujedno i sekretar Udruženja (Antica Dabinović) i naša pretsjednica po pravilima, član uprave. Kolo je nabavilo za Udruženje nekoliko narodnih motiva a pretsjednica kola Ema Stefanović upisala se kao prvi član dobrotvor Udruženja. Već je sa uspjehom održan prvi tečaj starog primorskog veza koji liči na paški vez (sa Paga). U boljim prilikama udruženje će obuhvatiti cijelu Boku, u starim granicama“

Posebno značajan program predstavlja osmišljavanje i razvoj poljoprivrede koje je ovo društvo preuzelo na sebe. Kolo je radilo na „podizanju sela i podizanju varošice“. U izvještaju 1936/37. godin piše:

*„ Radimo da uskoro osiguramo rad tkanja na selu, gdje je najpotrebnije – za selo i u selu- na poljoprivredi održao je šest tečajeva poljoprivredni referent i inženjer Jevrem Jovović, uz praktičan rad o gajenju voćarstva, povrćarstva i maslinarstva. Iz uglednog voćnjaka KSS u pelinovu uzornih voćara Marka i Dušana Radanovića podjeljeno je kroz cijelu Boku 5000 voćaka i 344 agruma * iz rasadnika Mitra Lepavića, koji se vrlo pohvalno i vrlo uspješno bavi gajenjem sadnica agruma. – Knjigom, predavanjem, uzornom obradom, obilaženjem voćara po selima nabavljanjem sjemena iz inostranstva, ispitivanje raznih vrsta i sl. korača se polako, zbog nedostajanja sredstava, ali sigurnoj budućnosti. Naročita pažnja poklanja se jagodama. Organizator i propagator ove akcije u narodu jeste uzorni građanin i rijetko požrtvovan g. dr Ardoje Jovović Kotoranin, notar u mjestu. “*

(agrumi*- skupni naziv za narandžu, limun, mandarinu i grejpfrut)

Iz istog Izvještaja da se zaključiti da su članice Kola bile svjesne društveno-ekonomskog trenutka, društvenih potreba i odgovornosti. Ponosne su što njihov primjer slijede društva u „Ercegovom i Risnu“ jer se nadaju da će „ rad Odbora Kola srpskih sestara kroz malo godina ekonomski podići bokeljsko selo - Uporedno sa poljoprivredom sprovodimo rad na podizanju kućne industrije.“

I u Kotoru su se oko uprave zauzele obrazovane žene, pominjem nekoliko ličnosti iz rukovodstva *Kola*.

Emma Stefanović Lipovac (1864 -1953), prva predsjednica *Kola* u Kotoru i jedna od donatorki udruženju: školi je poklonila modernu preslicu za tkanje. Nakon smrti muža (u internaciji u Prvom svjetskom ratu), posvetila se karitativnom radu. Na mjestu predsjednice ostaje do zatvaranja društva (1941), kada ga je zabranila italijanska okupaciona vlast u Kotoru. Redovno je ličnim donacijama podržavala organizovanje zabava koje je *Kolo* održavalo na dan slave društva (Sabor Svetoga Jovana). Aktivno je kreirala ideju kako bi žene osposobila za rad, da bi mogle biti ekonomski nezavisne. Adaptirala je „ubaljske motive“ i tako podstakla znanje, radinost i obuku među ženama. Odlikovana je zlatnom Medaljom Crvenog Krsta 1934. a 1940. godine ordenom Svetog Save III stepena, za uspješan rad u Kolu srpskih sestara u Kotoru. Rukovodila je udruženjem i pisala godišnje izvještaje o radu koji su objavljivani u Kalendaru „Vardar“, glasilu Kola Srpskih Sestara.

Zahvaljujući njenom zalaganju za adaptiranje „ubaljskih motiva“, podstakla je razvoj sadržaja za kućnu industriju u kojoj je vidjela puno žena koje rade i privređuju Tako je sačuvano umijeće izrade dobrotске čipke. U ovom radu prvi put se našla biografija i biogram, integralno objedinjene informacije o Emi Stefanović Lipovac.

Antica Dabinović Madžar, bila je narodna učiteljica od 1911-1921. u školi u Morinju. Rođena je u Carigradu (1881) “u vremenu kada su njeni roditelji- rodom iz Spiča, tamo boravili kao i mnogi iz ovih krajeva“ (Milinović,1974:51). U carigradskim školama stekla je obrazovanje, govorila je francuski i italijanski. Kada se 1895. vratila u Boku Kotorsku nastavila je školovanje u Ženskoj učiteljskoj školi u Dubrovniku. Radila je nakon završetka školovanja u 7 raznih mjesta, ukupno 23 godine, dok je 1922. godine dobila posao u Kotoru. Penzionisana je kao upraviteljica Ženske zanatske škole u Kotoru (1937), a bila je jako aktivna u Kolu srpskih sestara, društvo poznato po humanitarnom, kulturnom, prosvjetnom i privrednom razvoju Kotora. Umrla je 3 marta 1968. godine u Dobroti, upamćena kao učiteljica nekoliko generacija morinjske škole, koje je pripremila

za nastavak obrazovanja u kotorskoj gimnaziji. Njenu biografiju na osnovu rijetkih podataka o njoj dajem prvi put integrisano u ovom radu.

Žene su se bavile oduvijek tkanjem i šivenjem, vezom i izradom posteljine u ovim krajevima, pa se može reći da su upravo one osvojile kompletnu industriju izrade, zajedno sa razvojem svilarstva i gajenjem svilene bube u Boki Kotorskoj, a aktivnosti društva su nastavile taj kontinuitet. To je primjer kako su organizatorke *Kola*,²⁷ koje su bile iz ekonomski bezbjednih porodica, imale razumijevanje za odnos konteksta življenja i pomaganja siromašnijim ženama da se ekonomski osamostale. To dokazuju i drugi podaci iz njihovih izvještaja:

„Zato smo o našem trošku održale tromjesečni tečaj obrade vune i tkanja. Na tečaju je bilo oko 20 ženskinja. Učiteljicu smo dobili od „Jugoslovenske narodne nošnje“ gcu Golubović. Uspjeh je odličan. To je uočio banski inspektor gos. Ivo Karlović, te je izašao u susret našoj želji tako da smo u školskoj 1936/37. dobile novo odjeljenje tkanja. Zato je škola dobila obilnu pomoć i rad je započeo“. (Izvještaj *Kola*, 1936/7)

Dobrotvori *Kola* u Kotoru su bile mnoge poznate ličnosti²⁸. U „Glas Boke“ (br. 1. od 19. 11. 1932, str. 3) u tekstu “Dar Kolu srpskih sestara” su objavljene informacije koje ide u prilog velikom povjerenju i kontinuiranoj podršci Kolu od strane njegovih donatora: *„Ovdašnji ugledni industrijalci i trgovci Braća A. Vučković i ove godine sjetili su se o svom Krsnom imenu sv. Luka naše sirotinje, koju oni više puta godišnje pomažu vrlo izdašnim sredstvima poklonivši Kolu srpskih sestara veću količinu štofa za haljinice siromašnoj djeci, koje haljinice Kolo srpskih sestara svake godine o Božić dijele. Ovo je sedma godina da ovo humano društvo iz svojih skromnih sredstava oblači u toplo zimsko odjelo do preko 150 djece iz Kotora i okolice bez razlike vjere i plemena. Ovaj poklon došao je u pravi čas osobito ove godine, u kojoj su uslijed ekonomskih prilika prihodi Kola srpskih sestara mnogo pali, a bijeda i nevolje porasle.“*

Društvo je dobijalo priloge od građanstva kojima su plaćani nekrolozi i vodilo računa o javnim zahvalnicama. Tako u „Glas Boke“ br. 8 (14.1. 1933) str 6, u Rubrici “Vijesti iz Boke Kotorske” piše:

²⁷ Ema Stefanović Lipovac pretsjednica, Draga Kramer (rođena Žutić) potpretsjednica; Antica Dabinović Madžar (tajnik); Josipa Galvani; Sofija Gvozdrenović sa ćerkom Ilinkom, Aida Tolentino, Olimpija Vukotić (rođena Rucković) činile su prema izvještaju Jelene. J. Dimitrijević. („Vardar“, 1933:75) Upravu *Kola*, za 1933. godinu.

²⁸ Braća Vučković, Bućin, Rađenović, Brinić, Vaso Ćuković, Mirko Komnenović i Ministarstvo trgovine i industrije, Ministarstvo socijalne politike, Narodna banka i Zetska banovina.

„Javna zahvalnost.- Prilikom smrti gđe Ane Milović rođ. Kalkor priložili su Kolu srpskih sestara u Kotoru da počaste njenu uspomenu:

1. gđa Sofija i gđica Hinka Gvozdinović, din. 100.

2. G. Špiro Sekulić, din. 80

3. G. Ilija Veselinović, din. 50“.

Ovakvih primjera je puno, tako da su se i oni našli u godišnjim izvještajima na listi njihovih aktivnosti. Članice su saradivale sa drugima: Bokokotorskim ženskim udruženjem, Knjeginja Ljubica, Kolo srpskih sestara Herceg Novi i Risan, Narodnim Univerzitetom, Crvenim krstom. Cilj društva je bio saradnja sa udruženjima žena koje su djelile iste ili slične vrijednosti, neka od udruženja su osnovale i podržavali finansijski i kadrovski. *Kolo* iz Kotora je učestvovao u osnivanju i razvoju Bokokotorskog ženskog udruženja. Sekretarka *Kola* bila je sekretarka Bokokotorskog ženskog udruženja, a predsjednica *Kola* (po pravilima) bila je članica uprave Udruženja (stoji u godišnjem izvještaju za 1933). (Vardar, 1933:74).

Predavačice *Kola* često su održavale kurseve i tečajeve i u društvima Knjeginje Lubice, Kolo srpskih sestara Risan. Radile su i na kulturno zabavnom životu grada (priredbe, slave, koncerti, predavanja na Narodnom univerzitetu), podržavale su rad većine udruženja i studenata koji su se školavali van mjesta rođenja.

*Društvo Kolo srpskih sestara **Risan***

Osnovano je 1935. godine i po svojim ciljevima i aktivnostima nije se razlikovalo od odbora u Herceg Novom i Kotoru. Iz njihovog godišnjeg izvještaja („Vardar“, 1936) saznajemo da su dva glavna programa činili: humanitarni rad i razvoj poljoprivrede. Radile su i na obuci šivenja i krojenja za žene i imale tromjesečni tečaj za tu namjenu. U trećoj godini rada, *Kolo* je imalo 75 članica. Predavačica Đorđina Mitrović bila je angažovana na osposobljavanju žena u Risnu.

Godine 1937/38. *Kolo* je dobilo ponudu za kuću u kojoj bi imalo svoje sjedište. Članice su tada tražile pomoć kako bi kupile ponuđenu kuću, a Jovo Dragičević je donirao sredstva kako bi kupile kuću. Pomoć je pristigla i od drugih kojima su se obratile. Te godine izvještaj su potpisale: sekretar Ruža Ćirković, blagajnik Marija Baldini, predsjednica Danica. I Radović. Dobrotvori ovog Odbora bili su: Slavko Grujić, Vasa Ćukovića, Mirko Komnenović, Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja.

Društvo je saradivalo sa društvom Knjeginje Ljubice; Bokokotorsko žensko udruženje Dobrota; Kolom srpskih sestara u Kotoru i Herceg Novom i drugim. Podržavale su osnivanje društva koja su se bavila, kulturnim obrazovanim i humanitarnim javnim radom.

U tbl. br. 12 na str. 319. nalaze se podaci o ukupnim aktivnostima Kola srpskih sestara za Boku Kotorsku (1933,1936, 1937) koji pokazuju koje su dominantne aktivnosti realizovale aktivistkinje kola u tom period.

Zaključujem na osnovu podataka o Kolu srpskih sestara da su sva tri društva dominantno imala humanitarni i karitativni karakter jer je najveći broj aktivnosti i sredstava opredjeljen za tu namjenu. Sve akcije su bile blisko povezana sa afirmisanjem **pravoslavne vjere** i praznika u povodu kojih su dijelili pomoć, uprkos pozivu svim vjerama siromašnog stanovništva, što može da se razumije dvojako: **politički karakter** ovih akcija u smislu isticanja i afirmacije pravoslavlja među različitim nacionalnostima i stvaranje pozitivnog raspoloženja spram pravoslavnog stanovništva, isticanja njihovog vjerskog i **klasnog karaktera**, ali i zadovoljenje pozitivne slike o bogatim građankama pravoslavne vjere. Takođe, obrazovne aktivnosti ovih društava zauzimaju značajan segment njihovog rada i djelovanja. Sva tri društva imale su Žensku zanatsku školu kroz čiji program obrazovanja i obuke je prošlo prema pronađenim informacijama više od 300 djevojčica. Programima obrazovanja bile su obuhvaćene djevojčice iz siromašnih bokeljskih porodica. Na osnovu nalaza do kojih je došla Marija Crnić Pejović, prateći školske knjige u arhivu u Herceg Novom samo u toku 1930. godine u Ženskoj zanatskoj školi u Herceg Novom bilo je upisanih 24 učenice. Tokom narednih godina broj se povećavao što upućuje na zaključak da se škola pokazala kvalitetnom te su stanovnici Boke upisivali svoju žensku djecu u nju. To se može reći i za škole u Risnu (za tri godine rada 75 učenica) i Kotoru koje takođe bilježi porast učenica između 1934-1936. godine, upisanih učenica bilo je 45. Tako prema podacima u Herceg Novom u period 1936-37.godine upisano 37 učenica; 1938-39.godine 45 učenica: 1939- 40. godine upisno je 34 učenice. Početkom Drugog svetskog rata 1940-41. godine upisano je 21 učenica. Škola u Herceg Novom nastavlja rad, u toku rata, prema podacima koji se mogu naći u Arhivu grada. Sudbine škole u Risnu i Kotoru nije poznata jer su podaci i arhiv u toku rata izgoreli. Prema vođenoj evidenciji škole, nakon rata u Herceg Novom, do kojih je došla Crnić- Pejović bilo je 15 odjeljenja i upisanih 220 učenica. A prema istom izvoru škola je radila do 1948. godine kada je bilo upisano 25 učenica. Na osnovu iznesenih podataka može se reći da je broj djevojaka koje su upisane u škole u Kotoru, Risnu i Herceg

Novom više od 300 učenica što pokazuje da je rad škole među stanovništvom cijenjen, da je prepoznata potreba da se djevojčice i djevojke osposobe za vođenje domaćinstva ali i stručno i profesionaln osposobe za dalji rad. Dužina rada škola, (u Herceg Novom je to 25 godina), popularnost i kvalitet zaslužuju da u buduće društvena istorija a i istorija obrazovanja na ovom prostoru rad ovih škola izjednači ravnopravno sa ostalim obrazovnim institucijama u kojima su se obrazovale žene i muškarci. Na žalost teško je bilo pronaći podatke o daljoj sudbini i profesionalnom uspjehu tih djevojaka što bi bio pokazatelj dometa tog pedagoškog rada.

Kola srpskih sestara na području Boke Kotorske, bila su umrežene u (njih objedinjuje status u društvu) udruženje *Kola* Srpskih Sestara sa Glavni odborom u Beogradu. Ova organizacija predstavljala je do tada najmasovniju i vrlo dobro strukturiranu i organizovanu žensku organizaciju u zemlji. To pokazuje i njihov Statut kojim je uređena organizacija iznutra, sa jasno artikulisanim ciljevima, aktivnostima i raspodjelom nadležnosti. Jedan od ciljeva društva bio je da okuplja žene svih nacionalnosti, što je za Boku Kotorsku predstavljalo najčešće poziv malobrojnim bogatim hrvatskim i srpskim građankama čiji su muževi bili bogati i ugledni članovi društva. Taj status je umnogome odredio djelovanje društva, a i krug poštovalaca, tako su i dobrotvori društava bili bogati ljudi bokeškog društva, koji su imali svoje poslove u Boki, ili izvan Boke.

Bili su tu i muškarci koji su u javnosti bili značajni politički i javni radnici, uključeni ne samo u politiku na lokalnom nivou već i na nacionalnom, poput Mirka Komnenića koji je uživao veliku pažnju i ugled kraljevine Srbije kao vladin delegat u Moskvi. Razvijenim političkim mrežama i ugledom, ti ljudi mogli su da utiču na sistem institucija prilikom odlučivanja o raspolaganju i opredjeljivanju novca, te odluka da se aktivnosti ovih društava finansijski podrže, da se njihove aktivnosti obrazovnog karaktera finansira kroz državni budget u odnosu na neka druga društva i udruženja ili partije.

Odbori društava u Boki se po ugledu na ostale odbore bave humanitarnim radom, što je u tom momentu bila dozvoljena, opravdana i prihvatljiva mogućnost da se žena pojavi u javnosti. To je imalo dvojak efekat, žene su radile društveno koristan rad iako ograničenog dometa, a s druge strane radile su za muške lidere i „nacionalnu stvar“ kako su se predstavljali ciljeve koji su bili u funkciji programa svih političkih partija s nacionalnim predznakom koje su tada djelovale u Boki. Na drugom nivou ova ženska društva zadržala su klasni aspekt s obzirom na to kojoj su klasi žene propadale, zbog koje su i same bile „slijepe“ za društvenu različitu poziciju i osnovne uzroke koje su

proizvodile klasnu razliku. Tako da nisu vidjele nijedan drugi način sem da se bave humanitarnim radom usmjerenim na siromašne i djecu koji svoj status ipak mogli da adresiraju kapitalističkoj organizaciji društva i ekonomije.

Humanitarnim, prosvjetno-kulturnim i privrednim radom ove grupe su mogle da zaobiđu pitanje političkog organizovanja borbe žena za svoja prava, ili borbu radničkih i sindikalnih političkih organizacija, koje su tada razvijeno djelovale u društvu. Važno je ovdje naglasiti da su ova društva djelovala u istom, međuratnom, periodu od 1919-1941. godine, ali u odvojenim društvenim sferama, što se ne može zaključiti iz štampe koja je tada izlazila na području Boke, jer tamo gdje su se pojavljivale informacije o *Kolu* izostaju informacije o djelovanju žena unutar socijal-demokratske ili radničko-komunističke partije koje su se zalagale za politička i ekonomska prava žena i bolji život radničke klase u celini, ne samo jako siromašnih.

Klasna i rodna nevidljivost drugih žena i organizacija koje su tada već tražile politička i ekonomska prava, pojačavana je strategijom isticanja rada uglednih građanki bokokotorskog društva koja je sve druge držala van javnosti. Organizovan rad ove grupe žena, mora se procijeniti kao pozitivan kroz ukupan rezultat aktivnosti, koje su inače kontrolisane i upotrebljene u propatrijarhalne ciljeve. Značajno je da u Boki još postoje svjedokinje koje o zanatskoj školi *Kola* srpskih sestara govore sa pijetetom zbog obrazovanja koje je pružala, osposobljavanja za samostalan rad i izvjesnu ekonomsku sigurnost koju su taj rad i naobrazba pružali ženama.

3.5.1. Organizovanje žena Boke Kotorske 1941-1945.

U Crnoj Gori i Boki, poput žena na čitavom prostoru, nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, žene su se uključivale u narodnooslobodilačku borbu na zadacima koje je Komunistička partija projektovala kao dio opšte borbe za oslobođenje:

- kao pomoć u obezbjeđivanju vojske, skupljanjem hrane i drugih sredstava;
- kao aktivne učesnice u borbi u poziciji kurirki, ustanica;
- kroz rad u pozadini i na oslobođenim teritorijama, gdje su organizovale i normalizovale život, radeći na opravci porušene privrede, sela i gradova. (Godišnja skupština saveza ženskih društava, 1959:23)

Desetine žena su radile u pozadini, tako što su se aktivno uključile u rad formiranih narodnih odbora. Aktivno su organizovale različite akcije na okupiranoj

teritoriji (poput akcije u kojoj su žnjele žito noću, a potom ga izvlačile na oslobođenu teritoriju). Radile su na pokretanju privrede i poljoprivrede (pokretale su radnje izrade obuće i prerade vune) na oslobođenim teritorijama i gotove proizvode slale na front borcima. Žene su snabdjevale i izdržavale vojsku na frontu. Većina žena je prepoznala u opštem pokretu za oslobođenje vrijednosti koje su kreirale opšte društveno mijenje u tim uslovima, da bi ih podržavale i nakon ratnih zbivanja, kao osnovne društvene vrijednosti drugačije zajednice i borbu za političku i kulturnu emancipaciju.

S druge strane, Partija je koristila potencijale žena za vojnu, političku i kulturnu djelatnost koja je bila u skladu sa proklamovanom klasnom borbom i zahtjevima socijalističke doktrine.

Antifašistički front žena (AFŽ) Crne Gore i Boke

AFŽ je organizacija sa dvojakim ciljem: promjene društva, promjene žene. Djelovanje Antifašističkog fronta žena Crne Gore i Boke, na planu ukupnog razvoja društva i republike tokom deset godina (1943-1953) predstavlja značajan doprinos promjeni položaja žena u Crnoj Gori tada i danas. Žene su stupile prvi put, javno i lično na društvenu scenu preko AFŽ-a prve, masovne organizacije koja je obuhvatila najveći broj žena u Crnoj Gori, prije i poslije II svjetskog rata. Kao sastavni dio socijalističke borbe naroda Jugoslavije za oslobođenje, organizacija je u tom desetogodišnjem periodu imala značajne rezultate na političkom, kulturnom i ekonomskom planu, mjenjanjem položaja i uloge žena u jednom zapuštenom, patrijarhalnom društvu koje je prošlo kroz rat i revoluciju.

U Crnoj Gori, rad se odvijao ubrzano i široko među različitim grupama žena. O tome svjedoče izjave i ocjene o radu partije, osnivačice i predsjednice AFŽ-a za Crnu Goru i Boku, **Lidie Jovanović i Bose Đurović** sa proslave 15. godina od osnivanja AFŽ-a za Crnu Goru i Boku i Godišnje skupštine Saveza ženskih društava 1959.godine. U pozdravnim govorima obje sumiraju rezultate AFŽ-a, u borbi žena za oslobođenje i emancipaciju ali ih kontekstualizuju sa glavnim načelima leaderske pozicije Partije.

U predratnom i ratnom periodu žene su uključivane u borbu preko žive aktivnosti komunistkinja, antifašistkinja i članica na terenu, koje su bile malobrojne, a koje su ranije bile uključene u rad ženskih građanskih i sindikalnih društava, omladinske sekcije, radeći na povezivanju žena u Boki Kotorskoj. Rad se odvijao na svakom mjestu gdje je bila okupljena grupa žena. Preko pokrajinskog komiteta kasnije, uz „klasno-

svjesne drugarice“ koje su okupljale radnice, intelektualke, seljanke, žene su izlazile na masovne demonstracije, zborove, skupove. Od žena koje su do tada tretirane kao „maloljetnice” uz pomoć KPJ, stiču ravnopravni položaj sa muškarcima u predstojećoj borbi naroda za oslobođenje, do uključenja u „Narodnu revoluciju“, u kojoj se žena oslobađa kao radnica kroz „oslobođenja rada od kapitala“ (Đurović, 1959: 26).

Uključivanje žena u pokret za oslobođenje od fašizma, na području Boke Kotorske tekao je uz opstrukcije partijskih rukovodilaca. U materijalima nekih autora taj proces prepoznat je kao sektaštvo prema **udatim ženama** koje su trebale ostati u svojoj funkciji žene i majke. Pažnja je bila usmjerena na velik broj omladinki i njihov odaziv koji je bio motivisan očevim ili bratovljevim angažmanom u pokretu otpora. One su bile obuhvaćene organizacijom mladih i uključene u partijsko djelovanje, dok su udate žene držane van organizacija. O partijskom organizovanju žena piše historičar, Dušan Živković (1965: 470):

„Partijska organizacija je tada posvećivala posebnu pažnju radu među ženama, odnosno njihovo uključivanje u narodnooslobodilački pokret. No još tada nije bilo nekih posebnih ženskih organizacija (aktiva i odbora) sem nešto malo u budvanskoj i hercegnovskoj opštini i u Grblju. Žene su uglavnom uključivane u partizanske jedinice kao borci, četne bolničarke i bolničarke bataljonskih bolnica...Februara 1942. partijska organizacija počinje sa planskim radom među ženama. Žene članovi Partije, uz pomoć ostalih partijskih radnika održavaju sastanke i konferencije u svim selima na oslobođenoj teritoriji, kako u hercegnovskom tako i u kotorskom srezu. Već tada se organizuju odbori žena, čiji je osnovni zadatak bio okupljanje veće broja žena u narodnooslobodilačku borbu i njihovo političko uzdizanje.“

Iako nisu bile uzete u obzir, žene Boke su uprkos takvom raspoloženju partijskih kolega bile većinski opredijeljene da se angažuju na otporu fašizmu. Razlozi za takvo stanje su brojni i vjerovatno otkrivaju rodnu dimenziju društva u kojoj je starija odrasla žena, klasno i rodno bila uključena u porodični život i privatnu sferu. Zato su organizovanjem AFŽ-a, kao posebne ženske organizacije, u fokusu došli zahtjevi za omasovljavanje pokreta i partije ženama. One žene koje su bile članice Partije su pružale neposrednu pomoć ženama na terenu Boke. U periodu od 1942/3. razvija se živa aktivnost na sastancima i konferencijama žena na kojima se govori o formama rada i djelovanju antifašistkinja. Zbog rada i zalaganja žena, rukovodstvo partije je inicijativom za oformljenje AFŽ-a na kongresu Narodnog fronta, podsticalo omasovljavanje i veći rad

među ženama tako da je na kraju 1942. godine bile mnogo više prisustvo i učešće žena u radu partije nego do tada²⁹.

Poznata je činjenica da je AFŽ za Crnu Goru i Boku osnovan decembra 1943. godine kao posebna politička ženska organizovana snaga čiji je zadatak bio da radi na omasovljenju žena. Na osnivačkom Kongresu AFŽ-a za Crnu Goru i Boku (5-7.12.1943) u Kolašinu definisani su osnovni zadaci žena: 1. Učvrstiti organizacionu strukturu i formiranje odbora AFŽ-a u svim mjestima; 2. Omasoviti organizaciju; 3. Uključiti žene u funkcinisanje narodne vlasti; 4. Pomoć i jačanje materijalne baze vojsci na terenu; 5. Privlačenje žena za oružane i diverzantske grupe; 6. Osnivanje analfabetskih tečajeva; 7. Pokretanje lista *Naša žena*; 8. Čvršća povezanost sa Centralnim odborom AFŽ- a za Jugoslaviju. (Živković, 1965: 477)

Smjernice i zadaci rada AFŽ-a za Crnu Goru i Boku od 1943-1945. godine su bili političko osvješćivanje i osnaživanja žena za izbor i rad u odborima AFŽ-a po mjestima i gradovima i opismenjavanje i obrazovanje svih žena. AFŽ- e je djelovao preko oformljenih odbora u toku ratnih dešavanja i vršio snažan pritisak na žene u svim krajevima (brojale više od 90% nepismenih). Ukazivano je na značaj izgradnje povjerenja i solidarnosti između različitih vjeroispovjesti i nacionalnosti, kao i organizovan dobrovoljni rad na prikupljanju pomoći za jedinice narodnooslobodilačke vojske. U većini materijala Glavnog inicijativnog Odbora organizacije ističe se da je političko uzdizanje žena jedan od prvih zadataka AFŽ-a.

Naša žena: Glasilo Glavnog Odbora AFŽ-a za Crnu Goru i Boku

Glasilo Glavnog Odbora AFŽ-a za Crnu Goru i Boku *Naša žena*, izlazi aprila 1943.godine. Zadatak *Naše žene je bio* da ciljeve borbe za političku i kulturnu emancipaciju žena, afirmiše među ženama. Prvi brojevi *Naše žena* predstavljaju konkretizaciju ciljeva Partije na naslovnica na kojima se može uočiti sadržina promocije novog subjektiviteta žena, koja sugeriše osnovne elemente tog novog profila revolucionarnog subjekta - partizanke-proleterke. Socijalistička agitacija je nužno podrazumijevala jedinstvo unutar grupe žena, borbenost, jednakost različitosti (mlade, starije, žene sa sela ili partizanke, radnice, proleterke), novu doktrinu mobilisanu,

²⁹ U narodnooslobodilačkoj vojsci bilo je 2546 žena boraca u Crnoj Gori. Od toga je u ratu poginulo 483. Kroz zatvore, logore i internaciju prošlo je 10.553, a strijeljano i obješeno 1804 žene.

opismenjenu i radnu ženu. Ta nova reprezentativna slika nije isključila osnovne patrijarhalne elemente ženske rodne uloge u kojoj se majčinstvo transponuje u „majku koja je rodila diva - heroja“ koja dijeli revolucionarnu sudbinu „vaše djece, vaših muževa i otaca“, čija se žrtva uvažava višestruko, sa zahtjevom da „ostanu nepokolebljive na braniku naše slobode, dajte sve od sebe za obnovu i izgradnju naše oslobođene Boke, kako bi što prije stali na put boljeg života i srećnije budućnosti“ (*Naša žena*, 1945. II, br.4, str.13).

List *Naša žena* po sadržaju i formi važan je izvor podataka, sa stanovišta rodnih ciljeva i za sada nije bio predmet detaljnog istraživanja. Sudbina ovog glasila je usko povezana sa društvenom sudbinom socijalističkog sistema i zajednice jugoslovenskih naroda koja se raspala 90-tih godina.

U Prilogu 7.6. Udruženja br.4-5. Faksimili naslovne strane *Naše žene*, (1943/44) organa AFŽ-a za Crnu Goru i Boku, str 332.)

Nova socijalistička retorika i nomenklatura mijenja stav, „devojičina može i bez škole“ kako su je tretirali „neuki roditelji, poredak u „staroj Jugoslaviji“ (kraljevina Jugoslavija), „teški uslovi života i opterećenost radovima, novi društveni uslovi moraju da mijenjaju“ (*Naša žena*, 1945. II, br.4, str.18) u viziju žene koje ima drugačiju društvenu realnost. **Nova društvena realnost tražila je ravnopravnu učesnicu društveno aktivnu, emancipovanu, obrazovanu, radno osposobljenu, politički osvješćenu i nadnacionalnu.**

Sociološka analiza Lidije Skelvicky (1998: 85) o „novom subjektivitetu žene“ precizira: „da se taj povjesni *novum* sastojao u jednostavnoj operaciji zbrajanja. „Prirodna nužnost“ (uloga majke, supruge, kućanica) pribrojena je „društvena nužnost“ (najamni rad kao posledica „gladi“ za radnom snagom koju proizvodi industrijska revolucija, te politika kao odgovor na eksploataciju čitave radničke klase. Dakle, prirodna + društvena nužda = proleterka/nova, socijalistička žena“. „Nove“ ženske rodne uloge zadržala je naslijeđe patrijarhatom. Tom temelju pridružen je socijalistički ideološki sloj, time što je žena dobila svoju „društvenu nužnost“ sa korpusom političkih i radnih prava.

Može se reći da su tri politička naslijeđa, sa selektivno izabranim elementima, uključena u koncept AFŽ-a: patrijarhalni, kojim je zadržana „prirodna funkcija žene“, građanski, od kojeg je izabran identitet, dio iskustva i znanja kojeg su žene organizovane u različita građanska društva i pokrete unijela time što su se uključile u borbu za oslobođenje od fašizma; i treći, socijalistički, koji je unio ideološki i klasni okvir povezan sa stvaranjem društvenih odnosa i uloga.

Sva tri naslijeđa govore o rodu kao istorijskoj i društvenoj kategoriji. Vrijednosti patrijarhalne uloge žena ovog područja su u novonastalim društvenim uslovima prevrednovane. Požrtvovanost i privrženost porodici je isticana kao osnovna pokretačka snaga za brigu i zaštitu boraca, ranjenih, djece lišene roditelja koji su umrli u borbama. Emocionalni potencijali i izdržljivost žena su dobili svoje mjesto u rodoljubljivoj oružanoj borbi za oslobođenja. Ali su upotrebljavani i u izražavanju netrpeljivosti i mržnje prema okupatorima. Sa osnivačkog kongresa AFŽ-a za Crnu Goru i Boku upućen je proglas, koji uzimam kao primjer iz kojeg se uočava kako se koriste i vrednuju potencijali u novim uslovima (I kongers AFŽ-a Crne Gore i Boke, 1944):

„Žene Crne Gore i Boke, majke, sestre, drugarice borci! Samo ujedinjene u borbi protiv fašizma mi ćemo izvojevati slobodu svom narodu i sebi pravo na dostojanstven život. Mi ćemo za uvijek izbrisati sva ona vremena i zakone koji su nas smatrali nižim i ponižavali. Zajedno sa našom braćom na frontu i u pozadini, mi ćemo ostvariti puno jedinstvo naroda u naš moćni antifašistički front žena, mi ćemo ispuniti svoj dug prema narodu i osiguraćemo sebi pravo na potpuno učešće u narodnom životu. Zato ustajte sve kao jedna u jedinstveni front borbe za slobodu našeg namučenog naroda. Organizujemo našu pozadinu, učestvujemo u organizovanju naše narodne vlasti, kako bi pomogle naš oslobodilački front našu herojsku vojsku. Skupljajmo priloge za naše junake koji se bore: pletemo čarape, džempere i rukavice, pomažimo porodicama izginulih boraca i svih koji postradaše, jer je to najveći dug velikoj slobodi za koju se dadoše dragocjene ljudske žrtve. Naprijed u borbu protiv morskog okupatora i njegovih prokletih slugu. Ne žalimo svoje snage i svoje živote, dajmo sve za naš oslobodilački front, sve za našu pobjedu“.

Jedna od učesnica u ratu i aktivnostima AFŽ-a svjedoči:

„Obavještavamo narod o vijestima i organizujemo žene i omladinu. Nismo mi pozivali žene da dođu, nego smo mi išle ka njima na kuću, u zasok, pa će je kuća prostranija e onda kažemo: E noćas će biti konferencija“ i mi im pričamo i o političkoj situaciji, o ravnopravnosti, pričamo im što je to 8 mart.“ (LJ.V.P, 2004:39).

Na oslobođenim teritorijama žene su činile glavni oslonac uspostavljenim vlastima. Zamijenile su kompletan mobilizacijski sastav koji su činili muškarci. Radovi sa naučnih skupova i savjetovanja o tom periodu najčešće pominju u zaključcima **da su žene pokrenule sve vitalne aktivnosti na oslobođenim teritorijama**. AFŽ je u tom periodu otpočinjte tečajevе, kurseve, stručne radionice, vaspitne grupe u kojime su žene razmjenjivale međusobno znanja i iskustva, jedna drugu osnaživale za zahtjev za pravo glasa i učešće u političkom i društvenom životu. Tako se u cilju političkog uzdizanja žena, one pokrenule održavanje teorijskih sastanaka po sreskim odborima u raznim

mjestima širom Crne Gore i Boke. U Nikšiću su, organizovale kurs u kojem je veći broj žene opismenjen (od 14. do 26. februara 1944).

U Zborniku *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918-1945*, (1969) zabilježeno je da je **proces obrazovanja žena bio masovan**. Kursevi su organizovani na teme: Domaći izdajnici, izbjeglička vlada i ostale reakcionarne klike i grupe; Demokratska i federativna republika Jugoslavija; Cilj narodno oslobodilačke borbe; Stanje u Jugoslaviji do rata; Uloga KPJ u narodno oslobodilačkoj borbi; Antihitlerovska koalicija. U procesu osvješćivanja prednjačile su narodno-prosvjetni odbori i antifašistkinje koje su zagovarale ravnopravnost među klasama i ravnopravnost muškaraca i žena.

U prvom Glavnom inicijativnom odboru, uz Lidiju Jovanović bile su: Danica Marinović, Ljubica Kovačević, Dobrila Ojdanić, Bosa Đurović, Bosa Pejović i Đina Prlja. One su organizovale rad na **zdravstvenoj prosvjećenosti** žena kako bi mogle da se saniraju posledice koje je izazvao rat. Tako su na oslobođenim teritorijama oformile zdravstvene komisije i komisije za održavanje čistoće. Širenje zdravstvenog obrazovanja podrazumijevalo je organizaciju i zdravstvenih kurseva kojima su žene bile obuhvaćene. Aktivnosti su se odvijale i na skupljanju materijalne pomoći kao i na izradi nedostajućih sredstava za borce. Uloga koju je žena u porodici u Crnoj Gori i Boki imala, a koja se sastojala od svih fizičkih poslova, do poslova oko njege i brige članova porodice i domaćinstva, iskorištena je u novim društvenim uslovima.

Sada je trebalo riješiti probleme žena kao društvene grupe koja je prednjačila kao nepismena i neosvješćena sa niskim nivoom samopouzdanja. O procesu opismenjavanja žena i radu sa njima LJ.V.P (2004:47) u svojoj životnoj priči kaže:

„Prvo školu osposobljavamo i onda tražimo učitelja. Nije bilo dovoljno učitelja pa je Crna Gora organizovala čak gimnazije sedmog i osmog razreda na neke brzometne kurseve i to je bila osnovna da se opismenjavaju. Mi pravimo i kurseve za žene nepismene. Mnoge, te ruke im pamtim, te ruke su grube, one su odrvenile od teških poslova, od hladnoće zimi, od svega. Nije toj ruci lako držat olovku ali među omladinom to je bilo već mnogo lakše...“

Proces rada sa ženama tekao je kroz različite kurseve, seminare i kružoke, usmene novine i glasila koja su štampana u ratnim uslovima. **Politička i kulturna emancipacija** bile su bazične aktivnosti organizacije, a štampa jedan od jakih kanala za dostavu informacija i osposobljavanje velikog broja žena (Stojaković, 2012). Putem štampe prenosila se direktiva partije, strategija borbe, politički i kulturni sadržaji.

„ Čitanje AFŽ štampe do 1950. bilo je obavezna aktivnost organizacija AFŽ-a u Vojvodini (seoskih, gradskih, rejonskih, opštinskih, zadružnih...) koja se najčešće odvijala kroz čitalačke časove gde su se poruke usvajale ne samo prostim čitanjem političkih tekstova, vesti, izveštaja, reportaža, već i kroz razradu nejasnih ili manje jasnih stavova i teza za šta su bile zadužene rukovotkinje čitalačkih časova. Od 1950. žene se iz kategorije polaznica čitalačkih časova sve masovnije prevode u kategoriju pretplatnica AFŽ štampe“ (Stojaković, 2012:2)

Poput AFŽ-e štampe u Vojvodini, Hrvatskoj (glasilo Glavnog Odbora organizacije *Žena u borbi*.) u *Žene danas* glasila Glavnog odbora AFŽ- a Jugoslavije, štampana je od aprila 1943. godine, organ ili glasilo Glavnog odbora AFŽ- e za Crnu Goru i Boku *Naša žena*³⁰. To glasilo (1944-1975) odigralo značajnu ulogu u političkoj i kulturnoj promjeni žena. Preko tog glasila žene su dobijale informacije i bile upoznate sa aktivnostima u ratu na svim frontovima u Jugoslaviji, ali i sa pojedinostima života iz republike. *Naša žena* je prenosila informacije iz svijeta, posebno iz Sovjetskog Saveza, sa fronta, sa oslobođenih teritorija o proslavama 8 marta, mitinzima žena. Prvih petnest godina zadatak glasila je bio da u kontinuitetu edukuje u kulturnom i političkom smislu žene i da razvija demokratsku kulturu. U toku 1948. godine, tiraž lista bio je 8. 500 primeraka, a veliki broj žena bio je pretplaćen na mesečnike: „Žena danas“, „Borba“, „Pobjeda“. Izlazio je od 1944. do 1975. godine. Broj je imao u prosjeku do 50 strana. U Prilogu 7.4. Tabele, u tbl. br. 14. str 321. nalaze se podaci o ženama urednicama od početka izlaženja glasila do prestanka rada novina. Veći njih su žene koje su bile angažovane u ratu ili SKOJ-u, radile kao ilegalke i komunistkinje. Nakon rata predstavljale su dio žena koje su bile politički osvješćene, aktivne i koje su preuzele na sebe odgovornost da se bave poslovima u kulturi, novinarstvu, radiju i sl. Bosa Vuković koja je u periodu od 1958-1962. godine obavljala poslove glavne urednice, u snimljenoj životnoj priči kaže koliki je bio značaj ovog lista za žene:

„Kroz analfabetske tečajeve, razne druge forme žene su postajale svijesnije svojih prava, odlučnije, smjelije. Ona je birana u odbor, birana je u zadrugu, birana je odlazila na te skupove slušala je...šćerka joj je radila negdje. Mnogo novoga je unošeno u porodice. Odnosi su se

³⁰ *Naša žena* je od 1946. u podnaslovu imala: list Antifašističkog fronta žena Crne Gore; od 1961.godine, br. 11/12 podnaslov je: list za društvene aktivnosti žena Crne Gore; od 1975.godine, br. ½ podnaslov je: list za pitanja društvenog položaja žena. Poslednju redakciju činili su: Ljiljana Koprivica, Tatjana Sekulić, Silvija Šebesta, Nada Dulović, Velimir Adamović i Slobodan Vuković. Broj 8/9 iz 1953.godine je promijenio format, 30 cm; br.3, 1972.godine format 34cm. Od 1954.godine, br.1/2 izdavač je Savez ženskih društava Crne Gore; od 1962.godine, br,7/9 izdavač je Pobjeda Titograd

mjenjali brzo, istina ekonomski ne tako brzo. Žene na selu su bile bistre i one su shvatale da to što im društvo pruža je put da one imaju lakši život. I one su bile ponosne da su im se djeca školovala. Onda žena se porađa u porodilištu i to je mnogo značilo. Ja znam da sam mnoge stvari čula obilazeći ta najzabačenija sela. Ona meni kaže ja dobijam Našu ženu ili je nađem pred njom”.

Što se sadržaja tiče, od 1944. godine do sredine šezdesetih godina glasilo je prenosilo informacije o aktivnostima žena AFŽ-a u toku ratnih dana. Njegovana je ideološki socijalistička koncepcija koja je imala respektan odnos prema **kulturi sjećanja na važne datume tokom NOR-a**, prema poginulim herojima i njihovim porodicama, komemoracijama i značajnim događajima iz ratne prošlosti.

Od 50-tih godina, 20. vijeka list je u svojim mjesečnim brojevima donosio informacije o razvoju socijalizma i samoupravnih odnosa: objašnjavane su smjernice i promjene u sistemu, uvođenje samoupravljanja, decentralizacija privrede isticani su pozitivni primjeri udarnica i postignuća žena. Formirao je političku kulturu i poželjne karakteristike profila „naše žene“ slikama i afirmativnim sadržajem tekstova o primjerima udarništva, prekovremenih sati rada, osvojenim nagradama za angažovanje u privredi, industriji, sportu i sl. Njegovana je kultura javnog rada i angažmana žena, predstavljane su političarke i kulturne radnice, herojke, žene koje su odlikovane visokim republičkim i državnim odlikovanjima.

Od 60-tih godina list je u sadržaju postajao savremeniji. Programski je nastavio sa kulturom sjećanja na domaćem i međunarodnom nivou, prenošene su informacije o aktivnostima Saveza ženskih društava, informacije i izvještaje sa svih kongresa KPJ, kongresa Narodnog fronta. Međutim, prezentacija je postajala savremenija, upućivala je žene na rasonodu i slobodno vrijeme. **List Naša žena, od političkog magazina, mjenja u većini brojeva i stranica sadržaj i postaje ženski magazin** sa temama koje se tiču zdravstvene kulture, porodice, zaštite djece, bolesti, komercijalnih psiholoških stranica, mode i recepata.

Prilog 7.6. Udruženja br.6. Faksimil naslovnice *Naša žena* (1971), str.332.

Još tokom Narodno-oslobodilačke borbe na zasjedanju Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO) u Kolašinu 1944. godine valorizovan je doprinos žena. Izjava o pravima građana daje ženama sva politička prava koja pripadaju i muškarcima. Žene su u formalnom smislu izjednačene u pravima koje se tiču slobode govora, udruživanja, štampe, savjesti i vjeroispovjesti i izbornog prava. Prvi put u istoriji žena Crne Gore, dobijena je prilika da budu pitane i odlučuju o pitanjima značajnim za

zajednicu. Već 1946. godine ova prava biće garantovana Ustavom Crne Gore. (*Riječ slobode*, 1966, br. 4).

Proces pravno-ekonomskog izjednačavanja žena sa muškarcima nastavio se u vrijeme poratne obnove uključivanjem u aktivnosti izgradnje zemlje i njenih institucija. Od žena se očekuje da budu oslonac privrednog razvoja i efikasna radna snaga koja će da omogući progres. U periodu od 1945- 1949 god. ciljevi i zadaci AFŽ integrisani su čvrsto u ciljeve i zadatke Komunističke partije Jugoslavije i Narodnog Front. Sada su to bile aktivnosti koje su planirane u Petogodišnjem planu razvoja socijalizma a odnosile su se na uključivanje žena u izgradnju porušene zemlje, pokretanje privrede i proizvodnje, poljoprivrede i industrije (socijalistička rekonstrukcija sela), kulturni razvoja širokih narodnih masa u duhu socijalizma. Rad na kulturnom i prosvjetnom planu predstavljao je za AFŽ najznačajniji zadatak. Ocjena rada na tom polju bila je pozitivna ali je apel rukovodstva AFŽ-a za Crnu Goru bio usmjeren na podizanje svijesti o važnosti obaveznog obrazovanja ženske djece. Žene su iskoristile datu šansu.

Na III Kongresu AFŽ-a za Crnu Goru iznošeni su rezultati i ocjene dotadašnjih aktivnosti koje su preduzimane na političkom, privrednom i kulturno-prosvjetnom području. Tako je za 1948. godinu, u Crnoj Gori, bilo 60.000 žena obuhvaćeno seminarima, kursevima i kružocima, na radnim akcijama bilo je devet desetina žena, na zadružnim domovima radile su 60.000 žena. Sjetvu su te godine uglavnom iznijele žene, dok su na radovima na pruži Nikšić – Titograd radile 65% žene. (Kovačevića, 1949: 18)

Rad na kulturnom i prosvjetnom planu predstavljao je za AFŽ najznačajniji zadatak. Ocjena rada na tom polju bila je pozitivna, ali je apel rukovodstva AFŽ-a za Crnu Goru bio usmjeren na podizanje svijesti **o važnosti obaveznog obrazovanja ženske djece** jer su roditelji teško napuštali patrijarhalne obrasce rodne ženske uloge i njeno izlaženje iz privatne sfere. Uprkos aktivnom pristupu AFŽ-a, od samog početka na rješavanju zadataka izgradnje socijalizma i uključivanju žena u politički i društveni život, proces emancipacije žena u novim društvenim odnosima nije zahvatio osnovne obrasce patrijarhalnog političkog sistema u kojem je žena opstajala kao neravnopravna članica para, uprkos svim afirmisanim načelima i principima ravnopravnosti žena i muškaraca na kojim je počivalo novo društveno uređenje.

Lidia Jovanović (predsjednica Glavnog odbora AFŽ-a Crne Gore, vjećnica Zemaljskog antifašističkog vijeća za Crnu Goru) u govoru na III Kongresu iznijela je sledeće podatke: od ukupnog broj nepismenih u Crnoj Gori bio je 80.000 od čega 90% su činile žene; u toku 1948 godine opismenile su se 14.726 žena, a 6000 su obuhvaćene

analfabetskim tečajevima; čitalačkim grupama i kružocima, što obuhvata 73% ukupnog broja žena; na predavanjima po selima i gradovima bilo je prisutno 51% žena. Te godine održano je 3.737 raznih predavanja, a 33,5% žena prisustvovala su pozorišnim i bioskopskim predstavama.

Ove brojke pokazuju opseg rada organizacije i brojne aktivnosti kojima su žene bile obuhvaćene, kao i temeljan i sistematizovan rad na rodnoj statistici i evidenciji koju je organizacija imala, a na kojoj su radile žene. Isto tako, ove brojke dokazuju koliku je obavezu imalo rukovodstvo AFŽ, posebno predsednica, u organizaciji ovih masovnih aktivnosti.

Nepismenost žena među muslimanskim i albanskim stanovnicima u Crnoj Gori, rješavana je opismenjavanjem kroz analfabetske tečajeve. Ali je taj proces tekao sporo i uz stalnu asistenciju i pritisak i drugih partijskih organizacija i tijela. AFŽ je vršio pritisak na roditelje među muslimanskim i albanskim stanovništvom da šalju svoju žensku djecu u škole. Uz zahtjev za opismenjavanjem i obrazovanjem paralelno je upućivan politički zahtjevi prema ženama muslimanske vjeroispovjesti da **skinu feredža** kao vidljiv znak oslobođenja i procesa emancipacije žena manjinskih grupa, ali i odvojenosti države od vere (jer je feredža dio vjerskog ubjeđenja o važnosti pokrivanja žena).

Privredni programi su razvijani uprkos nerazvijenoj industriji, nedostupnosti kurseva obrazovanja za žene za privredna zanimanja i nepovjerenju u sposobnosti žena za samostalne zadatke. Učešće žena u radovima i poslovima u privredi u toku 1948/49 godine, bilo je zapaženo. U radnim akcijama na izgradnji republike učestvovalo je 89% žena, dok je izgradnji zadružnih domova radilo oko 60.000. Sjetveni plan izvršilo je 65% ženske radne snage, dok se rad odvijao i na lokalnom nivou gdje je značajan broj od 42.800 žena učestvovala.

Lidia Jovanović (1949: 35) je krajnju ocjenu kritički sumirala tako što je ukazala na podatke da je mali broj žena u stalnom radnom odnosu i da privremene radne snage ženskog pola ima mnogo više, da su žene ostale van obrazovnih programa (zidarski, molerski, obućarski, štamparski...) kojima se osposobljavaju za rad u privredi, dok se tekstilna industrija u koju bi mogle da budu uključene žene još nije razvila, kako bi žena bila „dosljedan borac za novi život“.

Samokritika nije bila proporcionalna kritici rada u drugim društveno- političkim organizacijama. Kritike na rad žena i AFŽ-a su se odnosile na strah i nizak nivo samopouzdanja žena, što ne iznenađuje ako se uzme u obzir patrijarhalni i

konzervativan način življenja prije rata u kojem je žena bila obespravljena i za koju su javni poslovi bili isključeni, pa je sada to bio preuranjen i velik zahtjev za njih. Uočeni su propusti u radu savjeta unutar organizacija preko kojih nije postignuta dovoljna saradnja. Članice savjeta koje nisu obavljale zadatke, nisu uzimale na sebe konkretne obaveze na uključivanju žena u privredu koje se odvijalo bez preciznog plana i osjetljivosti za probleme raznih kategorija žena. Tako je u privredu uključen veći broj mladih žena dok su starije žena ili žene sa malom djecom mogle da ostanu da rade u lokalnim privredama, a one koje nisu vezane porodicom bile raspoređene u udaljena mjesta.

Iz ovih ocjena da se uočiti da su probleme žena, ostali društveni subjekti pokušali da se razumiju unutar socijalističkog okvira i ideologije koja je pitanje klase pretpostavljala pitanju pola/roda, sa nejasno usmjerenom kritikom prema vodećim organizacijama (Partija i Narodni front), a mnogo jasnije kao problem u funkcionisanju organizacije žena i žena samih.

Vaspitavati na tradicijama prošlosti, u duhu socijalističkog patriotizma i bezgranične ljubavi prema svojoj domovini, što je uobičajeno ponavljano kada se mislilo o "novoj ženi", odražava suštinu tog ambivalentnog odnosa, u kojem se **na ženu stavlja zahtjev da bude aktivna, u skladu sa novom socijalističkom doktrinom i da istovremeno zadrži duboko tradicionalan odnos i prepozna značaj žrtve za domovinu**. Patrijarhat je ostao vrlo stabilan na tjelesnom potencijalu žena u privatnoj sferi, temeljno neuznemiren u dijelu seksualnosti koja je okupirana privatnom svojinom i vrlo stabilan u socijalističkom klasnom okviru, koji je zatvorio oči nad polno/rodnom dimenzijom muško-ženskih odnosa kao temelja svakog drugog društvenog odnosa.

Kasnije će se pokazati u brojkama pri zapošljavanju, obrazovanju i političkoj uključenosti žena, da upravo ta najednakost jednakih, uprkos svim deklarativnim zahtjevima za jednakošću, presudno će uticati na dalju društvenu sudbinu žena. Afirmisani pristup raskidanja sa „nesposobnostima žena“ je opstajao kroz mišljenje da neki poslovi „koji nisu za žene“, nisu „ženski poslovi“, ostanu i dalje u moći muškaraca. Na terenu žene su realizovale zadatke iz Petogodišnjeg plana (1949) na obnovi i podizanju zemlje, na političkom i kulturno-prosvjetnom radu među ženama, uključivanju žena u privredu republike, na radu sa ženama na selu i rad na zaštiti majki i djece. Podizanje sela i formiranje radnih zadruga na selu žene su pozdravile visokim učešćem od 68%. One su se uključile i u privredne radove na zasijavanju različitih kultura u planinskim i primorskim krajevima. Poseban tretman imalo je pitanje zaštite majke koja je radila i njene djece.

U periodu od 1949-1953. godine, pojavljuju se zahtjevi pojedinih partijskih drugova iz Narodnog Fronta i KPJ za reorganizacijom aktivnosti AFŽ-a. Proces reorganizacije predstavljan je putem glasila Glavnih odbora kao zahtjev prema svim političkim organizacijama uključujući i AFŽ. **Senka Matković** (*Našoj ženi*, 1950, br. 7-8, str.3) u tekstu *Reorganizacija AFŽ-a je dio opšte borbe protiv birokratizma u rukovođenju*), prenosi dileme koje su se pojavile, a odnosile su se na način organizacije AFŽ-a: da li je tako autonomna ova organizacija neophodna za dalji razvoj socijalizma, ili bi bilo efikasnije i opravdanije da se nađe unutar šire organizacije društva, Narodnog fronta, kojem je ona formalno pripadala. Autorka (Matković, 1950:4) u tekstu daje kritičku ocjenu rada organizacije: 1. da organizacija do sada nije bila jače povezana sa ostalim političkim organizacijama pa joj predstoji povezivanje; 2. pitanje profesionalnih plaćenih kadrova (plaćeni rad jedne ili dvije žene u odborima na svim nivoima uz ocjenu sa terena da se rad organizacije svodi upravo na njih) i pasivizacija ostalih članica; 3. pitanje vođenja kompletne evidenciju o članstvu i radu organizacije („evidencija je vrlo obimna katkad nije imala veze sa zadacima koji se sprovode na terenu već su se umjesto toga prepisivali izvještaji i direktrive odozgo pa je sve to uslovalo da se u organizaciju postepeno uvlači birokratizam i šablon, da se time sputava inicijativa sreskih i gradskih odbora i osnovnih odbora“).

Nejasnoća oko nadležnosti Narodnog fronta nad AFŽ-eom ili autonomija organizacije postavljena je kao otvoreno pitanje od samog početka. Neda Božinović (1996) u analizi ukidanja AFŽ-a pokazuje da se od 1945. godine, pitanje postojanja autonomne organizacije žena, postavlja u kontinuitetu. Tada je Centralni komitet prekinuo takve rasprave odajući priznanje organizaciji koja je imala dvojaku namjenu: rada sa ženama i rada na društvenoj promjeni.

„Organizacija AFŽ-a kaže se u pismu predstavlja ogromnu snagu i njihov osnovni zadatak je pomoć narodnoj vlasti u rješavanju privrednih i socijalnih pitanja kao i vaspitni rad političko prosvjeđivanje. AFŽ- nije feministička organizacija, već je u političkom smislu dio Narodnog fronta, pomaže mu u radu ali mu nije podčinjena. Organizaciono ona treba da bude čvrsto povezana od mjesnih, preko okružnih i glavnih odbora sa svojim Centralnim odborom i da tako čini jedinstvenu masovnu organizaciju ali je pri tome potrebno ostaviti dovoljno mogućnosti svakoj organizaciji da sama razvija inicijativu u ostvarivanju svojih zadataka u sredini u kojoj djeluju a naročito na selu“ (Božinović: 1996: 165).

Od 1950. godine, pitanje autronomije organizacije je pokrenuto kroz opšti zahtjev za smanjenjem birokratije iako je po ocjenama pojedinih rukovodilaca ocjena rada AFŽ-a

bila pozitivna, a kritika više usmjerena na izostanak podrške i saradnje ostalih organizacija prema AFŽ-u. Tako je Blažo Jovanovića na III Kongresu AFŽ-a za Crnu Goru i Boku 1949. godine, rekao da su žene dale sve raspoložive potencijale ali da nisu imale dovoljnu podršku ostalih organizacija, tako da žena nije bilo u vlasti na svim nivoima, nije ih bilo na rukovodećim mjestima u privredi, i u zadrugama. On je podsticao masovnije učešće žena u privredi, politici i izgradnji socijalizma, rad na obrazovanju i osposobljavanju koji je neophodan kao faktor razvoja. Poseban zahtjev prema AFŽ-u imao je prilikom podrške rukovodstvu partije i Josipu Brozu Titu u sukobu sa Rezolucijom Informbiroa (IB u daljem tekstu). Disonantni glasovi oko važnog pitanja autonomije i pitanje učešća žena u političkoj moći koje je postavljao Aleksandar Ranković, tvrdeći da se drugovi ponašaju sektaški i nedemokratski, činjenično je potkrepio brojkama o smanjenju žena u Partiji (1952. iznosi 8, 66%, dok je u 1950. godini bilo 29,04% žena (Božinović, 1996:168).

Pritisak nije prestao i nakon Petog kongresa KPJ, kada je Narodni front dobio mjesto vodeće političke snage u društvu, prihvatajući program KPJ kao političku osnovu društvenog uređenja. AFŽ-e Jugoslavije stavljen je pod nadležnost i kontrolu Narodnog fronta. Prema zaključcima III kongresa AFŽ-a (oktobra 1950), AFŽ ostaje organizacija žena, ali i sekcija unutar Narodnog fronta. Odbori AFŽ predlažu Narodnom frontu kako da radi sa ženama. U organizacionoj strukturi odbori se zadržavaju, ali se osnivaju aktivni koji mogu biti posebna društva sa konkretnim zadacima u okviru AFŽ-a, oni su horizontalno povezani sa Narodnim Frontom, s ciljem da rade sa ženama na selu koje su u najtežoj situaciji. Ova nejasna struktura i često neprepoznavanje nadležnost, obesmislili su mnoge do tada efikasne akcije ukupne organizacije. Došlo je do značajnog demotivisanja članica organizacije i izostajanje žena iz javne sfere se nastavio. Opadanje učešća žena u društveno političkom životu je kod pojedinih aktivnih članica AFŽ-a nije ostalo bez odjeka. Tako u svom izlaganju na proslavi petnestogodišnjice od osnivanja AFŽ-a Bosa Đurović uočava:

„Kada se malo dublje proanalizira učešće žena u raznim formama upravljanja, kao i političkim i društvenim organizacijama vidjet ćemo da je ono neznatno i da ne odgovara njihovom učešću i njima. ..u 22 opštinska odbora SSRN (za 8 odbora ne postoje podaci) izabrano je 848 članova a od tog broja je 78 žena: u 199 odbora osnovnih organizacija (podaci iz opština) izabrano je 1579 članova od toga je 99 žena što praktično znači da u 100 odbora osnovnih organizacija

*nema nijedna žena. Na poslednjim izborima za narodne odbore opštine od 3043 kandidata, koliko je kandidovano za oba vjeća bilo je 158 žena kandidata.*³¹

Iz njene kritičke ocjene o političkoj opstrukciji u malom broju kandidovanja žena, problemu žena koje su na listama imale jake protukandidate muškarce, lošoj poziciji na izbornim listama (poslednje na listi), ili izostanku zamjene kandidatkinja kandidatkinjom, što je inače praksa kod kandidata, može se zaključiti da je bilo kritičkih glasova koji su ukazivali da realno situacije nije dobra, da su javni stavovi zahtjevali širu društvenu akciju u rješavanju problema žena, međutim, rješenja su izostajala. Suštinska promjena da se za žene kreiraju uslovi za ravnopravan tretman unutar sistema i u institucijama je izostala. Ali je bila prisutna svijest pojedinih čelnica nekada najbrojnije ženske organizacije u državi o problemima žena unutar vlasti i na različitim nivoima i područjima društvenog i privrednog funkcionisanja.

Iz velikog broja dokumenata i izvještaja sa kongresa uočljiv je ambivalentan stav da su za neuspjeh i loš položaj žena, te izostajanja promjena u ovom periodu odgovorne i druge društveno političke organizacije (Partija, SSRN...) ali i žene. Kritiku upućuju u prvom redu liderice AFŽ-a prema bazi i velikom broju žena koje su po njihovim ocjenama pasivnim stavom, nedovoljnim angažovanjem u društvenim organizacijama, doprinijele zapostavljanju društvenog zahtjeva da se žena mora naći na svim mjestima odlučivanja. Tako se iznose kao primjeri pojedine opštine u kojima je došlo do pada angažmana u raznim društvenim organima i organizacijama, ustanovama i preduzećima u traženju lakših poslova i manje odgovornosti za žene. Kritika i samokritika na rad članica i rukovodstva nije izostala, izostala je analiza stanja koja je mogla pokazati da se radi o najvećoj društvenoj grupi koja je od ukupno 5184 uposlenih žena - radnica imala 1% visoko kvalifikovanih; 19% kvalifikovanih, a ostalih 80% činile su priučene i nekvalifikovane radnice.

Uvođenjem samoupravljanja (1952) dolaze do izražaja upravo ovi problemi jer će se tražiti mnogo više od već dovoljno opterećenih radnica koje su radni dan završavale duboko u noć, baveći se poslovima domaćinstva nakon ekonomski vrednovanog rada. Težak položaj žena u radnom odnosu imao je odraz u stavu njihovih muških kolega i partnera da je neophodno žene vratiti kući u porodicu iako se radilo na stvaranju društvenih uslova za pomoć ženama i porodicama (putem otvaranja javnih servisa društvenih menzi i sl.)

³¹ Materijali sa proslave petnestogodišnjice AFŽ-a Crne Gore i Godišnja skupština Saveza ženskih društava (1959) iz govora Bose Đurović, 33. str

Specifičnost Crne Gore, koja se pokazala temeljno značajnom i problemom složenog karaktera je bila da je crnogorsko društvo imalo 245.000 žena, od kojeg su 198.000 činile **žene sa sela**. Ovoj grupi žena trebalo je mnogo više programa za osnaživanje, rada i pomoći. U borbi za oslobođenje ova grupa žena aktivno je učestvovala u svim akcijama. Nakon rata radila je na obnovi spaljenih sela i poljoprivrede, a da je dinamika porodičnog života i svakodnevice ostala ista. Učestvovale su u stvaranju zadruga, mijenjale ogroman broj izgubljenih muškaraca koji su poginuli u ratu i onih koji su otišli sa sela u gradove, zbog zacrtanih ciljeva industrijalizacije.

U **zemljoradničkim zadrugama** su radile 50-60% žena, za niske nadnice i imalo nisku produktivnost rada. Došlo je do promjene cilja AFŽ-a kojeg su usmjerila prema problemima žena sa sela koja je bila u najtežem položaju. Početno opismenjavanje je tražilo revidiranje. Ukazivalo se da je ova grupa žena ostala van dometa društvenih akcija, a da se polako stečeno znanje i njihov ogroman rad sveo na poslove svakodnevice. Povratak prosvjećivanju „nazadnih i zastarjelih shvatanja o ženama“, njeno učešće u stvaranju radničkih zadruga, kao i mjesto i položaj u svim formama samoupravljanja sa ženama sa sela ostaje osnovni cilj daljeg rada žena sa ženama, time su one preusmjerene od drugih javnih i političkih prestižnih mjesta u društvu. Ženama je ovim ponovo dat zadatak da kreiraju iz ničeg nesto.

Društvene reforme i predstojeće samoupravljanje je izoštrilo probleme žena. Postalo je jasno da najveći broj njih nema kvalifikacije za poslove koji su se obavljali u većini grana privrede. Uobičajeni komentari u podnaslovima u štampi toga vremena bili su “da bi žena mogla danas da izvršava svoje obaveze da koristi svoja prava treba da ima temeljno stručno znanje i što širu kulturu“, djelom pokazuju **klimu koja je kreirana i kojom se žene vide kao problem**. Ambivalentan stav prisutan u načinu na koji se afirmišu žene gdje se od nje zahtijeva da bude osposobljena sa svim znanjima i vještinama, a u isto vrijeme ne napušta ustaljene načinima i shvatanjima uloge žena u privatnoj sferi. Umjesto afirmacije žena došlo je do izražaja njena radna, ekonomska i politička onesposobljenost jer su žene imale naslijeđene probleme sopstvenog položaja nepismenosti i neosvješćenosti. To je njihovu poziciju činilo nesigurnom. **Ubjedeni da su žene same sebi problem** izostala je šira akcija sistema, koji je tvrdio da su pravni i strukturalni problemi žena riješeni i velika većina mogle je da budu vraćene kući. Prelaskom na proizvodnju koja je trebala da pokaže pozitivan rezultat ili rentabilnost, zbog **nedostatak finasija mnoga obdaništa i jaslice su zatvoreni i žene su vraćene kući**. Neki problemi poput lošeg ekonomskog položaja žena, rješavana su tako što je

društvo izdvajalo sredstva za majku i porodicu socijalnim davanjem doprinosa za djecu, čime se stvarala društvena klima među ženama da je bilo korisnije ostati kući, nego biti izložena dvostrukom opterećenju.

„Razvitak privrede omogućava zaposlenost žena, a time i njenu ekonomsku samostalnost. Tako je uposlenost ženske radne snage u odnosu na ukupan broj uposlenih u neprekidnom iako vrlo malom porastu. Dok je do 1955. godine prosječno bilo uposleno preko 15% žena u odnosu na ukupan broj, dotle već 1956. imamo 18% u 1957. godini 20% a u 1958 godini 20, 8% odnosno od 46. 383 ukupno uposlenih , ima samo 9.673 žena. Nerazvijenost industrije kod nas a posebno onih provrednih grana gdje se pretežno upošljava ženska radna snaga, čini da je učešće žena u ukupnom broju uposlenih nedovoljno...“ (Đurović, 1959:36)

Ukidanje AFŽ-a

Ukidanje AFŽ-a je rezultat nekoliko faktora na međunarodnom i unutrašnjem planu: na međunarodnom nivou bila je to rezolucija IB, komunističke partije Socijalističkog Saveza Sovjetskih Republika (SSSR-a) prema rukovodstvu Jugoslavije, koja je završila progonom neistomišljenika u zemlji, dok je na unutrašnje promjene na političkom i ekonomskom planu značajno uticalo uvođenja samoupravljanja, kao i ideološko-politički stav da je pitanje žena riješeno. Teoretičarke koje se bave naslijeđem AFŽ-a u našim prilikama postavljaju pitanje zašto je u trenutku kada je organizacija žena imala validne rezultate, bilo neophodno njeno ukidanje?

Ivana Pantelić (2011) u knjizi *Partizanke kao građanke*, navodi da je za razumjevanje tog procesa značajno pratiti kontinuirano djelovanje važnih političkih subjekata u odnosu na organizaciju i rad AFŽ-a, samokritiku same organizacije u odnosu na svoj rad, i odnos ostalih partijskih institucija prema organizaciji žena. Po njenom mišljenju do 1947. godine, stav KPJ bio je da AFŽ-e ne djeluje u skladu sa očekivanjima, jer u pojedinim krajevima Jugoslavije nije došlo da razvoja rada ove organizacije. Konkretno, na primjeru Srbije u kojoj nakon završetka rata nije došlo do formiranja odbora preko kojih je organizacija radila na terenu. Da bi argumentovala stav, autorka prilaže ocjene Komisija za rad Centralnog Komiteta Komunističke Partije Jugoslavije (CK KPJ) koja je iznijela sledeće kritike u svom izvještaju: da je rad AFŽ-a, kampanjski i nesamostalan, da listovi koji izlaze pod nadzorom AFŽ-a nisu u sadržinskom dijelu zadovoljavajući, sa konstantnim upozorenjima da organizacija ne smije da postane feministička.

Sa druge strane, unutar samog AFŽ-a, kritika je zasnovana na stavu da je malom broju aktivnih drugarica i nepostojanju sistemskog rada. Partijske institucije, Narodni front od 1948. pa nadalje subordinira rad AFŽ-a. Na terenu se moglo čuti, među ženama, mišljenje da AFŽ postaje feministička organizacija usmjerena isključivo na žene (a ne i na muškarce), i time zatvorena i autistična sa tendencijom da se približi građanskim vrijednostima koje je partija osuđivala kao zaostale i retrogradne, stvaralo je klimu otpora i budila antifeminističku strast prema radu organizacije, što je značajno uticalo na njen rad.

Drugi problem koji je demotivisao članstvo bio je preklapanje aktivnosti AFŽ-a i nadležnost (kontrole) Narodnog fronta. Prema mišljenju Nede Božinović, aktivne članice organizacije, stavljanje AFŽ pod nadležnost Fronta pokušale su da razumiju na sledeći način: AFŽ nastavlja da delegira probleme žena i radi na terenu, a Narodni front kao „organizaciona forma saveza radničke klase i radnog seljaštva, narodne inteligencije i ostalih trudbenika, pod rukovodstvom radničke klase“ će voditi politiku i po primljenim sugestijama odlučivati o strategiji njihovog rješavanja (Program i Statut KPJ, 1948). Riješenje je traženo u okvirima socijalističkog koncepta, koji u fokusu ima klasnu ravnopravnost a ne isključivo ravnopravnost žena, tako da postavljeno pitanje suvislosti AFŽ-a, uz izričit stav da je pitanje žena riješeno kroz socijalistički koncept ravnopravnih, vodilo je ka oduzimanju autonomije i opstanka organizacije koja je ipak bila usmjerena ženama, za žene, za koju su žene bile vezane i koja je izvršila emancipatorski pomak u neravnopravnosti ravnopravnih.

Do 1953. godine, rad organizacije bio je vidljiv, ocjenjivan i efikasan. Žene su riješavale većinu konkretnih pitanja i problema, a njihov rad je bio široko raspoređen kroz odbore koji su funkcionisali u svim mjestima republike Crne Gore. Pravo na školovanje izjednačeno je za mušku i žensku djecu. Analfabetski tečajevi za muškarce i žene do 50 godina, čitalačke grupe, opšte obrazovni tečajevi, stručni i naučni kružoci, predavanja na narodnim univerzitetima, usmene novine, prosvjetni kursevi, pozorišne i bioskopske predstave, horovi, biblioteke, čitaonice, domovi kulture, muzeji štampu, obuhvatili su velik broj žena i muškaraca. Novi društveni odnosi proizveli su „razliku između pređašnje, nepismene, zaostale i predrasudama okovan žene sela i grada - u svjesnog građanina svoje demokratske zemlje“ (*Žena danas*, 1946:27) doprinijeli su da se 1.200.000 nepismenih žena, opismeni u 1949. godini. Međutim, složenost problema i izostanak analiza društvenih promjena i procesa koji su pratili izgradnju socijalizma, razvoj ekonomije i privrede zemlje uticali su na položaj žene i porodice. Ravnopravnost u

pravnom smislu nije značila ravnopravnost u društvenom status. Tempo zapošljavanja žena bio je ograničen patrijarhalnim konzervativnim shvatanjima i nedostatkom materijalnih sredstava. Sve više je dolazilo do raslojavanja i žena je postala skup društveni proizvod. „Arbitrarna kombinacija između emancipatorskih i tradicijskih vrijednosti“ kako to definiše Lidija Sklevicy, objašnjava taj ambivalentan odnos komunističkog pokreta i novih vlasti prema ženi. Ona će zaključiti da kada se taj proces pogleda sa stanovišta zahtjeva i ciljeva revolucije i njene prakse, opšteljudski napredak za koji se revolucionarne snage zalažu nosi u sebi emancipacijske i antitradicijske vrijednosti, ali kada se pitanje žena pogleda sa stanovišta strukture državnog sistema i praktičnih zadataka koje jedno društvo sebi postavlja, tradicionalne vrijednosti i uobičajeni način društvene samoregulacije su mnogo primjenjiviji i efikasniji.

Ukidanje AFŽ- a bio je duži proces, s obzirom da se radilo o organizaciji koja je bila uključena u sve aspekte života i svakodnevice žena. Žene su godinama nakon toga žalile za organizacijom koja je pretpostavljana tradicionalnim obavezama žena. AFŽ-e je imala očigledne rezultate u radu sa ženama trudeći se da doprinese da veza između žena i razvoja zajednice bude čvršća i vidljivija. Direktiva Narodnog Fronta da se pređe na dobrovoljan rad, na ukidanje evidencije kakva je rađena do 1950. godine, vertikalna povezanost sa tijelima AFŽ-a i Narodnog fronta predstavljena je kao dio opšte reorganizacije socijalizma. Čelnice su govorile da se radi o još jednom koraku unaprijed u razvoju socijalizma (pokazaće se da to nije tačno), pa je rezultat takvih nastojanja bio je da je 1953. godine, formiran Savez ženskih društava. Savez ženskih sekcija imao je drugačiji projektovan cilj: pomoć majkama i djeci. Dok se na društvenom planu prihvatilo da je žena skup projekat, sistemski odgovor posegao je za antiemancipacijskim i tradicionalnim vrijednostima, vraćanjem žena u privatnu sferu čija „intima“ je izbjegla društvenoj regulaciji i intervencijama. Najteži dio procesa transformacije društva i primarnih odnosa muškaraca i žena, koji nije uspio, bio je mijenjanje shvatanja muškaraca i žena o ulogama polova u ravnopravnom sistemu.

Savez je mora da sugeriše Narodnom frontu što bi na terenu bilo neophodno urediti ali je ipak bio pod njegovom nadležnošću gdje se donosila odluka o načinu, vremenu i prioritetima u rješavanja problema, pa i problema žena, ali na taj dio žene nisu imale veći stepen uticaja. Od Osnivačke skupštine u Crnoj Gori formirano je 31 društvo, koje je okupilo 4500 žena. Društva su formirana zavisno od konkretnih problema u pojedinim krajevima, poput nekadašnjih aktiva žena. Na teritoriji Boke Kotorske djelovalo je u opštini Kotor 6 a u Herceg Novom 5 društava. Pomenuta ženska udruženja

funkcionisala su na osnovu pravila, a njihova aktivnost odvijala se po pitanjima domaćičke prosvjećenosti na terenu gdje su u zajednici sa centrima imale vidne rezultate. Međutim, rad tih društava nije nosio isti onaj revolucionarno - emancipatorski sadržaj koji je bio prisutan u djelovanju AFŽ-a. Promjena fokusa od javno/političkog prostora, političkih prava u kojem se žene moraju naći kao ravnopravne učesnice, zamjenjen je radom i edukacijom, pomoći na domaćičkom planu. Rad tih društava imao je znatne probleme sa učešćem žena s obzirom da je djelokrug rada bio je ograničen na određena područja, tako da velik broj žena nije više prepoznavao svoje mjesto u tim društvima. Od tih sekcija Saveza ženskih društava do danas uz nekoliko različitih reorganizacija i širenja nadležnosti nad poljima rada RIZA- Bijela je jedno od takvih udruženja.

Zaključak

AFŽ Crne Gore i Boke je bio masovna, ženska organizacija unutar Narodnog fronta, koja je doprinijela emancipaciji i kvalitetnijem životu žena na području političkog, društvenog, prosvjetnog i kulturnog života i pravno-formalne ravnopravnosti između žena i muškaraca u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj. Njime je otpočeo proces emancipacije žena kroz opismenjavanje i učešćem u političkom, kulturnom i obrazovnom radu, čime su one postale integrali dio društvenih i kulturoloških promjena, ali i sopstvenog osvješćivanja i preobražaja.

Cilj AFŽ- a da žene i muškarci budu jednaki u svim pravima, dobio je svoj pravni temelj u Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946. čl.24 i čl. 26): „žene su ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima, privrednog, društvenog, državnog života“; „Za jednak rad žene imaju jednaku platu kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu“.

Radom AFŽ-a i žena u Crnoj Gori stvorene su pretpostavke za njihovo uključivanje na mjestima gdje su se donosile političke odluke od najvećeg stepena uticaja za društvenu sudbinu zemlje i njih samih.

3.5.2. Organizovanje žena od 1945 – 2015

Udruženje žena „Riza“ Bijela: 1942-2016.

Od 1942 do 1949. godine Odbor AFŽ-a Bijela je imalo osnovnu djelatnost, rad u „narodnoj kuhinji“, šivenje, peglanje, formiranje „čitalačkih grupa“ i sl. Nakon završetka rata cilj akcija je bio opismenjavanje žena, branje pelima, čišćenje zelenih površina, sađenje voćki i sl. Za predsjednicu je 1944. godine izabrana Olga Đinović, koja je zbog svojih aktivnosti odlikovana Ordenim zasluga za narod sa srebrnom zvjezdom (br. prot. 199/73).

Fotografija Olge Đinović nalazi se u Prilogu. 7.6. Udruženja, Fotografija br.7. str. 333.

Odbor AFŽ-a Bijela je razvijao (pored humanitarnih aktivnosti), kurseve učenja šivenja tako da su se žene osposobljavale za kolektivni i samostalan rad. Uz kurseve šivenja, oformljena je dramska sekcija i baletska grupa koje su nastupale po srezu Herceg Novog. Odbor je motivisao žene da se zapošljavaju. Uz obaveze u porodici, žene su ušle u fabriku za preradu ribe u Bijeloj³², i činile su tamo najveći dio radne snage. Proslavljale su 8 mart, konferencijom, čitalačkim grupama, referatima. Dio redovnih aktivnosti žena Odbora u Bijeloj bile su i akcije vezane za podršku radu Doma Mladost (oformljen za djecu bez roditeljskog staranja čijem je utemeljenju najviše doprimijela Lidija Jovanović.

Aktivnosti i razvoj Sekcije se od 1953-1990. godine mogu pratiti preko sačuvanih zapisnika sa sastanaka Sekcije. U ovom periodu „Sekcija žena Bijela“, dodatno razvija kurseve za osposobljavanje žena i zapošljavanje u modnoj Konfekciji „Jadran“ Perast. Živo saraduje sa Odborom Crvenog Krsta na širenju humanitarnih akcija. Predstavnice Sekcije žena Bijele su imale aktivnu ulogu u Opštinskoj konferenciji za pitanja društvenog položaja žena Herceg Novog a bile su delegatkinje u svim društvenim organizacijama u Opštini. Sekcija je okupljala žene Bijele.

Iz zapisnika vođenog na sastanku 11.07. 1980. godine predstavljen je plan aktivnosti za naredni period Sekcije u kojima je naglasak na nekoliko značajnih aktivnosti: 1. formiranje Fonda Sekcije žena Bijele; 2. organizovanje sistematskih ginekoloških pregleda na zaštiti reproduktivnog zdravlja žena Bijela; 3. učlanjivanje domaćica u Savez komunista; 4. učlanjivanje žena u Titov fond i davanje priloga (jer se sa ovom aktivnošću kasnilo zbog saniranja posledica razornog zemljotresa 15. aprila

³² Fabrika za preradu ribe u Bijeloj je počela sa radom 1907. godine.

1979. godine koji je pogodio Crnogorsko Primorje); 5. redovne aktivnosti izložbe ručnih radova, tepiha i modne revije; 6. redovne posjete majkama palih boraca i posjeta djeci Dječijeg doma u Bijeloj.

Uvod u raspad zemlje 1989. godine, na samom početku nije uticao na redovnu aktivnost Sekcije - kulturu sjećanja. Tako su održavale pomen palim borcima i obilazile majke palih boraca, proslavile (Dan borca, Dan mladosti). Posjetile su i donirale Dječijem domu u Bijeloj. Planirana posjeta obilježavanju "600 godina od Kosovske bitke" i putovanje na obilježavanje „Proboja Sremskog fronta“ su uspješno realizovale (a tribina „Položaj žena u udruženom radu“ nije održana).

Iz Zapisnika i izvještaja se vidi da je došlo do promjene u aktivnostima i da je Sekcija radila na čišćenju Doma kulture, ali i na otvaranju crkve „Svete Bogorodice“. U kasnijim izvještajima nestaju aktivnosti koje su bile bazične u socijalističkom periodu i pojavice se akcije u skladu sa aktuelnim društvenim i političkim događajima. Tako će 1995. godine biti izvještaja o radu sa izbjeglicama iz Hercegovine i humanitarnoj pomoći. Ali i o širenju aktivnosti na kulturnom planu, književnim večerima i izdavaštvu.

Svrha današnjeg Udruženja žena RIZA Bijela: „*nevladino udruženje* koje se osniva sa ciljem da unapređuje i rješava specifična i opšta pitanja žena“ (Statuta, čl.1) (italik E.D). Ono ima bazične aktivnosti (humanitarni rad, kulturne i obrazovno-informativne akcije, te izdavačku djelatnost), zatim unapređuje specifična i opšta pitanja žena u društvu i porodici, afirmiše i progresivnu i odgovornu ulogu žene kroz brži ekonomski napredak, veće zapošljavanje i podizanje nivoa životnog standarda, poboljšanjem socijalnih i ekonomskih uslova života; ali podjednako su aktivnosti i za formiranje razvoja i očuvanje porodice“. (Statut, čl.15).

Sadašnje aktivnosti udruženja žena RIZA Bijela realizuju se kroz: 1. humanitarni program aktivnosti koji ima za cilj podršku djeci bez roditeljskog staranja, roditeljima i djeci sa posebnim potrebama, starim osobama, izbjeglicama; 2. kulturni program aktivnosti ima za cilj razvijanje kulturnih sadržaja kroz poetsko-likovne svečanosti, književne večeri afirmisanih i neafirmisanih umjetnika/ca, poetsko-likovne kolaže školaraca iz Bijele; 3. obrazovno-informativni program djelatnosti koje imaju za cilj prosvjećivanje iz zdravstvene reproduktivne kulture žena kroz radionice i organizovan sistematski pregled, radionice i seminari nenasilne komunikacije, predavanja iz zdravih stilova života, zajednica, zdravlje i sigurnost; 4. izdavački program kroz koji RIZA pruža podršku svim onim koji pišu i stvaraju. Slađana Vučićević (rođena 1956-), aktuelna predsjednica Udruženja na toj funkciji je od 1995. godine.

U Prilogu 7.6. Udruženja. br. 8 : Logo Udruženja žena Riza Bijela, str. 333.

RIZA predstavlja najstarije udruženje žena³³ na području Boke Kotorske koje u kontinuitetu djeluje 74.godine i ima specifičnu istoriju prolazeći kroz tri fremenske i političke faze razvoja društva.

Nastalo je 1943. godine **kao udruženje žena koje je radilo kroz AFŽ-e** za Crnu Goru i Boku, bavilo se konkretnim problemima mjesta, društveno-političkim aktivnostima žena do 60-tih godina 20. vijeka.

Od 70-tih do danas, društvo mijenja fokus djelatnosti sa društvenog djelovanja među ženama na humanitarni plan zaštite porodice i djece, uključuje rad sa izbjeglicama iz Hercegovine a od devdesetih širi polje rada na razvoju kulture i izdavaštvu manje poznatih autorki i autora (Vinka Perišić, Višnja Kosović, Zlatko Zlatičanin, Zoran Nedeljković, Rade Vučićević, Olivera Doklešić), trudeći se da njeguje tradiciju od jezika do svakodnevnih akcija.

Zaokret u djelovanju i preusmjeravanje emancipatorskog potencijala ka tradicionalnim vrijednostima, vraćanjem žena sigurnosti privatne sfere, intimi, zadovoljstvu u karitativnom i uzdizanje u kulturnom smislu, približava RIZU nekadašnjoj nomenklaturi sličnih društava, poput *Kola* srpskih sestara koja su rad imala u ograničenom dometu sa fokusom na pomaganje drugima kojima je pomoć neophodna i promicanju pro-patrijarhalnih vrijednosti kojima žene daju značajan, ako ne i jedini oslonac muškarcu i društvu.

Za koristan rad na humanitarnom, karitativnom i kulturnom planu RIZA je prepoznata i nagrađena Oktobarskom nagradom grada Herceg Novog (2004).

Prilog 7.6 Udruženje br. 9.Odluka za dodjelu nagradu Grada, str. 333.

³³ Udruženje žena „Riza“³³ Bijela osnovano je 1943.god. Pravni je sledbenik AFŽ – Bijela. Ime udruženja mjenjalo se u skladu sa promjenom u društvenim odnosima, tako da je organizacija AFŽ – Bijela, preimenovana prvo u „Sekcija za društveni položaj žena“ nakon ukidanja AFŽ-e i imenovanja „Savez ženskih društava Crne Gore“ (1953). Udruženje je nastavilo da postoji kao „ Sekcija žena“ Bijele, i bila je sastavni dio Organizacije žena Herceg Novi. Od 2003. godine funkcioniše kao nevladina organizacija Udruženje žena „RIZA“ Bijela, na osnovu Zakona o opštem upravnom postupku i članu 13 Zakona o nevladinim organizacijama (SL. list RCG br. 27/99 i 30/2) registrovana je 22.04 2003 pod rednim brojem 2031. Riza je po organizacionoj strukturi hijerarhijsko udruženje i ima organe upravljanja: Skupštinu i Upravni odbor. Udruženje žena predstavlja i zastupa Predsjednica Upravnog odbora. Udruženje žena „RIZA“ iz Bijele. Udruženje je dobitnik je **Oktobarske nagrade grada Herceg Novog**. (2004) za doprinos u afirmisanju društvene kulture.

Organizovanje žena u nevladine organizacije³⁴ ANIMA- Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor

U dokumentima organizacije NVO ANIMA ističe se: 1. vizija ANIME je nenasilje i ravnopravnost u društvu, dok misija projektuje „da širenjem kulture mira i nenasilja, kao i promovisanjem rodne ravnopravnosti i principa aktivnog građanstva, stvori nepatrijarhalno društvo slobodnih pojedinaca i pojedinki i doprinese razvoju održivog, pozitivnog mira“.(2000)

Od osnivanja do danas ciljevi udruženja su: **Razvoj kritičkog mišljenja i prihvatanje različitosti**, edukacija i podržavanje mirovnih i feminističkih inicijativa, demokratizacija društvenih odnosa, razvoj samosvijesti žena i podizanje nivoa svjesnosti društva o poziciji žena radi postizanja rodne ravnopravnosti i razvoja građanskog društva. Bazične aktivnosti udruženja su: održavanje i razvoj istraživačkih, obrazovnih, kulturnih, izdavačkih programa sa feminističkog aspekta (ženske studije); razvoj mirovnih programa i afirmisanje mirovne politike. ANIMU³⁵ su osnovale četiri psihološkinje: Žaneta Žanka Sironjić (1957-2011), Maruška Cica Drašković (1948-) Julijana Cicović Maslovar (1965-) i Ljubomirka Ljupka Kovačević (1951-) kao izraz potrebe da se znanje iz psiholoških nauka stavi u funkciju **društveno korisnog rada**.

Razvoj ANIME, tekao je u tri faze.

Prva faza od 1996-2000. godine u kojoj su ciljevi i aktivnosti bili programi kulture mira i nenasilja, psihološko-socijalni programi i rad sa izbjegličkom populacijom sa prostora bivše Jugoslavije, naročito u periodu od 1996-1998. godine i programi edukacije i osvješćivanja iz nenasilne komunikacije sa građanskim grupama.

Druga faza razvoja organizacije teče od 2000. godine kada se programske aktivnosti šire na programe obrazovanja žena iz feminističke teorije i prakse. Od 2000-2012 ANIMA je sprovodila program Ženskih studija, jedini alternativni, inerdisciplinarni

³⁴ U daljem tekstu NVO

³⁵ NVO ANIMA je osnovana devedesetih godina 20. vijeka, a registrovana prvi put na osnovu člana 8 i člana 24 Zakona o udruživanju građana ("SL.list RCG", broj 23/90; 13/91 i 30/92), Ministarstvo pravde kao "Udruženje za kulturu mira i nenasilja ANIMA" sa sjedištem u Kotoru, upisano je u Registar udruženja građana dana 5. jula 1996. godine, u knjigu broj II pod rednim brojem 95 (devedesetpet). Godine 2005. Riješenjem Ministarstva pravde Crne Gore, br. 02-169/2000-1 od 13.06 2005. god. mjenja naziv u ANIMA- Centar za žensko i mirovno obrazovanje sa sjedištem u Kotoru, pod br. 202. (Statut ANIMA 2014), razvojem bazičnih aktivnosti.

program obrazovanja žena iz feminističke teorije i prakse **po** ugledu na programe u regionu (Vojvodina, Beograd, Zagreb), koji razvija kritički odnos, stvara znanje i podržava i osnažuje žene na promjenu. Uz njega realizovala je ostale aktivnosti koje su takođe bile vezane za rad sa ženama i ženskim grupama. U toj fazi rada ANIMA je saradivala sa institucijama sistema na izradi svih važnijih dokumenata kojima bi se implementirala politika rodne ravnopravnosti (rad na Nacionalnom akcionom planu 2005. godine, izradi Zakona o rodnoj ravnopravnosti, analizoma stanja ženskih ljudskih prava i izradi izvještaju u svijenici za CEDAW Komitet, zakona o antidiskriminaciji...). Saradivala je sa sličnim NVO u jugoslovenskom regionu (Beograd, Novi Sad, Zagreb, Sarajevo) sa kojima dijeli iste vrijednosti.

Treća faza razvoja obilježila je osposobljavanje Kuće slobodne misli u Kavču kao kuće za realizaciju svih bazičnih programa ANIME, i ona traje do danas.

Ljubomirka Ljupka Kovačević (Kotor, 1951,) jedna od osnivačica organizacije stavila je na raspolaganje ličnu imovinu za rad i razvoj programa koje je ANIMA radila. Kreativni odbor, organ odlučivanja u koji su uključene članica ANIME koje su odgovorne za realizuju programa rada, donijele su odluku konsenzusom da se u organizacioni rad uključe i aktivnosti iz demokrataizacije društvenih odnosa u Crnoj Gori sa ciljem da se djeluje politički iz civilnog društva aktivizmom kao kritičkim odgovorom na političku **realnost zemlje**. Početak rada ovih akcija obilježile su antiratne akcije i mirovne inicijative devedesetih, koje su sa promjenom društveno-političkog konteksta, vremenom transformisane u inicijative suočavanja sa prošlošću i promovisanja novih i alternativnih modela tranzicione pravde iz feminističke perspektive, što je rezultiralo učešćem u regionalnoj inicijativi za Ženski sud i realizaciji Ženskog suda u Sarajevu, maja 2016. godine, u čijem su Organizacionom odboru učestvovala organizacije iz 7 država regiona: Bosna i Hercegovina - Pokret Majki enklava Srebrenice i Žepe, Fondacija Cure; Crna Gora - ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje; Hrvatska- Centar za ženske studije, Centar za žene žrtve rata ROSA; Kosovo- Ženska mreža Kosova; Makedonija- Savet za rodnu ravnopravnost; Slovenija – ženski lobi Slovenije; Srbija- Centar za ženske studije, Žene u crnom.

Neformalna grupa žena „Razum i mir među ljude!“

ANIMA – Centar za žensko i mirovno obrazovanje stvoren je kao pokušaj obnavljanja utopijske energije da se zaustavi rat koji je bio u nagovještaju 90-setih.

Otpočinjanjem rata, devedesetih u Jugoslaviji i pokušaju da se vojno i teritorijalno mobilisano društvo uz narasli etno-nacionalizam i ratnički raspoloženu javnost upozori na moguće posledice, grupa žena iz Kotora pokušala je da kroz lični i građanski otpor ukaže građanima na pravo na otpor aktuelnim zahtjevima političara koji su vodili politiku rata. Na Trgu od oružja – glavnom gradskom trgu Starog grada Kotor, 02. februara 1991. organizovan je skup pod nazivom “Poziv na razum i mir”. Jedna od organizatorke protesta – Ljubomirka Ljupka Kovačević, obratila se prisutnim ljudima na trgu sa osnovnom porukom:

“Vrijeme je da se kaže: Razum i mir među ljude! Zaključak koji moramo izvući je: NE UBIJAJMO JEDNI DRUGE! Mi smo ljudi u srodstvu jedni s drugima. Mi smo ljudi koje treba čuti, a ne neprijatelji koje treba mrzjeti, ne braća koju treba štiti, već braća sa kojom treba ravnopravan biti. Mi žene kažemo NE: nerazumijevanju, neodgovornosti, mržnji, gladi...Pozivamo na red, zakon i državu i prije svega na MIR MEĐU LJUDE” (Kontra kurenta, 2011: 4).

Bio je to impuls, nagovještaj dovođenja u pitanje zvanične politike, budućeg djelovanja kroz civilno društvo u zajednici koja je nastala oko istovjetnih vrijednosti, sa organizacijama žena koje su ubrzo postavile pitanje nasilja nad ženama i zagovarale mir. Tako je otpočeo novi komunikacioni nivo među ženama, ali i sa ostalim organizacijama koje su u javnom prostoru zagovarale koncept ljudskih prava.

Prilog. 7.6. Udruženja. br. 10. Logo ANIMA, str.333.

Do zvanične registracije 5.jula 1996.godine Ljubomirka Kovačević organizuje okupljanje građana/ki u grupu koja je nazvana „Krug otvorenih vrata“ na tematske večeri kako bi se razgovaralo o temama koje su članice i članovi predlagali. Iz dokumentacije organizacije i objavljenje publikacije povodom njenog petnestogodišnjeg rada, 2011 Kontra kurenta, zabilježeno je da je „Krug“ „u vrijeme ratova na prostoru bivše Jugoslavije, od 07. marta 1991. do 08. marta 1996 održano je 188 sastanaka čije su teme bile najavljivane na lokalnom radiju.“(...)

Od 1996. Udruženja za kulturu mira i nenasilja – ANIMA vodi tri bazična programa djelovanja : mirovni i ženski program koje promoviše i razvija kroz aktivnosti: istraživanja, izdavaštva, edukacije i zagovaranja javnih politika i psihološke programe za različite grupe. Izbor ciljeva i vrijednosti odgovarao je profesionalnom i ličnom angažmanu žena koje su formirale udruženje, međutim, društvo politička zbilja nametnula je neke od aktivnosti koje su ušle u predmet interesovanja. Rat je uslovio temu izbjeglištva i rasenjenih lica, žrtava torture u logorima u Bosni, rad sa civilnim žrtvana, rad sa žrtvama NATO bombardovanja.

U periodu do 2002 godine Anima je sprovodila mirovne aktivnosti i psihološke programe. Realizuje seminari nenasilne komunikacije za građane/ke i profesionalce/ke, rad sa izbjeglim i raseljenim licima, prevencija “burn-out” sindroma, škole emocionalne pismenosti za roditelje, škole osnovnog seksualnog obrazovanja za učenike/ce 4. razreda osnovne škole.

Tih godina, širenjem predmeta interesovanja i uočavanjem neophodnosti povećanja znanja u radu na društvenim problemima, a u saradnji sa ženama iz regiona koje su već odmakle u procesu sticanja iskustva i dijeljenja neohodnih znanja, otpočinje formiranje INDOK – informaciono dokumentacioni centar za žene, projekat prikupljanja i dokumentovanja informacija o ženama, ženskom i feminističkom pokretu, teoriji, književnosti, umjetnosti i javnom djelovanju, koji se sastoji od arhive, baze podataka, pressclipping-a dnevnih novina, biblioteke i publikovanja materijala u PRESSJEK-u.

Analizom rada većine afirmisanih ženskih organizacija koje su bavile zaštitom žena od nasilja, kao volonterke, aktuelizirana je ideja da ženama koje rade na društvenim i ličnim problemima žena, nedostaje znanje iz feminističke teorije, došlo je do odluke da ANIMA uz program obrazovanja za mir, otpočne i program obrazovanja žena iz feminističke teorije i prakse. Nakon seminara “Strategija razvoja INDOK-a i uvod u ženske studije” koji je okupio žene iz različitih oblasti: akademkinje, novinarke, žene iz nevladinih organizacija i članice Anime, definisana je strategija za pokretanje programa ženskih studija u Crnoj Gori. Inicijatorke programa Ljubomirka Ljupka Kovačević, psihološkinja i Andrijela Ela Vitić, ekonomistkinja otpočinju saradnju sa teoretičarkama i aktivistkinjama iz regiona. Organizacioni Kreativni odbor, koji je donio odluku o realizaciji programa Ženskih studija pored njih dvije, činile su i: dr Vera Đurišić, psihoterapeutkinja, Ljilja Dešević, psihološkinja, Nada Vuković, novinarka, dr Tamara Bajić, stomatološkinja, i dr Srebrenka Viđen, sociološkinja. Već u decembru 2001. održan je prvi seminar feminističke teorije “Promocija i edukacija o koncepta ženskih studija”, da bi 2002/3 bio organizovan prvi dvosemestralni “Eksperimentalni program ženskih studija u Kotoru” koji je pohađalo 20 žena, mahom studentkinja, iz Crne Gore(...). Prepoznavanje važnosti sticanja znanja iz feminističke teorije u društvo koje je patrijarhalno uz žene koje su projektovale ideju, išla je i povoljna donatorska politika u kojoj se na samom početku procesa nije osjećao pritisak i nametanje tema „odozgo“. Do 2012.godine realizovano je 10 generacija programa Ženskih studija. Programske aktivnosti od prve do desete generacije, u različitim sastavima i sa različitim odgovornostima u realizaciji sprovodile su članice ANIME : Ljubomirka, Ljupka

Kovačević, Ervina Dabižinović, Iva Gudelj, Leonida Vuković, Paula Petričević, Anita Kovačević. Program je bio isključivo namijenjen ženama iz čitave Crne Gore. Predavačice na programu bile su akademkinje, teoretičarke, aktivistkinje iz regiona i svijeta. Program je prošlo više od 250 žena. Nastavni plan i program prve generacije studija činile su dvije predavačice iz Crne Gore i trinaest predavačica iz regiona. Stanje u predavačkom kadru se mijenja u 8. generaciji tako da uz devet predavačica iz regiona, je osposobljeno za rad na predavačkim poslovima sedamnaest predavačica iz Crne Gore. Program je uz velike teškoće implementirala ANIMA, uprkos povlačenju bazičnog donatora programa, švedske organizacije Kvinne Till Kvinne, poslednjih godina. Podstaknut optimizam i podrška programu obrazovanja žena od strane međunarodnih organizacija i žena akademkinja iz regiona, institucije sistema projektovane za saradnju od strane Centra, sa ciljem da se sadržaji ovog obrazovanja implementiraju u sistem, je odbijen. Očekivanja da će se na Univerzitetu u Crnoj Gori, otvoriti slični programi i nakon uvođenja nekih oblika nastave u toku studiranja i nakon diplomiranja, nisu rezultirali pozitivnim ishodom. Alternativni program ženskih studija prepoznat je i danas kao kontraobrazovni program, postojećim programima obrazovanja, i kao takav neprihvatljiv za obrazovnu zajednicu.

ANIMIN program alternativnog studiranja ostao je jedini obrazovni program u Crnoj Gori u kojem su polaznice mogle steći znanja iz feminističkih teorija i istorije pokreta. U toku 2010. godine ANIMA je licencirala kod Nacionalnog savjeta za obrazovanje i Centra za obrazovanje odraslih Crne Gore *Program obrazovanja za sticanje znanja i vještina iz oblasti rodne demokratije*, koji je utemeljen na bazičnim znanjima i sadržajima programa ženskih studija, a koji je adaptiran za rad sa različitim grupama. Uprkos trenutnom mirovanju programa Ženskih studija, dalje ostajemo pri stavu kojeg je najbolje izrazila urednica brošur, *Kontra Kurenta*, Paula Petričević:

„Ženske studije koje dugi niz godina, uz sve veće poteškoće implementira Anima, počivaju na uvjerenju da proces proizvodnje i diseminacije znanja mora uključivati ideju nove društvenosti temeljene na principima slobode, odgovornosti, solidarnosti i jednakosti za koju se obrazuju i senzibilišu polaznice našeg programa.“

Program obrazovanja za žene u patrijarhalnim društvima je značajan i velik izazov da reinterpretira i redefiniše postojeće i novostvoreno znanje kojim se može uticati na promjene sadašnje pozicije temeljno. Ovaj stav sažima u sebi kritiku društvene slike zatečenog stanja i alternativnu viziju. Program je realizovan od 2002-2012.godine, kroz njega je prošlo i dobilo osnovna znanja iz feminističke teorije i prakse 250 žena iz čitave

Crne Gore. Jednogodišnji program je realizovan kroz 12 trodnevnih seminara, sa 160 sati predavanja na godišnjem nivou, 60 sati radionica, 24 sata projekcije filmova i radionica na određenu temu, akcija koje su bile odgovor na aktuelna zbivanja ili posvećena kulturi sjećanja o važnim datumima za žensku istoriju.

Fotografija Prve generacije programa Ženskih studija u Kotoru nalazi se u Prilogu 7.6. Udruženja, br.11. str.333.

U periodu od 2000- 2016 ANIMA je sprovela brojna istraživanja koja u fokusu imaju žene u Crnoj Gori: Istraživanje vezano za društvenu poziciju žena i muškaraca (2002); Istraživanje o abortusu i reproduktivnim pravima (2003); Istraživanje vezano za stavove prema poželjnim osobinama muškaraca i žena (2004); Rodni stereotipi u udžbenicima osnovnih škola u Crnoj Gori(2004); Sjećanje žena u socijalizmu (2002 do 2004); Istraživanje vezano za seksualnost žena, (2003); Istraživanje stavova žena prema nacionalizmu, aktivizmu i feminizmu (2005/6); Istraživanje o stanju ženskih ljudskih prava u Crnoj Gori (2007); Istraživanje o stavovima žena o bezbjednosti i tranzicionoj pravdi (2008/09); Istraživanje o implementaciji rodni politika u Crnoj Gori (2015).

Izdavačke aktivnosti organizacije³⁶ u periodu od 2000- 2015.- Organizacija je izdavala prvi i jedini časopis ŽINEC (2001-2012), koji se u Crnoj Gori bavi feminističkom teorijom, prati ženske doprinose kulturi, nauci i umjetnosti u zemlji i regionu i objavljuje radove feminističkih teoretičarki, kao i najbolje radove polaznica programa Ženskih studija. Na taj način je obezbjeđeno sjećanje na vrijeme i feminističku inicijativu u Crnoj Gori i dobar je osnov za istraživanje budućim istraživačicama. Časopis je predstavljao prostor javnosti u kojem su žene mogle da publikuju i objavljuju tekstove. Objavljeno je 24 redovna i tri vanredna broja ŽINEC-a. Dokumentacija i pressclipping o ženama dnevne i sedmične štampe sa tekstovima analiza objavljena je u 8 brojeva Pressjeka (2001-2009).

Prilog 7.6. Udruženja. naslovnice ŽINECa br. 12. str. 333.

³⁶ Objavljene publikacije su: Sjećam se – žene u socijalizmu (2004); Rodni stereotipi u udžbenicima osnovnih škola u Crnoj Gori(2004); Rodna ravnopravnost je zdravlje i sloboda žena“(2005); Od različite ka istoj – od iste ka različitoj (2006); Feminoskop medija“(2006); Seksualnost“(2006); Ka rodno osvještanoj politici“ (2007); Ženske studije u Crnoj Gori – 5 godina“(2007); Sretna nova“(2007); „Žene, odgovornost, solidanost – i mi imamo što da kažemo“(2009); „Rod, građanstvo, ravnopravnost“ (2009); „Rezolucija UN 1325 – Žene, mir, bezbjednost, 10 godina“(2010); Dvije publikacije sa Ženama u crnom iz Beograda „Tranziciona pravda – uslov trajnog mira“ (2010) Ženski sud – feministički pristup pravdi, (2011);

Različitim aktivnostima i programima mirovnog aktivizma, konferencijama povodom 8 marta (2009-2015), uspjeva da u političkom smislu ukaže na važnost mira i antifašističke prošlosti kao i na osvojeni nivo prava žena nakon 1945.godine koji je često dokidan. U svom radu nastojala je da svoje ciljeve uskladi sa potrebom žena ne da govori u ime njih. Tako je okupila i okuplja sve one žene koje se bune u javnom prostoru protiv svih oblika diskriminacije, stvarajući prostor komunikativnosti, kako bi artikulirala nezadovoljstvo i inicijative naspram brutalnog koncepta kapitalističke eksploatacije koji je trenutno aktuelan u Crnoj Gori i regionu. Izostanak adekvatnog odgovora sistema, pomanjkanje finansija, donatorske politiki koje se sve više nameću teme i usmjeravaju nevladine organizacije da se bave „isprawkama“ u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, uspjevaju da okupiraju energiju onih koje se bune i da je usmjere u pravcu koja sadrži njihove ekonomske i političke ciljeve i održe poziciju ovisnosti. Na žalost, najčešće se na taj način gubi alternativna vizija i resursi organizacija.

Međutim prostor, sada već malobrojnih ženskih nevladinih organizacija koje u Crnoj Gori nose obilježja nekog mogućeg pokreta, ostaje jezgro otpora postojećim politikama i neadekvatnoj politici mainstream genderizacije od strane sistemskih tijela u sprovođenju politika rodne ravnopravnosti.

Dugogodišnji međunarodni donatori ANIME su bili Danski savjet, FRESTA, Mama Cash, Fond za otvoreno društvo, Kvinna till Kvinna, UNDP, Global fund for women, UNHCR, BCIF, Mediteran Fond.

Zaključujem da je ANIMA organizacija žena koja je devedesetih preuzela inicijativu i zagovarala mir, u postratnom periodu, organizovano otpočela sa zagovaranjem ženskih ljudskih prava kada je postalo jasno da je politiki sistem represivan a dostignuti nivo emancipatorskih normi dokinut djelovanjem konzervativnih politika i crkvenih organizacija. ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor je kroz četiri bazične oblasti djelovanja: edukativni, istraživački, izdavački i aktivistički realizovala: Program ženskih studija 2002-2012,(deset generacija žena je pohađalo program), istraživanja koja radi u kontinuitetu od 2006-2016, 22. publikacija u sklopu izdavaštva, 24 redovna i 3 vanredna broja ŽINEC, i 9 brojeva PRESSJEK-a, regionalni elektronskim bilten, aktivizmom od 90 –tih do danas, društvenom kritikom kroz performativne prakse, djeluje iz feminističkih okvira i stvara znanje iz feminističke teorije i prakse uprkos institucionalnom i političkom negiranju i ograničenjima koje inače postoje kao dio problema ograničene moći i stepena uticaja na pozitivne društvene promjene organizacija civilnog društva u sudaru sa aktuelnim politikama.

3.5.3. Opšti zaključak

Ženska udruženja na teritoriji Boke Kotorske od početka 20. vijeka do danas imala su različite ciljeve shodno istorijskim i političkim uslovima u kojima su aktivno doprinosile boljem položaju žena kao neravnopravnoj populaciji stanovništva, mnogobrojnijem od muškaraca. U tbl. br. 13. str. 320. sumirani su osnovni podaci o istraženim udruženjima žena koje su djelovale i djeluju na području Boke Kotorske (1923- 2015) . Iz tabele se da uočiti da postoje sličnosti i značajne razlike. Uočene sličnosti se odnose na zaključak da su se žene angažovale u rješavanju društvenih problema, da su udruženja djelovala na području javnog dobra u različitim društveno političkim i ekonomskim kontekstima, da su sva imala svoja glasila preko kojih su razmjenjivane informacije međusobno i sa javnošću, da udruženja postoje zavidan broj godina tako da njihovi rezultati nisu i neće izostati. Uglavnom su emancipaciju žena vidjele kroz neophodan proces obrazovanja i osamostaljivanja žena. Djelovala su na nacionalnom i lokalnom nivou. Ostvareni rezultate i uspjeh ih izjednačavaju sa ostalim društvima i udruženjima koja su djelovala kao mješovita i koja društvena zajednica uvažava tako da je neophodno da dobiju ravnopravna i vidljiv položaj kao i druga.

Građanska udruženja, kao što je Kolo srpskih sestara, u fokus aktivnosti stavlja patriotizam i nacionalnu svijest i u tu svrhu obliku populaciju žena; Antifašistički front žena tokom II svetskog rata i neposredno nakon njega stavlja u fokus druge vrijednosti (antifašizam, solidarnost, ravnopravnost, nadnacionalno, jedinstvo naroda i etničkih grupa na prostoru Jugoslavije, emancipaciju), a novostvoren višepartijski sistem na samom kraju 20. vijeka i u prvoj deceniji 21. vijeka, omogućava formiranje nevladinih udruženja koja preuzimaju vrijednosti i od jednih i od drugih udruženja kao istorijski kapital koji im omogućava da se pozicioniraju u novoj političkoj situaciji kao otpor procesu koji dominantno klizi u kapitalističko uređenje u kojem ženama prete nevidljiva i podređena pozicija nalik onoj iz prethodnih istorijskih perioda. Ukratko, udruženja su odraz društvenih i političkih promjena na terenu globalno, i promjena unutar same populacije žena, posebno.

Ono što treba imati na umu je činjenica da u ovom pregledu udruživanja žena dajem opšti trend kroz određen vremenski period, ali ne i specifičnosti pojedinih grupa žena unutar tog opšteg trenda. Imam na umu da su, na primjer u poratnom periodu ostale po strani žene od AFŽ one žene koje su pripadale građanskoj orijentaciji, zatim žene iz raznih, tada manjinskih nacionalnih zajednica, (kao što su italijanske ili njemačke) koje su

na širem planu gubitnice u ratu (u tom pogledu dobar zapis predstavlja film „Borovi i jele“ Sanje Iveković, 2002). Takođe posebno treba obraditi podatke o drugim grupama žena, kao što su žene sa invaliditetom, i učiniti da se njihovi životi samo podrazumijevaju unutar opštih zahtjeva.

3.6. Obrazovanje žena u Boki Kotorskoj

Duga i bogata je istorija prosvjetno-pedagoškog rada sa muškarcima i ženama na teritoriji Boke Kotorske od prvih zabilježenih znakova na spomenicima kulture o postojanju škola u pojedinim mjestima i gradovima poput Risna u 7. vijeku i Kotoru u 12-13. vijeku – do danas. Ono što izostaje jesu valjani pregledi takve istorije posebno sa fokusom na istoriji obrazovanja ženske populacije. Ovde iznosim i istorijat i uslove pod kojima se obrazovanje mijenjalo kako bih ustanovila elemente za sistemsku i svaku drugu diskriminaciju mladih žena u pogledu mogućnosti obrazovanja.

Teško je odrediti početaka obrazovanja žena s obzirom da postoji malo podataka i da one kao zaseban predmet istraživanja nisu do sada bile u fokusu. Obrazovanje žena u smislu društvenog zahtjeva i formalnih konsekvenci, datira tek od sredine 19. vijeka, dakle nekoliko vijekova kasnije od obrazovanja muškaraca.

Obrazovanje muškaraca

Za muškarce je najranija faza obrazovanja počela u samostanima i manastirima, dakle u nekoj zajednici, dok su rijetke žene visokog staleža bokeškog društva obrazovane privatno u svojim kućama, odnosno izolovano od zajednice, u tim prvi fazama. Tek uspostavljanjem druge austrijske uprave i Zakona o školama (1879), kojim su sve škole proglašene državnim, a sistem obrazovanja jedinstvenim i sveobuhvatnim, stvoren je preduslov za žensku djeca za upise u javne škole različitih društvenih slojeva. Tim je došlo do ukupnog obrazovnog poboljšanja u opismenjavanja, pa i žena. Sistem obrazovanja po zakonima austrijske carevine, na području Boke Kotorske važio je do kraja I svjetskog rata i proglašenja Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918), potom Boka ulazi u državu na čijoj teritoriji važe jedinstveni zakoni. Reč je o periodu od skoro 40 godina kontinuiranog trajanja jednog zakonodavnog sistema, što je bilo relativno dovoljno vreme da se rezultati obrazovnog sistema pokažu djelatnim.

Sačuvani pisani podaci o kontinuiranom obrazovanju u Kotoru precizno datiraju od 1326. godine. Od tog perioda istoričari prate školski život iako nema tragova školskih arhiva sve do pred kraj 19. i početak 20. vijeka.

Od **13 do 18. vijeka** podaci o obrazovanju se nalaze u samostanskim i manastirskim dokumentima ili knjigama koje su opismenjeni mladići prevodili kako bi se širila vjera u Boki: katoličke i pravoslavne. Osim obučavanja mladića za sveštenečki i prevodilački poziv, sveštenici su u školama predavali osnove i vještine pomorstva, s obzirom da je Boka zaliv, koji je u svojoj burnoj prošlosti predstavljao mjesto mješanja uticaja različitih kultura (samo petnaest stranih i domaćih uprava) i politika, na spoljašnjem planu važna geostrateška tačka na Mediteranu (Boka Kotorska je bila važna ratna luka i vojna baza), a na unutrašnjem planu razvoj pomorstva kao strateške grane od koje se živjelo. Bokeški gradovi su raspolagali brojnom trgovačkom flotom. (Kovijanić, 1970:106-112). U **14. vijeku** na osnovu sačuvanih spomenika kulture može se zaključiti da je Kotor bio glavna luka i najkulturniji grad, sa razvijenim privrednim i kulturnim životom. Imao je vrlo razvijenu pomorsku i kopnenu trgovinu, i razvijeno zanatstvo; zatim gradsku upravu, novac, brodogradilište, Statut, sirotišta; apotekare i ljekare, fizikuse i hirurge, latinske notare i domaće organizovane bratovštine, esnafske i vjerske. Grad dobija školu a prema listi nastavnika (koju su uglavnom činili notari, magistri-gramatici i doktori gramatike) može se reći da se vjerovatno radilo o srednjoj školi u kojoj su se pripremali patricijski sinovi. Obrazovanje je na ovim prostorima pratilo društveni i ekonomski život, uključeno u kulturni napredak i razvoj nacionalnog identiteta. Većina autora naglašava borbu za pismenost i obuku muškaraca, s obzirom da je u Boki kao i na drugim mjestima, obrazovanje predstavljalo isključivo muški javni prostor.

U **17 i 18 vijeka** (Morejskog rata) došlo je do migracije pravoslavnog stanovništva iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Prema zabilježenim podacima u ovom periodu Boka Kotorska je imala oko 30.000 stanovnika od čega je veći broj pravoslavnih stanovnika, poslije istjerivanja Osmanlija iz Boke, na prošireno mletačko područje (Obad, 2009: 812). Većinsko stanovništvo u Kotoru, Dobroti i Perastu činili su rimokatolici dok je zaleđe tih gradova činilo pravoslavno stanovništvo³⁷. Razlika u vjerskom i rodnom identitetu nije bila jedina, na nju su se nadovezale razlike između bogatih patricija i siromašnih stanovnika Boke.

Djeca bogatih plemićkih bokeških porodica, finasijski podržana od mletačkih vlasti, kojima je bilo u interesu da se patrijiciji obrazuju i to na italijanskom jeziku,

³⁷ Radi detaljnijeg uvida u obrazovanje u Boki Kotorskoj služila sam se podacima u nalazima autora koji su se bavili posebno obrazovanjem kod rimokatoličkog stanovništva Boke, a to su radovi historičara Rista Kovijanića, Iva Stjepčevića i Antuna Miloševića, dok sam podatke o obrazovanju pravoslavnih stanovnika Boke pronašla u radovima Sava Nakićenovića, Marije Crnić Pejović, Tomo Krstov Popović.

dobijala su više od elementarnog obrazovanja u Boki, koje su kasnije nastavljali u stranim zemljama, najčešće u Italiji. Od 1634. godine mladi Kotorani koriste dvije stipendije od po 70 dukata određenih od strane mletačke vlade za stipendiju na Univerzitetu Padova (Jakov i Ivan Trifuna Paskvali 1653; Marijan Mihailov Buća 1663), čak i poslije razornog zemljotresa 1667.godine.³⁸

Početak **19 vijeka** (1807 – 1813) kratak period francuske vladavine u Boki Kotorskoj od 1807- 1813. godine, izuzetno je značajan po domicilno stanovništvo (prema procjeni većine autora) jer je došlo do širenja nekih sloboda poput one na području obrazovanja kada se otvaraju osnovne (pučke) škola za dječake u gradovima i djevojčice pri samostanima koje su držale „dumne“ (kaluđerice), ili su imale privatne učitelje u svojim domovima. **Ženska** djeca su u tadašnjim prilikama učila isključivo ukoliko su pripadale plemićkim porodicama a djeca iz **siromašnih** slojevi društva bili su van obrazovanja (ukoliko su znali čitati i pisati naučili su to isključivo od svojih sveštenika i kaluđera).

U drugoj deceniji 19 vijeka su austrijske vlasti pokušale da ukinu svu tekovinu Francuske na ovom području tako što su zatvorili škole. Međutim, 1817/18 je otvoreno više osnovnih škola u Kotoru za dječake, zatim niža realna gimnazija i ženska dvorazredna osnovna škola (Nakićenović, 1913:208).

Do uspostavljanja austrijske uprave obrazovanje nije bio jedinstven i organizovan sistem i proces je tekao vrlo neujednačeno, a nastava je izvođena na italijanskom jeziku na čitavoj teritoriji Boke (tada u sklopu Dalmacije). Djeca u manjim mjestima i zaleđu Boke nisu učila italijanski jezik, već su govorila srpskim ili hrvatskim. Razlika u znanju djece u selu i gradu bila je znatna i odražavala je klasne i rodne razlike, s obzirom da su ženska djeca držana podalje od pismenosti poput djece iz siromašnih slojeva.

Neka mjesta su imala **privatne škole** za pomorce koje su vodili sveštenici franjevci mnogo ranije od drugih, zbog različitih istorijskih, društvenih i ekonomski okolnosti. Tako je osnovana 1638. godine škola u Perast za koju je 1680. dao svoju kuću Marko Mazarović, ugledni Peraštanin.

Školu su vodili franjevci skoro dva vijeka (do 1875), kada nastavu preuzima svjetovni učitelj. Slične škole postojale su u Kotoru, Budvi, Herceg Novom i Prčnju. Uz borbu za obrazovanje paralelno je tekla i borba za uvođenje srpskohrvatskog jezika kao nastavnog jezika u školama u Boki. Smjena italijanskog jezika kao predmetnog jezika

³⁸ Kotor je stradao od zemljotresa 1608; 1631; 1632; 1667 21 i 23 aprila i 3 maja.

trajće dugo, predstavlja borbu moći između dvije vjerske politike, bez obzira na uložene napore o zajedničkom suživotu. Ta borba pokazuje koliko je značajno pitanje jezika kao reprezentata nacionalnog i vjerskog identiteta.³⁹

Kotorska gimnazija od škole za muškarce do škole za muškarce i žene

Dajem uporedan pregled početaka razvoja pismenosti i obrazovanja muškaraca kroz primjer najstarije škole u Boki, koje je značajan spomenik kulturnog života, kotorske Gimnazije, koja u kontinuitetu traje od 12 vijeka: na početku kao gramatikalna gimnazija, potom klasična i realna do danas. Zatim dajem podatke za škole za žene, kroz pronađene i istražene izabrane primjere škola koje svjedoče o pojavi prvih ženskih učiona preko rijetkih osnovnih i srednjih, stručnih škola za žene koje su se pojavile sedam vijekova nakon škola za muškarce.

Početak **19 vijeka** opština Kotor je od austrijskih vlasti tražila osnivanje posebno javnih škola za pomorstvo i trgovinu (1802-1804). Vladin delegat u Kotoru (Bernard barun de Rossetti), zahtjeva da ga obavjeste o tome da li postoji fond koji bi mogao da se koristi za osnivanje jedne takve škole, da li je grad spreman da djelimično finansira školu i koja bi to škola bila neophodna gradu⁴⁰. Predstavnici kotorske opštine, sudac Jerolim Pasquali Pima i glavari grada Frano konti Smekija (Smecchia) odgovorili su vrlo opširno 1804. godine izvještaj koji sadrži odgovore o postojanju škola na području grada Kotora, informacije da nema fondova koji bi finansirali takvu školu i potrebama za 3 škole namijenjene različitim tipu stanovništva u Kotoru: „jedna za puk, druga za dobrostojeće, a treća za svećenstvo“ (Antun Milošević, 1937:4). Predložili su osnivanje stručnih škola poput pomorske, trgovačke i poljodjelske obzirom da je Boka imala zanatlije, poljoprivrednike i trgovce, koji su finansijski podržavali izgradnju škola kako bi se poslovi koji su bili aktuelni razvijali. Prema tom izvještaju školu za svećenstvo i puk imali su voditi franjevci u samostanu svetog Duha.

Planirani nastavni kadar za Školu za patricije, bio bi iz reda „Skolopima“ (redovnici nastavnici). Planirane škole za puk u Dobroti (gdje je bilo neophodno izgraditi samostan) Prčnju, Perastu i Herceg Novome, Budvi takođe su trebali voditi sveštena lica. Godišnji budžet ovih škola procenjen je na 3360 fiorina a obezbjeđen je na taj način da su Bokelji ustupili otok Gabrijel (Stradioti) Austriji na korišćenje. Dogovore je prekinula

³⁹ Primjer te borbe možemo da uočimo na primjeru gimnazije u Kotoru, u kojoj od 1865 do 1872 godine traje borba između Kotorske opštine, Okružnog načelnštva, dalmatinske vlade, školskih katoličkih vlasti, pravoslavnog episkopa i njegovog vikara za Boku. U prepisci između institucija i predstavnika da se uočiti da je velik broj njih bio za uvođenje srpskohrvatskog, sa ćirilničnim i latiničnim pismom nastavnog jezika.

⁴⁰ U dopisu od 27. aprila godine 1804, br 202, poslatom sucima i glavarima grada

promjena vlasti u Boki: austrijsku vlast zamjenila je francuska uprava. Radovi na osnivanju škole nastavljani su 1810, kada je francuska uprava nakon uvida u zapaštenost obrazovnog pitanja u gradu odlučila da otvori javnu gimnaziju u Kotoru. O ovoj odluci svjedoči dokument o imenovanju profesora buduće škole:

„Glavni upravnik Dubrovnika i Kotora Dominik Garanjin (Garagnin) sa svojim dopisom od 7. novembra g. 1810, br 92/res upravljanim glavnom nadzorniku javnih domova u Iliriji monsijoru K. Zelli, koji je imao svoje sjedište u Ljubljani, glavnom gradu Ilirije predložio je profesore za kotorsku gimnaziju. Imenovani profesori: don Vicko Balović iz Perasta; Antun Raimond Stefani i Descarinea (za francuski jezik). Vicko Balović imenovan je za upravitelja (javljeno pismom Garanjaninu od 30. decembra 1810. godine, br. 4056. Gimnazija u Kotoru stavljena je pod nadzor školskog gimnazijskog nadzornika u Dubrovniku, monsijora Bernarda de Zemangana“ (A.Milošević, 1937: 1)

Nakon prestanka francuske uprave nad Kotorom 1814 godine zatvorena je gimnazija.

“Godine 1864, „rješenjem Cara Franja Josipa I i odlukom dalmatinskog namjesništva u Zadru od 27. Septembra, g. 1864, br. 16797 općini kotorskoj da se u Kotoru otvori niže realna gimnazija sa 4 razreda, uz uslov, da austrijska vlada plaća profesore a kotorska općina da plaća najam kuće za gimnaziju i poslužitelja i da se brine za učenička sredstva i za njihovo uzdržavanje i povećavanje“ (A. Milošević (1937:3)

Carskom odlukom od 14. avgusta 1864. godine odobreno je osnivanje realne gimnazije u Kotoru dok je dalmatinsko namjesništvo⁴¹ dostavilo uslove pod kojima ova škola treba da radi. Od 7 januara 1865. godine „s naukovnim jezikom naškijem (srpskohrvatski)“ otvoren je prvi razred gimnazije koji pohađa 15 učenika.

Nekadašnji upravitelj osnovne škole postaje prvi upravitelj gimnazije, Frano Koludrović a prvi nastavnici: dr Jakov Hrdal, Valtazar Kostić iz Dubrovnika, Ante Belamarić iz Zadra, Vuk Popović za pravoslavnu i Lav Martineti za katoličku vjeronauku. Školska godina počinjala je 1 novembra a završavala se 31 avgusta. Za upis u prvi razred neophodno je bilo da se obezbjedi dokumentacija o učeniku položi prijemni ispit iz čitanja, pisanja, gramatičke analize i matematike. Uz dokumenta o rođenju roditelj plaćala se upisnina od 2,10 fiorina. Pravila su poznavala i vanrednu privatnu praksu prilikom polaganja ispita na kraju polugodišta i svaki put plaćali 12 fiorina za ispit i školsku taksu. Nastavni plan i program bio je kao i kod drugih realnih gimnazija sem što se nastava izvodila na srpskohrvatskom jeziku. Pod uticajem kotorskog biskupa u nekoliko navrata srpskohrvatski je gotovo isključen iz nastave jer je po njegovom mišljenju odluka da se

⁴¹ Aktom 16797/4177, od 27 septembra iste godine.

uvede u škole „ štetna za vjersko-moralnu kulturu učenika katoličke vjeroispovjesti.“(Vuleković- Boljević,Vojislav,1973:18)

Međutim, pod uticajem Stefana Mitrova Ljubiše koji je bio predsjednik budvanske opštine i narodni poslanik u Carskom vijeću, kao i Đura Vojinovića, predsjednika hercegnovske opštine i poznatog političara, borba za srpskohrvatski jezik je okončana odlukom Školskog pokrajinskog vijeća (od 14 maja 1877.), kada je određeno da “u svim pučkim školama Kotorskog kotare (administrativna oblast) bude srpskohrvatski jezik kao naukovni, a italijanski jezik da se učio kao obavezni predmet u svim redovnim školama“ (V. Vuleković Boljević,1973:23). Posredstvom pravoslavne vjeronauke koju su pohađala djeca pravoslavnog stanovništva srpski jezik je ušao u školu, jer su bukvar i drugi udžbenički tekstovi bili na srpskohrvatskom jeziku. Škola je radila po zakonu kojeg je 1869. godine donijela austrijska vlast, kojim je najveći broj škola u Boki Kotorskoj proglašen državnim a nastavni kadar činili su svjetovni učitelji.

Od 1872/3.godine realna gimnazija u Kotoru postala je velika gimnazija sa 8. razreda. Prva četiri razreda, bila su realna gimnazija a sa petim razredom počinjala je klasična gimnazija. Osmi razred gimnazije uveden je školske 1875/76. godine. Od kada je osnovana gimnazija pa do školske 1910/11. godine, gimnaziju su pohađali isključivo muškarci.

Prema podacima iz programa rada gimnazije u periodu školske **1873/74**, upisano je 93 đaka u osam razreda, od kojih je **samo jedna djevojčica**. Upis ženske djece odobren je naredbom⁴² ali isključivo „**privatno jer tako nema razlike u spolu**“. Sledeće školske **1874/75**, upisano je 111 učenika, među kojima je bila i jedna djevojčica, Elizabeta Murvar, **kao privatna učenica**. Skoro dvadeset godina kasnije, naredbom Školskog pokrajinskog vijeća (od 10. aprila 1896) upozorava se na sadržaj ispita zrelosti za „ženske“⁴³. Tek u prvoj deceniji 20. vijeka, dozvolom nadležnih školskih vlasti (1910/11. godine), **ženska djeca dobijaju dozvolu za pohađanje nastave u gimnaziji**. Činjenice govore da je od školske 1873/74. bilo moguće da djevojke pohađaju gimnaziju, samo kao privatne učenice, s tim što su na kraju godine polagale razredni ispit, pa naredbom Ministarstva bogoštovanja i nastave (od 27 februara 1910. godine) „ženske učenice mogu pohađati gimnaziju kao hospitantkinje u mjestu gdje nema ženskih liceja, više

⁴² Naredba br. 789, od 21. marta 1874.

⁴³ Program gimnazije za školsku 1895/95.

djevojačke škole ili ženske preparandije”⁴⁴. Tako su ženska djeca dobila pravo da prisustvuju nastavi, ali u ograničenom postotku od samo 5%.“

Međutim, kotorske familije nisu ni ovaj mali odobreni broj uspjevale da zadovolje. Na početku su se upisivale samo 3- 4 djevojčice. Prva redovna upisana učenica I razreda i jedina u čitavoj gimnaziji školske 1910/11, bila je Milka Mirković.⁴⁵

Mali broj nastavnica i profesorica bio je uključen u rad gimnazije, poput malog broja učenica, najčešće na funkciju pomoćne nastavnice, pripravnice (suplenta). U izvještajima se prvi put pominje kod društvene grupe predmeta u školskoj 1926/7. godini. Marija Nikiforova (1933). suplent, profesor istorije i francuski jezik (1935. premještena u Realnu gimnaziju u Baru);

Ivanka Piletić (1926/7), istorija i geografija;

Stamenka Nikitović (1928/29), suplent geografija;

Dobriła Radosavljević, (1930-32), suplent geografije i istorije (premještena u Arandjelovac);

Ružica Mihailović Mesar (1934/35), suplent, geografija i geologija;

Branka Martinović (1932/33), suplent geografija i njemački jezik (premještena u Glinu).

U jezičkoj grupi predmeta predavale su u gimnaziji:

Aleksandra Rozenšild (Panlin) (1920/21.), suplent francuski jezik;

Danica Radojković, školska 1923/24, nastavnik srpskohrvatskog jezika;

Nadežda Balašćević, školska 1928/29, suplent francuskog i srpskohrvatskog jezika (premještena 1934. u Mostar);

dr Stefanija Purec-Haker (1929/30 i 1937/38), suplent njemačkog i francuskog jezika;

Anica Marković (Brozićević) (1936), suplent, profesor srpskohrvatski jezik i književnosti:

Dafinka Solević (1934/35), suplent francuski jezik i jugoslovenska književnost;

Jelena Radović (Dančetović) (1934/36), suplent francuski i njemački jezik;

Ljubica Ljubojević (1937/38), profesor njemačkog i srpskohrvatskog jezika, (premještena u Mostar);

Zora Aćimović školska 1937/38, suplent francuski i latinski jezik;

Magdalena Vitina, profesor njemački i srpskohrvatski jezik;

Sultanija Andrejević,školska 1939/41, nastavnica građanske škole- njemački jezik; Vjera

Ujčić, školska 1939/40, suplent srpskohrvatski jezik i istorija;

⁴⁴ Naredba ministarstva bogoštovanja i nastave od 17. februara 1910. godine.

⁴⁵ Izvještaj 1939/40, str. 10

Nada Pleterski, školska 1939/40, suplent francuski jezik i jugoslovenska književnost;
Milica Caračević, školska 1940, profesor francuskog jezika i higijene;
Tatjana Zis, školska 1940/41, profesor francuskog jezika.

U grupi prirodno-matematičkih predmeta predavale su u gimnaziji:

Marija Mitrović, 1929/30, privremeni učitelj prirodopis i geografija;
Jovanka Radenović, školska 1933-1940, nastavnik matematike i crtanja;
Jelena Smerečinskaja, školska 1938-1940, suplent prirodopis, hemija i higijena.

Vještine su predavale:

Sofija Berđajeva, školska 1930/31, profesor crtanja i pisanja;
Marija Kontić, školska 1925/26, učitelj gimnastike;
Marija Mozeti, školska 1927/28, učitelj gimnastike;
Olga Zgorelac školska 1929/31, honorarno je predavala ženski ručni rad;

(V. Vuleković Boljević, 1973:55-

59).

Rada škole je obustavljen tokom I svjetskog rata nastava nije izvođenja, nego se nastavlja nakon rata (1917/18). Klasična gimnazija od 1880. ostala je do 1924/25. kada je pretvorena u Realnu gimnazija. Gimnazije u Kotoru, Dubrovniku i Zadru najstarije su gimnazije na području Jugoslavije. Od 1965. godine nosi ime Stefan Mitrov Ljubiša.

U Prilogu 7.4. Tabele. tbl. br.15. na str. 322-323. predstavljeni su abecednim redosledom mjesta, godine i škole koje su radile u periodu od 1814-1918, a pohađalo ih oko 4000 djece, uglavnom muške. Škole su nastajale u različitim mjestima Boke koje je naseljavalo pravoslavno i katoličko stanovništvo. Četrdeset godina nakon otvaranja prvih osnovnih škola za dječake, otvaraju i osnovne škole za djevojčice što se vidi iz tabele.

Škole su bile pod upravom Nadzorništva u Zadru (u vreme kada je Boka Kotorska bila u sklopu Dalmatinske oblasti). Nadzorništvo je preko Komisije sprovodilo planove i programe rada, propisivala udžbenika, davala dozvole za rad škola, ukidalo i zatvaralo škole, donosilo uredbе i propise u školstvu. Administrativni naziv maternjeg jezika kojim su se služile školske vlasti u Zadru je: Illirico dalmato. Uz njega se u školama u Boki učio i la lingua illirico serviano coi caratteria cirilliana (Rade Kustudić,1964:8). Od 1803. godine u Morinju formirana je prva škola u kojoj se nastava odvijala na srpskom jeziku i pisala ćirilica (Š. Milinović, 1974:69). Škola je otpočela da radi u kući Pavla Tripova Matkovića i njegove žene Andrijane, rođene Vojvodić, da bi kasnije bila premještena u kuću Krila Matova Milinovića, istaknutoga „rodoljuba i dobrotvora morinjske škole“.

Austrijske vlasti su zabranjivale otvaranje narodnih škola, tako da su mještani bili prisiljeni da ih sami izdržavaju. Tako su se sami starali o učiteljima „za početak su učitelji bili mještani; većinom sveštenici, jer vlasti u Boki nisu dozvoljavale dovođenje učitelja sa strane, niti su školu zakonom priznavali.“ *Školska godina dijelila se na dva polugodišta, poslije kojeg je polagan završni ispit. Školu su pohađali muškarci, a ona im je služila da dalje upisuju pomorske učione*“ (Špiro, Milinović, 1974:95).

Godine 1869. ova škola je ušla u sistem državnih škola. Morinj i škola bili su mjesto aktivnog otpora Austriji. Kotarsko školsko vijeće (dopisom iz 5.12. 1903, 3032), morinjsku školu obavještava da je odlukom C.K pokrajinsko školsko vijeće, unapredilo od jednorazredne mješovite škole u dvorazrednu. Iz izvještaja da je škola dobila i drugo odjeljenje zabilježeno je da je pored redovnog učitelja, sa djecom radila učiteljica (Agata Rasnor, A. Tatić).

Antica Dabinović Madžar, bila je narodna učiteljica od 1911- 1921. godine. koja je radila u školi u Morinju. Radila je nakon završetka školovanja u 7 raznih mjesta, ukupno 23 godine, dok je 1922. godine dobila posao u Kotoru. Penzionisana je kao upraviteljica Ženske zanatske škole u Kotoru (1937) i bilo jako aktivna kroz Kolo srpskih sestara, društvo poznato po humanitarnom, kulturnom, prosvjetnom i privrednom razvoju Kotora. Umrla je 3 marta 1968. godine u Dobroti, upamćena kao učiteljica nekoliko generacija morinjske škole, koje je pripremila za nastavak obrazovanja u kotorskoj gimnaziji.

Školske 1914/15. škola je zatvorena zbog rata. Sačuvani dokument iz tog period govori o naporu žena i majki koje traže od Pokrajinskog vijeća da vrate učitelja iz borbi kako im djeca ne bi bila „zaopuštena i razvratna“. Od 1923. godine do oslobođenja u morinjskoj školi radila je **učiteljica Zorka Milinović**.

Javna Nautička škola u Kotoru otvorena je 24. septembra 1849, radila je po nastavnom planu, na početku izučavajući vjeronauk, matematiku, nautiku i geografiju, a nešto kasnije istoriju, fiziku, astronomiju i brodogradnju. Dugogodišnji rad pomorskih škola rezultirao je otvaranjem pomorske akademije i pomorsko-trgovačke akademije. Nekadašnja Viša pomorska škola nakon II svjetskog rata a današnji Fakultet za pomorstvo, nastavlja kontinuitet ovih škola.

3.6.1. Proces obrazovanja žena u Boki Kotorskoj

Početak otvaranja ženskih škola pratim preko arhivske građe, iz školskih izvještaja i tadašnje štampe, što dočarava prirodu borbe za početak obrazovanja žena u Boki Kotorskoj.

Većina podataka je rasuta, a dobar deo nije sačuvan, ipak, može se ustvrditi da su žene čekale dugo na pravo da se obrazuju. Izloženi podaci odnose se na vrijeme od pojave prvih dokumenata koja su sačuvana o postojanju ženskih učiona u pojedinim mjestima do vremena kada je došlo do organizacije mješovitih zajedničkih škola koje su pohađali pod istim uslovima muškarci i žene a što predstavlja period do sredine 20. vijeka.

Razvoj obrazovanja žena imao dvije faze:

I faza: do dolaska Austrije, kada su se žene obrazovale po samostanima, uz privatne učitelje u svojim kućama (onih koje su mogle da ga imaju jer pripadaju bogatom staležu);

II faza: za vrijeme austrijske uprave kada se otvaraju javne škole za žene i muškarce i to na primjerima ženske učione u Perastu, Privatne osnovne škole u Herceg Novom, Prve trgovačke ženske škole u Kotoru (srednja stručna škola), Privatne ženske građanske škole u Herceg Novom⁴⁶.

U Boki Kotorskoj se sporo odvijao proces emancipacije žena, a pisani izvori o početku obrazovanja su od 19. vijeka, kao jedan od najvažnijih elemenata procesa emancipacije. Djevojčice iz **bogatih** plemićkih porodica naobrazbu su dobijale uz pomoć privatnih učitelja u porodičnim domovima, ili preko manastirskih i samostanskih škola do privatnih nižih, srednjih, zanatskih strukovnih škola.

Privatne škole u Boki Kotorskoj su radile po državni zakonima iz 1867/1869. kojima je normirano sve što se tiče škola: osnivanja, izdržavanja, nadzora, staranja, svi odnosi koji nastaju u školu, između škole i crkve, i države i pokrajne, i opštine, plaćanja učiteljima, nabavki, školske discipline. Pojedine škole su finansirane, do austrijske uprave, privatno, a dijelom iz lokalne uprave.

Međutim, dolaskom Austrije, škole su proglašene državnim, finansirane su iz sredstava uprave i države po odobrenju austrijskog Cara, ali i donacijom od strane roditelja. Po proglašenim važećim zakonima, obrazovanje mladih je izjednačeno za žene i

⁴⁶ Ženske zanatske škole koje su otvarala pojedina ženska udruženja nastaju nakon I svjetskog rata i finansirale su ih žene koje su ih pohađale, udruženja koje ih je formiralo i donacija bogatih ljudi. Te škole predstavljene su u dijelu rada koji se odnosi na udruženja žena koja su formirana na području Boke Kotorske, kako bih u cjelini predstavila rad udruženja i doprinos obrazovanju i osposobljavanju za samostalan rad i ekonomsku nezavisnost žena.

muškarce, ali i za bogate i siromašne. Tako su eliminisani razlozi i opravdanja kojima su se protivnici obrazovanja žena rukovodili, a najčešće su uzimani kao argumenti nekorisnost obrazovanja za žene, nepodobnost žena za obrazovanje, siromaštvo, izostajanje sredstava i volje za otvaranje i finansiranje škola za žene, izbjegavanje značaja njihovog opismenjavanja. Žene i siromašni obuhvaćeni procesom opismenjavanja u jednorazrednim učionama po mjestima Boke. Rodna i klasna pripadnost sjedinili su one grupe stanovništva koje imaju (ili bolje rečenu nemaju) moć u društvu

Ženska učiona Perast (jednogodišnja škola) 1848-1915.

Istorija ženske učione u Perastu do sada nije napisana niti je bila predmet ozbiljnijih istraživanja iako pronađena dokumenta upućuju da je uz mušku učionu, zapravo preteča današnje škole. Austrijska vlast je Pravilnikom iz 1823. godine izdala propis za **pučke škole** na području Dalmacije po kojima moraju postojati **niže** pučke škole sa osnovama obrazovanja, za svu djecu svih staleža, pa se pretpostavlja da je tada donesena odluka o otvaranju ženske učione uz mušku u Perastu. Između 1835-1848, pojavljuju se rijetki podaci u dokumentima o nastajanju prve ženske učione i osnovnih škola za žensku djecu.

U Kotoru su se javile prve ženske učione i osnovne škole (1836/37), a 1901. godine počinje sa radom i prva privatna srednja škola za djevojke (prema Savu Nakićenoviću).

U Hercege Novom se oformila Ženska učiona pri samostanu sveti Antun 1848.

U Prčnju od 1856. radila ženska škola.

U Perastu u Arhivi škole (iz 1880), na osnovu uvida u dokumenta o korespondenciji između kotarskog Školskog vijeća i Mjesnog Vijeća (iz 1883. godine), Vijeće se obraća sada već ne ženskoj učioni već Ženskoj školi u Perastu, pa se može reći da je ona od jednorazredne **učione** u ovom periodu bila **škola** sa više razreda. Propisani standard za otvaranje osnovne škole bio je da se škola mora otvoriti tamo gdje ima manje od pedeset dječaka i djevojčica od 6 do 12 godina. U nižim pučkim školama nastavni jezik predavanih predmeta je bio "dalmatinskim" i srpski nešto kasnije. Vidjeti u Prilog 7.7. Škole, br. 1. 1a. i 1b. dokument Naredbe o primjeni novog zakona o školovanju ženske djece od maja 1883. godine.str 335-337.

U osnovnim i nižim školama u Boki su se uglavnom izučavali sledeći predmeti: osnove katoličke ili pravoslavne vjere, pisanje, čitanje, računstvo, pouka o stvarima,

upoznavanje mjera, utega, novca i osnovna pravila za uredno pismeno izražavanje misli. Za omladinu koja je mislila da se posveti daljem školovanju otvorene su više pučke škole sa više razreda jer su pučke učione obično bile jednorazedne poput muške i ženske učione u Perastu, sredinom 19. vijeka.⁴⁷ U višim pučkim školama s tri razreda, osim onih predmeta koji su se učili u nižim pučkim školama, predavali su se: osnove katoličke i pravoslavne vjere, čitala Biblija, krasopis, pravopis i gramatika, jezik. I više i niže škole bile su predviđene za mušku i za žensku djecu.

Nastavni jezik. Prema sačuvanim i pregledanim dokumentima u ženskoj i muškoj učioni u Perastu nastava se obavljala na narodnom jeziku što potvrđuje dokument Visokog c.kr (carsko kraljevsko) Pokrajinskog vijeća sa odlukom (od 23 septembra, 1885. god. br. 2904 "Iz tisak okružnica") u kojem stoji da će svaka učiteljica i učitelj da unese praćenje učenja „srbskohrvatskoga jezika i računice“. Sačuvana i pregledana korespondencija i administracija obavljala se na hrvatskom jeziku a škola je imala vjeronauku iz rimokatoličke i pravoslavne vjere. Na osnovu dokumenata može se reći da su školu do njenog stavljanju u mješovitu učionu pučke škole vodile učiteljice: Anka Brill Mihović; Anka Žeželić; Agneza Radmilović Čížek. Preimenovanjem ženske učione u pučku mješovitu školu učiteljica Anka Žeželić se pojavljuje i kao učiteljica te škole.

Zapošljavanje učiteljica je putem „natječaja na stalno pokriće mjesta učiteljice pri ovdašnjoj ženskoj učioni“. Uzimane su u obzir sve poslate prijave koje su morale da sadrže dokumenta sa „svjedodžbom učiteljskog osposobljavanja, i ispitom zrelosti“, priložiti je trebalo i dokument koji može da uputi da navedena učiteljica ima i neke specifične obuke i položene ispite ali i dokumenta koja obavještavaju o promijeni bračnog statusa.

Posebna propisana pravila važila su za učiteljice koje izaberu da uđu u brak sa učiteljima ili nadučiteljima kojim im se oduzima pravo na dalji rad i primanja. Potvrdu nalazimo u dokumentu (zavedenom pod br. 2047, od 14. avgusta 1906.godine) upućenom svim Pučkim škola, a sadrži sledeće:

“Budući da obično muž odgovara na potrebe u obitelji, ne nalazi se dovoljno opravdano, da pitanje pripomoćne učiteljice, koje su udate za učitelje ili nadučitelje, pa se stoga ubuduće takove molitbenice ne bi mogle uzimati u obzir, nego samo kad bi njima bile u prilog vanredne okolnosti dostojne uvažavanja“,

⁴⁷ Arhivska građa pučke (muške i ženske učione u Perastu) Muzeja grada Perasta.

Ovaj sačuvani dokument pokazuje da su se dugo pridržavali takve odluke. Na osnovu Popisa djece koja su dužna pohađati učionu žensku u Perastu (a u skladu sa članom 18. Pokrajinskog zakona od 14 rujna 1881, školske 1889/90), pohađalo je 29 učenica. Vidjeti u Prilogu 7.7 Škole, dokument Spisak učenica Ženske učione u Perastu iz 1889/90. br. 2-2a. str.338-339).

Naredne godine učenica je bilo manje. Razlozi mogu biti loš uspjeh na kraju prethodne godine ali i izostanak ženske djece iz škole zbog siromaštva i rane udaje. Veliki broj dokumenata potvrđuje da su porodice pozivane da objasne zašto njihove djevojčice ne dolaze u školu, kao i različite propisane kazne kojima su bili kažnjavani roditelji koji se nisu odazvali upisu. Vidjeti u Prilog Škole 7.7. br. 3. dokument Spisak učenica Ženske učione iz 1891/92. str. 340-341.

Ipak je te iste godine, Upraviteljstvu mješovite pučke škole u Perastu, upućena odluka Pokrajinskog školskog vijeća, br. 1058, kojim se potvrđuje da zbog malog broja djece pretvori učione u „**mješovito nerazdijeljeno odjeljenje**“ (u potpisu Mjesno školsko vijeće⁴⁸, Perast 9 jula 1898, predsjednik Antun Milošević). Na postojeću odluku reagovali su u Mjesnom vijeću na inicijativu roditelja čija su ženska djeca pohađala školu, da je takva odluka neprihvatljiva i da škola mora ostati podjeljena prema polu, i do stvaranja mješanih razreda tada nije došlo.

Što se plana i programa tiče, do 1885. godine djevojčice su u ženskoj učionici učile: čudoređe, vjeronauk, naukovni jezik, računstvo i ručne radove, o čemu svjedoči i Svjedodžba o pohađanju učione, a od 1889/90. kao rezultat Učiteljske skupštine (od 14 septembra 1889/90), u nastavu se uvodi tjelovježbe kao propisane šetnje, radi fizičkog i duševnog mira kao i „crtanje s poukom o mjerstvenim oblicima, poučavati ovaj važan predmet ukoliko okolnosti dopuštaju /ujedno s poukom u računanju/“.

Predmeti. Uvidom u dokument koji se zove *Zaglavci*, u tački I dnevnog reda prihvaćeni od V. zemaljske skupštine koja je vijećala u Kotoru, 1894. godine može se uočiti da se popis predmeta za učenje proširuje i da su učenici i učenice od te godine učili sledeće predmeta :

⁴⁸ Članovi Mjesnog vijeća škole za godinu 1886: Marko Tomičić, Opat, župnik, Dekan Nadzornik; Jovo Kostić, Paroh grčko istočni; Marko Balaban zamjenik; Anka Žeželić, učiteljica Anton Rossi, učitelj. Tijelo se bavilo aktuelnim pitanjima ženske učione.

1. *jezik*: „da bude pod II hrvatski ili srpski nastavni jezik svrha: vješto čitanje rukopisa i tjeskopisa latinicom i ćirilicom; razumijevanje onoga što se govori i čita, što tačnije i pravilnije izražavanje misli i govora i pisma;

2. U svrsi *zemljopisa* IV stvarni nauci neka budu: poznavanje pokrajne te Austro Ugarske Monarkije u onome što je lakše i potrebitije. U tački VII definisani su predmet nauke: 1. Nastavni jezik; 2. Pouka moralno-religioznih i građanskih dužnosti na temelju osobitih štiva;

3. *Povjest*: kratke slike iz općenite kulturne povijesti, osobitim obzirom na ono što je bliže po vremenu i doticaju;

4. *Zemljopis*: kratke slike za gospodarsko obrtiničkog pogleda osobitim obzirom na Austro-ugarsku Monarhiju i na „susjedne krajeve“;

5. Poglavitije iz nauka prirodnopisa i prirodosavlja a u odnošaju sa hranidbom, sa naukom čovječijeg tijela i sa čuvanjem zdravlja;

6. *Računica*: Zadaci crpljeni iz praktičnog života. Ovaj program predviđao se sprovesti i za odrasle u popodnevnim i večernjim časovima na dobrovoljnoj osnovi. U istoj tački pod brojem 9. uređuje se naredbom sledeće: „Ženske se ne smiju nikad poučavati u večer, ni sa muškima skupa”. Prilog 7.7 Škole, dokument Zaglavci br.4. str.342.

Odsustvovanja sa nastave - najčešći problem, uz didaktičko-prosvjetne korekcije u sadržaju nastave i predmeta s obzirom da je bilo objektivnih i subjektivnih razloga za takva izostajanja. Najčešći razlog izostanka siromašne ženske djece bio je briga za starije i mlađe članove porodice koje nije imao ko da čuva, zbog lošeg ekonomskog stanja porodica pa su roditelji ili radili ili je neko od njih preminuo. Subjektivni razlozi koji su znatno uticali na rad škole, ali i na razvoj svijesti o značaju obrazovanja za žene, jesu nemotivisanost roditelja da obrazuje žensku djecu određenjem da im nije neophodna i rane udaje. Za neopravdan izostanak učenica ili za nepohađanje nastave ženske djece bile su određivane kazne od 50-60 novčanica.

Što se tiče sastava odjeljenja pream polu učenika, godine 1892. još uvijek se insistira na odvojenim učionama i ne miješanju muške i ženske djece u razredima, a pozivali su se na broj djece i na dotadašnju praksu.

Pravila **ocjenjivanja** određivalo je Ministarstvo bogoštovanja i nastave. Tako je Ministarstvo odlukom za pučke i građanske učione iz novembra 1884 18:18/80 naredilo da se preinače bilješke koje su ustanovljene po školskom nastavnom pravilniku, a koji se

odnosi na procjenjivanje učenika i učenica pučkih i građanski učiona upotrebljavajući sledeće bilješke:

- za čudoredna ponašanja: sasvim primjerena, primjerena, manje primjerena i neprimjerena.

- za napredak u nauki: veoma dobro, dobro, dostatno, nedostatno

-za marljivost: postojana, dovoljna, nepostojana.“

Naredba sadrži naznaku da se bilješke moraju voditi uredno. Da se radi o vrlo organizovanoj aktivnosti koje je sprovodilo Pokrajinsko Vijeće govori i postojanje instrukcija o vođenju obrazaca o stanju zdravlja učenika/ca, prostorija za rad i uslova u kojima učenici uče, i o prihodima učitelja i promjenama- svake godine je obrazac popunjavana a stizale su instrukcije ukoliko su se tražile dodatno informacije.

Svake godine vodila se **evidencija** o poklonjenim i razdijeljenim knjigama za siromašnu djecu. 1887. godine 29 djevojčica bilo je upisano u žensku učionu. Pravilnikom rada škole bilo je regulisano pitanje štednje učenika. Učiteljica je vodila štednju učenica a propisano je i da će u dnevniku pored imena stajati posebno obilježje kako bi bilo uočljivo i jasno.

Dokumentacija sadrži i jedan zanimljiv dokument ⁴⁹ koje je uputilo c.k. Kotarsko vijeće, u kojoj stoji Odluka Ministarstvo koje je propisalo da se stalnim nadučiteljicama pučkih i građanskih škola u službenom saobraćaju daje naslov „gospođa“ i onda ako su neudate. Rad ženske učione i ženske škole po polnoj segregaciji trajao je do 1901. godine, kada u dokumentaciji bilježi da se radi o Pučkoj školi u Perastu.

Prema obrascu A „Uput“ , koji se popunjavao svake godine, a svrha je bila da se utvrdi stanje javnih pučkih škola u godini 1910, potvrđuje se da je škola imala svoju zgradu sa dvije učionice, knjižnicu za učitelje, da je italijanski kao nastavni jezik. Broj djece koja su pohađala te godine školu bio je: 24 dječaka i 18 djevojčica. Ponavljača je bilo 8 dječaka i 6 djevojčica. Bila je jedna učiteljica u ženskoj učioni i dva učitelja u muškoj. Bilo je slobodno jedno radno mjesto. Djevojčice su od tada ručne radnje i brigu o starim ljudima, vođenje pučke kuhinje tokom I svjetskog rata učile u samostanu sveti Ante pored kojeg je bila škola.

Škola je po ovoj evidenciji 1918. godine imala 29 učenika i 24 učenice, sa jednom učiteljicom i dva učitelja. Nakon I svjetskog rata škola je radila kao mješovita osnovna

⁴⁹ Dokument upravama pučkih škola u Kotoru, br.1779 od 14.maja 1914. godine.

škola za dječake i djevojčice. Postoji i danas kao jedna od jedinica osnovne škole Veljko Drobnjaković, Risan.

Privatna osnovna škola za žensku omladinu: Herceg Novi 1909-1935

Početak 20. vijeka **privatnu osnovnu školu** u Herceg Novom formalno je osnovao red Sestara sv. Križa iz Đakova 1901. godine na inicijativu kotorskog biskupa Franja Učelinija (1847- 1937), kojeg je jako brinulo „**patriotsko vaspitavanje ženske omladine**“ od osnovne škole kao „budućeg stuba porodice“. Iz ove proizašla je kasnije Građanska ženska škola koja je otvorena 1921/22. Škola je bila smještena u samostanu Svetoga Antuna. Prema hronologiji škole koja je ubilježena u njenom Ljetopisu, Zavod Sestara sv. Križa iz Đakova odredio je četiri sestre „za uzgoj ženske mladeži“, (Justinu Bokuš, Korneliju Kukelj, Petronilu Erić i Vicenciju Kreil).

Franjo Učelini je sestre smjestio u zgradi Kapucina (ogranak samostana) kod sv. Antuna, gdje su otvorene škola i zabavište. Program rada bio je kao i u drugim osnovnim školama, ali je uključio i učenje vjeronauke. U prvi razred školske 1903/4, upisano je 16 djevojčica, a u zabavište 12. Broj djevojčica popeo se 1909/10 na 28 u školi, od kojih je bilo 14 pravoslavne vjeroispovjesti. Škola je primala djevojčice katoličke i pravoslavne konfesije s obzirom da je Učelini, baštiniio jugoslovenske ideje svog učitelja Štrosmajera, i da je zajedništvo i tolerancija među različitim vjeroispovjestima, proizilazila iz tog koncepta, bila značajan aspekt suživota u ovim krajevima.

Školu su nadgledali Franjo Učelini i Andrija Lazarević iz Kotora. Ova škola imala je privatni karakter, sve do prvih godina nakon I svjetskog rata. Od 1913/14 godine škola dobija odluku nadležnih vlasti (Školskog vijeća u Kotoru i Ministarstva bogoštovanja i nastave u Beču) o pravu javnosti, čime je izjednačena sa ostalim osnovnim školama. Po popisu predmeta nije se razlikovala od ostalih osnovnih škola u kojima su se učili pisanje i čitanje vjeronauka, prirodopis, računanje i sl. Škola je radila i za vrijeme I svjetskog rata kada je uvedena gimnastika kao aktivnost koja je uvježbavala djevojčice u dužnostima u toku rata. U školskoj 1920/21. porastao je broj djevojčica na 126, tako da su školske vlasti u Kotoru odlučile da status škole bude promjenjen u dvorazredna. Broj od 70-80 učenica je varirao godinama. Od 1935. godine škola je počela da prima i dječake, čime je pretvorena u mješovitu školu.

Privatne srednje škole za žene u Boki Kotorskoj

Tek početkom 20. vijeka otvaraju se privatne srednje škole za žene koje su imale za cilj obrazovanje, radno osposobljavanje i školovanje za **praktična zanimanja** s obzirom da je trgovina bila jedna od bazičnih ekonomskih grana Boke, a i loše ekonomske prilike diktirale su društvenu situaciju da su i žene morale da rade da bi se porodica izdržavala. Prema pregledanim izvještajima ovih škola pojavljuju se i prve učiteljice i predavačice.

Plan i program uključio je grupu osnovnih predmeta koji su bili zajednički svim srednjim školama i posebnu grupu predmeta koji su planirani za obrazovanje žena i to: ručni rad i stručne predmete.

Učiteljice koje su radile u školama sem nastavnih osnova predavale su ručne radnje i umjetnost. Ubrzo će se planovi rada u nastavi proširiti što se da uočiti iz pojave privremenih učiteljica koje će u stručnim školama predavati strane jezike. Kao i druge srednje škole i ove škole su imale godišnje izvještaje koji su sadržali važne tekstove za nastavnike, planove i programe rada za tu školsku godinu, opis predmeta, didaktičko-metodološki dio, listu učitelja i broj sati koji su predviđeni, kao i aktuelne novine i promjene. Izvještaj je imao i statističke podatke o broju upisanih i završenih učenica, kao ostvareni uspjeh. U Prilogu 7.7. Škole dokument List za vođenje statistike o učenicama u toku školske godine. br 5. str. 343.

Prva trgovačka srednja ženska dvorazredna škola Kotor 1901 - 1914

Dana 10. oktobra 1901. godine, konstituisan je privremeni Kuratorij (vidi Prilog 6.7 Škole br.6 str.339) kojeg su činili: Aleksandar Mikulič, gimnazijski profesor i kateheta, Lazar Millina, veleposjednik, Pavle Radimiri, nautički profesor, dr Jovo Stefanović, javni bilježnik, dr Artur Verona, opštinski ljekar s ciljem da u Kotoru „ustroji privatnu djevojačku školu iznad pučke škole“ (Prvi izvještaj Privatne djevojačke trgovačke škole u Kotoru, 1908-1909: 4).

Razlozi kojima su se članovi tijela rukovodili da bi argumentovali otvaranje ove škole, uprkos opštem mišljenju da se muškarci i žene pripremaju za različite zadatke: žene za „časnu zadaću majke“ i one koja prenosi te zadatke na svoje kćerke, dok se muškarci pripremaju za dužnosti kojima će obezbjediti porodicu i dužnosti u kojima će upotrebiti ono čime raspolažu, a to su “duševne sposobnosti uređenja javne politike općine i države, a junačka desnica mačem u ruci brani red i poredak, plod njegovih

razmišljanja i pokušaja razni su izumi u svim područjima“, bile su uočena potreba da se posveti pažnja daljem odgoju i razvoj obrazovanja ženske omladine, i zahtjevi realnosti da često žene moraju da izdržavaju svoje roditelje ili nejaku braću s obzirom na istorijske, ekonomske i druge prilike koje su vladale u Boki Kotorskoj.

Kuratorij⁵⁰ je formiran kako bi kod nadležnih školskih vlasti, obezbijedio dozvola za osnivanje, uredio pravilnik na osnovu kojeg će škola raditi, obezbijedio nastavni kadar i sredstva za nje rad. Troškove škole u prvoj godini rada, obezbijeđeni su **iz školarine koju su plaćale učenice u iznosu od 10 kruna mjesečno**. Tako mali fond uticao je na broj sati i časova koje su učenice pohađale. Nedjeljni fond časova bio je 12 sati a učile su: srpski ili hrvatski, talijanski i njemački jezik, zemljopis, povjest, računicu, ručne radnje i crtanje. Jedan razred od 14 učenica, pohađao je popodnevenu nastavu, u zgradi Carske.Kraljevske. nautičke škole jer nije bilo sredstava da se plaća posebna zgrada.

Opštinsko vijeće grada ubrzo je 1901. godine opredijelilo 30 kruna mjesečne pomoći, do trenutka kada škola dobije državnu pomoć ili postane državna ženska škola, što je bilo planirano. Borbu za opstanak škole i njeno uključivanje u sistem obrazovanja, kuratorij je nastavio kod Ministarstva bogoštovlja i nastave u Beču, na način da je tražio preinačavanje sadržaja škole jer ženske srednje škole nisu bile na listi finansiranja Ministarstva. Njihovo otvaranje i rad planirano je da finansira opštinsko i pokrajinsko vijeće Kotora. Tako je zbog vjerovatnijeg pozitivnog ishoda ubjedljivim argumentima dobrim rezultata i zahtjevom jedne od jačih grana razvoja Boke Kotorske i grada Kotora, trgovine, obezbijeđena svrhovitost, škola preimenovana u trgovačku žensku školu. Kuratorij je uzeo u obzir oba razloga i uvrstio u nastavni plan i program trgovačku aritmetiku i trgovačko dopisivanje i vođenje knjiga čime je škola postala stručna srednja trgovačka škola za žene. Druge godine rada, oformljena su dva razreda sa 29 učenica.

⁵⁰ Privremeni kuratorij će ubrzo biti preimenovan u stalnu upravu, uz sva odobrenja kotarskog i pokrajinskog vijeća. A od 1904/5. je uveden francuski, kao još jedan strani jezik. Stalni kuratorij činili su: predsjednik Vladimir. PL. Budisavljević. Prijedorski; članovi Juraj Carić, upravitelj nautičke škole u Kotoru, zastupnik nastavne uprave; Josip Radoničić, pomorski kapetan, zastupnik trgovačke i obrtničke komore za Dubrovnik i Kotor; Antun Rossi, ravnajući pučki učitelj i općinski vijećnik, zastupnik općine Kotor; Tripo Simović, upravitelj Carske.Kraljevske.već realke u Spljetu (Unastavlja C.Kr.), zastupnik nastavne uprave; Adam Verona, općinski vijećnik zastupnik zemaljskog odbora kraljevine Dalmacije; Đuro Vukotić, zastupnik nastavne uprave i zamjenik predsjednika.

Već 1903/4, školske godine škola je imala veći broj predmeta a organizaciono se sastojala iz: pripremnog tečaja i dva razreda. Na predlog carskog nadzornika Eugena Gelchica, da se izradi detaljna nastavna osnova, škola je preimenovana u stalnu, a odlukom od 24. juna 1903. godine br. 3375, traženo je od Zemaljskog odbora u Zadru i Trgovačke obrtničke komore u Dubrovniku za stalni doprinos ovoj školi. Škola je radila po uzoru na škole u Austriji sa sličnim programom rada. U prvoj godini rada od osnivanja imala je jedan razred. Međutim u toku borbe za opstanak i razvoj ove škole lokalna uprava i tadašnje Ministarstvo za bogoštovanje i prosvjetu u kraljevini, dobri su osnivanje pripremnog razreda i izvođenje nastave u dvorazrednom sistemu. U Prilogu 7.7. Dokument pod br. 6 Kurtorij iz kojeg se vidi ko su bili članovi tijela ove škole.str. 344.

Broj **upisanih djevojaka** se godinama povećavao što se može uočiti iz temeljno vođene dokumentacije pa je u prvom izvještaju taj broj 29, dok je u izvještaju škole za 1912/13 taj broj 50. Školu su pohađale djevojke iz Kotora, Dubrovnika, Kranjska, Crne Gore, Amerike (prema dokumentima koji su bili neophodni za upis djevojaka).

Dokument IV Izvještaja Dvorazredne djevojačke trgovačke škole za školsku 1911- 1912.⁵¹ sadrži popis nastavnog tima iz kojeg se vidi da se među 16. nastavnika

⁵¹ 1. Gross Villim, profesor c.k. nautičke škole, predavao pripremnom razredu hrvatski ili srpski jezik tri sata u nedjelji; 2. Grbavčić Henrik, profesor c.k.vel gimnazije, predavao italijanski jezik u prvom razredu a u drugom hrvatski ili srpski šest sata u nedjelji; 3.Antunović Josip, profesor c.k nautičke škole, predavao aritmetiku pripremnom razredu, prvom trgovačko računanje 5 sati u nedjelji;4. Čičin Josip, profesor c.kr.vel gimnazije predavao je opšti zemljopis u pripremnom razredu a u prvom i drugom trgovački zemljopis, šest sati nedjeljno;5. Danilo Zorka, osposobljena učiteljica za francuski jezik i ručne radnje, talijanski i njemački i francuski u pripremnom razredu, njemački i francuski u prvom i francuski jezik u drugom, ukupno 12 sati na nedjelju; 6. Lanca Ana, učiteljica pučke škole u Dobroti, predavala je kaligrafiju i ženske ručne radnje u svim razredima, ukupno 6 sati na nedjelju; 7. Malić Jospi, profesor c.k. nautičke škole, predavao prirodopis u prvom i fiziku u drugom razredu, ukupno 4 sata na nedjelju; 8. Matković Ivan, kanonik profesor predavao katolički vjeronauk u sva tri razreda; 9. Meichnser pl. Meichnesau Eugen, c.k predavao je nauk o trgovini u prvom i drugom razredu, ukupno 3 sata nedjeljno; 10. Midžor Stefan, predavao je hrvatski ili srpski jezik u prvom razredu, ukupno šest sati na nedjelju; 11. Mijatović Dušan, predavao je knjigovodstvo i trgovačko dopisivanje u prvom i drugom razredu, ukupno 5 sati nedjeljno;12. Mikulić Aleksandar, profesor c.k.vel gimnazije, predavao grčko-istočni vjeronauk u sva tri razreda, ukupno tri sata na nedjelju; 13. Nettovich pl. Leopold, profesor c.k.vel gimnazije predavao prirodopis u pripremnom a trgovačko računanje u drugom ukupno 5 sati na nedjelju; 14.Peranović Martin, činovnik kod prve bokeške glinene industrije, predavao je pisanje na stroju u prvom i drugom razredu ukupno dva sata na nedjelju;15. Peručić Rajmund, profesor c.k nautičke škole predavao je njemački i talijanski jezik u

nalaze dvije žene: Ana Lanca, učiteljica pučke škole u Dobroti, predavala je kaligrafiju i ženske ručne radnje u svim razredima, ukupno 6 sati nedjeljno, na osnovu čega se može zaključiti koji je predmet u pitanju i koliko vremena provodile sa djevojkama, tj. učenicama. Uz nju **Danilo Zorka**, osposobljena učiteljica za francuski jezik i ručne radnje, talijanski i njemački i francuski u pripremnom razredu, njemački i francuski u prvom i francuski jezik u drugom, ukupno 12 sati na nedjelju. Pregledom ostalih izvještaja o radu ove škole utvrdila sam da se na listi nastavnog osoblja povremeno nalazila Vrbica Marija koja je predavala francuski i njemački jezik u prvom i drugom razredu, sa 9 sati nedjeljno.

Plan i program rada škole obuhvatio je sadržaje opštih predmeta, jezika i stručnih predmeta važnih za trgovinu, kao i ručni rad. Tako su učenice učile iz predmeta prirodne znanosti „opća svojstva tjelesnosti, zakon ustrajnosti, zemaljska teža, zrakoplov, brzina zvuka, upliv topline na dimenzije tijela i agregatna stanja.“...Učenje jezika predviđalo je sledeće: „kratko ponavljanje iz prošle godine, jaki glagoli, najvažnije iz nauke o rečenici, učenje prozaičnih i pjesničkih komada naizust, pravopisne vježbe, vježbe u konverzaciji na temelju štiva, dvije školske zadaće na mjesec. A iz ručnih radnji „pletenje, potpletanje, krojenje i šivenje i vezenje“. U Prilogu 7.7. dokument Nastavna osnova prve trgovačke dvorazredne ženske škole u Kotoru. br.7-7a.str.345.

Od ukupno 16 predavača bilo je samo tri predavačice na osnovu čega se može zaključiti koliko je tada bilo malo obrazovanih žena iz struke nastavnica, područje obrazovanja suvereno je pripadalo muškarcima kao plaćeno zanimanje, ali i da su jezici, ručni rad i zemljopis uglavnom bile discipline u kojima su se pojavljivale žene.

Zaključujem da je škola osposobljavala djevojke za rad s obzirom na stručne predmete i jezik koje su učenice izučavale. Predmeti ručni rad, krojenje i šivenje ovima školama daju formu stručnih škola, a u skladu je sa patrijarhalnim obrascem ženske uloge, osposobljavanje za dobru domaćicu, suprugu i majku.

Ova škola radila je do pred sam početak I svjetskog rata. Nakon rata nije ponovo otvarana.

drugom razredu, ukupno šest sati na nedjelju;¹⁶ Šprem Stjepan, namjenski učitelj c.k vel gimnazije privremeno je učio hrvatski ili srpski jezik u pripremnom razredu, šest sati nedjeljno.

Privatna građanska škola u Herceg Novom

U Herceg Novom privatna ženska građanska škola (1921-1941), nastala uz Privatnu osnovnu školu – Učelini Pri Zavodu sestara sv. Križa. Ova škola je imala (kao i gimnazija u Srbini) niže srednješkolsko obrazovanje ženske omladina, bez obzira što je bila institucija katoličke crkve. Primala je djevojke svih vjeroispovjesti: rimokatoličke, pravoslavne i muslimanske, one u se školovale pod istim uslovima, jedino se vjersko obrazovanje sprovodilo odvojeno. Škola je svoje programe zasnivala na progresivnim idejama Štrosmajera koji je bio učitelj Franju Učeliniju, bila je internatskog tipa tako da je bila otvorena za smještaj djevojaka iz drugih mjesta Boke. Emancipatorski i prosvjetni dio njegovog rada u Boki Kotorskoj trpi nezasluženo sudbinu ženske nevidljivosti. Potpuno odsustvo interesovanja za poziciju i položaj žena, značajno je odredilo i njegovu vidljivost, uprkos obimnom doprinosu koji je ostavio iza sebe.

Već u trećoj deceniji 20. vijeka (1931- 1938) većina djevojaka su bile pravoslavne vjeroispovjeti. Uz osnovne predmete, i vjersko obrazovanje škola je davala i časove stranih jezika (njemački, italijanski i francuski) ručni rad, muzika. Na školu su se odnosili svi propisi, naredbe i raspisi kao i na druge škole. Na početku svake godine utvrđivan je plan i program. Spisak predmeti koji su se predavali ssdrži: nastavni jezik, zemljopis, povjest, vjeroispovjesti, fizika, matematika, prirodopis, krasnopolis, kućanstvo, talijanski, njemački, francuski jezik, hemija, gimnastika, pjevanje, glasoviranje (neobavezno), ručni rad i odgoj.

Na predlog pokrajinske Vlade u Splitu, ovoj školi je 1922. godine odlukom Ministarstva prosvjete, dato pravo na javnost, tako da je stekla javno-pravni karakter. Odlukom kotarskog vijeće u Kotoru 1923. godine, svjedočanstvo ove škole izjednačeno je sa svjedočanstvom bilo koje srednje škole, s tim što se upis u višu trgovačku školu morao obaviti preko prijemnog ispita.

Završni ispit (iz predmeta: matematike, srpskohrvatskog i francuskog jezika, istorije i geografije) uveden je 1927. godine. Te prve godine završni ispit položilo je 23 učenice. (Arhiv Herceg Novog prema zvaničnim knjigama, upisnicama, dnevnicima katalozima). Svi državni, vojni, vjerski i drugi praznici slavljani su sa svim školama i sa Kolom Srpskih sestara sa kojim je postojala prisna humanitarna saradnja. Organizovane su razne priredbe i zabave. Na kraju školske godine stariji razredi su odlazili na ekskurziju, po raznim mjestima zemlje sa značajnom prošlošću i sadašnjošću. Privatna ženska građanska škola, sa pravom javnosti odigrala je važnu ulogu u obrazovanju i vaspitanju

djevojaka Boke Kotorske. U Prilogu 7.7 .Škole. Slika iz privatne kolekcije Marije Crnić Pejović. br 8. str.346.

Zaključujem da je privatna ženska građanska škola, sa pravom javnosti, odigrala važnu ulogu u obrazovanju i vaspitanju učenica Boke Kotorske. Važnost ove obrazovne ustanove za žensku omladinu najbolje je predstavila u knjizi *Sjećanje žena o socijalizmu-u traganju za identitetom*, jedna od žena čija je životna priča objavljena u ovoj knjizi svedoči o zadovoljstvu i značaju učenja i rada, zatim o pregledu strukture osoblja i časova, kao sjećanje na sadržaja škole, što potvrđuju visoku ozbiljnost i dobru strukturu same škole i njenih osnivača:

„Škola i internat u Herceg Novom bio je na visokom nivou po organizaciji rada i života u njemu. Nalazio se blizu Hotela „Boke“ (koji je na žalost nakon zemljotresa 1979 srušen) i sadašnje crkve Svetoga Antuna. U njemu je bilo svega nas 36 djevojčica iz čitave Jugoslavije, plaćao se 750. dinara, mjesečno plus ostali troškovi školskog pribora i drugih potreba. Časne setre su ga držale od kojih su mnoge bile obrazovane u Francuskoj, Italiji, Austriji. U okviru internata osnovan je ogranak niže gimnazije, nazvan Građanska škola koja je radila po programima predviđenim za gimnaziju. Jedan dio predmeta predavale su časne sestre: francuski, likovno, muzičko, i biologija, a za ostake predmete su dolazili ostali profesori iz gimnazije. No što je karakterisalo tu školu i taj rad ja nikad ne mogu da zaboravim, a i ne želim. To iskustvo sam kasnije kroz svoj rad pokušala da implementiram u naš sistem, u onom dijelu rada u sekcijama i vanškolskom radu: slikanje, crtanje, razne tehnike primjenjene umjetnosti, lične vještine, sposobnost da ušiješ dugme, da okrpíš čarape i sl. Tu se razvijao jedan duh, način razmišljanja, sistem „uradi sam sve što možeš i nemoj ništa da baciš“. (LJ.V.P, 2004:26). Iskazano zadovoljstvo i značaja učenja i rada, pregled strukture osoblja i časova, kao i sadržaja koji se pominju u sjećanju polaznice škole potvrđuju visoku ozbiljnost i dobru strukturu same škole i njenih osnivača.

Škola je zatvorena dolakom Italijanskih okupacionih vlasti 1941. godine, i nije više oformljena nakon rata, pošto u Boki Kotorskoj nisu otvorene više škole za djevojke, obrazovanje je podrazumevalo ravnopravno mušku i žensku populaciju.

Obrazovanje žena obilježeno je nastojanjem za osnovno opismenjavanje i za sticanje minimalnog znanja u Boki i u regionu. Neki od razloga zašto su žene opstajale trpeći nesigurnost i podređeni položaj u porodici i u društvu su: mali broj školskih objekata van samostana i manastrira u kojima su se školovali muškaci, obrazovanje rijetkih pojedinki isključivo visokog sloja društva, negativan stav prema školovanju žena, ostavljanje na volju roditeljima odluku o školovanju ženske djece.

Upoređivanjem podataka za Boku Kotorsku i Vojvodinu uočava se da su se i na jednom i na drugom mjestu u 19. vijeku školovale samo bogate pojedinke kojima su bili obezbjeđeni učitelji. U Vojvodini su žene iz imućnih porodica školovane po ugledu na one iz Pešte i Beča, a Novi Sad je već tada imao prvu književnicu (Eustahiju Arsić), slikarku (Katarinu Ivanović), advokatkinju (Mariju Milutinović), feministkinju (Dragu Dajanović), prve političarke (sestre Ninković), naučnice (Milevu Marić Ajnštajn) i javno glasilo ženski časopis 1887. - „Ženski svet“ (Stojaković, 2001:17).

Ostaje da se podaci uporede sa onima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, delovima jugoslovenskog prostora u kojem se austrougarski model školovanja dovoljno dugo održao da je kao sistem uticao na elemente identiteta kao što su rod, klasa, nacija, vjera. Činjenica je da je od svih jugoslovenskih djelova, Vojvodina imala (i danas ima) vjersku, nacionalnu i etničku raznovrsnost veću u odnosu na druge djelove tog carstva u 19. vijeku i u prvoj deceniji 20. vijeka.

3.6.2. Zaključak

Razvoj obrazovanja je uvek politički uslovljeno, pa je to slučaj i sa obrazovanjem ženske djece i omladine u Boki Kotorskoj tokom dva poslednja vijeka. Nadalje obrazovanje je uvek u odnosu na druge komponente društva koje se moraju uzeti u obzir kada se istraživački fokusiramo na rodnu perspektivu, jer je rod uvek u interakciji sa nacijom, klasom, vjerom, jezikom.

Za potrebe ovoga rada sam odredila dvije istorijske faze obrazovanja žena. Prva faza je do dolaska Austrije a druga je za vrijeme austrijske uprave, kada se otvaraju javne škole za žene i muškarce: Ženske učione u Perastu, Privatne osnovne škole u Herceg Novom, Prve trgovačke ženske škole u Kotoru (srednja stručna škola), Privatne ženske građanske škole.

U prvoj fazi su škole u Boki Kotorskoj bile isključivo namijenjene muškoj deci i omladini pri nekim samostanima ako u obzir uzmemo period od srednjeg vijeka. U toj fazi razvoja obrazovanja rijetke su se pojedinke obrazovale i to isključivo one iz bogatih kuća; učile su u svojim kućama sa privatnim učiteljima (najčešće sveštenim licima).

U drugoj fazi razvoja obrazovanja, dolaskom francuske uprave, dozvoljeno je i obrazovanje za žene. Zbog kratkog vremena upravljanja francuske vlasti, ova pozitivna mjera nije bila uticajna u društvu koje je gotovo u cjelini i dalje vrlo negativno gledalo na obrazovanje ženske djece. Ali uspostavljanjem druge austrijske uprave i uvođenjem austrijskih zakona u ukupno društvo u Boki Kotorskoj, menja se i situacija za obrazovanje

ženske djece i omladine: Austrija je sve zatečene škole preimenovala u državne sa jedinstvenim sistemom nastave, sa pravom na javnost; otvorene su osnovne škole koje su primale i žensku i siromašnu djecu oba pola.

Rezultati pokazuju sledeće.

Ženska omladina je dugo čekala da dobije mogućnost obrazovanja pod istim uslovima sa muškom.

Od samog početka obrazovnih politika značajan upliv u tom procesu ima **klasa**: ženska djeca iz bogatih porodica su se mnogo ranije počela obrazovati od one koja to nisu.

To se obrazovanje podjednako odnosi na djecu obje **vjeroispovjesti**: katolička i pravoslavna kada su u pitanju ženska djeca i klasa siromašnih u odnosu na bogate;

Obrazovanje se razlikovalo u gradovima i u gradskom zaleđu (selima) gdje je živjelo većinsko pravoslavno stanovništvo i gdje je prije počela nastava na maternjem (srpskohrvatskom) jeziku (dok je u gradovima duže odoljevala nastava na stranom (italijanskom) jeziku.

Otuda je razlika u kvalitetu znanju djece oba pola u selu u odnosu na djecu u gradu, vjeru, ali značajnije se to odražavalo na žensku djecu, s obzirom da su ženska djeca držana podalje od pismenosti poput djece iz siromašnih slojeva.

U drugoj decenije 19. vijeku otvoreno je više **osnovnih škola** u Kotoru za dječake, i ženska dvorazredna osnovna škola, zatim niža realna gimnazija.

Za kotorsku Gimnaziju su dozvolu pohađanja imali isključivo muški omladinci gotovo pola vijeka njenog postojanja, tačnije od osnivanja 1865. pa do školske 1910/11, dok se ženska mladež tu školuje uz određena ograničenja: najprije kao privatne učenice (od školske 1873/74. bilo moguće da djevojke pohađaju gimnaziju, *samo kao privatne učenice*, s tim što su na kraju godine polagale razredni ispit, pa naredbom Ministarstva bogoštovanja i nastave (od 27 februara 1910. godine), ali je uslov imao još jedno ograničenje:

„ženske učenice mogu pohađati gimnaziju kao hospitantkinje u mjestu gdje nema ženskih liceja, više djevojačke škole ili ženske preparandije. Tako su ženska djeca dobila pravo da prisustvuju nastavi, ali u ograničenom postotku od samo 5%.“

Uočavamo u istom tom vremenskom periodu i proces postepenog ulaska žena u profesiju učiteljice: učiteljice se zapošljavaju najprije na funkciju pomoćne osobe, potom kao stalno zaposlene, ali prilikom predaje dokumenata za stalno zapošljavanje podnosile su dokaz o bračnom statusu, odnosno obavještenje o promijeni bračnog statusa, ukoliko

se udaju za učitelja. Za takve slučajeve je važio poseban propis. Učiteljicama koje izaberu da uđu u brak sa učiteljima ili nadučiteljima oduzimalo se pravo na dalji rad i primanja. Konstatuje se mali broj nastavnica i profesorica uključenih u rad gimnazije, poput malog broja učenica, najčešće na funkciju pomoćne nastavnice, pripravnice (suplenta).

Prikupljeni i analizirani podaci, budući da su prvi ove vrste o školovanju ženske djece u Boki Boktorskoj u dugom vremenskom periodu od dva vijeka, dobra su osnova za dalje detaljno istraživanje teme ženskog obrazovanja u Boki Kotorškoj u odnosu na treću fazu koja slijedi, a to je obrazovanje tokom razvoja tehnologija i uticaja na rod, klasu, vjeru, naciju i maternji jezik.

4. DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Osnovni cilj istraživanja je bio prikupljanje, selekcija i klasifikacija podataka na jednom mjestu o pojedinkama i institucijama obrazovanja za žene kao i o organizacijama koje su dale doprinos emancipaciji koja uključuje promjenu položaja i uloge žena, kontinuitet ženskog angažovanja, u periodu od (1815-2015). Ti podaci su upoređeni sa istraživanjima urađenim o ženama na području Vojvodine u istom periodu.

Rad je obezbjedio novo čitanje postojeće literature, arhivskih dokumenata, rasutih informacija u različitim izvorima, sa jasnom kritičkom perspektivom u kojoj se fokus stavlja na žene koje još nisu u inventaru naučnog razmatranja do danas. Radom su obuhvaćene aktivnosti udruženja kroz koje su djelovale žene na području Boke Kotorške u posmatranom vremenskom period, podaci o početku ženskog obrazovanja kao i biografije pojedinačnih žena. Podaci i dokumenta nisu ranije razmatrana sa rodnog aspekta do danas pa se očekuje da ovo bude dobra polazna osnova za dalje istraživanje.

Doprinos žena Boke Kotorške, u periodu 1815-2015, kao predmet mog interesovanja sam istražila na osnovu tri postavljene hipoteze:

1. U Boki Kotorškoj postoje bogati podaci o dostignućima žena, a koji nisu vidljivi dostupni javnosti za navedeni period 1815-2015.

Polazeći od pretpostavke da je društvena moć odlučujuća i da uglavnom ono što znamo o iskustvima žena je posredovano znanje koje ne daje informacije kojima se mogu preispitati mjesto i uloga žene u društvu istraživački rad sam bazirala na izabranoj metodologiji: metodu analize diskursa, intersekcionalnosti i metod životne priče kako bih problem nevidljivosti i ženskog postojanja i isključenja djelovanja žena u javnoj sferi iz naučnog diskursa mogla predstaviti akademskoj i naučnoj zajednici. Po prvi put

integrisani podaci predstavljeni su rezultatima: 1. pojedinačne biografije (ukupno 23); 2. biogrami (ukupno 23); 3. ženska udruženja (ukupno 6); 4. škole za žene (ukupno 5).

Podaci su obrađeni metodologijom kojom se služe rodne studije na osnovu kojih je dostupan rodni sadržaj i rodna analiza. Od ukupno formirane 23 pojedinačne biografije i biograma, podjeljenih hronološki u tri društveno-politika konteksta, trudila sam se da povežem pošlo proživljeno iskustvo žena sa sadašnjim, kombinovanjem ličnih i javnih podataka od kojih sam sačinila njihove biografije i biograme. U ukupnom broju biografija učestvuju žene Boke Kotorske sa savremenicama i sadašnjim iskustvom organizovanja žena u udruženja koja djeluju na planu emancipacije. Onda i danas kroz različite društveno istorijske kontekste žene su se pokušavale uključiti u proces emancipacije, što je zavisilo od dozvoljene društvene kontrole sistema i muškaraca.

Značajan zajednički podatak jeste da istraživane žene koje su stvarale istoriju žena u Boki nisu vidljive i prepoznate kao i žene u sadašnjem društveno političkom kontekstu, koje mjenjaju poziciju i ulogu žena. Jednako nevidljivim ostaje i njihov doprinos razvoju zajednice iz različitih oblasti djelovanja, profesija, ideoloških okvira koje predstavljaju svojim angažovanjem. Zajednička je činjenica da je traganje za podacima o njima često predstavljalo složen poduhvat koji je uključivao upoznavanje sa nepoznatim ljudima, dijeljenje informacija koje su i za njih u toku istraživanja poprimale značaj kojeg nisu uočavali do tog trenutka, kao i rad u arhivima i bibilotekama. Na jednak način izgledalo je i prikupljanje podataka i informacija o djelovanju žena kroz udruženja žena i analiza početaka ženskog obrazovanja.

U radu je po prvi put predstavljena građa o počecima ženskog školovanja u Boki Kotorskoj s kraja 19. i početka 20. vijeka. Istraživanje je učinilo dostupnim informacije da su počeci ženskog obrazovanja slični većini sredina u državama u okruženju, sa manjim kašnjenjem. Obrazovanje žena u 19. vijeku do dolaska austrijskih vlasti odvijalo u kućama sa privatnim učiteljima ukoliko se radilo o visokom staležu bokeškog društva. Krajem 19. vijeka počinju na pojedinim mjestima da rade Ženske učione u kojima djevojčice dobijaju osnovnu pismenost i obuku iz ručnih radnji. Srednje i stručno obrazovanje razvija se kasnije uz podršku ženskih ili strukovnih udruženja. Rezultati istraživanja su upoređeni sa rezultatima istraživanja na području Vojvodine u istom vremenskom period. Osnovna razlika koju sam uočila između te dvije sredine jeste ta da je u Vojvodini u istom vremenskom period postojala živa i razvijena aktivnost žena kroz djelovanje u brojnim udruživanjima žena, obrazovanje i profesionalnu afirmaciju, razvoj ženskih glasila i sl. dok je Boka Kotorske, značajno kasnila u svim istraživanim oblastima u

odnosu na Vojvodinu. Prema podacima koje je istražila i publikovala Gordana Stojaković od 2000 godine, u Vojvodini su i pored toga što je bilo društveno organizovanih nastojanja da se emancipacija žena uspori žene na kulturnom-prosvjetnom i aktivističkom planu pokrenuti procesi zahvatili cjelokupne slojeve društva. Krajem 19. vijeka obrazovane žene u Vojvodinu su kroz građanske i ženske krugove aktivno učestvovala u raspravi o emancipaciji žena a što taj proces podrazumijeva. Građansko zagovaranje emancipacije, uz feminističko, paralelno i u kontinuitetu biće nastavljeno i kroz 20-ti vijek. Građanska opcija zagovarale kulturnu emancipaciju dok će se feministička orijentacija zalagati sa suštinsku ravnopravnost muškaraca i žena (Stojaković, 2001:58). Nastaju raznovrsna po ideološkoj, strukovnoj, umjetničkoj, nacionalnoj različitosti, ženska udruženja. Uz političku, kulturnu i alternativnu aktivističku orijentaciju, otpočeće i naučna afirmacija rodnog aspekta emancipacije žena na području Vojvodine, u poslednjoj dekadi 20. vijeka okupljenih na početku u Centru za naučna istraživanja Novi Sad kojeg su formirale Svenka Savić i saradnice, da bi se kroz institucionalizaciju rodnih studija širila i u akademskoj zajednici na Univerzitetu u Novom Sadu.

Emancipacija žena u Boki Kotorskoj biće usporena, ali uprkos isključivanju, izopštenosti, i nevidljivosti, prepoznata u skromnim odgovorima pojedinih i udruženja, na patrijarhalno ustrojstvo zajednice i kontinuiranu smjenu stranih vlasti. Te aktivnosti pojedinih grupa neće se širiti na više nivoa do Drugog svjetskog rata. Dozvoljeno iskoračenje iz privatnosti doma, kroz rad u humanitarnim i karitativnim udruženjima i kroz pojedinačne činove žena bogatog sloja bokeškog društva zadržali su patrijarhalni obrazac. Međutim i takav odgovor žena na siromaštvo, političku i ekonomsku krizu nakon svjetskih ratova predstavlja značajan pomak u vidu doprinosa koje su ta udruženja dala kroz različite oblike afirmaciju kulture i osnovnog, stručnog, i na koncu srednjeg obrazovanja za žene Boke.

Godine socijalizma, omasovljene ženama kroz izneseni napor rata i revolucije, učiniće vidljivom i realnom emancipaciju žena u političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom planu. U pojedinačnim istraženim i formiranim biografijama prethodnica i savremenica uočljiva je linija kretanja ka afirmaciji promjene ženske uloge i dekonstrukcije patrijarhalnog kulturnog obrasca. Te biografije nose profesionalne, naučne, umjetničke, političke, istorijske i protofeminističke potencijale i obilježja. Iz snimljenih životnih priča savremenica uočavam kako je unutar procesa emancipaciji došlo do fragmentarnih formalnih pomaka dok su suštinski žene ostale u neravnopravnoj društvenoj poziciji što je pokazalo iskustvo devdesetih godina 20. vijeka. Rezultat

ukazuju da su za proces (usporenog) razvoja ukupnih društvenih odnosa a posebno položaja i uloge žena u savremenom crnogorskom društvu zaslužni sačuvani u procesima dugog trajanja bazične elemente patrijarhalnih obrazaca funkcionisanja kako u privatnoj tako i u javnoj sferi iako su u vremenu poslije drugog svjetskog rata žene dobile formalnu ravnopravnost.

Rezultati pored formiranih biografija i biograma značajnih žena iz prošlosti Boke Kotorske, skupa ličnih i javnih podataka o ženama, koje su emancipatorski djelovale, sadrže i rezultate analiza 6 izabranih komponenata identiteta iz audio materijala koji su transkribovani, redigovani i dokumentovani a potom autorizovani od strane intervjuisanih žena, uzetih iz životnih priča, kako bih učinila vidljivim napore žena koje danas iz različitih područja, obrazovanja, profesija i ubjeđenja djeluju na planu promjene pozicije i uloge žene u savremenom crnogorskom društvenom trenutku. Izbor komponenti odgovara sadržaju rada koji istražuje rodni identitet žena Boke Kotorske (djetinjstvo, brak i porodica, profesionalni identitet, rodno senzitivni jezik (ROJ), devedesete godine 20. vijeka, članstvo u udruženjima) kako bih integrisane podatke analizirala i predstavila sa rodnog aspekta. Značajni su sledeći zaključci za spremnost da se aktivistički djeluje u pravcu promjene:

1. **djetinjstvo**: neophodno je osjećanja sopstvene pouzdanosti, koje su intervjuisane žene pronalazile u fazi djetinjstva a koje se stvara u u primarnim odnosima porodične zajednice. Kod svih žena su razvojne krize potpomognute uobičajenim sugestijama od strane roditelja vezano za buduća zanimanja i došlo je do učvršćivanja riješenosti da istraju u izboru i odlukama. Djetinjstvo u njihovim životima predstavlja period u kojem su stekle vrijednosti i iskustvo solidarnosti, značaja javnog djelovanja, koji se danas koriste u svom radu i djelovanju.

2. **brak i porodica**: uobičajen antifeministički stav da žene koje se bave društveno angažovanim radom, zagovaraju feminizam ili se bave zagovaranjem ženskih ljudskih prava u javnosti, ne zasnivaju brak i porodicu, te imaju krajnje negativan stav prema tradicionalnim patrijarhalnim formama regulisanja partnerskih i seksualnih odnosa pokazao se kao neosnovan. Uporednom analizom istraživanja među muzičarkama i kompozitorkama i istraživanja žena koje djeluju u javnosti i zagovaraju ženska ljudska prava uočava se razlika. Ispitivanje koje je sprovedeno među muzičarkama i kompozitorkama pokazuje vezu između afirmacije u profesiji (umjetnice) i braka sa naglaskom na postojanje pozitivan odnos i doživljaja ličnog zadovoljstva podržavajućim odnosom partnera.

U istraživanju sa ženama koje se bave društveno angažovanim radom teško je govoriti o pozitivnom odnosu između angažovanja žena i braka kao patrijarhalne forme zajednice. Međutim, s obzirom da je većina žena zasnovala bračni odnos i da je on sem u slučajevima smrti bračnog partnera, okarakterisan kao pozitivan ali ne i presudan za angažman žena. Ono što se sa sigurnošću može reći kod ispitane grupe žena koje se bave društvenim angažovanim radom kroz udruženja jeste da je došlo do pomjeranja fokusa sa formalnog stanovišta u bračnoj zajednici na kvalitet bračnog odnosa ka partnerskim ravnopravnim odnosima. Sve žene u ovom istraživanju pozitivno su ocjenile brak kao posledicu zasnovane veze, ali se fokus sa forme izmjestile na partnerski odnos. Zalaganje za ravnopravnost žena i promjenu sveukupnog društvenog odnosa kao čin protiv braka nije potvrđen dok su žene fokusirane na kvalitet odnosa unutar braka i u stanju su da prekinu sa važećom praksom da se u braku treba trpjeti i suzbijati svoje aspiracije kao i da imaju snage zasnivati drugačiji oblik zajednica koje se baziraju na odgovornosti, nezavisnosti.

3. profesija: sve intervjuisane žene su profesionalni identitet povezale sa nezavisnom pozicijom aktivne ravnopravne osobe. Konstantno tragaju i danas za osvajanjem pozicija kako bi razvijale stuku koju su birale, uprkos potpuno nemogućim uslovima u kojima žive i rade.

4. devedesete: za sve intervjuirane žene iskustvo rata u Jugoslaviji je bilo značajno iskustvo i uticalo je na njihov pojedinačni razvoj ali je bilo gotovo presudno da se aktivno uključe u pitanja od značaja za društvo i zajednicu.

5. angažovanje u udruženjima: intervjuisane žene su rođene i odrasle, obrazovane u socijalizmu. Svoj društveni rad i angažovanje baziraju na vrijednostima kao što su zajedništvo, solidarnost, ravnopravnost, briga za druge koje se povezuju sa kontekstom nadnacionalnog i jugoslovenskog kulturnog prostora. U svom djelovanju ostaju po izboru, nakon kritički opserviranog iskustva u novoj realnosti formiranih država sa vrijednostima koje su i dalje značajne za njihovo djelovanje i koje ih motivišu da dokumentuju sjećanja uprkos zvaničnim politikama koje projektuju zaborav, kreiraju istoriju kako im odgovara i podstiču proces diskontinuiteta sa antifašističkim vrijednostima i prošlošću.

6. ROJ: sve intervjuisane žene govore po izboru jezike u službenoj upotrebi u Crnoj Gori a veći broj upotrebljava ROJ i *svjesna rodne diskriminacije žena na svim nivoima pa tako i u jeziku.*

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza rezultata prikupljenih podataka potvrdila je hipotezu da postoje fragmentarni podaci o ženama koji nisu saopšteni argumentacijom koja je rodno afirmativna. Zato se uglavnom ne moramo pitati šta ta sjećanja jesu, “nego šta sve mogu da budu” (Marijana Čanak, 2008:12) u idejnom, istraživačkom, naučnom, obrazovnom i društvenom smislu. Otuda su preporuke za budući rad:

1. sistematizovane empirijske podatke iskoristiti u nastavi u osnovnim i srednjim školama i na univerzitetima ne samo u Crnoj Gori nego i u regionu;

2. podstaći mlade istraživačice i istraživače na dalji naučno istraživački rad i na preispitvanje dosadašnje istoriografije koja je derogirala žene;

3) afirmisaće metodologiju naučnih istraživanja rodnih studija koja omogućiva vidljivim doprinos i zalaganje žena za učešće u zajednici;

4) potvrdiće važnost novih istraženih biografija žena do sada manje poznatih i produkciju publikacija;

5) proizvešće znanja i nova istraživanja.

Rad je dobar argument za podršku Inicijativi otvaranje Muzeja žena Crne Gore koju sprovodi Ministarstvo kulture Crne Gore uz podršku ženskih organizacija civilnog društva.

6. LITERATURA

1. **Antović, Ivana**, (2004), "Jedinstveni notni rukopis iz 1872 godine Jelisavete M. Popović jedne od prvih žena kompozitora na našim prostorima-povodom 165 godina postojanja i rada Srpskog pjevačkog društva „Jedinstvo“ u Kotoru (1839)", Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru LII, Kotor
2. **Apollonio, F**(1900) *Anna Maria Marovich*, Fondazione Dell Instituto Canal ai Serve...Memorie, Venezia
3. **Asman, Jan** (2011), *Kultura pamćenja, pismo sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Prosveta, Beograd
4. **Bajić, Slavica, Nada Drobnjak** (2011) *Rodna ravnopravnost u teoriji i praksi – Priručnik za nosioce pravosudnih funkcija*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, Podgorica
5. **Bakić, Mitar**, (1998), *Crna Gora najnovijeg vremena*, Oktoih Štampar Makarije, Cetinje
6. **Batričević, Đuro** (2002), *Burni život Adolfa Muka*, OMPA Omladinska muzičko-poetska asocijacija Pobjeda, Podgorica
7. **Batler, Džudit & Džoan Skot** (2006), *Feministkinje teoretiziraju političko*, Centar za ženske studije Beograd, Beograd
8. **Batler, Džudit** (2000), *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka Zagreb, Zagreb
9. **Bojović, Jovan** (1983), „Neke karakteristike pokreta u Boki Kotorskoj između dva svjetska rata „, u Zborniku *Radnički pokret, narodno oslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj*- knjiga I, Istorijski Institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija, NOR-a Opštine Herceg Novi, Titograd
10. **Boka br. 1-10** (1969) Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Bibiloteka Herceg Novi, Herceg Novi
11. **Borić, Nada** ur. (2007), *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Evropske unije*, Zagreb Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, Zagreb
12. **Bracić, Milica, Milica Mima Ružičić – Novaković i Svenka Savić** (2009), *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
13. **Braić, Vicko** (1983), "Kotor nakon kapitulacije stare Jugoslavije i na početku NOR-a", u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga I*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
14. **Božinović, Neda** (1996), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Feministička 94, Beograd
15. **Bulatović, Anđelka** (2010), *Žene u Crnoj Gori kroz vjekove (XIX- XX)*, Zadužbina Andrejević, Beograd
16. **Bulatović, Anđelka** (2011), *Crnogorka u XX vijeku*, Zadužbina Andrejević, Beograd

17. **Bulatović, Melanija** (2004), *Ženska mapa Crne Gore*, Kancelarija za ravnopravnost Vlade Crne Gore, Podgorica
18. **Butorac, Pavao** (2000) *Boka Kotorska u 17 i 18 stoljeću – Politički pogled*, Gospa od Škrpjela, Perast
19. **Butorac, Pavao** (1999) *Kulturna povjest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast
20. **Čanak, Marijana** (2008), „Sjećanje žena: elementi literarnosti i pokušaj žanrovskog određenja“, u *Životne priče žena: „A što ću ti ja jedna pričati...“*, ur S. Savić, V. Mitro, S. Savić, M, Čanak, Futura publikacija, Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
21. **Čelebić Blehova, Lenka** (2002) *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica
22. **Dabinović Mađar, Antica** (1935), „Rad ženskih društava u Boki Kotorskoj“, Glasnik narodnog univerziteta Boke Kotorske, Kotor
23. **Dabižinović, Ervina** (2015) “Žene u Skupštini Crne Gore od 2006-2012” *Sociološka luča - časopis za sociologiju, socijalnu antropologiju, socijalnu demografiju i socijalnu psihologiju*, Filozofski fakultet Nikšić, Studijski program za sociologiju, Društvo sociologa Crne Gore, Nikšić, 56-71
24. **Dabižinović, Ervina** (2011), “Ples političkog subjekta“: *Malleys maleficarum. Zagorka, feminizam, antifeminizam*, Grdešić. M(ur) **Radovi** sa naučnog skupa „Marija Jurić Zagorka-život, djelo, naslijeđe/Feminizam, antifeminizam, kriza“
25. **Drakić, Stanka-Tanja** (1983), “Učešće žena Bokokotorskog kraja u NOB, sa posebnim osvrtom na socijalno- političke i socikulturne faktore”, u Zborniku *Radnički pokret, narodno oslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj-* knjiga II (1983), Istorijski Institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija, NOR-a Opštine Herceg Novi, Titograd
26. **Dojčinović Nešić, Biljana** (1993), *Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*, Sveti Sava, Beograd
27. **Dokmanović, Mirjana**, (2005), *Globalizacija i ekonomska i socijalna pravda*; Čitanka II Program ženskih studija ANIMA- Kotor
28. **Duhaček, Daša** (2014), *Studije roda: od Deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola*, Fakultet političkih nauka Univerziteta, Centar za studije roda i politike, Beograd
29. **Duhaček, Daša** (2011), *Rod i identitet u Uvod u rodne teorije*, Ivana Milojević i Slobodanka Markov ur. Mediterran Publishing, Novi Sad,
30. **Dujović, Jovan** (1989), *Kobna veza pjesnika i knjaza Stevana Perovića Cuce i Danila Petrovića*, Univerzitetska riječ, Nikšić
31. **Đaković, Luka**, (1983), “Neke pojedini o revolucionarnom raspoloženju i opredeljenju bokokotorskog stanovništva u stvaranju prve državne zajednice jugoslovenskih naroda” u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj*, knjiga I, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
32. **Đurović, Bosa** (1959), *Uloga žena u društveno-političkom i privrednom životu*, Materijali sa proslave petnestogodišnjice AFŽ-a Crne Gore i Godišnja skupština Saveza ženskih društava, Titograd

33. **Filipović**, Mileva (2006), "Nauka i žena", Glasnik odjeljenja društvenih nauka, knj. 17, CANU, Podgorica
34. **Filipović**, Mileva (2003), *Društvena moć žena*, CID- Biblioteka Femina, Podgorica;
35. **Genero** br.6-7, (2005) časopis za feminističku teoriju, Centar za ženske studije, Beograd;
36. **Genero** br 13, (2009) časopis za feminističku teoriju i studije culture Centar za ženske studije, Beograd
37. **Glas Boke** - list za privredu i prosvjetna pitanja, (28. 7. 1934) „Ženska zanatska škola“ u br. 86, Kotor
38. **Lainović**, Andrija, (1956), „Francuski podaci o ubistvu knjaza Danila“, u *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Pomorski muzej Kotor
39. **Harding**, Sandra (2005), *Multikulturalnost i nauka- postkolonijalizam, feminizam i epistemologija*, CID Podgorica i Centar za ženske studije i istraživanje roda Univerziteta u Oslu; Podgorica
40. **Hergešić**, Ivo (1934), *Otuđena Sestrica* u Hrvatska Revija, Zagreb
41. Ilustrovani zvanični Almanah- Šematizam (1913) Kraljevska banska uprava Zetske banovina
42. Istorijska čitanka (2011) *Žene u Crnoj Gori od 1790- 1915*, ur.Nataša **Nelević**, NVO Nova, Podgorica;
43. **Jankov**, Edita (2006), *Jevrejke: Životna priča žena iz Vojvodine*, Ženska sekcija Jevrejske opštine, Novi Sad
44. **Jelčić**, Vićenco (2007) *Ubojstvo Danila Petrovića Njegoša knjaza črnogorskoga*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica;
45. **Jevtić**, Vladimir, Snežana Tabački (2012), *Zasluzne žene Užica i Bajine Bašte*, Žene u crnom, Novi Sad
46. **Jovanović**, Ana (2013), *Ženska istorija Niša*, Udruženje Ženski prostor, Niš
47. **Jovanović**, Lidia (1936), "Potreba organizacije žena u ženski pokret", Zeta br.48, Cetinje
48. **Kalendar Vardar „kalendar za redovnu godinu 1908 (godina 3) Beograd**, Štamparija Ace. M. Stanojevića, Čika Ljubina ul. Br.8 1907.god,
49. **Kalendar Vardar za 1939. god**; Arhivska građa KSS Kotor za period (1933-1939). Istorijski arhiv Kotor, Kotor
50. **Kapović**, Mato (1983), „O revolucionarnom pokretu u Tivtu 1919-1920. godine“, u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga I*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
51. **Karadžić** Stefanović, Vuk (1923) *Crna Gora i Boka Kotorska*, Novo pokoljenje, Beograd
52. **Kećman**, J (1978), *Žene Jugoslavije 1918-1941*, Beograd;
53. **Klem Aksentijević**, Ana (2015), *Rod i profesija u umjetnosti: diplomirane izvođačice na gudačkim instrumentima na akademijama umetnosti u Novim Sadu, Banja Luci I Zagrebu* (1990-2014), doktorska teza, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu, ACIMSI centar za rodne studije (neobjavljen)

54. **Knežević**, Dinić Dušanka (1974), *Položaj žena u Dubrovniku u 13. i 15.veku*, Srpska akademija nauke i umetnosti, Beograd
55. **Kostić, Milica** (1980), "Naučno tehnički progress i emancipacija žena" Praksa br.5, Titograd
56. **Kovijanić, R i Stjepčević (1957)**, *Kulturni život starog Kotora (XIV- XVIII)*, Istorijski Institut NR Crne Gore, Odjeljenje za proučavanje Crnogorskog Primorja, Cetinje
57. **Klikovac, Lakićević, Radmila (1973)**, „Danica Tomašević“ u Boka br 8 Herceg Novi,
58. **Kol**, Joxan Georg(2005) *Putovanje u Crnu Goru*, CID – Podgorica
59. **Kovač**, Mirko (2007), *Danilo- istorijski igrokaz u dva čina I 15 slika*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica;
60. **Kovačević, Ljubomirka, Kovačević, Aleksandra (2009)**, *Stanje ženskih ljudskih prava u Crnoj Gori*, ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor;
61. **Kukuljević Sakcinski, Ivan** (1859), *Slovník umjetnikah jugoslovenskih*, Zagreb, sv III
62. **Kuzmanović ĐurićTatjana** (2002): *Rodnost i razvoj u Srbiji: od dirigovanog nerazvoja do tranzicije*; „Budućnost“ –Ženske studije i istraživanja, Novi Sad;
63. **Lainović**, Andrija (1956), "Francuski podaci o ubistvu knjaza Danila", Godišnjak Pomorskog muzeja Kotor, Pomorski muzej Kotor
64. **Lalić, Ivanica (1983)**, „Žene Budvanske opštine u NOR-u i revoluciji“, u Zborniku *Radnički pokret, narodno oslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj-* knjiga II(1983), Istorijski Institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija, NOR-a Opštine Herceg Novi, Titograd
65. **Lane**, Enn...ed (1988), *Mary Ritter Beard; Sourcesbook. Boston*, First Northeastern Universiy Press, Boston
66. **Lazić**, Tanja, Ljubinka **Vukašinović**, Radmila **Žugić** 82012), *Žene u istoriji Semberije*, Organizacija žena Lara, Bijeljina
67. **Lukateli**, Anton –Tonći (1983) „O revolucionarnom radničkom pokretu u Herceg Novom 1935- 1941“, u *Radnički pokret narodno oslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj*, knjiga I, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
68. **Luković, Niko(2010)** *Istaknuti Prčanjani*, Pomorski muzej Prčanj, Kotor
69. **Luković**, Niko, (1963) *Ana Marija Marović- Prikaz života i rada*, Izdaje i odgovara Don Niko Luković
70. **Luković**, Niko, (1963) *Ana Marović, jedna velika Jugoslovenka u Veneciji*, Izdaje i odgovara Don Niko Luković
71. **Mandere**, Henri Van, (2002), *Crna Gora*, CID – Podgorica
72. **Markov**, Slobodanka, Milojević, Ivana (2011) *Uvod u rodne teorije*, Univerzitet Novi Sad, centar za rodne studije, ACIMSI, Novi Sad
73. **Marmije**, Gzavijer, (1996) *Pisma o Jadranu i Crnoj Gori*, CID Podgorica
74. **Marović**, Ana Marija, (1999) *Soneti*, prevod Gracija Ivanović, Gospa od Škrpjela, Perast

75. **Martinović, J. Dušan (1974)**, *Djevojački institut-prva ženska srednja škola u Crnoj Gori*, Pobjeda, Titograd
76. Materijali za I kongres AFŽ-a Crne Gore i Boke, 1944. Titograd
77. **Matović Senka (1950)**, “Reorganizacija AFŽ-a je dio opšte borbe protiv birokratizma u rukovođenju”, *Naša žena*, br. 7-8. Titograd,
78. **Mijušković, Slavko (1959)** „Nekoliko dokumenata o radničkom pokretu u Boki Kotorskoj (1919-1921), U Zborniku *Istorijski zapisi I*, Istorisjki Institut Podgorica
79. **Milinović, Špiro (1974)**, *Podaci o istoriji Morinja i lokalnih mjesta*, Turističko društvo Morinj
80. **Milošević, Antun (1937)** “Škole u Kotoru”, *Glas Boke* br. 207-219.
81. **Milošević, Miloš (1982)**, *Muzičke teme i portreti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnost, Titograd
82. **Miljanić, Mihailo (2006)**, *Crnogorski ljekari do 1918, prilog istoriji crnogorske medicine*, IVRP, Cetinje,
83. **Momčilović Popov, Zlatiborka (2013)** *Ženski pokret u BiH, artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar, Fondacijom CURE, Sarajevo
84. **Pantelić, Ivana (2011)**, *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji: 1945-1953*, Institut za savremenu istoriju, Evoluta, Beograd
85. **Papić, Žarana (1981)**, „Socijalizam i tradicionalno stanovište o odnosu polova” *Marksistička misao*, 4 : 29-32. Beograd
86. **Obad, Stijepo (2009)**, “Boka kotorska za neoapsolutizma”, *Časopis za savremenu povjest*, Zagreb
87. **Pavićević, Branko (2007)**, *Izabrana djela Danilo Petrović Njegoš*, CID- Podgorica
88. **Pavlović, Jovana (2010)**, *Istorija ženskog organizovanja u Kruševcu*, Udruženje žena Peščanik, Kruševac
89. **Pejović, Čedomir (1983)**, “O radu sindikalnih i partijskih organizacija u Boki Kotorskoj 1919-1921” u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga I*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
90. **Pejović, D.Đoko. (1971)**, *Razvitak prosvete i kulture u Crnoj Gori 1852- 1916*, Istorijski Institut- Titograd, Obod Cetinje
91. **Pejović Crnić, Marija (2012)**, “Ženska zanatska škola Kola srpskih sestara u Herceg Novom”, *Boka Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, br 32, Gradska bibiloteka i čitaonica, Herceg Novi
92. **Pejović Crnić, Marija (u) (1991)**, *Pali za slobodu, spomen knjiga poginulih boraca za NOR-a i žrtava fašističkog terora opština Kotor, Tivat, Herceg Novi*, Opštinski odbori SUBNOR-a Kotor, Tivat, Herceg Novi
93. **Pejović Crnić, Marija (1986)**, “Izvori i literatura za proučavanje NOR-a i revolucije u Boki Kotorskoj u vrijeme privremene krize aprila 1942- septembar 1943”, u Zborniku *Narodno oslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj u vrijeme privredne krize od aprila 1942 do septembra 1943*, Marksistički centar i fondovi za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opština Herceg Novi, Tivat i Kotor

94. **Peričić, Šime** (1988) *Dalmacija uoči pada Mletačke republike*, Centar za povjesnu znanost, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
95. **Petranović, Božidar** (1923) *O pravu nasljeđivanja kod Srba: na osnovu pravnih običaja i pisanih spomenika*, Izdavačka knjižnica G. Kona, Beograd
96. **Purković, M** (1960) *Istorija srpske pravoslavne crkve u Trstu*, Trst
97. **Racković, Nikola** (1987), *Prilozi za leksikon Crnogorske kulture*, Centralna narodna biblioteka Đurađ Crnojević, Cetinje
98. **Raketić, Vukosav** (2012) *Divna Veković heroína velikog srca*, Udruženje srpskih književnika u otadžbini i rasejanju-Beograd. Ogranak za Crnu Goru- Andrijevića, Prijepolje
99. **Ratković, Dragica** (1983), „Ženski koncentracioni logor na prevlaci kod Herceg Novog“, u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga II*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
100. **Rašo, Nebojša**: *Kolo srpskih sestara Herceg Novi*; Kolo srpskih sestara Herceg Novi, Biro Konto; Herceg Novi 2013.
101. **Reinharz, Shulamit; Lynn Davidman** (1992), *Feminist Methods in Social Research*, New York, Oxford University Press
102. **Rovinski, Pavle. Apaolonović,** (2000), *Djevojački institut „Carice Marije,, na Cetinju*, Štamparija Obod, Cetinje
103. **Savić, Svenka, Mirjana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni** (2009), *Rod i jezik*; Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja Novi Sad
104. **Savić, Svenka** (2015), *Profesorke Univerziteta u Novo Sadu*, Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ i Futura publikacije, Novi Sad.
105. **Savić, Svenka, Vesna Šijački, Katarina Krajinović** (2014), *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003-2013): Životne price nagrađenih*, Zavod za ravnopravnost polova, ženske studije I istraživanja, Novi Sad
106. **Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni** (2009), *Rod i jezik*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacija, Novi Sad
107. **Savić, Svenka, Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak** (2008), *Životne priče žena: „A što ću ti ja jadna pričati...“*, Futura publikacija, Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
108. **Savić, Svenka** ur. (2007a), *Romkinje2*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
109. **Savić, Svenka** ur. (2007b), *Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919-1955)*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
110. **Savić, Svenka** (2006), *Woman's Identities in Vojvodina: 1920-1930*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
111. **Savić, Svenka i Veronika Mitro** ur. (2006), *Vajdasági Magyar nők élettörténetei*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
112. **Savić, Svenka, Rajka Glušica, Slavica Perović** (2006), “Rodna perspektiva jezika – predlog za standardizaciju” u; N.Drobnjak, *On je rekla: upotreba rodno senzitivnog*

- jezika* (2006): Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade Republike Crne Gore, Podgorica (7-87)
113. **Savić, Svenka** (2004), *Žena sakrivena jezikom medija: kodeks nesesksističke upotrebe jezika*, Futura publikacija Novi Sad
114. **Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovaanović** (2002), *Romnja*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacija, Novi Sad
115. **Savić, Svenka** (2001), *Vojvođanke (1917-1931): životne priče*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacija, Novi Sad
116. **Savić, Svenka et al** (2001), *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
117. **Savić, Svenka** ur. (2001), *Vojvođanke (1917 – 1931): životne priče*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
118. **Savić, Svenka** (2000), *Vera Šosberger (1927-1972)*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
119. **Seferović, Lazar (2014)** *Tragom čudesnih žena u Boki Kotorskoj*, 3M Makarije, Podgorica,
120. **Slapšak, Svetlana** (2001), *Ženske ikone XX veka, XX vek*, Beograd
121. **Spahić, Giomi i Zlatan Delić** (2014), “Žene kroz mjestu epoha- I dio: 1914-1941“, u *Zabilježene - žene i javni život Bosne i hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar, CURE, Sarajevo
122. **Spahić Šiljak, Zilka** (2013), *Sjaj ljudskosti- životne price mirotvorki u BIH*, TPO Fondacija Sarajevo, Sarajevo
123. **Stara Bokeljska periodika** (1841- 1945), Kotor
124. **Statut ANIMA**- Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor
125. **Statut Udruženja RIZA** Bijela, Bijela
126. **Stenford Fridman, Suzan** (2005) “Preko roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike”, *Genero* br. 6-7, Centar za ženske studije Beograd
127. **Stevanović, Lada** (2011) “Žena kroz istoriju balkanskog patrijarhata”- Profemina specijalni broj zima/proleće ur. Damir Arsenijević, Jelena Petrović, Beograd
128. **Stjepčević, Ivo** (2003), *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Biblioteka Gospa od Škrpjela, Perast
129. **Stjepčević, Ivo** (1926), *Voda po Kotoru*, Bokeška štamparija Kotor
130. **Stojaković, Gordana** (2012), *Rodna perspektiva u novinama Antofašističkog fronta žena(1045-1053)*, Zavod za ravnopravnost polova, Futura publikacija, Novi Sad
131. **Stojaković, Gordana** (2001), *Znamenite žene Novog Sada*, Futura publikacije, Novi Sad
132. **Simonović, Budo** (2012) *Zeko Mali*, Oktoih Štampar Makarije, Cetinje
133. **Skelvicky, Lidia** (1996), *Konji, žene ratovi*, pr. Dunja Rihtman Auguštin, Ženska Infoteka, Zagreb
134. **Subotički, Dijana** (2013), *Životne priče političarki iz Vojvodine*, Novo Miloševo: Banatski kulturni centar; Udruženje građana “Postpesimisti Kikinde”, Kikinda
135. **Šaletić, Momčilo** (2007), *Ubiše Knjaza*, Matica Crnogorska, Cetinje – Podgorica

136. **Vojinović**, Perko (1983) „Inteligencija u kulturnom i političkom životu Boke Kotorske (1918- 1941), u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga I*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
137. **Treći kongres** Antifašističkog fronta žena Jugoslavije 23-24 maja 1949, Cetinje
138. **Vučičević**, Slađana (2007) *65 godina Udruženja žena RIZA*- Bijela, Bijela
139. **Vučičević**, Slađana (2005), *Monografiji nevladinog Udruženja žena RIZA Bijela*,
140. **Vujović**, Dimo, (1968) *Knjeginja Darinka- političke aktivnosti, prilog istoriji Crne Gore 1855- 1867*, Obod- Cetinje;
141. **Vujović**, Dimo (1959), „Radničke i partijske organizacije u Crnoj Gori 1918/19“, *Istorijski pregled III*, Istorijski Institut Podgorica, str 201-224
142. **Vujošević**, Lela (2012), *Žensko lice istorije Kragujevca*, Javno izdavačko preduzeće Koraci, Kragujevac
143. **Vuleković-Boljević**, Vojislav (1973), *Gimnazija Stefan Mitrov Ljubiša*, Kotor, Društvo istoričara Crne Gore, Titograd
144. **Vukotić**. M, Milovan, (1936) „Žene i njeno pravo glasa“, Zeta Nedjeljni list, 7 januar. Br. 1, Podgorica, str. 11.
145. **Zagorac**, Uroš (1983)„Rad omladine u Zapadnoj Boki u toku narodnooslobodilačkog rata“ u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga II*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
146. **Zaharijević**, Adriana (2007), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Beograd, Centar za ženske studije, Žene u crnom, rekonstrukcija Ženski fond
147. **Zaharijević**, Adriana (2010), *Postajanje ženom*, Beograd, Rekonstrukcija Ženski fond
148. **Zbornik** Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941-1945, (1987),Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija, NOR-a Opštine Herceg Novi, Titograd, 5
149. **Radusinović**, Milorad, (2003) „Dva svjedočanstva Vuka Vrčevića o knjazu Danilu Petroviću Njegošu“, Zbornika Matice Srpske za istoriju, 67-68, Matica Srpska, Novi Sad,
150. **Zbornik** radova (2010), *Medijska konstrukcija roda-crnogorsko iskustvo tranzicije*, NVO Nova i Ministrastvo kulture, sporta i medija Crne Gore, Podgorica
151. **Zbornik** radova (2008), *Žena u medijskom ogledalu*, NVO Nova-Centar za feminističku kulturu Podgorica
152. **Zbornik** radova (1069), *Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918- 1945*, Istorijski Institut u Titogradu
153. **Zbornik** dokumanata i podataka o NOR-u Jugoslovenskih naroda (1954), Vojnoistorijski Institut Jugoslovenke narodne Armije, Beograd;

154. **Ždralović**, Amila (2014) "Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena", u *Zabilježene- žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20 vijeku*, ur Čaušević, Sarajevski otvoreni centar, Fondacijom CURE, Sarajevo
155. **Zloković, Ignjatije (1982)**, „Mirko Komnenović“ *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti Herceg Novi, br 13-14, Samoupravna interesna zajednica **Herceg Novi**, Herceg Novi
156. **Zloković**, Ignjatije (1980) „ Kulturno- istorijsko naslijeđe Boke Kotorske u Glaniku Narodnog Univerziteta – Kotor“, Fiskovićev *Zbornik II*, Zavod za zaštitu spomenika kulture, književni krug, Split
157. **Zolak**, Trivo i Oliver **Kukić** (2004), *Čudesna moć žene, Uspješne žene Crne Gore*, knjiga 2. Bar
158. **Zolak**, Trivo (1999) *Čudesna moć žene, Uspješne žene Crne Gore*, knjiga 1. Bar
159. **Zorić**, Neđeljko (2007), *Svjedočanstvo o jednom vremenu*, Savez boraca NOR-a 1941-1945, Srpsko prosvjetno-kulturno društvo "Prosvjeta", Herceg Novi
160. **Zorić**, Neđeljko (1983) „Revolucionarna omladina hercegnovskog kraja“ u *Radnički pokret narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Boki Kotorskoj, knjiga I*, Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg Novi
161. **Živković**, Dragoje (1963), „Radnički pokret u Boki Kotorskoj 1919- 1920. godine“, U Zborniku *Istorijski zapisi, godine XVI, knjiga XX, 4*, Istorijski Institut Crne Gore, Podgorica, str 531-562
162. **Živković**, Dušan (1984), *Prva bokeljska brigada*, Opštinski odbor SUBNOR-a, Budva, Herceg Novi, Kotor, Tivat
163. **Živković**, Dušan, (1965) „Učešće žena Boke u narodno oslobodilačkoj borbi“ Istorijski časopis, knj. XIV-XV, 1963-1965, Istorijski institut Beograd, Beograd
164. **Živković**, Dušan (1964), *Boka Kotorska*, Paštrovići u NOR-u,

Novine i časopisi

1. Bokeljski glasnik 1921, Kotor
2. Bokeljska zora 1935, Kotor
3. Dnevni Vijesnik 1912, Kotor
4. Džepne novine (II četa IV Bataljona, I udarne brihgade 1945)
5. Glas Boke (1932-1934), Herceg Novi
6. Glas Boke (1935-1937), Herceg Novi
7. Karampana (1926- 1988)
8. Naš list- list udruženih radnih organizacija turizma-ugostiteljstva- trgovine Boka-Mješovito-Vinopromet
9. Naše novine- list radnog kolektiva jugoslovenske oceanske plovidbe 1962- 1976; 1976-1984; 1984-1990: 1991-1992.
10. Nova Boka 1-9-11 br. 6 1945.
11. Primorac, list III čete IV bataljona I Bokeške brigade broj, 7,8, 9- 1945
12. Proljeće Narodni omladinski list 1912.

13. Profemina (2011 zima/proleće); specijalni broj *Feminizam politika jednakosti za sve*- uredili Jelena Petrović I Damir Arsenijević
14. Radničke novine, 19.06. 1920, br 147
15. Riječ slobode, 1. avgust 1966.
16. Vardar kalendar za redovnu godinu 1906- 1939.
17. Žena danas(1946), br. 38/39,

Internet izvori

1. Kuzmanović Jovanović, Ana; Rodno osetljiv jezik u sektoru bezbednosti. Beogradski centar za bezbednosnu politika <http://www.bezbednost.org/.../rodno_osetljiv_jezik_u_sektoru_bezbednosti.pdf > 18. 11. 2013.
2. Filipović, Jelena, (2009b), Rodno osetljive jezičke politike: teorijske postavke i metodološki postupci <http://www.fil.bg.ac.rs/anali/6.%20jelena%20filipovic.pdf>
3. Metod slučaja Marija Bogdanović
4. http://wwwold.med.bg.ac.rs/dloads/nastavni_sadrz_opsta_metodologija/mbogdaanovic.pdf-4.01 2014 8:05
5. Nedjeljka Balić- Nižić, Nabožni soneti Bokeljke Ane marije Marović (1815-1887)
6. [http://www.google.me/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=20&ved=0CGMQFjAJOAo&url=http%3A%2F%2Fhrca.hr%2Ffile%2F162452&ei=A9PGUsYDgbDIA6f8gSg&usg=AFQjCNHuIm4ZW1Ly9Aylm48blqO1rdVRjA-](http://www.google.me/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=20&ved=0CGMQFjAJOAo&url=http%3A%2F%2Fhrca.hr%2Ffile%2F162452&ei=A9PGUsYDgbDIA6f8gSg&usg=AFQjCNHuIm4ZW1Ly9Aylm48blqO1rdVRjA-3.01) 3.01 2014 16:16 minuta
7. Radanović, A (2012). „Prva ljekarka u Crnoj Gori Divna Veković (1886-1945).“ pregledano 7.01. 2015, 18:28 URL: <<http://www.medicalcg.me/broj-34/prva-ljekarka-u-crnoj-gori-divna-vekovic/>>
8. Rakočević, Novica. „Kako se uticalo na opredeljenje Crnogoraca za ujedinjenje u toku rata 1914-1918. Godine.“ pregledano 7.01. 2015, 18:27 URL: <http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_1_svj_ratu/kako_se_utilo_calu_na_opredjeljenje_crnogoraca_1918.htm>
9. Stojaković, Gordana () „Vida Tomšić Zašto je ukinut AFŽ“ <<http://www.afzarhiv.org/files/original/a5c0b15bdf49ac1db035530202fcdb6e.pdf>. Pregledano 26.02. 2016, 12:38. URL>
10. Zavičajna zbirka, Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi; <http://bibliotekahercegnovi.co.me/Zavic.htm>

Dokumenta u PDF

1. Plan za postizanje rodne ravnopravnosti (2008-2012)
2. Ustav Crne Gore (2007)
3. Zakonik knjaza Danila (1855)
4. Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2007)
5. Zakon o zabrani diskriminacije (2010)

7. PRILOZI

7.1. Biogrami (1-23)

1. Biogram Ane Marije Marović (1815 - 1880)

1815.	Rođena u Veneciji; krštena u crkvi San Giovanni in Bragora, u Veneciji, kao Ana Lucija Agneza Marović; od majke Marije (rođena Ivanović) i oca, Josipa Marovića, kao jedino dijete.
1822.	Stiče obrazovanje sa venecijanskim sveštenikom i učiteljem Danijelom Kanalom (Daniela Canala).
1837.	Upoznaje kardinal i patrijarh Venecije Jakova Monicu (Jacopo Monica) koji će ubuduće financirati i izdavati njene knjige.
1838.	Objavila prozno djelo "Mjesec juli" (<i>Il Mese di Ligllio</i>); osniva "Pobožno društvo posvećeno tajni Srca Isusova" (Pla Unione di Riparatori e Riparatrici delle offese al S. Cuore di Gesu), koje je okupilo 3000 članova i članica.
1839.	Objavila djelo "Pobožni razgovori o životu sv. Doroteje djevice i mučenice" (<i>Pie conversazioni sulla vita di S. Dorotea V.M</i>)
1843.	Objavila djelo "Stihovi o Filotei" i "Moralna pisma" (<i>Vesi di Filotea; Lettere Morali</i>).
1845.	Slika za papu Pija IX; austrijsku caricu; Jakova Moniku; umire otac Josip Marović
1851.	Umire Jakov Monico, kardinal i patrijarh Venecije.
1864.	Otvora ustanovu "Zavod za moralno spašavanje žena" (Istituto Canal ai Servi), prvi takve vrste u hrišćanskom svijetu; osniva red "Sestre zadovoljštine Srca Isusova i Srca Marijina"; zareduje se uzima ime Ana Marija.
1868.	Umire njena majka Marija Ivanović.
1869.	Susrela se i razgovarala sa Papom Pijem IX.
1884.	Umire Danijel Kanal.
1887.	Umire 3. oktobra, u 72. godini; sahranjena u Veneciji na groblju S. Michele uz sve počasti zaslužne građanke.
1926.	Prenesena u kapelu "Zavoda Canal-Marović" u Veneciji; pokrenut je proces njene beatifikacije.
1961.	Počinje procedura čitanja njenih spisa i knjiga.
2005.	Proizvedena u Službenicu božiju.

2. Biogram Darinka Kvekić (1836- 1892)

1836.	Rođena u Trstu, majka Jelisaveta Katarina Mirković () i oca Marka Kvekića (1786 - 1855), trgovaca, poslednja od četvero dece (Nikolu i Jovanu, Adelaidu, Darinku).
-------	--

1844.	Pohađa srpsku školu u Trstu; govori srpski, italijanski, francuski i engleski jezik.
1855.	Udaje se sa 19 godina za crnogorsko knjaza Danila I Petrovića; radi na organizaciji dvora na Cetinju.
1856.	Uključuje se u procesu obrazovanja djece u Crnoj Gori; obezbjeđuje besplatne knjige; radi na školovanju budućeg knjaza Nikole u Pariz; pomaže Danilu u se diplomatskim aktivnostima i poboljšava rada administracije.
1857.	Odlazi sa Danilom u diplomatsku posjetu francuskom kralju i kraljici.
1859.	Rađa ćerku Olgu, jedinicu.
1860.	Daje saglasnost Nikoli I za gospodara Crne Gore nakon ubistva knjaza Danila I Petrovića u Kotoru; odlazi za Rim; po dogovoru sa Knjazom nastavlja diplomatske poslove; uključena je u pregovore o sklapanju mira između Crne Gore i Turske
1892.	14. februara u 54 godini umire u Veneciji.
1896.	21. septembra umire princeza Olga u Veneciji, jedino dijete Danila i Darinke Kvekić Petrović.

3. Biogram Ida Verona (1863 - 1925)

1865.	Rođena u Branili, bokeljsko - rumunska - francuska pjesnikinja; pisala na francuskome, rumunskome i talijanskome jeziku; dramska autorka, slikarka i muzičarka. Otac Frano Špirov Verona, pomorski kapetan, majka Amalija Luković, iz Prčanja.
	Školovana u Internatu časnih sestara <i>Notre Dame de Sion</i> ili <i>Dame de Lyon</i> .
1884.	Objavila pjesničku zbirku "Nekoliko poetskih cvejtova" (<i>Quelques fleurs poetiques</i>).
1885.	Objavila pjesničko djelo <i>Mimosas</i> u Parizu, po kojem je poznata. (<i>Librairie Bleriot, Henri Gauthier, successeur</i>). Zbirka sadrži 86 pjesama.
1914.	Napisala dramu u pet činova o Aecathe/Katarina Aleksandrijskoj, uključuje se u sanitet početkom prvog svjetskog rata.
1918.	Piše dramu o Djevici Orléanskoj/Jeanne d'Arc, dolazi u Prčanj
1925.	29. avgusta, umire, sahranjena je na Prčnju.

4. Biogram Ema Stefanović Lipovac (1864 -1953)

1864.	Rođena Emilijana Stefanović Lipovac
-------	-------------------------------------

1924.	Postaje predsjednica Udruženja Kolo Srpskih sestara
1927.	Pokreće Žensku zanatsku školu u Kotoru
1934.	Odlikovana je zlatnom Medaljom Crvenog Krsta
1940.	Odlikovana ordenom svetog Save III stepena
1950.	Umire u Kotoru

5. Biogram Antica Dabinović Madžar

1881.	Rođena u u Carigradu, 1881 u vremenu kada su njeni roditelji rodom iz Spiča, tamo boravila kao i mnogi iz ovih krajeva.
1890.	Obrazuje se u carigradskim školama; govori francuski i italijanski.
1895.	Nastavlja školovanje u Dubrovniku u Ženskoj učiteljskoj školi.
1911.	Zapošljava se u školi u Morinju i ostaje tu deset godina kao učiteljica;
1922.	Dobija posao u Kotoru.
1837.	Odlazi u penziju kao upraviteljica Ženske zanatske škole Kola Srpskih sestra čija je bila sekretarka od početka do kraja.
1968.	Umire u Dobroti upamćena kao vrsna učiteljica nekoliko generacija Morinjske škole.

6. Biogram Komenović Olga (1880 - 1971)

1880.	6/18 februara, rođena Olga Marinović Komnenović, u Dubrovniku, u porodici Sima i Milke Marinović.
1895.	Pohađa Preparandiju (učiteljsku školu u Dubrovniku); govorila tečno francuski i italijanski jezik.
1898.	Udaje se za Mirka Komnenića iz Herceg Novog prije završetka škole.
1914.	Odlazi za Rusiju sa mužem koji je nakon hapšenja i internacije u bijegu zbog političkih aktivnosti.
1919.	Vraća se u Herceg Novi nakon I svjetskog rata.
1923.	Bavi sa karitativnim i humanim radom.
1924.	Postaje predsjedica kola Srpskih sestara Herceg Novi; organizuje aktivnosti Kola.
1930.	Dobija Orden svetog Save IV stepena za rad na humanitarnom, karitativnom i kulturnom polju

1941.	Prestaje sa radom u Kolu koje se zatvara zbog rata; umire Mirko Komnenović; testamentom ostavlja kuću, u Olgino i svoje ime gradu kao zadužbinu.
1949.	Zadužbina Olge i Mirka Komnenović postaje Muzej grada
1971.	Umire, sahranjena je u porodičnoj grobnici Komnenovića na Toploj.

7. Biogram Divne Veković (1884- 1945)

1884.	5. decembra 1884. godine, rođena Divna Veković, u Lušcu kod Berana, kao šesto dijete od sedmero Tole i Uroša Vekovića
	Završila je manastrisku (osnovnu) školu u Manastiru Đurđevi stupovi
	Završila je nižu gimnaziju u Skoplju
1903	Završila je Djevojački institut na Cetinju.
1906.	Završila je prvi pripremni razred babičke škole na Medicinskom fakultetu na Sorboni u Parizu
1907.	Završila drugi razred babičke škole na Medicinskom fakultetu na Sorboni, u Parizu
1910.	Bavi se prevodjenjem; objavljuje prevod Bernara Tristrana „Golub pismoša“ u „Novom Vremenu“
1912/13.	Učestvuje u Balkanskim ratovima sa timom sanitetki kojeg je organizovala.
1914.	Učestvuje u Prvom svjetskom ratu; dobrovoljno odlazi u proboju Solunskog fronta; dobija orden Legije časti Francuske.
1916.	Izdaje francusku gramatiku <i>Francusko-srpska gramatika</i> ; gine njen vjerenik oficir Đukan Pešić iz Trepče kod Andrijevice na Kajmakčalanu.
1915.	Postaje članica Međunarodnog Crvenog krsta; dostavlja hranu i drugu pomoć robijašima zloglasnih mađarskih logora.
1917.	Objavljuje prevod <i>Gorskog vijenca</i> Petra II Petrovića Njegoša u Parizu, na francuskom jeziku, uz predgovor pisaca i člana Francuske akademije, Anrija d' Renjijea; objavljuje Priručnik srpsko- francuske konverzacije Pariz
1919.	Zaposlena u Beranskoj gimnaziji kao honorarna nastavnica higijene i francuskog jezika, radi u odjeljenju učiteljske škole u Beranama.
1922.	Skuplja etnološke podatke iz Crne Gore i objavljuje knjigu u Parizu <i>Život i običaji srpskog naroda</i> .
1924.	Objavljuje u Beogradu <i>Francusko-srpski rečnik</i> (416 strana), <i>Srpsko-francuski rečnik</i> (548 strana), vBeograd
1926.	Sa 39. godina brani doktorsku tezu na Univerzitetu u Beogradu, na grupi za jugoslovensku književnost.
1929	Bogomir Aćimović Dalma izradio je bistu Duvne Veković koja je nalazi u Narodnom muzeju u Beogradu.

1931.	Prevela je na francuski <i>Scene iz života Srba, Narodne srpske basne</i> , Pariz
1931.	Objavila knjigu <i>Krvni umir</i> u Parizu; usvaja Kosaru sa tri ipo godine i odvodi je sa sobom u Pariz.
1934.	Objavljuje Srpske narodne priče, Pariz,
1938.	Privremeno živi u Beogradu sa Kosarom koju je usvojila i sa kojom je živjela u Parizu.
1939.	Prevodi na francuski jezik <i>Pesme</i> Jovana Jovanovića Zmaja, Pariz,
1941	Vraća se u Crnu Goru i uključuje u ratna dešavanja; piše za Glas Crnogorca do kraja rata.
1943.	Zaposlena na mjestu činovnice pri Domu zdravlja u Beranama; prosvjeđuje žene u beranskom kraju
1945.	Zarobljena je u zbjegu sa Kosarom, sa grupom ljudi koji pripadali četničkom pokretu; ubijena u 61. godini života u zbijegu na Zidanom mostu u Sloveniji; spaljena kompletna dokumentacija, arhiva i njene knjige.

8. Biogram Vida Matjan (1896 - 1993)

1896.	6 maja, rođena je u Ljubljani, majka Antonija Učak, otac, Franc Hribar, visokokvalifikovani grafički radnik (metera –slagač) u listu „Slovenski narodi“,
1911.	Pohađa treći razred gimnazije; uči studije muzike, klavira; pohađa Glazbenu maticu, uči sa Vaclavom Talicha (...) Vide Prelesnik, J. Chumecke i profesorom Antunom Trostom.
1913.	Priprema se za Muzičku akademiju u Beču; umire joj majka Antonija Učakar.
1914.	Maturira na liceju (gimnaziji); uči scenografiju i režiju kod Marije Kmetove; učestvuje u predstavama.
1917.	Udaje se za Alojzija Matjana, studenta tehnike, orguljaš, pijanista i slikar- amater. Vodi bogat društveni život (Ivana Cankara, kipara Lojze Dolinara, slikar Anton Gojmir Kos, kompozitor i pijanista Lucijan Marija Škerjanc).
1920.	Seli sa mužem u Beograd; pohađa tehniku slikanja na svili, drvetu i porcelanu kod Saše Šantala, za dekorativnu umjetnost; rađa ćerku Sonju.
1930.	Upisuje muzičku školu Stanković u klasi Emila Hajeka.
1935.	Počinje pedagoški muzički rada sa djecom.
1941.	Seli se u Kotor nakon bombardovanje Beograda.
1944.	Udaje se ćerka Sonja za Marka Đučića
1945.	Otvara privatnu muzičku školu u Kotoru; dobija unuka Duška

1947.	Zapošljava se kao nastavnica i muzički pedagog u školi koja je prestrukturirana u državnu nižu muzičku školu; formira i radi sa Folklornom grupom AFŽ (sa 32 članice/va), Pionirski hor (105 člana/ce) i Omladinski hor)
1948.	Priredjuje i prijavljuje šest komada za takmičenje; adaptira <i>Šumska bajka (dječija bajka)</i> i <i>Omladinska</i> (dvoglasna pjesma uz pratnju klavira); prima priznanje za “vidno učešće i svestrano zalaganje u umjetničkom radu 13 jula”; prima zahvalnica za „požrtvovan rad“ Zemaljskog odbora Narodnog fronta.
1949.	Naimenovana kao direktorica muzičke škole u Kotoru na tom mjestu ostaje dvadeset godina
1950	Komponuje <i>Slike iz dječijih priča</i> , (dječija muzička bajka).
1951.	Izučava narodne igre Boke Kotorske (studiozni terenski rad i obrada <i>Dobrotske svadbe i Škaljarskog kola</i>); adaptira <i>Ježevu kućicu</i> , na stihove Branka Ćopića
1952.	Adaptira <i>Zamčić- Čardačić</i> , po jednočinki S. Maršaka,
1955.	Komponuje <i>Slavni vočić</i> (stihovi Ivana Minatija, dječija muzička bajka, pozorišna montaža uz klavirsku pratnju), prima Oreden rada III reda.
1956.	Radi lutkarsku predstavu Ivana Minatija <i>Slavni vočić</i> , sama radila lutke; komponuje za klavir i orkestar.
1963	Komponuje <i>Klavirski trio Jutro u G- duru, Klavirski trio Noć u f-molu. i Besana šumska noć</i> (stihovi Miloša Miloševića, dječija muzička bajka).
1964.	Prima plaketu 20-godišnjice oslobođenja Kotora.
1965.	Prima 13-julsku nagradu.
1966	Komponuje <i>Zamčić - Čardačić</i> (stihovi S. Maršaka, dječija muzička bajka, orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti).
1967.	Komponuje <i>Klinika lutaka</i> na tekst Jovana Aleksića, (dječija muzička bajka, orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti); prima nagradu KUD „Nikola Đurković“ priznanje za požrtvovan rad na kulturno-umjetničkom polju.
1968	Komponuje <i>Vučko</i> (tekst i stihovi Vojmila Rabadana, dječija novogodišnja muzička bajka. Orkestar: kompletan Orffov stav, gudački i duvački instrumenti)
1969	Prima priznanje Skupštine opštine Kotor 21. novembar „za posebne zasluge u kulturnoj, muzičkoj i prosvjetnoj djelatnosti“.
1970.	Prima zlatnu plaketu Saveza muzičkih umjetnika Jugoslavije (1950-1970); Zlatnu medalja Saveza kompozitora Jugoslavije „za zasluge i rad na propagiranju i afirmisanju jugoslovenskog muzičkog stvaralaštva“;
1972	Komponuje <i>Zapjevaj s djecom svijeta</i> (stihovi Miloša Miloševića, troglasni hor uz pratnju klavira) i <i>Šareno društvo</i> (Devet malih kompozicija za violinu i klavir).
1973.	Prima priznanje povodom 30 godina I kongresa AFŽ-a Crne Gore i Boke Kotorske za doprinos društvenoj afirmaciji žena i razvoju samoupravnih društvenih

	odnosa; komponuje <i>Igre i snovi</i> (dvanest kompozicija za violinu i klavir).
1974.	<i>Priča o maloj pečurki</i> stihovi Vladimira Čerkeza.
1975.	Komponuje <i>Mjesečeva šala</i> stihovi Desanke Maksimović.
1976.	Prima Orden zasluga za narod sa srebrnim kracima
1968.	Komponuje <i>Vučko</i> na tekst Vojmila Rabadana
1984.	Uređuje knjigu za štampanje <i>Igre i pjesme Dobrote i Škaljara</i> , poklon gradu Kotoru; komponuje Dječiju operu <i>U susret ribama</i> na tekst Miloša Miloševića, poklon Omladini Kotora.
1993.	Umire, sahranjena je u Kotoru.
2006.	Umire njena ćerka Sonja
2007.	Srednja muzička škola u Kotoru dobija ime Vida Matjan.

9. Biogram Katica Matković Muk (1904-?)

1904.	Rođena u Gornjoj Lastvi, Boka Kotorska
1920.	Članica socijaldemokratske partije, okuplja i radi sa ženama na političkom osvješćivanju.
1925.	Članica komunističke partije Jugoslavije zbog svoje političke djelatnosti, osnivačica Sekcije žena komunistkinja, predstavnica žena u Pokrajinskom Sekretarijatu žena Dalmacije.
1929.	Udaje se za Adolfa Muka sa kojim dobija dvoje djece ćerku Auroru i sina Adolfa.
1936.	Uhapšena i internirana u Termo-terapije kod Dubrovnika; zatvorena i u logoru Klos u Italiji.
1943.	Strijeljan Adolf Muk po naređenju italijanske komande u Herceg Novom.
1945.	Seli za Beograd sa djecom i Antonom Matkovićem.

10. Biogram Lidia Jovanović (1914- 2015)

1914.	Rođena 10. avgusta na Rijeci, majka Ana, školovana, govorila strane jezike, nezaposlena, otac Otilio Klementi, diplomata.
1932.	Završila obrazovanje za zubotehničarku; zapošljava u Čakovcu.
1933.	Udaje se za advokata Blaža Jovanovića iz Crne Gore; sele u Crnu goru, u Pipere i tamo ostaju do početka rata.

1934	Postaje članica Komunističke partije Jugoslavije
1935	Imenovana kao sekretarka Crvene pomoći, brine o porodicama uhapšenih simpatizera i članova partije
1939.	Primljena u Komunističku partiju Jugoslavije (KPJ): postaje sekretarka Mjesnog komiteta (KPJ) i Crvene pomoći; sekretarka komisije za rad sa ženama (na prosvjeđivanju, na zdravstvenoj kulturi, opismenjavanju i politici); članica komisije pri sindikatu.
1940	Učestvuje u radu VIII Konferencije za KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo.
1941.	Imenovana za sekretarku Zamjeničkog pokrajinskog komiteta KPJ, rukovodi partijom; članica je Okružnog komiteta KPJ; radi sa ženama.
1942	Radi ilegalno u neprijateljskoj pozadini; strada porodica Blažove sestre, njen mladi brat je ubije u Lepoglavi; zapaljena porodična kuća u Piperima a djeca su odvedena u okupatorskom zatvoru.
1943.	Imenovana za sekretarku Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena (AFŽ) Crne Gore; učestvuje u bitci na Sutjesci.
1945	Odlikovana Partizanskom spomenicom 1941, Ordenom za hrabrost, Ordenom bratsva i jedinstva prvoga reda.
1946.	Izabrana za narodnu poslanicu u tri mandata; članica Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore; članica Predsjedništva Socijalističkog saveza Crne Gore; predsjednica Glavnog odbora Crvenog krsta; članica Centralnog odbora Jugoslovenskog crvenog krsta; pomoćnica ministra za zdravlje i socijalnu politiku i predsjednika odbora Skupštine naroda Republike Crne Gore za zdravlje i socijalnu politiku; dobija spomenicu 1941. godine.
1947	Uključena u organizaciju Dječijeg doma Mladost u Bijeloj; Doma i škole za gluhonijemu djecu u Kotoru; Doma starih u Risnu kao pomoćnica ministra za zdravlje i socijalnu politiku Vlade Narodne Republike Crne Gore (NRCG).
2015.	Odlikovana Ordenom Crnogorske zastave prvog stepena; umire.

11. Biogram Kosić Danica (1921-1943)

1921.	Rođena u Svrčugama, opština Herceg Novi, zemljoradnica, pismena.
1941.	Postaje članica Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).
1942.	Postaje članica Komunističke partije Jugoslavije, bori se u Orjenskom bataljonu; ulazi u sastav V. crnogorske brigade, kao četna bolničarka.
1943.	Borila se u Bosni i Hercegovini; gine na Plani kod Bileće, kao vodni delegate.

12. Biogram Đurović Danica (1922-1943)

1922.	Rođena na Žlijebima opština Herceg Novi, zemljoradnica, pismena.
1941.	Postaje bolničarka Orjenskog bataljona, uključena u organizaciju ustanka u Crnoj Gori.
1942.	Postaje članica SKOJ-a; raspoređena u Udarni bataljon V. crnogorske brigade.
1943.	Postaje članica KPJ-u, učestvuje u izviđanjima, zasjedama i bombaškom odjeljenju brigade.
1943.	Učestvuje u bitkama na Neretvi i Sutjesci; umire u Centralnoj bolnici na Zelengori.

13. Biogram Bojanić Danica (1922 - 1943)

1922.	Rođena, Gornje Krivošije, završila osnovnu školu, zemljoradnica.
1940.	Primljena u SKOJ; aktivna učestvuje u akcijama, obavlja kurirske dužnosti, prenoseći razne materijale i održavajući veze između Risna i Dragalja.
1942.	Ušla u sastav V. crnogorske brigade, kao bolničarka.
1943.	Učestvuje u bitci na Sutjesci; ranjena od avionske bombe; umire u partizanskoj bolnici u Vrbnici kod Foče.

14. Biogram Popivoda Danica (1924- 1944)

1924.	Rođena u Bijeloj.
1941.	Uključuje se u julski ustanak kao članica Lovčenskog odreda.
1942.	Primljena u SKOJ; prelazi u pozadinu, na ilegalni rad pod najtežim okolnostima potraga i racija.
1943.	Postaje članica KPJ; raspoređena na mjesto puškomitraljesca.
1944.	Imenovana u čin vodnika u obnovljenom Lovčensom odredu; ranjena je u borbi sa četnicima; umire od nanesenih povreda.

15. Tomašević Danica (1925 - 1943)

1925.	Rođena u selu Svrčuge, opština Herceg Novi, zemljoradnica, pismena.
1940.	Postaje članica SKOJ-a.
1941.	Učestvuje u julskom ustanku.

1942.	Postaje članica KPJ,; ulazi u sastav V. crnogorske brigade kao politički delegat voda, na mjestu puškomitraljesca; učestvuje u borbama oko Jajca.
1943.	Gine u borbama na Sutjesci.

16. Marija Crnić Pejović (1934-), Herceg Novi

Snimanje, transkripcija i redakcija: Ervina Dabižinović, Svenka Savić

Snimano: 16. 12. 2015. u njenom stanu

1934.	Rođena je u Herceg Novom (HN), u mješanom braku: otac katolik iz Zavidovića, majka sa Poda u blizini H. Novog, pravoslavna iz porodice Perčinovića; porodice (očeva i majčina) pismene i obrazovane; djed s majčine strane dobrostojeći slastičar, ima mlađeg brata, rođen 1935.
1941.	Pohađa prvi razred kod časnih sestara u crkvi sveti Antun u Herceg Novom (HN).
1943.	Završila je (do pada Italije) III razred, dok je IV završila pred sam kraj rata.
1944.	Upisana u državnu osnovnu školu na italijanskom jeziku.
1944.	Istovremeno, po očevoj volji, pohađa i školu kod časnih sestara (privatna škola zvanično zatvorena od strane okupacionih italijanskih vlasti) da ne zaboravi maternji jezik.
1945.	Završila je IV razred i položila malu maturu;
1947	Upisuje Gimnaziju u Kotoru, (uz Pomorsku školu, jedina srednja škola tada u Boki Kotorskoj); živi u internatu.
1949.	Nastavlja školovanje u Gimnaziji u Dubrovniku.
1951.	Završava gimnaziju.
1952.	Polože prijemni na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Odsek za etnologiju.
1953.	Udaje se u toku studiranja.
1955	Odlazi na stručnu ekskurziju u Beč.
1956.	Diplomirala je odbranivši diplomski rad: <i>Konavoska narodna nošnja</i> .
1957	Rađa kćerku Draganu.
1957.	Zaposlila se u Zavičajnom muzeju grada HN na poslovima kustoskinje, blagajnice, knjigovođe, vodičkinje i više od dvije godine kao v.d direktorke. Na tim poslovima ostaje 12. godina.
1961.	Razvodi se nakon 12 godina braka; piše i objavljuje radove iz prošlosti (istorije, arhivistike, kulturne istorije, etnologije) Boke Kotorske, posebno

	sjeverozapadnog dijela (od Risan, Herceg Novi i zaleđe).
1962.	Umire baka sa majčine strane koja je razvila i vodila porodični privatni posao.
1963.	Objavljuje separate <i>Prćija po dokumentima iz Hercgenovskog arhiva</i> , u Glasniku etnografskog muzeja Beograd
1969.	Osniva zbornika <i>Boka</i> ; članica redakcijskog odbora od 1- 20 broja
1970.	Zapošljava se u Arhivu grada HN kao arhiviskinja, još tokom rada u Muzeju sređuje arhivske građe u Arhivu HN.
1975.	Objavljuje separtar <i>Isčezava još jedno zanimanje- mlinarstvo</i> , u Zborniku Boka br. 4 <i>Pedeset godina od osnivanja Učiteljske škole u Hercg Novom</i> , u Zborniku Boka br.6-7.; imenovana za urednicu Zbornika Boka, na tom mjestu će biti trinest godina.
1976.	Susreće se sa Jovankom i Josipom Brozom Titom prilikom njihovog boravka u Herceg Novom; udaje se i nakon dva mjeseca braka gubi supruga u saobraćajnoj nesreći.
1979.	Angažuje se na saniranju posledica katastrofalnog zemljotresa; prikuplja sredstva za obnovu zgrade Arhiva, (prvi obnovljeni spomenik kulture u Boki Kotorskoj nakon zemljotresa); imenovana na mjestu predsjednice Crvenog krsta.
1981.	Učestvuje na skupu 40 godine od narodnosolobodilačkog rata sa saopštenjem <i>Izvori i literature za proučavanje revolucionarnog pokreta u Crnoj Gori</i> .
1983.	Izabrana u zvanje: viši arhivist; dobija <i>Povelje</i> , Arhivista Jugoslavije.
1984.	Prima Priznanje za višegodišnji uspješan rad na polju arhivistike na X Kongresu arhivarskih radnika Jugoslavije.
1985.	Učestvuje na skupovima arhivskih radnika Jugoslavije i bavi se istražujima u arhivima u Zagrebu, Beogradu, Dubrovniku; objavljuje rada <i>Izvori za istoriju Crne Gore u Arhivima Jugoslavije i van njenih granica</i> , Istorijski zapisi.
1986	Odlazi u invalidsku penziju.
1987.	Objavljuje rad u <i>Arhivski izvori</i> za proučavanje teme: <i>Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bolji u zatvorima i logorima van Boke</i> ; smjenjena je sa uredničkog mjesta Zbornika <i>Boka</i>
1991.	Priredila je publikaciju <i>Pali za slobodu 1941-1945</i> , u kojoj je popis vojnih i civilnih žrtava u Boki Kotorskoj,
1996.	Objavljuje <i>Muzički život hercegnovskog kraja</i>
1998.	Pokreće ponovno štampanje Zbornika <i>Boka</i> , štampa dva broja koja nisu uvrštena u službenu bibilografiju.
2005.	Objavljuje radove o zanatima koji izumiru u Boki Kotorskoj, o životu u zapadnom dijelu Boke i ženama, <i>Smješani brakovi</i> , Glasnik etnografskog Instituta Srpske akademije nauke i umetnosti (SANU).

2006	Učestvuje na naučnom skupu <i>Etnologija grada u Crnoj Gori</i> , u CANU.
2015	Piše, objavila je rad <i>Osnovno obrazovanje u seoskim naseljima hercegovačke opštine u 19. vijeku do otvaranja prve državne škole 1869 II- dio</i> , Zbornik Boka br. 35

17. Biogram Mileva Filipović* (1938-...)

1938	Rođena u Spužu, najstarija od četvero djece.
1941	Završila polumaturu u Spužu.
1945	Ostaje sama sa majkom Stanicom, sa sestrama Radmilom i Slobodnakom i bratom Perovanom, otac Vukota gine na Zidanom mostu u Sloveniji.
1957	Zapošljava se kao arhiviskinja i vodi poslove knjigovodstva u „Zadrukaru“.
1958	Napušta posao i upisuje Pedagošku akademiju na Cetinju, grupa za francuski i srpskohrvatski jezik, jedinu višu školu tada u Crnoj Gori.
1960	Zaposlena kao nastavnica francuskog i srpskohrvatskog jezika u osnovnoj školi Vuko Jovović. Pohađa jednomjesečni kurs francuskog jezika u Ecole de Mine, Pariz za nastavnike francuskog jezika
1963	Izabrana za poslanica u Kulturno- prosvjetnom vijeću Skupštini Republike Crne Gore na četiri godine.
1964	Primljena na visokoj školi Političkih nauka, III stepen studija (Međunarodni smjer) koja će kasnije prerasti u fakultet političkih nauka.
1966	Upisala magisterij u Beogradu.
1967	Zapošljava se u Republičkoj Konferenciji Saveza socijalističkog radnog naroda (RKSSRN). Udaje se i prelazi u Institut za društvena istraživanja pri Ekonomskom fakultetu, u statusu stažistkinje.
1968	Magistrira na temi <i>Radnička klasa i oslobođenje žene</i> .
1971	Javlja se na raspisani konkurs za asistenta na predmetu sociologija na Pravnom fakultetu, dobija odgovor nakon dvije godine da je odbijena.
1974	Zapošljava se kao asistentkinja na predmetu sociologija na Pravnom fakultetu u Titogradu.
1975	Učestvuje kao članica jugoslovenske delegacije na svjetskom kongresu žena u Berlinu, sa izlaganjem <i>Jednakost žena de jure i de facto</i> .
1979	Izdaje knjigu <i>Radnička klasa i oslobođenje žena</i> . Pobjeda, Titograd
1980	Izabrana na mjestu predsjednice konferencije za društvenu aktivnost žena Crne Gore. Usavršava se kao stipendistkinja Francuske vlade, na Ecole Normale Supérieure, kod Luja Althussera (Louis Althusser). Prima Nagradu za nauku oslobođenja Titograda.

1983	Doktorira na Fakultetu političkih nauka u Beogradu na tezi <i>Istorijski materijalizam i strukturalizam u savremenoj sociološkoj misli</i> ”; imenovana za predsjednicu Konferencije za društvene aktivnosti žena; članica Odbora za pravne i političke nauke i Odbora za filozofiju i sociologiju (CANU)*
1995	Imenovana u vanrednu profesorku. Sačinila je udžbenik <i>Uvod u opštu sociologiju</i> , (IV izdanja).
1998	Imenovana u redovnu profesorku na Pravnom fakultetu u Podgorici.
2000	Predlaže na Pravnom fakultetu izborni predmet Sociologija žene, predlog nije prošao na Nastavno-naučnom vijeće fakulteta „iz proceduralinih razloga“; predlaže plan i program rada postdiplomskih studija <i>Žene i pravo</i> , Senat odobrio program, niko nije konkurisao.
2001	Bavi se prevodjenjem sa francuskog za Izdavačku kuću Centar za izdavačku djelatnost (CID. Prevela je Bourdieu Pierre, <i>Vladavina muškaraca</i> , (Biblioteka Femina), Mendras Henri <i>Osnovi sociologije</i> .
2003	Izdaje Društvena moć žena, CID Podgorica; uređuje bibiloteku „Femina“ (CID), projekat CANU „Enciklopedija Crne Gore; uredjuje časopis <i>Sociologija</i> , u tematskoj oblasti <i>Društveno-državno uređenja - Pravo. Sociologija</i> Odlazi u penziju kao redovna profesorka Univerziteta Crne Gore.
2005	Prevodi knjigu Boudon, Raymond <i>Imoralizam : sumrak morala? : sumrak vrijednosti?</i>
2011	Prevodi knjigu Turaine, Alain <i>Svijet žena</i> ,
2015	Prevodi knjigu Agacinski, Sylviane (2015) <i>Žene između pola i roda</i> ,

*Bigram je formiran na osnovu prikupljenih podataka iz internet izvora

<https://me.linkedin.com/in/dr-mileva-filipovi%C4%87-4300096>

Iz intervjuja profesorke Filipović „ Biografska iluzija“ u knjizi Triva Zolaka (2004) Čudesna moć žene – uspješne, istaknute i zanimljive žene Crne Gore 2. Pobjeda, Podgorica

Bibilografija prof dr Mileve Filipović nalazi se na:

COBISS Co-operative Online Bibliographic system & services COBISS
<http://vbcg.vbcg.me/cobiss/bibliografije/Y20160613171342-00985.html>.

* (CANU) Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

18. Biogram Kovačević Ljubomirka Ljupka (1951-)

Snimanje: Svenka Savić i Ervina Dabižinović

Transkripcija: Ervina Dabižinović

Snimano: u Kući slobodne misli u Kavču 4.09 2013 i Kotoru 25. 11. 2015

1951.	29. 12, rođena u Podgorici kao treće dijete, nakon Ivana (1947), Vladimira (1949), otac Milana, majke Maruške zaposlene u Jugooceaniji, kao službenica.
1952.	Strada otac; odlazi da živi sa ujakom i ujom u Kosovskoj Mitrovici.
1957.	Živi kod tetke, školuje se u Podgorici.
1958.	Živi sa majkom i braćom završava nižu osnovnu školu.
1960.	dobijaju stan i sele u Kotor, majka se zapošljava u Jugooceaniji.
1964.	Upisuje gimnaziju koju je završila sa odličnim uspjehom; postaje članica partije.
1970.	Upisuje psihologiju u Beogradu.
1975.	Udaje se; rađa sina Filipa.
1976.	Diplomira na psihologiji na Univerzitetu u Beogradu; zapošljava se u Psihijatrijskoj bolnici u Dobroti, jednoj takvoj ustanovi u Crnoj Gori.
1979.	Rađa ćerku Itanu, u Beogradu, nakon zemljotresa u Boki Kotorskoj.
1980.	Angžuje se društveno politički kao članica Opštinskog komiteta u Kotoru.
1987.	Upisuje posdiplomske na Sveučilištu u Zagrebu, daje ostavku kao članica partije.
1991	Organizuje akcije protiv rata u bivšoj Jugoslaviji; organizuje grupu "Krug"; aktivira SOS telefon za hitne psihološke intervencije.
1995	Radi sa izbjeglicama i ljudima iz Bosne koji su prošli torturu u logorima.
1996.	Napušta stalni posao psihološkinje u Dispanzeru za mentalno zdravlje u Kotoru; zapošljava se u međunarodnoj organizaciji WORD VISION; osniva ANIMU - Udruženje za kulturu mira i nenasilja sa prijateljicama i kolegicama.
2001.	Osniva i pokreće projekat Informativno dokumentacioni Centar i Program ženskih studija (2002-2012) u ANIMI, (program feminističke teorije i prakse 1-10); pokreće časopis ŽINEC. (1-27 broj)
2005.	Zapošljava se u ANIMI kao kordinatorica Programa ženskih studija i koorodinatorica za ženske programe u ANIMI; reorganizuje ANIMU u Centar za žensko i mirovno obrazovanje.
2009.	Odlazi u penziju; nastavlja da radi na projektima u Animi, piše za forum kolumnu KONTRE/PER/CEPCIJA
2010.	Ulazi u kordinacioni odbor regionalne Inicijative Ženski sud za bivšu Jugoslaviju – feministički pristup
2011.	Koordinira akcije u Crnoj Gori oko Inicijative Ženski sud za bivšu Jugoslaviju – feministički pristup; kontinuirano vodi aktivnosti u Crnoj Gori do realizacije Inicijative
2015.	Realizuje zajedno sa ostalim ženama Ženski sud u Sarajevu; djeluje aktivistički

19. Biogram Vučićević Slađana (1958-)

Snimanje i redaktura: Ervina Dabižinović Svenka Savić

Transkribovala: Ervina Dabižinović

Snimljeno: 22 jul 2015 Igalo

1956.	25. 12. rođena u Herceg Novom, živi u Bijeloj. Otac Božidarom Dulić precizni mehaničar i varilac, nakon nesreće u kojoj je izgubilo lijevu nogu, službenik računovođa. Majka Nada rođ. Vuković, radila u fabrici „Ribe“ u Bijeloj.
1960.	Rađa joj se sestra Tanja.
1962.	Polazi u OŠ „Orijski bataljon“ u Bijeloj, u zaseoku Rake.
1972.	Upisala je Gimnaziju ŠC „Ivan Goran Kovačić“ u Herceg Novom.
1976.	Upisala Pravni fakultet u Beogradu.
1983.	Udaje se i nastanjuje u Smederevskoj Palanci.
1986.	Diplomirala je i položila pravosudni ispit; zapošljava se u advokatskoj kancelariji u Smederevskoj Palanci.
1990.	Zapošljava se kao pravna zastupnica u Institutu dr Simo Milošević.
1992	umire joj suprug.
1995.	Postaje predsjednica nevladine organizacije RIZE; organizuje i rukovodi akcijama socijalno-humanitarnog karaktera kojima u RIZI; planira da proširi programske aktivnosti na području kulture; sve aktivnosti radi volonterski.
1996.	Potpisuje u ime RIZE Povelju saradnje i druženja sa ženama Zlatibora, susreti su u kontinuitetu kao jedna od aktivnosti udruženja.
1997.	Osniva kulturni program podrške neafirmisanim stvaraocima i mladim talentima u sklopu ostalih aktivnosti organizacije.
1998.	Organizuje programske aktivnosti udruženja podrške i afirmiše rad Vinke Perišić Šarenac, Gordane Sarić, Sava Gregovića, Olivera Doklešić, Vesne Radović, Višnje Kosović, Ivana Ršumovića, Jadranke Marković, Slobodana Ristovića, Rada Vučićevića, Zorana Nedeljkovića, Slobodana Vučinića; udaje se za Rada Vučićevića.
2000	Realizovala <i>Pjesnički maraton</i> koji u kontinuitetu održava i danas
2004.	RIZE dobija Oktobarsku nagradu grada Herceg Novog za značajan doprinos u afirmisanju ukupne društvene kulture kroz aktivnost žena.
2005.	Organizuje različite programske aktivnosti, na godišnjem nivou, humanitarne akcije, poetsko-likovno-kulturne aktivnosti, izdavaštvo, pjesnički marathon, edukativnih radionica, prezentacija, seminara, susrete književnika/ca, izdavanjem manje afirmisanih autora/ki;

2012.	Organizacija akademije povodom 70 godina postojanja Udruženja
2015.	Razvija u kontinuitetu konkurse za mlade likovne i poetske stvaraocice; afirmiše aktivnosti žena Bijele.

20. Biogram Lenka Blehova Čelebić* (1961-..)

1961	Rođena u Most, Češka
1980	Završava Filozofski fakultet, na Karlovom Univerzitetu u Pragu, Odsjek za klasičnu filologiju i češki jezik.
1985	Zapošljava se kao asistentkinja na Institutu za češki jezik Češkoslovačke akademije nauka.
1986	Stiče zvanje PhD u specijalizaciji: srednjovjekovna latinska književnost. Filozofski fakultet, Dep. klasične filologije Karlovog univerziteta u Pragu. Radi na Institutu za klasičnih studija i češki jezik - iste akademije - Odjeljenje za Riječnik srednjovjekovnog latinskog.
1993	Udaje se i dolazi u Crnu Goru.
1994	Zaposlila se u Istorijskom Institutu Crne Gore kao naučni saradnik.
2000	Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Srbija, sa temom <i>Položaj žena u Kotoru u srednjem vijeku</i> .
2002	Objavila je knjigu <i>Žene srednjovjekovnog Kotora</i> , Podgorica, njen doktorski rad.
2006	Objavila je obimnu studiju <i>Hrišćanstvo u Boki 1200 - 1500 Kotorski distrikt</i> , na osnovu istraživanja o srednjovjekovnoj istoriji katoličke i pravoslavne crkve u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori.
2008	Radi na poslovima urednice Istorijskog Instituta Akademije nauke u Pragu, istražuje teme srednjovjekovne istorije Jevreja i Aškenazi u Evropi, u srednjem vijeku.

*Biogram je sačinjen na osnovu autorizovane biografije Lenke Blehove Čelebić i novinskih tekstova: Marković, Nataša (2007) / Istoriju su pisali muškarci- Istraživanja dr Lenke Blehove Čelević o položaju žena u Kotoru i na Mediteranu u srednjem veku, Danas, Beograd

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/zene_srednjovjekovnog_kotora_lenka_blehova.htm

Ognjenović, Žana (2003), Iz intervju sa Lenkom Blehovou Čelebić, Iva, Podgorica

21. Biogram Bauk Sanja

Snimanje: Ervina Dabižinović

Transkripcija: Ervina Dabižinović

Redakcija : Svenka Savić

Snimano: Tivat, avgusta 2015.

1971	Rođena je u Kotoru, otac Ivo Bauk završio srednju mašinsku stručnu spremu, majka Ljubica je završila srednju brodograđevinsku školu u Kotoru.
1979-	Upisuje se u osnovnu školu "Drago Milović i Branko Brinić.
1987	Upisju srednju tehničku "Mladost" u Tivtu.
1991	Upisala je Saobraćajni Fakultet u Beogradu.
1997	Diplomi na Fakultetu za pomorstvo Univerziteta Crne Gore; dobija Plaketu Univerziteta Crne Gore kao najbolja studentkinja.
1998	Zapošljava se na Fakultet za pomorstvo Univerziteta Crne Gore.
2001	Završava magistarske studije na Saobraćajnom fakultetu Univerziteta u Beogradu, odbranivši magistarski rad: „Informaciono-komunikacione tehnologije u optimizaciji vođenja broda”; postaje gostujuća predavačica na Univerzitetu u Koimbri (Portugalija).
2004	Uključena kao gostujuće profesorka i na Univerzitetu Barselona (Španija)
2005	Završava Doktorske studije, na Saobrcajnom Fakultetu, odbranivši doktorsku disertaciju: „Inteligentni informacioni sistemi u optimizaciji rute u pomorskom i lučkom transportu“; upisuje je Program ženskih studija u ANIMI; odlazi u studijsku posjetu Univerzitetu u Pitsburgu, izučava uloge žena u velikim monoteističkim religijama; angažovana predavačica u Programu u ANIMI; postaje članica opozicione partije „Pokret za promjene“u Crnoj Gori.
2006	Angažovana kao gostujuća profesorka na Univerzitetu Barselona (Španiji).
2008	Angažovana na Univerzitetu u Odesi (Ukrajina)
2012	Angažovana na tehničkom Univeritetu u Grazu (Austrija)
2013	Završila je Post - doktorske studije, u oblasti didaktičke informatike i novih tehnologija u transferu znanja, na Univerzitetu u Gracu (Austrija), na Univerzitetu Lund (Švedska).
2015	Bavi se naukom, informacionim tehnologijama u pomorstvu.; predaje na Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen RWTH Univerzitetu u Ahenu (Njemačka).

22. Biogram Paula Petričević

Snimanje: Ervina Dabižinović

Transkripcija i redakcija: Ervina Dabižinović, Svenka Savić

Snimano: 30 oktobar 2015

1978	Rođena u Kotoru, otac Boško Petričević ginekolog-akušer, majka Radmila Nina Petričević, medicinska sestra u psihijatrijskoj bolnici. Ima dva mlađa brata Miloša (1980) i Filipa (1987) i polusestru Sunčicu (1971).
1984	Upisuje nižu muzičku školu u Kotoru
1985	Upisuje osnovnu školu.
1990	Završava nižu muzičku školu.
1996	Pohađa kurs kreativnog pisanja Fonda za otvoreno društvo u Beogradu.
1997	Završava srednju školu.
1997	Upisala filozofiju u Nikšiću.
1998	Nastavlja studiranje na Filozofskom fakultetu u Beogradu.
2003	Umire joj baka Draginja za koju je bila vezana.
2004	Uključuje se u Žene u crnom jer vjeruje u aktivizam protiv rata, nacionalizma i politika zaborava; upisuje kurs keramike.
2005	Diplomirala je na Filozofskom fakultetu, i upisala magistarske studije; pohađa program ženskih studija u Centru za ženske studije Beograd.
2007	Vraća se u Crnu Goru rukovođena idejom da daje i stvara znanje; zapošljava se u nevladinoj organizaciji Centar za građansko obrazovanje (CGO) u Podgorici; odbijena na Univerzitetu u Crnoj Gori, uprkos njenom odličnom CV.
2008	Udaje se za Dušana Vukelovića (reditelj) i rađa sina Vigora.
2010	Angažuje se u ANIMI Centru za žensko i mirovno obrazovanje, u programu Ženskih studija kao predavačica, po povratku u Kotor.
2012	Rađa, kćerku Ladu.
2013	Završava pripravnički staž u Gimnaziji u Kotoru.
2014	Radi kao ombudsmanka Monitora.
2015	Radi kao ombudsmanka Vijesti (nastavila da radi i za Monitor), piše u kontinuitetu kolumnu Kontra/per/cepcija, sa Ervinom Dabižinović

23. Biogram Fatima Naza

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano: Hotel *Sindžel*, Nikšić septembar 2012.

1980	25.04. rođena u Nikšiću, druga po redu rođenja od sedmero djece porodice Naza, migrant Romi, otac porjeklom sa Kosova, radio je u Komunalnom preduzeću Nikšić, majka se bavila se trgovinom.
1988	Upisana u seosku školu, ispisuje se zbog diskriminacije; grade porodičnu kuću van romskog naselja.
2000	Uključuje se u program Romski Centar sa majkom, kojeg realizuje nevladina organizacija SOS - Centar za žene i djecu žrtve nasilja Nikšić.
2004	Uključena u osnivanje prve ženske romske organizacije u Nikšiću, Centar za Romske inicijative (CRI) uz pomoć SOS Centra za djecu i žene žrtve nasilja Nikšić. Radi na poboljšanje socijalnog, ekonomskog, kulturno-obrazovnog položaja Romkinja i Egipćanki u Crnoj Gori
2004	Sarađuju sa romskim organizacijama Srbija – Bibija (Slavica Vasić) i Bolja budućnost iz Bosne i Hercegovine.
2010	Sarađuju sa Hrvatskom organizacijom “Bolja budućnost” (Ramiza Memezi).
2013	Završava vanredno obrazovanje u srednjoj školi ekonomsko ugostiteljskog smjera u Nikšiću; pohađa neformalan kurs za rad sa drvetom u trajanu od 6 mjeseci;
2009	Osniva i promoviše neformalnu žensku mrežu PRVA* za Romkinje, Egipćanke i Aškalije (REA).
2011	Organizuje sa koleginicama iz CRI „Ženski romski protestni marš“ protiv ranih i prisilnih brakova, prvi ženski romski marš u Crnoj Gori.
2012	3 marta, dobija sa Fanom Delijom nagradu Fondacije Ana Lind (Anna Lindh Foundation) za inovaciju, borbu protiv predrasuda, opresije i nepravde.
2015	Upisala Odsjek za predškolsko vaspitanje na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, pred odbranom je diplomskog rada; uključuje se u rad Forum Teatra kao glumica na projekta „Akcija protiv ranih i prisilnih brakova u romskoj i egipćanskoj zajednici „Teatar ima dvije predstave: <i>Nametnuta sudbina</i> , <i>Ugovoreni brak je jači od zakona</i> ; akterka je u međunarodnoj predstavi <i>Sedam</i> , koju izvode žene iz Crne Gore: amatarske glumice, političarke, manekenke, aktivistkinje civilnog društva, braniteljke ljudskih prava, u predstavi govori priču pakistanske aktivistkinje Muhtar Mai.

PRVA* Mreža je nastala kroz projekat: „Promocija žena Romkinja i monitorin obavezujućih dokumenata“. Mrežu čine pojedinke Romkinje a ne organizacije iz pet gradova (Ulcinj, Herceg Novi, Nikšić, Berane, Podgorica). Radi kao asistentkinja na programima koje realizuje Centar.

7.2 Životne price žena Boke Kotorske (1-7)

7.2.1. Marija Crnić Pejović*

Marija Crnić Pejović (1934), Herceg Novi

Snimanje, transkripcija i redakcija: Ervina Dabižinović

Snimano: 16. 12. 2015 (snimljeni razgovor sa Marijom u njenom stanu)

Recite mi nešto o svojoj porodici?

- Ja sam iz mješovitog braka, meni je tata bio katolik iz Bosne a majka pravoslavna odavde iz Poda, Perčinovići. Više sam naginjala pravoslavlju. Zato što su očevi bili daleko u Zavidovićima, a majčini su svi bili tu. Ja sam rođena 1934, brat 1935. i do 50-te godine nije bilo više unučadi. Moja majka je imala tri sestre i tri brata. U porodici se cijenio rad. Nikad vrijeme nije proticalo u ispraznim pričama, a posebno tračevi nijesu nikada bili prisutni. Otac je učio zanat filmopisca u Zagrebu i Sarajevu gdje je radio. Bavio se slikanjem imam dvije tri uljane njegove slike, a bavio se amaterski pozorištem kao glumac i režiser u Herceg Novom. Jednu pozorišnu sezonu bio je profesionalni glumac u Crnogorskom pozorištu na Cetinju, ali je napustio zbog odvojenosti od porodice. Krajem tridesetih godina dvadesetog vijeka došao je u Zeleniku na odsluženje vojnog roka. Porodica mu je bila porjeklom iz Gorskog Kotara iz Mrkopolja, pa su se krajem 19 vijeka naselili u Zavidovićima. Otac mu je u prvoj desetini 20. vijeka otišao u Ameriku, a majka ostala sa 4 djece. Bila je pismena pa je pored poljoprivrede prihodovala nešto i pišući pisma, molbe i slično. Na poziv supruga koji im je poslao putne karte nije se odlučila na put u Ameriku. Oba sina su joj završila zanate a kćerke su se udale. Majčina porodica se krajem 17. vijeka naselila u hercegnovski kraj iz Hercegovine. Djed mi je bio trgovac a pred Drugi svjetski rat imao je slastičarnicu u Herceg Novom, Tivtu i u ljetnoj sezoni u Budvi. Baba je bila rodnom iz okoline Danilovgrada. Bila je veoma stroga prema djeci, posebno ženskoj. Može se reći da je svoja prava žene vješto koristila. Rodila je osmero djece od kojih je jedno umrlo kao malo. Znam da je 1917. godine išla sa mojom majkom od 5 godina u pratnji djeda na liječenje srca u Budimpeštu. Umrla je 1962. godine. Dok su djeca bila mala uzela je djevojku da radi kućne poslove i čuva djecu, a ona je radila u poslastičarnici. Prodavala je slastice koje su radnici proizvodili. U 12 sati je dolazila na ručak, odmarala se i ponovo išla u poslastičarnicu. Kada su djeca odrasla uključena su u obiteljski posao. Mojoj majci nije dozvolila da upiše Učiteljski školu poslije završene Privatne ženske građanske škole u

Herceg Novom, već je dala da izuči krojački zanat. Ni jedna njena kćerka, unuka i praunuka, od kojih su mnoge završile i fakultete, nijesu imale kućne pomoćnice. Baba je bila radna i veoma je dobro vodila veliko domaćinstvo, sedmero djece, a uvijek je bilo tu i po dva radnika ili šegrta. Kćerke su joj išle na časove klavira i francuskog jezika. Imali su klavir kod kuće. U mojoj kući se uvijek čitalo ili radili kućni poslovi.

Vraćam se na važan podatak, rođena sam u mješovitom braku, otac katolik, majka pravoslavna pa su na zidu primaće sobe visile ikona Sv. Jovana (mamina krsna slava) i slika Sv. Antuna. Išla sam kao dijete u obje crkve. Slavili smo Božić i Uskrs katolički u kući, a pravoslavni kod đeda kao i Sv. Jovana. Ćirilisko i latiničko pismo mi je uvijek bilo jednako blisko, iako skoro isključivo pišem ćirilicu. Prvi osnovne završila sam u Kraljevini Jugoslaviji, drugi i treći pod okupacijom, kada su nas učili italijanski učitelji, jer je Boka Kotorska bila aneksirana a ne okupirana, pa je dovedeno iz Italije administrativno, sudsko, i prosvjetno osoblje. Trebalo nas je potpuno italijanizovati. Za to vrijeme zabranjeno je bilo da časne sestre drže osnovnu školu u kojoj sam završila prvi razred (ta škola smatrala se kao danas privatne škole u odnosu na državne). To je bilo nešto kao građanska škola. Također je zabranjen i rad Ženske građanske škole koju su pohađale uglavnom učenice iz građanskih porodica i velika većina su bile pravoslavne vjeroispovjesti pa se podrazumijevalo da im je vjeronauk predavao topljanski paroh. Ova škola je imala rang niže gimnazije i iz nje se moglo nastaviti školovanje u srednje škole. Četvrti razred sam završila kod časnih sestara 1944-45. god.

Sjećate li se kakav je status škola imala?

- Škola je imala status kao državne škole samo što su je vodile časne sestre. Moralo se ići u crkvu svake nedjelje. Morala sam ići u 8. sati u crkvu, u svetoga Antuna. A moja majka je išla na Toplu i vodila bi mene. Jednoga dana časna sestra Milena, tako se zvala, toga se sjećam, i znam ko sada kako je izgledala, visoka zgodna žena, blijedog lica, grdila me što ja idem u pravoslavnu crkvu. Ja sam počela da plačem, kakva sam bila sva stidljiva i jadna, povučena.

A u kući sa nama živjela je još jedna porodica, ćerka njihova je bila sa mnom u razred. I ona je to ispričala mojim roditeljima. Ja nisam ništa kao da sam osjećala da tu nešto nije u redu, i nisam se žalila. Moj tata otišao u školu i izgrdio časne, koje su stalno pristiskale mog oca da se majka prekrsti. Njegov odgovor je bio:- Ako se prekrsti onda će prevariti svoju vjeru, a ako to može onda može i mene da prevari. Tako da nije htio da čuje. Moja majka nije bila od onih koja liže oltare, što su govorili, ali ja danas odem

svako nekoliko na Toplu i upalim svijeću majci i svim mojima koji su umrli tetki, babi, dedu. Imam tu potrebu, a i da odem na groblje i da ga održavam.

A što se učilo u školi kod časnih sestara?

- Učilo se sve kao i u državnoj školi. Pisanje čitanje. Imam i svjedodžbu. Učila se matematika, pisanje, zemljopis, imam ja knjižicu iz prvog razreda sa grbom Kraljevine Jugoslavije. Četvrti razred sam završila kada je kapitulirala Italija. Ja to zovem pod četnicima. Četnici su imali više vlast nego Njemci koji su došli nakon Italijana (1943). Neki ljudi su sa vojnicima vodili crnu berzu, kupovanje hrane, trgovali. Pao je potpuno taj njihov moral i ta snaga. U tom periodu časne sestre su ponovo imale školu koju su Talijani prilikom anektiranja ukinuli. Međutim 44. god. pod tom vlašću, Njemaca, časne su ponovo mogle da drže školu. Ja sam tamo završila četvrti razred. One nikada nisu prestale sa radom uprkos ukidanju škole za vrijeme italijanske okupacije. Dok sam išla u drugi i treći razred talijanski, krišom, sam išla učiti kod časnih sestara, pisati i čitati i malo računati, da ne zaboravim jezik. Bilo nas je možda pet-šest. Na tome je moj otac insistirao. Prvi gimnazije, niža realna gimnazija kako se zvala, počela sam negdje u decembru 1944. jer su se prethodno vodile borbe za oslobođenje Herceg Novog tako da je i taj razred tako da kažem neregularno završen. Po završetku četvrtog razreda i položene male mature, upisala sam se u višu gimnaziju u Kotor, koja je bila jedina od Dubrovnika do Ulcinja. (U Herceg Novom gimnazija je otvorena 1953.god).

Da li je postojao neki internat u Kotoru?

- S obzirom da nije bilo saobraćajnih sredstava morali su đaci iz hercegnovskog kraja stanovati u Kotoru. U Herceg Novom nije bilo nijedne srednje stručne škole. U Kotoru je postojala i nautička škola. Nije postojao školski internat sem dječiji dom za djecu koja su u ratu ostali bez roditelja. Bile su to godine oskudice. Nimalo lake. Hranili smo se u đaćkoj menzi. Posebna priča je ta đaćka menza. Istina to je bilo vrijeme teških političkih i ekonomskih prilika u našoj zemlji. A i saobraćaj sa žitorodnim predjelima zemlje bio je veoma loš. Tada je kotorski zatvor bio pun zbog Informbiroa (IB-ea). Moja je nesreća bila da sam jedno vrijeme živjela sa bratom u sobi preko puta zatvora. Dva prozora koja su gledala na zatvor nisu nikada otvarana. Jedne večeri brata i mene su probudili jauci iz zatvora i do danas ih pamtim.

Da se vratim na ishranu. Za tri ipo godine jedan jedini put i to pamtim datum 1. maja 1950 imali smo zelenu salatu za ručak. Na jelovniku je često puta bila supa u kojoj se kuvala kaštradina (sušeno kozije meso) koja nije bila dobro očišćena pa smo uz meso dobijali i dio krzna, da ne kažem dlake. U vodu u kojoj se kuvala kaštradina kuvao se

griz i to je bila supa. Znači jelovnik je bio komad rebara od kaštradine, gdje je bilo mesa da ga tražiš, supa sa grizom i nezačinjeni kiseli kupus. Sjećam se još da je često bilo pire od suhog graška kojega teško i danas jedem zbog toga. Hleb je bio kukuruzni pečen u pekari dan ranije pa sam ja često govorila da možemo komadom hleba nekoga i ubiti. Pored toga prostorija u kojoj smo jeli bila je mala, toliko zbijeni stolovi i klupe bez prozora a vrata su se zatvarala jedino je vazduh dolazio kroz rešetke koje su bile na vrhu vrata. Za doručak je bio prženi šećer sa vodom tzv. šerbet sa kukuruznim hlebom pa mnogi đaci nisu doručkovali jer tada ne bi stigli na časove. U školi smo dobijali mlijeko skuhanu od mlijeka u prahu. Ali kako je bilo mnogo đaka često nismo stizali da ga dobijemo ili je bilo toliko vruće da nismo mogli piti. Đaci su vršili ulogu kelnera. Dežurni su mogli tada dobiti i po dva jela, međutim ja tada nisam mogla pojesti ni jednu porciju iako sam bila gladna jer mi je bilo muka od prljavštine. Brisali smo posuđe i pribor za jelo vrećom ali nije problem bio što je to bila vreća jer tada nije bilo boljih uslova, već što je bila užasno masna i prljava. Ja sam tada mislila da se mogla održavati čistoća upotrebom liksije. (skuhani pepeo pa cijeden) bolji od mnogih današnjih deterdženata u kojoj je moja baba prala robu i koja je bila veoma bijela.

Tada smo imali đacke bioskopske predstave. Karta za đake je bila jeftinija. Predstave su bile tri puta sedmično u 18 časova i tada smo ostajali bez večere, jer se vrijeme izdavanja večere i bioskopa poklapalo. Filmovi su uglavnom bili engleski i američki (ruski nisu jer je bio IB). Sjećam se staro glumca Stjuart Grendžera. Kući smo išli najčešće svaku drugu subotu, brodom do Bijele (brod je odražavao liniju Tivat-Kotor pristajući u svim mjestima na tom putu). Iz Bijele smo išli uglavnom pješke. Veoma rijetko bi naišao neki kamion i uzeo nas. Kući je bilo teško sa ishranom jer se tada hrana mogla nabaviti pomoću kartica za snabdjevanje hranom. Sjećam se da su đaci i fizički radnici i još neki imali R3, kao najbolju karticu. Međutim naše đacke karte koristila je menzu. Mi smo imali pored kuće okućnicu pa smo držali kokoške i svinje i sadili povrće. Jedina želja mi je bila da mi majka spremi zelenu salatu. Za vrijeme školovanja nikada nisam imala tople vode ni da se umijem ni da skuham čaj ni da se ugrijem.

A obično bih završila učenje u 4. sata poslijepodne. Predmete koji nisu zahtjevali pisanje za stolom učila sam u krevetu. Od kuće su mi mogli poslati jaja i pekmez od šljiva a bilo je i šećera. Pa kada bih poslijepodne osjetila glad, žbatila* bih žumance sa šećerom pa bih kašiku jaja ili džema, pa zatim gutljaj vode i tako bih utažila glad. Sve tri godine veliki problem je bio vratiti se od kuće u ponedjeljak ujutru u školu. Tada smo ustajali oko 4. sata ujutru pa bi motorom (prevozno sredstvo kao najmanji brod kojim prevoze turiste) u

vlasništvu Balića, koji nas je prevozi do Bijele, a zatim brodom do Kotora. Jednom prilikom bilo je veliko jugo jedva smo se ukrcali i spusutili u štivu* jer je padala kiša. Mi kao mladi vikali smo zbog velikog ljuljanja broda smijali se, a roditelji su čuli vrisku i popeli su se na zid od mula i kako su bili veliki valovi nisu mogli da vide fenjer koji je bio na brodu zbog valova. I prepali su se da smo se utopili. Tada nije bilo mnogo fiksnih, a naravno ni mobilnih telefona pa su tek oko 10 sati saznali preko milicij da smo stigli u Kotor.

Zbog nekorektnog ponašanja nekih od nastavnika kao i određivanja najveće cijene za ishranu u menzi meni i bratu, koji je pohađao takođe gimnaziju, a što je bilo protiv svih pravila, napustila sam 1. decembra 1951 godine u četvrtom razredu Kotor i upisala se u dubrovačku gimnaziju. Tada je iz mog odeljenja (jedino odeljenje četvrtog razreda pred maturu) prešlo još četiri đaka, pored mene i moj brat koji je bio u nižem razredu. Tamo su nas lijepo primili. Istina oni su govorili historija, kemija. Prešli su mnogo više gradiva iz pojedinih predmeta, ali nas je direktor obavjestio da ne moramo odgovarati one predmete gdje ne možemo stići naučiti gradivo koje mi nismo bili učili u prvom polugodištu. Iako sam bila odličan đak u kotorskoj gimnaziji mene više ocjene nisu interesovale samo sam željela da završim školovanje pa sam ovaj razred završila dobrim uspjehom. Poslije položene mature preporučivali su mi da studiram neki od svjetskih jezika jer se to smatralo najadekvatnije i najkorisnije za ženu.

Tog ljeta ansambl *Kolo* je bilo na Prčanju. U ansamblu je igrao Bata Grbić, najpoznatiji igrač *Kola*, tada student etnologije. Moj muž je bio njegov prijatelj. Bato mi je pričao o toj nauci i o tome što ona proučava. Shvatila sam da upravo to i sama želim. Godinu dana kasnije položila sam prijemni ispit. Upisala sam Filozofski fakultet na Odsjeku za etnologiju u Beogradu, 1952 godine. Od nas tridesetoro prijavljenih petnestak su primili. Studiranje tada i danas ne može se uporediti. Nije bilo udžbenika, oslanjali smo se na predavanja, bilješke, bibiloteke i brojnu tamo dostupnu literaturu. Veoma rijetko se putovalo u inostranstvo ali mi smo 1955. godine išli na stručnu ekskurziju u Beč. Vjerujem da je svima to bio prvi izlazak u svijet, mnogima i jedini. Obavili smo i jedno terensko istraživanje u okolini Knjaževca. Dosta smo naučili za one prilike. Svake godine davala sam sve ispite. U junu sam dala četvrtu godinu i uzela za diplomski ispit konavosku narodnu nošnju. Tada sam prvi put pokazala neku, kako bih rekla snalažljivost. Meni se strašno sviđa od svih nošnji konavoska, i crnogorska. To su ženske nošnje, najljepše iz cijele Jugoslavije. Ja sam znala, profesor je volio ako uzmete rad s terena. Svi su uzimali iz literature. Za potrebe diplomskog radila sam na terenu. Išla sam

kod jedne porodice koja nam je donosila vino, u Konavle i išla sam u Dubrovnik do muzeja. Sjećam se Kalmata je bio direktor. Oni su imali svu tu nošnju. I ja sam to tamo sve pokupila, snimila neke slike jer je imala neka porodica nošnju koja je sasvim bila drugačija od ove prije prvog svjetskog rata. I to je jedna jedina postojala u Konavlima. Ja sam to opisala i onda predložila, profesor nam je bio šef katedre, Borivoje Drobšnjaković koji je bio Cvijićev đak, i on je poslije preveo *Balkansko poluostrvo* sa francuskog. Predložila sam da branim rad pred studentima i pred njim. Ne da on ti jer je dosadno nego da ja branim. Ja sam pošla u muzej i donijela nošnju koju sam pokazivala. To je bilo vrlo lako. Tako sam odbranila diplomski. Zašto sam to radila? Jer jedan moj kolega koji je bio bolji student po visini ocjena, za kojeg smo smatrali da će položiti iz prve. Njemu su tri ili četiri puta vraćali diplomski. Ja mislim da on nikad nije diplomirao. I ja od silnog straha postala sam veoma praktična. Tako 1956. godine završila sam fakultet.

Što danas mislite o tom svom izboru?

- Ja bih ga opet birala zato što ja smatram da je vrlo teško 40. godina raditi jedan posao koji ne volite. Radila sam kao kustos muzeja. Kada sam diplomirala 1956. godine nije bilo jednostavno zaposliti se iako sam odgovarala propozicijma konkursa nisu me primili. Bila sam jedini kandidat a nisam bila primljena. Morala sam savladati svoju stidljivost i na studentskoj konferenciji sa predsjednikom i potpredsjednikom Opštine koja je sazvana da bi završene studente vratili u rodni kraj, iznijela svoj slučaj i tražila objašnjenje. Nakon tih susreta zaposlila sam se u Zavičajnom muzeju iz kojeg je kasnije izdvojen Arhivu grada. U njemu sam nakon dvanest godina provedenih u Zavičajnom muzeju radila kao arhivista i počela da sređujem arhivsku građu. Ja sam se u međuvremenu razvela. Kako nije bilo sekretara, ni blagajnika, ni knjigovođe u Muzeju, ja sam obavljala te poslove. Naučila sam pisati čekove, voditi platne spisakove, budžetsku knjigu iako sam htjela da se bavim etnologijom. Ujutru bih prvo otišla u banku i završila te poslove pa produžim u Arhiv, tamo sam čitala ili sam arhivsku građu pretraživala i bogatu bibiloteku. Za državni ispit prijavila sam rad koji se bazirao na arhivskoj dokumentaciji iz 18 vijeka. Kasnije je taj rad pročitala profesor filozofsko fakulteta dr Đurđica Petrović i objavila ga u stručnom časopsu. Tako sam stekla povjerenje u svoje sposobnosti jer mi je tokom rada u Muzuju nametnuto da radim sekretarske računopolagačke poslove i vodičku službu i bila sam ubjeđena da sam za 10 godina zaboravila čestito da napišem i rečenicu. Od tada sam nastavila sa pisanjem. Poslije podne kada bih završila kućne obaveze bavila sam se pisanjem na osnovu podataka koje sam nalazila u arhivi. Malo je bilo određenih pravila što i kako se radi u

arhivistici nego ste iz časopisa stručnih morali mnogo štošta da naučite. Išla sam na svako savjetovanje arhivskih radnika, obavezno, i družila se sa drugim arhivistima. I kada bih imala neki problem u poslu, ja okrenem telefon pozovem kolege iz većih centara i pitam kako da riješim problem. Svake godine su bili sastanci arhivskih radnika. Meni je to jako pomoglo. Birana sam u Presjedništvo Društva arhivskih radnika Jugoslavije pored Miloša Miloševića iz Crne Gore. Od 1961, bavim se prošlošću Boke. Dok sam radila nastojala sam da što više istražim na terenu uz korišćenje arhivske građe o vađenju leda, gajenju svilene bube, mlinarstvu, radu samoukih kamenorezaca...

Porodica, brak ?

-Poslije dvanest godina što veze, što braka razvela sam se duboko povrijeđena kao ljudsko biće. Pet godina sa strpljenjem pokušavala sam da brak uspije. Zatražila sam razvod jer sam poslednjih godina živjela sama sa ćerkom. Takvi su bili životni uslovi. Muž mi je živio u Beogradu, a ja sam živjela kod roditelja sa ćerkom u Herceg Novom. Tako da sam imala i status samohrane majke kako se danas naziva iako sa velikom olakšicom, jer mi je majka bila domaćica pa mi je djete bilo obezbjeđeno dok sam ja radila. Briga oko škole, zdravlja, vaspitanja uglavnom je bila na meni. Otac moje ćerke gotovo nije pokazivao nikakvo interesovanje do dana današnjeg. Veoma teško je bilo 1961. godine donijeti odluku o razvodu u maloj sredini u kojoj sam živjela pored toga živjeti i dalje u porodicu u kojoj sam bila strogo patrijarhalno vaspitana. Znala sam što me sve čeka! Međutim, svoje ja morala sam odbraniti. Uprkos tome, nisam izgubila nadu da ljubav postoji da može biti trajna naravno sa oscilacijama i koliko god sam puta doživljavala suprotno ja sam i dalje u to vjerovala. Bez muškarca iza leđa bavila sam se i društvenim radom, smatram veoma uspješno, ali nikada nisam bila član nijedne partije. Poslije petnest godina sam se ponovo udala ali mi je suprug nakon dva mjeseca poginuo u saobraćajnoj nesreći.

Ženska prava.

Ako govorimo o pravima i položaju žena u jednom društvu i prostoru treba dobro poznavati društveno, ekonomske, istorijske i političke događaje u vremenu u kojem razmatramo taj problem. Mislim da je osnova ostvarenja ženskih prava pod čim podrazumjevam poštovanje žene kao ličnosti prije svega njene ekonomske nezavisnosti, ali i vaspitanja, karaktera, pa i inteligencije. Sve to često ne može biti od pomoći ako živi u zajednici sa čovjekom ili njegovom širom porodicom koji se ne ponašaju tolerantno i s poštovanjem prema ženi uopšte. Danas i pored ekonomske nezavisnosti mnoge žene nijesu od muža ili drugih članova porodice poštovane, a uzrok je tome i što su te

muškarce vaspitavale žene suprotno od onog što su same sebi željele. Patrijarhalno vaspitanje u kojem sam i sama vaspitana ima mnogo pozitivnog, ali i negativnog za razvoj ličnosti kao individua, posebno za ženski rod. Glava porodice odlučuje o svemu i određuje život pojedinca.

U nekim Vašim radovima bavili ste se ženama u prošlosti?

- Istraživanjem i obradom prošlosti prije svega sjeverozapadne Boke bavim se više od pola vijeka. Zbog nedostatka materijalnih sredstava upućena sam bila prije svega na arhivsku građu u Arhivu Herceg Novog, uz korišćenje literature kao dopune. Drugi uzrok što sam se fokusirala na ovaj dio bokokotorskog zaliva je stoga što je prošlost istočnog dijela mnogo više bila obrađena pa se dobijao pogrešan dojam, posebno o kulturnom nivou hercegnovsko-risanskog kraja u odnosu na kotorski bazen. Sjeverozapadna Boka često je zaostajala u praćenju novih zbivanja kao na primjer u građevinskoj djelatnosti baroknog stila što ima uzrok u razlici istorijskih događanja. Moji radovi se baziraju najvećim dijelom na nekorišćenoj arhivskoj građi ali i na terenskim istraživanjima. Izvjestan broj tema bio je uslovljen zadatom temom koja je obrađivana na pojedinim naučnim skupovima a jedan dio mojih interesovanja željom da se sačuva od potpunog zaborava pojedini segmenti iz prošlosti. Tako na primjer o zidarima, klesarima i kamenorescima po kojima je bio poznat hercegnovski kraj van šireg okruženja malo je dokumentacije, pa sam uz rad na terenu, odnosno uz pomoć još živih *majstora kamena* rodbine, prijatelja sakupila preko tri stotine njihovih imena što bi danas poslije više od četvrtine vijeka bile nemoguće.

Ženina prćija.

U žiži mog interesovanja bila je i žena i njen položaj u društvu, tokom 18 i 19. vijeka te se prvi rad odnosio na *Prćiju* koju je žena donosila iz roda u muževljev dom. Iako je to kod većine žena, osim kod bogatijeg sloja, uglavnom bila odjeća uz nešto nakita, ipak je ženi davala neku sigurnost jer je tada bilo uobičajeno da se sačini spisak prćije uz procjenu vrijednosti i da se sudski ovjeri. U slučaju smrti muža, žena se ukoliko nije imala djecu ponovo udavala ili vraćala u rod i tada joj je vraćena prćija ili njena protuvrijednost.

Prisilni brakovi

Temom *O otmici u Boki Kotorskoj* u istom vremenskom periodu sagledavala sam položaj žena. Do otmice je dolazilo i dogovorom porodica da bi se izbjegli troškovi oko svadbe ali i u slučaju kada su porodice dvoje mladih bile protiv sklapanja braka između njih. Bilo je i nasilnog grabeža djevojke koja nije odgovarala na želju mladića za sklapanje

braka. U radu sam napomenula da je prisiljavanje djevojaka na brak u godinama poslije Drugog svjetskog rata u našoj zemlji od strane moćnika, bila na višem nivou, iz pobjedničke strane, posebno sa djevojkama iz građanskog staleža čije su porodice pripadale poraženoj strani bile svojevrsna otmica naših dana, kao i sklapanje pod prisilom vršeno je u vrijeme Rezolucije Infombiroa sa prisiljavanjem žena na razvod uhapšenih i zatvorenih. Tada je prisilno sklapanje braka vršeno i sa djevojkama, pa se dešavalo da se neko iz bližeg roda djevojaka zatvori i oslobodi kada bi djevojka pristala na brak. O ovakvim slučajevima kružile su priče kojih se još poneko sjeća jer o tome nećemo naći podatke u arhivskoj građi.

Smiješani brakovi

U radu *Smiješani brakovi* je riječ o brojnim brakovima sklopljenim u Boki u 18 i 19. vijeku između pripadnika dvije religije- pravoslavnih i katolika koji po mom mišljenju znatno doprinijeli da Boki u toku Drugog svjetskog rata gotovo nije bilo zločina na vjerskoj osnovi. Pored navedenih radova obradila sam neke od zanimanja stanovništva (stočarstvo, ledare, mlinare) razvoj turizma, bibliotekarstvo, osnivanje i rad većeg broja škola, rad opštinske administracije, spisateljsku djelatnost, ekonomske migracije i drugo.

Ruski migranti

Prva sam u Crnoj Gori obradila dolazak, život i doprinos ruskih migranata poslije Prvog svjetskog rata u Boki Kotorskoj i pronašla unikatne brojeve *Almanaha* koji je izdavao tridesetih godina Ruski klub u Herceg Novom, a koje čuva Nataša Jovičević iz Kotora. Koristeći do devedesetih godina proslave godišnjice Komunističke partije dobila sam mogućnost da istražujem arhivsku građu za naš kraj u vezi radničkog pokreta i narodno oslobodilačke borbe u Boki u više arhiva u Beogradu, Zagrebu, Zadru, Dubrovniku. Tim prigodama sam koristila i pregledala i arhivsku građu iz drugog perioda koja se odnosila na naš kraj. Tako sam u Zagrebu pregledala ćiriljske rukopise iz 18. vijeka koji su pripadali topljanskoj komunitadi (samoupravnoj zajednici hercegnovskoga kraja) popisala i fotografisala nekoliko listova.

Zatvorenici i logoraši

Posebno sam posvetila pažnju u Vojnom istorijskom muzeju u Beogradu dokumentaciji o zatvorenicima i logorašima kao i o presudama rodoljuba iz Boke Kotorske u vrijeme italijanske okupacije 1941- 1943. godine. Toj temi se nije tada poklanjala dovoljno pažnje dok nije održan naučni skup na tu temu u Herceg Novome koji je pokazao stradanje naroda, starih, žena i djece. Nisu bile pošteđene logora ni žene, pred porođajem čiji su

muževi, braća ili očevi bili u partizanima pa se jedan žena porodila u logoru na Mamuli a druga je ipak iz logora odvedena u bolnicu u Meljinama i odmah vraćena natrag.

Olge Komnenović

Iako nisam nikada bila član ni jedne političke partije i u radovima nikada nisam zastupala ni jednu političku stranu, doživjela sam zbog bavljenja ovim poslom neprilike. Tako poslije objavljivanja 1995. godine novinskog članka *Pomagale su mnoge* o radu Kola srpskih sestara u Herceg Novom između dva svjetska rata dobila sam anonimno pismo sa veoma uvredljivim sadržajem koji nije za iznošenje, a cilj mu je bio pored vrijeđanja da mi ukaže da nijesam baš ja smjela da pišem o toj temi. Zašto ??? O radu ovog društva objavila sam opširan rad poslije petnestak godina prije svega zbog predsjednice Društva od osnivanja 1923 do 1941. godine, gospođe Olge Komnenović, žene Mirka Komnenovuća načelnika hercegnovske opštine i jedno vrijeme ministra u Kraljevini Jugoslaviji. Oni su svoju kuću (i zemljište) poklonili gradu u kojoj je smješten Zavičajni muzej. Gospođu Olgu Komnenović sam poznavala i susretala dok sam radila u Muzeju jer je živjela u jednom dijelu iste zgrade. Poštovala sam je ne samo zbog toga što je sa mužem zavještala svoju imovinu već zbog njene energije upornosti i samosvojnosti.

Od 1975 do 1988. godine bila sam zamjenik glavnog i odgovornog urednika Zbornika radova iz nauke, kulture i umjetnosti *Boka* (obavljala sam gotovo sve poslove, sazvanje sastanaka redakcije vođenje zapisnika, vođenje administracije, korespondiranje sa saradnicima, štamparijom, pisanje računa za pretplatnike i prodaju, pakovanje, nošenje na poštu i to besplatno. Jedno vrijeme mi je pomagao kolega. Saradnik na Zborniku sam od prvog broja daleke 1969. godine do danas. Glavni i odgovorni urednik bila sam tri godine. Za to vrijeme je objavljen jedan dvobroj i još tri Zbornika. Kada sam pripremila 20. broj 1987. godine iako nisam načinila ni jedan nepropisan potez podlo i bez najave sam smjenjena jer se jedna osoba (žena) koja je imala oslonac u partijskoj knjižici i isticala svoje držanje tokom rata koje je iznijela na jednom skupu, žalila na objavljenoj kritici njenog rada, iako je taj prilog prošao sve zakonske procedure, iako joj je ponuđeno da kritizira objavi odgovor što je bilo jedino ispravno. Nova garnitura štampala je broj koji sam pripremila i idućih deset godina nije objavljen ni jedan broj.

Treći slučaj je opet u vezi sa Zbornikom *Boka* koji nije izlazio deset godina pa sam pokrenula ponovno štampanje koje je organizovano po svim važećim zakonima u kojem su učestvovali ljudi sa najvišim naučnim zvanjima i predstavnicima svih kulturnih institucija a izdavač je bila kulturna institucija registrovana za izdavačku djelatnost. Poslije drugog broja u kojem su surađivali i dugogodišnji autori, kod pojedinaca od kojih

svi nijesu napisali ni objavili ni jedan rad, izazvalo je valjda zavist ili neki ideološke smetnje u glavi (od kojih su neki bili isti koji su mi oduzeli uredništvo samo politički se preobukli) pa su upotrebili ružne metode protiv kojih je bilo odvratno boriti se i Zbornik je prestao izlaziti uglavnom uz asistenciju onih koji deset godina nisu preduzeli ništa za njegovo štampanje i koji su prekinuli novo izlaženje. Danas ta dva broja Zbornika nijesu zastupljena u bibliografiji, a teško su i dostupni. I pored neprilika koje sam doživjela, raduje me da sam iniciranjem ponovnog objavljivanja ovog glasila pokrenula njegov dalji opstanak. Bilo je još neprijatnosti zbog bavljenja istraživanjem prošlosti, iako nikad nijesu upućene primjedbe na rad regularnio i s osnovom već uglavnom kao posledica zavisti i nekulture zaduženih za razvoj kulture. Sve to me nije pokolebalo da pišem, pa i da objavljujem pored drugih časopisa i u Zborniku *Boka*. Moja bibliografija obuhvata više od tri stotine radova: naučnih, stručnih, feljtona, novinskih napisa i izvjestan broj radio emisija učestvujući na brojnim naučnim skupovima i saradujući u desetak naučnih časopisa i štampanih medija u Crnoj Gori i van nje (*Glasniku Etnografskog muzeja Beograd, Istorijski zapisi Podgorica, Bibliografski vjesnik Cetinje, Arhivarski zapisi Cetrinje, Arhivist Beograd*).

Do devedesetih godina prošlog vijeka kada su se pojavili naučni radovi moje kćerke Dragane Radojičić, doktora etnologije, višeg naučnog saradnika, bila sam jedina žena iz sjeverozapadne Boke i rijetka u Boki koja je objavljivala naučne radove.

Moje bogadstvo je moja porodica, kćerka, dva unuka, dvije praunuke, zet i dvije nevjeste, a istraživanja i obrada tema iz prošlosti pričinjavalo mi je zadovoljstvo kao i brojni čitaoci koji su sa zadovoljstvom čitali i mnogi se zahvaljivali. Tako radim i dalje bez bilo kojeg načina isticanja svog rada uz čvrsto uvjerenje da će moji radovi protokom vremena sve više biti korišćeni od strane nekih budućih istraživača i čitaoca. Manje više svi koji se bave bilo kojim poslom posebno ako imaju dobre rezultate doživljavaju prepreke u radu i blago rečeno neprijatnosti.

Arhiv

Poslije razornog zemljotresa 1979. godine angažovala sam se, uz izvjesnu pomoć kolega, na obnovi i izgradnji zgrade Arhiva u kojoj se nije dalje moglo raditi, pa je to bio prvi obnovljeni spomenik kulture na odručju zahvaćenom zemljotresom. Duga je priča na kakve sam prepreke nailazila prevashodno zbog poteza lokalnih vlasti koji su ometali radove. Trebalo je da angažujem sudsku vlast uz dosta muke, a i Ministarstvo kulture Crne Gore, odnosno lično ministra kao i medije. Možda je najgore bilo u svemu tome što su mi u 12 sati 31 decembra 1981, godine upućene užasne kletve od osobe čiji sam glas

prepoznala jer se nije predstavila, a kojoj su donekle ometani nezakonito poduzeti poslovi koji su ometali završetak izgradnje zgrade Arhiva. Za rad za koji sam se školovala i za koji sam bila plaćena i za onaj koji sam obavljala bez naknade (tada se nije uglavnom plaćao rad u Savjetima, Upravnim odborima u kulturnim institucijama bilo opštinskih ili republičkih), zatim rad u opštinskim i republičkim skupštinama samoupravnih zajednica koje su vodile i brinule o djelatnostima za koje su bile zadužene, zatim i u radu redakcije časopisa, a učestvovala sam u radu nebrojenih institucija kao i obavljala posao predsjednika opštinskog odbora Crvenog krsta i to baš u vrijeme zemljotresa, donijelo mi je puno toga pozitivnog.

Prije svega stekla sam bogato iskustvo o ljudima i njihovim pozitivnim i negativnim osobinama. Lijepih doživljaja se rado sjećam a nazovimo ružnih postupaka ljudi se sjetim više kao opomene da razmišljam kome poklanjam povjerenje. Sjećam se susreta vezanih uz rad i to sa onih ljudi koji su posvećeni bili svome radu jer to je osobina koju sam poštovala, a ne funkcija pomoću politike ili neke slave koju su stekli jer je bila upitna.

Ivo Andrić

Sjećam se dolazaka nobelovca Ive Andrića koji je posjećivao Arhiv. Nije bio razumljivo razgovorljiv, ali nam je ipak ispričao kako su ga u Nacionalnoj bibiloteци u Parizu čuvali dok je koristio knjige iz 19 vijeka o Bosni koju smo mu mi dali da koristi kod kuće.

Mihalo Lalić

U svrhu korišćenja knjiga dolazio je tada sugrađanin, književnik Mihailo Lalić koji je jednom izrazio želju da mu pokažem smještaj arhivske građe kojom prilikom sam mu govorila o sadržaju dokumentacije. Izrazio je može se reći divljenje za rad arhivista napomenuvši da se u tom poslu ne bi snašao. Bio je takođe škrt na riječima u razgovoru ali zato prebogat u svojim djelima.

Vezira Džumhur

Vezira Džumhur bila je takođe, korisnik knjiga iz ove bibiloteke koje su bile potrebne njenom suprugu, karikaturisti i književniku Zuku jer je u to vrijeme radio poznatu televizijsku emisiju *Hodoljublja*. Moj drugi suprug Ivo Pejović bio je novinar koji je živio i radio u Beogradu (prije dolaska u Titograd) gdje se družio sa Zukom Džumhurom. Nastavili su se družiti i u vrijeme Džumhurovog boravka u Herceg Novom, pa su Zuko i Vezira bili naši kumovi prilikom sklapanja braka.

Vida Ognjenović

Često sam od opštine pozivana da budem vodič - pratilac onima koji su dolazili ne kao turisti nego u okviru svojega zanimanja željeli da upoznaju ovaj kraj (čiju sam prošlost dobro poznavala) i reprezentuju ga široj javnosti. Tako sam upoznala i danas poznatu književnicu i urediteljku Vidu Ognjenović koja je tada tek počinjala da radi i snimila dokumentarni film o Herceg Novom. Ne samo da je poslu prilazila privrženo i savjesno već je bilo divno družiti se sa njom. Nekoliko puta smo se dopisivale tokom njenog studijskog boravka u Americi.

Blaže Koneski

Jedno od najljepših uspomena je susret sa pjesnikom lingvistom, prozaistom, prevodiocem, esejistom akademikom makedonske akademije nauke i umjetnosti i jedno vrijeme njenim predsjednikom, dobitnikom Njegoševe nagrade i Herdereve za književnost i mnoge druge, Blažem Koneskim. Za vrijeme njegovog boravka u našem gradu kao gost prilikom *Praznika mimoze* bila sam mu vodič i domaćin od strane organizatora. Divan čovjek neposredan, skroman, nenametljiv, nezahtjevan sa kojim je razgovor bio i poučan i prijateljski. Po odlasku poslao mi je jednu od zbirki pjesama uz opširno pismo u kojem pored ostalog piše: *Ja sam se osjećao prijatno u Vašem društvu, ali sam se stalno pribojavao da Vam ne stvaram isuviše teškoća.* Zamolio me je da prenesem zahvalnost Turističkom društvu koji ga je pozvao kao gosta.

Milan Kovačević

Nezaboravno je druženje sa urediteljem veoma gledane televizijske serije *Karavan* Milanom Kovačevićem i njegovom ekipom. Pristupili su poslu studiozno sa entuzijazmom ne prihvatajući nikakve povlastice od strane lokalne uprave sem mislim da su jednom prilikom prihvatili da ih predsjednik Opštine (koji ih je više puta neformalno posjećivao i izražavao zahvalnost što će promovisati naš kraj) častio rakijom po povratku sa cjelodnevnog boravka na terenu. Čuvam posebno razglednicu koju mi je sa snimanja u Kanadi poslao Milan Kovačević i na kojoj su se potpisali svi članovi ekipe.

Jovanka Broz.

Želim da evociram i uspomenu na susret 1976. godine sa Jovankom Broz koja je veoma značajna ličnost naše prošlosti. Predsjednik opštine Petar Stjepčić zamolio me da budem vodič prilikom obilaska Jovanke Broz spomenika kulture u Herceg Novom. Obišli smo manastir Savinu, Kanli kulu, Španjolu i još neke spomenike kulture. Pored gospođe Broz i predsjednika opštine bila je predsjednica AFŽ-a uz stalnu pratnju fotoreportera lista *Pobjeda*, U vili na Igalu pred kretanje naišao je Tito i gospođa Broz mu je saopštila da sam njena gošća. Zainteresovala se za kim sam u crnini i izrazila mi saučešće. Na mene

je gospođa Broz ostavila veoma dobar utisak ne zbog položaja koji je tada zauzimala već zbog njene neposrednosti ne formalne već istinske zainteresovanosti da što više sazna nauči. Prethodno sam odabrala literaturu o prošlosti Boke Kotorske, posebno onog kraja koji joj je na njenu molbu dostavljena. Dobijenu literaturu je pročitala što se moglo zaključiti iz razgovora. Žao mi je bilo kao čovjeka – ženu zbog svega što je u životu doživjela. U mladosti se četiri godine hrabro borila protiv okupatora svoje zemlje ne znajući što je sa njenom porodicom. Poslednje više od tri decenije života provela je lišena svih ljudskih prava i elementarnih uslova za život, ostajući hrabra i ponosna. Nadam se da je umrla vjerujući da će joj ispuniti poslednju želju i sahraniti je pored supruga.

Miloš Milošević

Susretala sam se i sa poslenicima štampanih i elektronskih medija koji su tražili podatke o ovom kraju ali da ne utroše vrijeme, da bi dobijene podatke pretočili u svoje radove koji su se plaćali, često iskoristivši godišnji odmor u ovom gradu, a nisu ni odbijali pružene pogodnosti koju im je nudila lokalna vlast u svrhu reklama ovog kraja u turističke svrhe. Ne zaboravljam divnu saradnju sa kolegama arhivistima. Veoma sam mnogo naučila od naučnika i književnika Miloša Miloševića, posebno kad se pripremao Zbornik dokumenata o hajducima. Njegov rad kao predsjednika Društva arhivskih radnika Jugoslavije (u daljem navođenju DARJ) i odnos prema kolegama bio je vrijedan poštovanja i edukativan. Neću nikada zaboraviti kako je u okviru Skupa arhivskih radnika Jugoslavije priredio iznenađenje i izveo jedan muzički komad na violini. Direktor dubrovačkog arhiva Mato Kapović je uvijek u mom sjećanju, od kojeg sam također mnogo naučila jer je bio posvećen poslu i znatno doprinio razvoju i ugledu svoje ustanove ali i očuvanju dubrovačkih starina. Kao predsjednik DARJ, obišao je Arhiv u Kotoru i Herceg Novom odmah nakon poslednjeg zemljotresa da bi pružio potrebnu pomoć. On i njegov kolektiv su pružili neophodnu pomoć našem Arhivu na zaštiti dokumentacije.

Sredoje Lalić

Veoma lijepo je bilo sarađivati, ako član redakcije sa glavnim i odgovornim urednikom devetotome edicije Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjeljenjima u SFRJ, Sredojem Lalićem iz Novog Sada. Tokom članstva u predsjedništvu DARJ ali i kasnije često sam se sretala sa sekretarom Radomirom Jeumovićem i uvijek ga se rado sjećam. Bio je tih i staložen uvijek spreman da pomogne kolegama. Često mi je pružao informacije koje su mi koristile u toku rada. DARJ je odmah poslije zemljotresa uputio šator na moje ime koji je stigao u Herceg Novi ali nisam uspjela da ga dobijem što ne

žalim ako je otišao onome kome je bio potrebiniji. Nezaboravan je susret sa Brankom Čopićem i Dušanom Kostićem prilikom posjeta muzeju i tadašnjeg razgovora. Susreti i druženja sa novinarom i publicistom Vladimirom Dedijerom i njegovom porodicom ne mogu da zaboravim. Naravno saradnja i učešće u osnivanju *Međurepublike kulturno prosvjeten zajednice na tromeđi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske*, i uspješan rad više godina je lijepo sjećanje da si korisno upotrebila svoje sposobnosti i vrijeme za koje su moje kolege dobile priznanje od svojih Opština, ali se moja oglušila na dostavljen predlog o davanju priznanja meni. Tokom rada u Muzeju stvorila sam sa radnikom te ustanove Božom Popovićem trajno prijateljstvo koje održavam i danas sa članovima porodice. Rado se sjećam rada i druženja tokom rada u Arhivu sa Tatjanom Mikić, Feridom Pejaković, knjižničarkama i sa Stojankom Gleđ. Kolegijalnost gotovo prijateljstvo vladalo je među radnicima u Arhivu negdje do polovine devedesetih godina kada se počelo naslućivati stvaranje loših međuljudskih odnosa.

Penzija

Zbog narušenog zdravlja i sve više negativnog ponašanja među ljudima i možda neke neobjašnjene intuicije što nadolazi, 1986. godine sam otišla u invalidsku penziju prihvatajući umanjenu penziju. Pomenute kolege na žalost više nisu među živima (nepoznato mi je za S. Lalića, LJ. Rudana i M. Mojaša). Danas rado razgovaram sa Mićom Luketićem kolegom iz Budve koji je i dalje aktivan na naučnom polju. Zadovoljstvo mi je kad se sretnem ili čujem telefonom sa Antom Krivokapić, sa kojim sam dugo radila u Arhivu.

Sve loše ali i lijepo događa se svima koji rade i posebno ako imaju u radu uspjeha, bez obzira kojeg su pola iako se mnogo toga više događa negativnog baš zato što si žena, no to ponekad može da bude i prednost.

Mobing.

Danas se često govori i piše o mobingu i seksualnom uznemiravanju žena. Toga je uvijek bilo i biće što ne znači da se protiv toga ne treba boriti, ali mislim da se danas javno o tome govori, uglavnom kampanjski ali nedovoljno preventivno i ne sankcioniše se. Možda je ženama danas teže zbog nezaposlenosti i ekonomske situacije, a danas kao i ranije teško je dokazivo neprilično ponašanje prema ženama na poslu. Da bi bili objektivni treba reći da vjerovatno ima takvog ponašanja i žena prema muškarcima. Srela sam se sa tim ali sam to sama riješila uz dosta neprijatnosti jer nijesam mogla očekivati razumjevanje pa stoga ni pomoć.

Trač

I danas poslije više decenija ostajem začuđena kako ljudi uspijevaju da izmisle trač i razrade ga u opširnu priču. Jedan od tračeva koji je bio smišljen o meni nije imao niti jedan element za njegovo nastajanje. Naime, izmišljena je moja veza sa čovjekom kojeg nikada nisam vidjela i nikada nijesam upoznala a tračarilo se i godinu dana poslije njegove smrti. Moglo bi se na elementima priče napisati neki žanr pozorišnog komada. U tračarenju se tačno precizira gdje sam bila kad je čovjek (vojno lice koje nije bilo iz ovog kraja porodičan čovjek sa dvoje djece) umro, gdje sam se nalazila prilikom njegovog sprovoda, šta sam izgovarala, a da ja nijesam na nekim od tih mjesta nikada bila, ili ne u datom momentu a pogotovo izgovorila što mi se pripisivalo. U priči je bio podatak da sam išla kod njega dok je službovao u drugom gradu, iako sam u tom gradu prvi put bila desetak godina kasnije. Tu priču je prvo ispričala njegova svastika (koja je blago rečeno bila veoma slobodnog ponašanja) na pauzi u jednom preduzeću pred više ljudi i mojom bliskom rođakom. Tada je u moju odbranu reagovala jedna starija osoba koju ja uopšte nisam poznavala. Lično sam posjetila suprugu pokojnika i pokušala da doznam kako je ta priča krenula i da joj objasnim netačnost podataka koje je širila njena sestra i ona ali i druge osobe, međutim bio je to neuspjao potez. Nikoga od tračara nisam poznavala, pa nisam mogla ni da im zamjerim da bi ovako postupili. Poslije razgovora sa suprugom pokojnika muka mi je bila od svega i jednostavno sam prestala da se bavim tim problemom. Ovaj događaj mi je donio prilično sekiracije, ali me i izliječio od sličnih izmišljotina koje me više nisu pogađale.

Invalidnost

Želim da iznesem još jedan podatak o sebi. Naime ja sam rođenja bez lijeve ruke nešto niže od lakta. Ali taj nedostatak nije uticao na moj život niti izaziva bilo kakve traume. Učestvovala sam u svim dječijim igrama kao i svim fizičkim radnjama kao i moja okolina i nisam tražila izuzeće zbog toga, išla sam na plažu nisam se povukla iz društva, jedino sam nosila rukave tri- četvrt koji su pokrivali ruku jer sam smatrala da ljudima nije prijatan pogled na taj dio moga tijela. Tada nije bilo mogućnosti da se zbog toga posjećuje psiholog, pedagog šta mu drago, jer to bi na mene djelovalo negativno. Moji roditelji, iako nisu imali visoko obrazovanje, postupali su ispravno jer mi nisu prilazili kao invalidu i nijesu priskakali u pomoć kao na primjer vezivanje pertli na cipelama i štedjeli u bilo kojem fizičkom poslu primjereno mojoj dobi, kao kućnim poslovima na primjer.

Već od osam godina sam naučila da štrikam i to je bilo pored čitanja, moj najefikasniji metod odmora i smirivanje poslije teških problema na koje sam nailazila. Doživjela sam

da djeca u prvom susretu sa mnom radoznalo pitaju i zagledaju ali to me nije pogađalo već sam naučila da shvatam dječiju radoznalost. Često sam slušala u prolazu riječi sažaljenja, što je izazivalo ljutnju, a ne bol jer nikad se nisam osjećala kao invalid. Takođe se sjećam kad sam bila djevojčica da su neke ipak primitivne žene tražile da im pokažem ruku, a ja bih tada pomislila baš su jadne ove žene (ni danas mi nije jasno zašto se takva misao javljala u tom uzrastu). Doživjela sam i jednu ružnu uvredu u vezi mog nedostatka, ali me nije duboko pogodila samo mi je ukazala na loš karakter osobe koja mi je uputila. Kada sam imala 10 ili 11. godina (1944 ili 1945. godine) dobila sam iz opštinske administracije poziv. Pošla sam i tom prilikom mi je rečeno da će vlast brinuti o takvim osobama pa mi je poklonjen jedan peškir što je u to vrijeme bio znatan poklon, ali sve to je kod mene izazvalo ljutnju jer nisam smatrala da neko treba posebno da brine o meni.

Jedan put sam ovaj nedostatak iskoristila. U vrijeme kad sam upisala fakultet bio je obavezan predmet *Predvojnička obuka* koji se izučavao ne znam tačno da li dvije ili više godina. Svake godine se polagao ispit. Nisam željela da gubim vrijeme učeći taj predmet za ispit pa sam prikupila dokumentaciju o invalidnosti, a ljekarima sam rekla zašto tražim potvrdu o stepenu invalidnosti. Procedura je bila kao i kod muškaraca koji su se oslobađali od vojne obaveze. Tako sam dobila od vojnog odsjeka Beograda odnosno Opštine Palilula dokument trajnog oslobođenja od vojne obaveze.

Treba priznati da me je ponekad obuzimalo na kratko loše raspoloženje u vezi tjelesnog nedostatka uglavnom zbog estetskog izgleda. Kad sam ostala trudna konsultovala sam se sa ljekarom o mogućnosti nasljeđivanja ovog nedostatka. Čujem da ovakvih slučajeva ima i danas i da roditelji iz najboljih namjera velikom brigom pogrešno postupaju u ovakvim slučajevima i štete djetetu pa možda ova moja priča nekom i pomogne.

Samosvojna

Sve svoje probleme bilo na poslu ili privatno rješavala sam sama bez pomoći supruga, oca, brata, kolege što nije bilo uobičajeno u datom vremenu i prostoru a u mnogim slučajevima ni danas. Uvijek sam nastojala da budem samosvojna, samostalna i mislim da sam to postigla uz dosta neprijatnosti, zbog čega me sredina nije prihvatila široko raširenih ruku ali ni ja nju.

Marija Crnić Pejović, autorizovala

žbatila*(umutiti)

štivu* (dno broda)

*Kompletnu bibliografiju radova Marije Crnić Pejović, etnološkinje iz Herceg Novog uredila Nada Drašković.

Tekst je publikovan u Boka 28-29 Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti Herceg Novi.

Drašković, Nada (2009) „Bio- bibliografija Marije Crnić Pejović“ u Boka 28-29, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi, Herceg Novi.

7.2.2. Kovačević Ljubomirka Ljupka

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija:

Snimano: u Kući slobodne misli u Kavču 4.09 2013

Drugi dio razgovora:

Snimanje i redakcija: Ervina Dabižinović Svenka Savić

Snimano: Kotor, 25.11. 2015

Ja bih volela kad bi Ti meni kazala kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

- Rođena sam kao treće dijete dvadeset devetog decembra, znači pred Novu godinu, kao najveća beba u porodilištu pet kila i dvjesto i svi su se obradovali čak i moja majka koja nije željela treće dijete, dva brata su starija od mene. Ali kako sam bila djevojčica onda se ona oduševila i to je bilo opšte slavlje. Naročito je slavio moj otac koji je volio da mu se rodi žensko dijete i što je bilo netipično za Crnu Goru. Tako da postoji priča da je moj otac toliko se napio da je moja majka izašla iz porodilišta da vidi što je sa njim a mene ostavila u porodilištu i moja baba išla za mene što moja majka negira al moja baba je stalno govorila da je ona morala da ide jer me ona ostavila u porodilištu da vidi što se dešava sa njenim mužem. Otac mi je poginuo znači krajem pedeset druge godine ja nisam imala ni godinu dana i na neki način to je obilježilo moje djetinjstvo. Pitaš me kako mi je bilo? Ja bih rekla dobro mi je bilo ali sa tom jednom tugom troje djece, majka mlada, sa tim nekim pečatom djeteta bez oca. Kako sam bila jedino žensko dijete u porodici moje majke i porodici moga oca, bila sam prilično favorizovana. Poseban sam tretman imala. Čak sam imala poseban tretman u tom ranom djetinjstvu od majke na način što je ona mene štitila tako što me je ostavljala da ja živim tamo gdje je meni bolje. Ona je govorila da se žensko

djete kao ne poseljači tako je nešto govorila. I onda sam ja živjela negdje od pete do šeste godine kod ujaka i ujne godinu dana

U Kotoru?

- Ne, nego u Kosovskoj Mitrovici a majka je živjela tada u Podgorici i vratila se ovdje u Kotor u stvari vratila se ovdje u Kavač selo pored Kotora jer je smatrala da ovdje ima, da će imati ustvari neku podršku od porodice moga oca i da tu se zaposli u dobro preduzeće Arsenal u Tivtu, brodogradilište i ona je radila kao šefica računovodstva, mislila je da je to dobro. A ja sam te godine znači živjela kod ujaka u Kosovskoj Mitrovici a prvi i drugi razred sam živjela kod tetke u Podgorici tadašnjem Titogradu i onda sam tražila da se vratim da živim sa majkom i sa braćom. Treći i četvrti razred sam završila ovdje u Kavču. Majka je sa braćom živjela četiri godine na selu a ja sam živjela te dvije godine. U međuvremenu ona je promjenila preduzeće zaposlila se u isto jedno dobro preduzeće Lovćen pa kasnije Jugooceanija u Kotoru. Dobili smo stan. Preselili smo se u Kotor i tamo smo živjeli. Znači moje djetinjstvo je bilo eto nekako obilježeno gubitkom moga oca ali i drugim je...

I požrtvovanošću majke!

- Da požrtvovanošću. Kako da kažem, moja majka je bila iz građanske porodice i onda je došla da živi na selo. I nije se baš na selu snašla, ona je stalno radila. Radila je znači morala je da ide četiri, pet sati pješice, svako jutro se u četiri sata ustajala ujutru išla pješice do svog posla i vraćala se jedan značajan dio pješice tako da smo mi ostajali kući i ona je nastojala da, tada je samo nedjelja bila ovaj slobodan dan, nastojala je da tom nedjeljom odemo u grad ili odemo na kupanje. Vodila nas je u bioskop pa nas je tako nekako tu vezu sa gradom je nastojala da održi stalno. I da recimo ne znam novac da idemo na ljetovanje, da obilazimo Jugoslaviju, da budem negdje na zimovanju. Nekako trudila se da nam pruži jedan čini mi se onako kvalitetan i bogat život koliko su mislim drugačije više nego druga djeca sa tim, sa tim njenim mogućnostima a radila je puno i nekako prilično dobro je zarađivala. Moja braća su imala društvo koje dolazilo kod mene kući, i spavali uveče mislim bilo je nekako tolerantna moja majka prema druženjima. Nije bila tolerantna prema zabavljanju u smislu možeš da dovedeš druga ali ne možeš da dovedeš momka.

Školovanje

- Znala sam da čitam od četiri-pet godina i pišem i to smatrali su me Izuzetnom. Nisam bila izuzetna, bila sam vrlo šutljiva, vrlo ozbiljna. Govorili su da je bio skup moj osmjech. Bilo je važno da se ja nasmijem a ja sam samo bila nekako posvećena sticanju znanja.

Puno sam čitala, od malih nogu i bila sam dobar đak. Gledajući kako rade moja starija braća meni je bilo jednostavno.

A kako si se odlučila za srednju školu?

- A srednja škola je bila logična. Bila sam odličan đak i upisala gimnaziju. Moja majka je željela da ja završim neku školu. Smatrala je da muškarci ne moraju da završe školu a da žensko djete treba da završi školu jer je to jako važno u životu. Ona je imala gimnaziju i to je bio model. Što bi ona da nije imala gimnaziju. To joj je davalo mogućnost da radi na nekim mjestima službeničkim, recimo i da nas školuje. Onda je to bilo za nju izuzetno važno da se ja školujem. I onda sam upisala gimnaziju. Bila odlična u gimnaziji.

Bila pionirka Titova?

- Bila Titova pionirka svakako. Bila u Kragujevac kao predstavnica iz Crne Gore na, sedmi razred kad sam bila, na grob streljanih đaka. Govorili da za malo nisam bila kod Tita. Valjda sam bila u neki uži izbor pa je onda poslala ćerka od nekog ljekara. Znam da je bilo žao mojoj razredno što ja nisam bila. U gimnaziju sam bila isto tako dobra za psihologiju

A kako si se odlučila za psihologiju?

- Bila je alternativa medicina. Dal medicina dal psihologija? I imali smo jednog neobičnog profesora koji nam je predavao filozofiju i psihologiju. Baš neobičan onako neuklopljiv i nekako on mi se svidio i onda sam počela o tom da razmišljam da bi mogla psihologiju. Onda su me odvrćali ma šta će ti psihologija, ma kakva psihologija ko to studira? Pa mislim prilično su bili oštri kriteriji za upis. Pa ti se nećeš moć upisat, pa zašto to? A ja sam razmišljala čini mi se tada vrlo racionalno u smislu da ako završim medicinu onda ja bih trebala psihijatriju. A nekako sam i tada razmišljala da bi htjela da imam i porodicu. Mislim da sam tada odlučila. Tada sam se odlučivala dal ću samo profesiju a dal ću profesiju i porodicu? I onda mi je psihologija bila to da mogu i jedno i drugo. Davala mi je šansu da ne moram toliko da se posvetim pacijentima što se posle i nije baš tako potvrdilo jer mislim da se i u psihologiji posvećuješ klijentima isto kao u medicini. Sedamdesete godine sam ja upisala fakultet u Beogradu. Ovdje nije bilo studija psihologije, meni je bilo važno i da budem u Beogradu. I bilo mi je važan taj fakultet, znači psihologija kao psihologija. Tada mi je brat iz Sarajeva došao u Beograd i onda sam ja vodila taj čini mi se čitavog života taj kako da kažem domaćički život.

A znači Vi ste iznajmili stan niste bili u studentskom?

- Nisam bila u studentskom nego je brat iz Sarajeva prešao za Beograd i onda smo iznajmili stan, sobu ustvari. Živjeli smo zajedno i to je bila posebna opet dinamika u mom

životu da uvijek sam sa nekim živjela. Stalno sam sanjala kako treba da živim sama, odvojeno i negdje sam i svjesno, ne nesvjesno, nego svjesno izabrala Beograd jer su mi braća bila u Sarajevu. Onda se desilo da je ovaj jedan brat, Vlado htio da upiše pravo u Beogradu i onda smo živjeli zajedno.

Protesti studenata u Beogradu

- U Beogradu mi je to bilo interesantno sedamdesetih, jer ja sam se upisala 70-te, kada su bili protesti, na Filozofskom fakultetu i kada je tamo bilo angažovano nekako po meni i tako sada studenti i inteligencija, gužva. Tada sam se osjećala dijelom nekog protesta, neke grupe koja nešto znači. Uzbudljivo, vrlo uzbudljivo ali u suštini mene, kako da kažem, politika, kao i istorija, mene to uopšte nije interesovalo. Ja sam tada bila član Saveza komunista, tada nisam imala pojma ko je predsjednik opštine i ko je predsjednik Saveza komunista u Kotor ili ko je u Crnoj Gori. Znači politika kao političari ili kao u opšte ideje to me uopšte nije interesovalo. Taj mi je zanos, te aktivnosti to mi je kao odlično to braniti studente a pri tom se ja nisam osjećala ugroženom, da sam ja imala neka osjećanja ugroženosti pa da sam ja sada pripadala...kao recimo sada kada sam potpuno svjesna. A tada bila sam studentkinja i bilo je super biti u Beogradu i tu se sada nešto desavalo, nešto opasno kada su zatvarali vrata pa policija dolazi ali je to, mislim, bez ikakve političke svijesti ja bih mogla da kažem za sebe da nisam imala nego sam jednostavno ulazila u to jer su i drugi ulazili, sviđalo mi se to, sviđalo mi se to što je Filozofski fakultet, sviđalo mi se to što su ljudi govorili, studenti, onako teorijski. Više mi se ustvari sviđalo filozofski i tako književnost, ne nešto politika i istorija. Sociologiju isto nisam voljela kao predmet kao nešto, nije me to nešto to sam odrađivala eto tako da bih odrađivala ništa o tome u suštini nisam znala. Tako da je to negdje. I onda se to nešto umirilo i nekom moje prvi put razočarenje da ljudi jedno govore javno a onda rade drugo. Recimo mislila sam da vođe tada, kao mlada skojevka, ko vjerovala sam da ljudi koji vode imaju nekakvo dostojanstvo, vrijednosti, da stoje iza svojih riječi u svim situacijama i onda sam vidjela da u tom pokretu ima različitih ljudi različito su reagovali, jedno govorili drugo radili, povlačili se tada sam bila više usmjerena na taj identitet studentkinje, u smislu da sam nešto dobila sa studijama, to mi ništa nije značilo jer sam dobila tamo još muku da živim sama da se snalazim da poslije budem i domaćica i spremačica kada mi je brat došao. Znači to je ali mi je značilo da studiram psihologiju, da završim. Naravno tada sam bila nekako, i ono ljubavni život i tako, druženje. Ne posebno nisam se posebno integrisala sad u Beograd nisam ušla u ta društva beogradska jer sam se nekako sam se držala više sigurnog i poznatog društva. I sama psihologija je bila, fakultet

koji je komplikovan bio zato što nije tada bilo knjiga, nije bilo prostora, ja sam već bila završila kada je izgrađen fakultet, kada je psihologija prešla na Filozofskom, nego smo bili tamo negdje na Saobraćajnom fakultetu, to je potpuno opet bilo odvojeno od Filozofskog fakultata. U učionici, nekoj a to je bilo baš, kako da kažem izolovano, sam fakultete je bio izolovan od drugih. Rad, rad učenje i rad mi je bilo sve.

Počinje Tvoja karijera psihološkinje orijentisan na medicinu?

- Da. Mislila sam da ću da se zaposlim u školu ili u vrtić ali tada nije bilo te mogućnosti za mene. I onda mi se nešto svidjelo, tada je nekako krenula da se razvija ova psihijatrijska bolnica, ali je ostala na tom nivou, ja mislim, do dan danas kakvom je bila recimo sedamdeset šeste-sedme jer je grupa stručnjaka iz Beograda bila ovdje došli da razviju psihijatriju. Gradili su se neki paviljoni. Ljudi su se oslobodili do tada je to bilo ono baš zatvorskog tipa bolnica. Ali je to kratko trajalo par godina i već posle i osamdesete godine to je krenulo po starom.

Brak

- Od mature sam se počela zabavljati sa mužem. Nekako ja sam od onih djevojaka reklo bi se više pametnih nego lijepih, ozbiljnih. Znači za jednu malu sredinu ja sam bila ozbiljna djevojka. E sad ne znam zbog toga ili što sam ja stvarno bila ozbiljna a bila sam i preozbiljna mislim ja nekako nisam imala veze samo neka platonska zaljublivanja. Taj period gimnazije je obilježen sa tim tako visokim zahtjevima, platonskim zaljublivanjima i nekom nedodirljivošću. I onda je moj muž na maturskoj večeri uletio u taj prostor kao moj školski drug. On je moj drug iz razreda. Bili smo zajedno tokom studija. On je završio ranije ekonomiju, pošo u vojsku, to je bio kao nekakav plan. Ja sam trebala da diplomiram al onda sam ostala u drugom stanju i odložila za godinu dana diplomiranje. Rodila Filipa sedamdeset pete godine. Diplomirala sedamdeset šeste. Diplomirala u junu sedamdeset šeste, zaposlila se u novembru sedamdeset šeste. I počela da radim u psihijatarskoj bolnici iako to nisam očekivala. Živjeli smo u istoj kući sa muževljevom porodicom, znači u istoj kući odvojeno. U istoj kući to su poseban ulaz ono u starom gradu pa je na spratovima. Znači mi smo u prizemlju, imali jednu sobu, al smo imali svoja vrata. To je kuća bila od Srđinog djeda i babe. Znači drugi sprat bio otac a treći sprat je bila baba sa drugim sinom.

Kakvo je bilo Tvoje uklapanje kao snaje?

- Kako sam se uklapala? Sa moje pozicije dugo. Uopšte nisam razumjevala što se dešava. To je bilo jer kao kućo moja, sunce moje sve divno krasno mislim ovako u prvom al onda sam počela da shvatam da se iza te priče dešava i druga priča. Da se od mene očekuje više

nego što je izgledalo. Naravno očekivalo se da budem tipična najmlađa snaha u porodici, znači da budem na neki način na usluzi, da slušam. Nisu oni imali velike zahtjeve al neke sitnice neke stvari da ustanem kad uđu što sam ja radila al da ustvari budem na neki način raspoloživa i da bude ono po principima na ovaj način treba da se kuva, na ovaj način da se sprema, na ovaj način da se čisti kuća. Moj muž je važan naravno on je bio najstarije djetе u toj porodici, unučе nastarije u porodici. On imao poseban tretman. On treba da spava, on se ne treba buditi, on ne treba da ide u trgovinu. On ima izlazak. Neće valjda ženu da sluša. Neće valjda ona da se pita. Ako bih ja rekla dobro o tome ćemo odlučiti, kad bi oni nešto rekli, onda bi oni rekli neće valjda žena da ti odlučuje o tome. Ali ovaj pošto je to bilo generacijski tu je živjela i Srđina baba koja je u nekakvom maniru Crnogorke sve kontrolisala i ona bi, kad ona ustane svi su se ustajali i ona bi dolazila kod mene na kafu. I posle nekoliko dolazaka ja kažem mom mužu, mi smo bili mladi a mislim u sobi vrata su bila prema ulici samo da kucne i ovaj obavezno subota ili nedjelja baba kuca na kafu. Ja kažem njemu sad se ti ustani treći put, četvrti kad je baba došla, i on se usto ja sam ostala u krevetu. Znači baba je bila tu. Ja sam ostala u krevetu, on je skuvao kafu. Baba je popila kafu, pitala jesam li ja bolesna, je li ti žena bolesna? Čak se nije meni ni obratila. Onda sam ja rekla nisam baba bolesna nego evo malo spavam. I ona je izašla i više ujutru nije došla.

Izborila si svoju antipatrijarhalnu matricu.

- Da pri tom je moj odnos sa tom Srđinom babom je bio prilično dobar čitavo vrijeme ali je, poslije toga ona je neke granice naučila prosto je tako žena osjetila da ne može i stala. Peglanje pelena, ja peglam i sjedim, nisam mogla da stojim da peglam pelene. Onda ona kaže nisam vidjela da žene sjede i peglaju. Ja kažem baba ja ne mogu ni da sjedim koliko sam umorna a ne da stojim. Mislim moj odgovor nekako spontano. I ona izađe i više nikad to ne zamjeri. Ja naknadno shvatim da u stvari ona je meni zamjerila, jel. Da to treba da bude sve pod konac i da stojim ustvari kad peglam.

A šta Tvoja mama u tom svemu?

- A moja mama je vodila sasvim drugačiji život.

Ona je vodila, nije ona baš mnogo slušala. Ona isto nije slušala. Nisam ta očekivanja govorila mojoj mami. Desilo bi se da joj kaže neko od porodice. Znači da moj svekar sretno moju mamu i onda joj kaže „jao kako je ona neobična pa mogla bi ti ovo da joj kažeš da ja ipak kad dođem, da se ona ponaša ovako, ovako“. Znači kritike su mojoj majci govorene. Onda bi moja majka došla i rekla: -Pa što malo ne popustiš? Ona je vodila tu diplomatsku politiku. Pa pušti i on plače čovjek recimo plače i moja svekrva

plače, ja joj ne dam u devet sati djete ide da spava oni bi se igrali a ja ne dam. A ja kažem:- Ja uopšte ne razumijem! Ja često nisam razumjevala njihove poruke nego naknadno bi shvatila. I onda razmišljam u kojoj to situaciji se desilo? Onda ja shvati u kojoj je to situaciji da ljudi recimo par dana prolaze nisu se javljali, onda ja kažem, bili su ljuti to je tako rešavano. Al ja u direktan dijalog sa njima, da je bila nekakva jasna prepirka, samo sam ušla u prepirku sa mojim svekrom kad je on negde možda peti, šesti dan možda smo se bili u braku kad je on sjedeli smo za stolom i on je reko:- E pa sad smo ti mi tata i mama i tako bi trebalo da nas i zoveš! Meni je to u tom momentu bilo teško. Mislim teško mi je bilo uopšte da neko ima takav zahtjev i ja sam rekla:- Ja svoju majku imam a oca, nikad nisam nikoga zvala tata pa neću ni u buduće. Mislim to je bila jedna ovako, e to je bilo moje direktno obraćanje i do kraja života ja sam ih zvala, đeda Ljubo i baba Vjera ali u stvari je bio problem da ih oslovim. Al nekako sam na vi. Ja sam sa velikim brojem ljudi na vi, tako sam nešto bila vaspitavana ono stariji ljudi pa sa vi. I sa njima sam do kraja života ostala na vi.

Znači nisi lično ime koristila kao oslovljavanje?

- Oni su bili đeda Ljubo i baba Vjera kad su djeca došla.

Ko je pomagao oko dece, oni ili?

- Niko. Mogu da kažem niko. Ali, nije baš niko. Sina sam ostavljala Srđinom bratu i bratu od strica. Oni su tada imali petnaest, šesnaest godina. Onda smo ih mi nešto stimulisali kad sam išla na posao, onda su oni i baba ova Srđina. Baba znači prababa koja je bila u kući. Onda bi oni ujutru dolazili kod Filipa. Onda kad se on ustane onda bi baba ga hranila ili bi ga oni hranili al nekako oni su bili nadležni nad Filipom i baba. To je bilo u toj kući. Onda smo se preselili kad smo dobili drugo dijete. Sedamdeset devete godine posle zemljotresa dobili smo ćerku. I onda smo se preselili privatno. Godinu dana smo živjeli kod moje majke. I onda smo dobili svoj stan. Ali ćerku do odlaska u vrtić čuvale su tako žene. Mislim dok sam ja radila vodili smo je kod žena da je čuvaju.

Praktično Tvoja majka nije bila sa decom.

- Ne ona je radila u to vrijeme i moja svekrva je radila. Djeca su išla samo na odmor kod njih. Izuzetno, izuzetno je dolazila moja majka kad bih ja negdje putovala i Srđa je radio oko njih kad ja nisam bila tu. Mislim on se isto bavio djecom koliko i ja na neki način. Malo se švercovao ponekad ali je preuzimao odgovornost.

Prijateljstvo sa drugim ženama?

- Zanimljivo je imala sam prijateljice. Ja imam prijateljice od petog razreda osnovne škole. Znači imam, nas četiri prijateljice se viđamo jedanput godišnje. Jedna živi u

Kotoru, kuma. Sa njom se češće viđam ali ne tako često. Nekako, to prijateljstvo je ostalo stalno smo u nekoj vezi ali nije bilo intenzivno kad sam se ja zaposlila. Kad sam se zaposlila nekako sam prijateljstvo razvila sa kolegicom koja je radila, psihološkinjom, u Zavodu i ona je ono moja životna prijateljica i nekako taj krug, psihološkinje postale su moje ono životne prijateljice. One su i danas znači moje prijateljice. To su dva odvojena kruga prijateljica. Ove koje su mi od djetinjstva prijateljice i koje se nisu uključile kasnije u Animu i nevladinu organizaciju. Ovaj krug koji je ustvari iz posla (psihološkinje) je intenzivan. Pa i porodično s ovom prijateljicom sa kojom sam radila u psihijatriji smo bili vezani. Njena djeca su bila uzrasta moje djece. I ima jedan krug tih prijatelja porodičnih nas pet, pet parova koji su se družili intenzivno dok su djeca rasla. I sad se družimo, al opet je to jedan krug ljudi koji ono kako ja kažem, srednji sloj ljudi koji ostao i nakon rata, nismo se razišli. I dalje taj isti tip druženja ostaje ali se ni oni nisu uključili, osim ove moje prijateljice psihološkinje u Animu. Znači taj taj krug ljudi nikako nismo mogli da uvučemo u organizaciju. Družeći se uvijek su tu bili razgovori koji mislim da u drugim društvima se ne dešavaju.

Misliš da oni pripadaju nekim drugim političkim opcijama ili jednostavno?

- Uglavnom niko nije nešto suviše politički aktivan ali nisu ni aktivni sa nama. Jer to im je bilo suviše. Mi smo uvijek i za njih bile neobične ili kao mi smo nešto izvodile al nećemo mi sad s vama, opet radionice, opet priče, a u stvari su prihvatili. Nas dvije, nekad tri, smo nametale teme koje su bile važne ono makar psihološki pa smo razgovarali o sebi o odnosima sa drugima. Mislim da su naša prijateljstva duboka ali imamo brakove koji nisu patrijarhalni brakovi. Moja prijateljica Maruška Draškovići, znači nas dvije smo nastojale da budemo kad smo zajedno, svi zajedno. Znači nikad nije bilo ženski klan i muški klan, u druženju što je ovdje običaj. I te žene koje su se uključivale u društvo i njima je to bilo neobično. Al posle izvesnog vremena to je bilo uobičajeno, jer ovdje ima muškarci pričaju jednu priču pa se odvoje. Pa žene pričaju drugu priču pa su odvojene. Međutim u našem društvu se to nije dešavalo ni tada ni sada. Uvijek i ako se odvoje odma je tu ili ona ili ja je koje je ovo sad odvajanje, koje su to? Možda sad zadnjih godina nekako su nam se životi odvojili. Kad su se umnožile porodice, kad su se poženila djeca i to onda mislim da je neka energija otišla al smo intenzivno, znači stalno smo bili zajedni, praktično. Nama je tema uglavnom bila psihologija. Radile smo u psihijatrijskoj bolnici nas dvije i onda je to bilo ovaj nekako izuzetno. Ja nisam imala sestru i imam neku žalost, moja majka je uvijek govorila da mi je muž bio živ imala bih još jednu ćerku, da ja imam sestru. E sad za mene su kako da kažem žene prijateljice, nekoliko prijateljica, kao

sestrinska veza. Iako smo potpuno različiti tipovi. Nismo se po sličnosti našle nego po različitostima. Ja nekako mislim da jako puno sam naučila od mojih prijateljica. Nadam se da su i one nešto od mene al čini mi se da sam ja više od njih nego one od mene.

Zemljotres

- Bilo je strašno dramatično. To je sedamdeset deveta godina petnaesti april. Mi smo se odvojili znači izašli smo iz grada. Ja sam u osmom mjesecu trudnoće. I živjeli smo van grada u jednoj zgradi velikoj, privatno. I sedam dana prije zemljotresa je bi zemljotres u Baru. I nešto smo pričali, ja sad sa stomakom osam mjeseci i kao ja kažem što bi bilo da bude zemljotres, lako vi, vi biste bježali vani. Što bih ja sad radila. I sad Srđa kaže ja bih, pošto je to bio prvi sprat, kaže ja bih sa Filipom skočio kroz prozor. A ja kažem a ja? Ja ne bih mogla da skočim ja bih trčala na vrata. I divan je dan bio, mi smo se rano probudili, Filip je imao tri i po godine znači ono djeca se rano bude i on je bio između nas u krevetu, došo iz svog kreveta. I gledali smo, tačno se sećam predivnog dana, kroz prozor. I odjedanput je počelo da tutnji i da trese. Kako je počelo da tutnji i da trese ja sam samo imala u svojoj glavi direktivu da treba da trčim na vrata. Ja trčala na vrata, kroz jedan ogroman dug hodnik. Imala sam doživljaj da se iza mene ruše zidovi. Takav sam imala to je užasan doživljaj. Strčala sam niz stepenice i izašla sam vani. I sad kako sam bila na čistom prostoru vidim stoji zgrada, znači nije srušena. Srđa je skočio sad iza zgrade. Trčim iza zgrade i vidim brdo. Brdo ispred mene, kamenje niz brdo i zvoni, kao zvoni. Taj zvuk nikad nisam čula kao da zvoni brdo. Ali je ovo mirno. Drugo mirno a zvoni brdo. Još je treslo i sva sreća Srđa nije skočio kroz prozor sa Filipom. Bilo mu je suviše visoko i on je čekao. Mislim da ljudi koji nisu doživjeli zemljotres prosto ne mogu da vjeruju koji je to stepen straha. Znači Srđa je izašao sa Filipom, onako neobučeni. Ja sam bila u majici. Imali smo malog malog fiću, ušli smo u njega dok je treslo. Sad treba da se obučemo kada se sve umirilo. Odjedanput vidiš da si neobučen. E sad je trebalo Srđa da uđe u zgradu do prvog sprata. On se zaletio trčeći i doneseći jednu po jednu stvar. To je bilo užasan strah. I na taj način on je četiri-pet stvari donio tako da smo se mi obukli. I tek tada, tek tada već je prošlo deset minuta nemam pojma, vidimo grad. Iz grada dim. Znaš potpuno bjela prašina se diže a Srđina porodica je živjela u gradu. I onda je on pošao sa jednim našim prijateljem u grad. Nije mogo ući al već su oni bili evakuisani na stadion i niko nije stradao od njegove porodice al su, znači iseljeni bili iz grada. I taj strah znači i to je to. Onda smo krenuli i ja sam rodila ćerku skoro mjesec dana ranije u Zemunu, u Beogradu u Zemunu.

U Kotoru nije bilo uslova da se porodim iako sam ja nekako u tom stanju insistirala da ostanem, da hoću da budem tu. Imala sam doživljaj ako se razidemo da će ponovo bit zemljotres. Mislim nije te strah od tog što se desilo nego od tog da se ponovi. I onda čim krene da zvuk ili zadrhti nešto ljudi su samo govorili „evo ga“. Svi već spremni da izlaze. Znači ta riječ evo ga, to je značilo zemljotres. Mislim jako je dramatično bilo. Grad je iseljen par godina. Baš je bilo teško. U gradu je bilo porušeno jako puno kuća. to su bile kuće bez ovih betonskih ploča. To su bile kuće koje su se samo urušavale, pod, daske. Pa čitav grad je bio iseljen osim jednog malog dijela gore uz brdo. Baš je, baš je strašao. Mislim deset godina je grad obnavljan, više od deset godina. UNESCO je dao pare da se obnovi. Mislim da je bilo tada i samodoprinos države Jugoslavije. Znači Crna Gora se obnavljala.

A kad si se vratila iz bolnice u tu kuću u kojoj ste bili? Tu se ništa nije dogodilo.

- Ne ne, nisam se ja vratila u taj stan zato što taj stan po sredini zida pukao, jedno pet santimetara. Znači ja sam rodila dvadeset devetog aprila Itanu a vratila sam se petnaestog maja iz Beograda. Nisam htjela da ostanem u Beogradu zato što je Srđa odveo Filipa i ja sam odma čim sam mogla da letim doletjela. E onda smo se preselili u stan moje majke koji je bio manje, nije stradao. Tamo je živio brat sa snahom. Onda smo u pedeset kvadrata živjeli godinu dana. Mi smo očekivali stan. Uselili smo se osamdesete u stan van grada. Al smo se vratili. Znači osamdeset šeste smo se vratili u stari grad. Željeli smo da živimo u starom gradu. Bolnica nije bila srušena nastavila sam da radim na svoje radno mjesto nakon jedanest mjeseci. Nije bilo nekih problema.

Posao

- Znači ponovo sam počela da radim u psihijatrijskoj bolnici osamdesete godine i taj jedan divan period mi ide do osamdeset pete godine. Djeca su rasla divan period, opremili smo stan. Znaš ono što kažu skućili se, ovdje se kaže skućili se. Kupili malo bolja kola. Mogli smo da ljetujemo, mogli smo da zimujemo od tih naših plata. Išli smo na dočeke Nove godine. Znači živjeli smo jednim normalnim životom tih pet, šest godina. Normalnim, ne znam što sad znači normalnim al nekim optimističkim, nekim dobrim životom.

- Ja sam se brzo zaposlila i sve je dobilo drugačiju boju. Ja sam se zaposlila u Zavod to je samo po sebi bilo prilično šokantno. Taj moj izbor je i za mene bio neočekivan, ali nekako mi se svidjelo. Sa nekom idejom da ta bolnica koja je bila onako omražena, tabuizirana i nikakva što se tiče mene kao nekog koje je živio u Kotoru. Ja nikad nisam obišla bolnicu. Znači ja sam se zaposlila i sviđalo mi se da se radi na tome. Nekako sam

vidjela budućnost, neku perspektivu. Da se gradi neka drugačija psihijatrija da se razvija psihologija. To je bilo sve na počecima i sa velikim planovima. Ne mojim planovima samo nego bolnica je imala velike planove. U to doba bila je jedna izvanredna ekipa stručnjaka koji su bili sa ovom institucijom, sa Zavodom za istraživanje biologije. Oni su radili neka istraživanja, neka neurološka neka ispitivanja na mozgu. Trebalo je da bude kao neki Centar za psihijatriju, baza za nauku u okviru psihijatrije i psihologije i meni se baš to svidjelo. Dugo sam se ja nadala da ću, dok nisam pošla na postdiplomske, da ću ja ipak jednog dana raditi u školi jer je to bio moj izbor. Znači dugo do 85 godine. Ja sam mislila da ću naći posao u školi, a zaposlila sam se 76. Bilo mi je dosta, deset godina je bilo dosta rada u bolnici. Za tih deset godina sam razumjela, da je to daleko od onog što sam zamišljala. Veliki dio te ekipe ljudi je otišao. Došle su sasvim druge ekipe ono stručnjaka. Nekako ta bolnica je bila baza za školovanje ljudi koji nisu bili iz Crne Gore. Oni su dobijali lako specijalizacije i odlazili. Znači mnogo je bila gora situacija, u ovom smislu razvoja i odnosa, deset godina poslije nego kada sam došla ili se možda meni to sada čini. Možda sam postala realna poslije desetak godina. Ali tamo sam pošto si me pitala ovo kako sam, ja sam svuda bila vrlo angažovana, mislim sve se tu dešavalo samnom sa nekakvim ubjeđenjem da ja ili trebam ili ne trebam ili ću da radim nešto za društvo ili neću da radim ništa. Tako da sam se sama zaposlila sa problemima. Borila se za kancelariju. Prošlo mi je godina dana boreći se za kancelariju u psihijatrijskoj bolnici, jer su smatrali da psiholozi mogu da budu sa socijalnim radnicima, da mogu dvije psihološkinje da budu u jednoj sobi. Meni je to bilo tada nepojmljivo. Tada sam to prepoznala, kako tada tako i danas. Znači ljudi se ne zapošljavaju da bi radili svoj posao, da bi se usavršavali i nešto doprinosili nego se zapošljavaju eto tako što je nekom trebao neki psiholog ili neko nekog zna pa te onda zaposle. Pa onda ti sjediš tamo sa sestrama i pričaš čitavo jutro i niko te ne pita što radiš. To je bilo neprihvatljivo baš sam bila ambiciozna da to radim. Bilo je tu možda dosta da se radi. Naravno dođeš tamo onda su tamo psihijatri koji određuju klimu određuju standarde i pacijente, određuju što ti treba da radiš, određuju sve moguće uslove. Znači to je stalno bila borba za malo tog psihološkog identiteta ta borba za mene bila ili je izgledalo da će biti. Tom borbom sam potpuno zadovoljna. Nekad je izgubljena. Kada se to desilo onda sam pošla. Milo mi je što sam to uradila da nisam išla ispod svojih standarda profesionalnih. A bila je to svakodnevno borba.

Kao i svi mi a samo nisi kazala čime se Tvoj muž bavio?

- Srđa je završio ekonomiju i on je ovaj nekako malte ne sa fakulteta odma poslje dvije godine bio je direktor finansija u tom preduzeću gdje se zaposlio, u Autoremontu. Onda prešao u Industirju ležaja. I tu je bio direktor finansija. Poslje je bio generalni direktor. I on je stalno imao neku funkciju. U tom periodu jako puno putovao, jako puno radio. Razvijala se firma pa se dislocirala i on je znači pred i u rat ušao sa nekom pozicijom direktora. Ja sam radila u psihijatriji i planirala da nastavim usavršavanje. Dilema mi je bila dal da idem na specijalizaciju iz medicinske psihologije ili posdiplomske. Onda sam se opredjelila za posdiplomske jer mi je to bila šansa da se zaposlim u školu. Znači to je taj period. Istovremeno rat je omeo. Istovremeno sam bila, tu priču nismo ispričali ali kao odlična učenica ja sam bila članica saveza komunista.

To je bio red stvari

- Jeste, nisam se ja tu nešto vidjela nego su me pitali, sedamdesetih godina su bila ona dešavanja na filozofskom fakultetu. Ja sam tamo bila isto u savezu komunista i nekako bila sam aktivna, nisam bila na rukovodećim mjestima al sam bila na fakultetu, na protestima, pa sam išla na branje kukuruza, dobrovoljne akcije i kad sam se vratila nastavila sam tu aktivnost. Znači uvijek sam bila društveno aktivna. Moja majka je biladrugačija, stalno je radila nije bila toliko revolucionarna.

Sindikati ?

-E onda su me prepoznali za druge stvari, tako kako sam rječita kako sam glasna kako brzo mislim, brzo reagujem onda su me uključili da društveno politički tako da sam bila predsjednica sindikata u psihijatriji. I bila sam u nekakvom užem krugu a ne znam kako se to zvalo, te osnovne organizacije Saveza komunista u bolnici. Negdje sam možda bila kao u nekom sekretarijatu. A ovo sam bila predsjednica sindikata(smije se) sa velikim ambicijama da ljudi treba da uče. Iščitavala sam sindikate, pa ljudima štampala pa davala da čitaju što je sindikat. Statut nosila držala kao časove da treba da pričam o tome što je sindikat. Kako ljudi mogu da se bore za svoja prava. Onda su bili radnički savjeti, samoupravljanje. Radnički savjeti što je kad čitaš jedne predivne mogućnosti za ljude, kako ljudi treba da budu samostalni. A ne da slušaju i tako. U praksi je to bilo potpuno izvrtanje toga što je bilo napisano. Naravno sve zavisi od tog kako neko čita. Nikako mi nije bilo jasno da ljudi jedno misle treće rade, da tamo sjede iz raznoraznih razloga. Mislila sam da je to stvarno, da ljudi treba da odlučuju i da mogu da odlučuju. A onda sam normalno shvatila da je to sve bila farsa. Al sam se borila. Mislila sam da ne treba da bude farsa. Taj sindikat je isto služio, kao nabavljali zimmnicu takve neke stvari a onda su

u tome mogli da izvuku nešto za sebe. Imali su neke materijalne koristi i to značajne poslije su mi rekli. E onda kako sam se tu miješala, ovaj onako da stvarno to ne može da ima tog nekog smisla da bude bolje i njima i pacijentima onda su me mislim, na svakom koraku sabotirali. Puno sam imala neprijatnosti od tih ocrnjivanja. To je istovremeno bilo i sa ovim jer sam se ja borila na fonu da budem kao psihološkinja tu a onda sam kao psihološkinja koja je tražila posebnu sobu da radim sa klijentima. Naravno govorili su tada da sam ja dovedena preko veze da sam ljubavnica mog direktora jer je on meni sve to obezbjeđivao u dugom trajanju. Tako da ovaj, nije me to posebno zaustavilo. Nije me zaustavilo to je na neki neobičan način samo me stimulisalo. Nikad me nije bilo briga što ljudi misle, čak naprotiv, ako misle loše baš mi je bilo super da misle loše. Neka misle što god oće to je njihovo. Znam da mi nije bilo lagodno možda zbog porodice, nekom drugom od mojih ali ne posebno da bi me spriječilo da radim ono što hoću tako da sam to je već bilo definisano. Znači nisu mogli da me zaustave kada sam ja nešto htjela. Moj izbor je bio definitivno moj.

Savez komunista

- Što se tiče saveza komunista to su bile stalno neke frke. Radila sam u bolnici onda se to stalno nešto preispitivalo povjerenje direktora. Uvijek je dolazio neko iz Opštine na tim sastancima opštinskog komiteta tu se raspravljalo. S tim što sam ja podržavala da članovi saveza komunista moraju biti odgovorniji. Uvijek je bio sastanak, kao poštovanje radnog vremena jer u organizaciji kada direktor ode svi su išli, vide mu leđa. I onda se na sastanku raspravlja radno vrijeme, bez obzira što drugi idu u odnosu na posao, u odnosu na pacijente nekako su to bile tačke dnevnog reda. Ili povjerenje rukovodstvu. To je ono čega se ja sjećam. Ničega se ne sjećam kao neke važne društvene teme, osim tih tema koje su bile tako. Članovi saveza komunista moraju da budu posebno odgovorni. Odnos prema poslu mi se nije mješao sa tim ali sam smatrala da recimo članovi saveza komunista treba više društveno da rade. Recimo idemo tamo pa radimo ne znam sadimo cvijeće, pa radimo sa klijentima, pa u svom gradu pa smo ovdje izlazili pa smo sređivali. Mislila sam da treba i ono kada imaš slobodno vrijeme da smo mi, u krajnjem da se više založimo za higijenu, za dvorište, ručak, spavanje, uvijek je bilo kakva su odjeljenja. Ja sam bila članica opštinskog komiteta ja sam išla na te sastanke tamo se uglavnom pričalo bila je neka vrsta izvještavanja. Izvještaj o preduzećima u Kotoru. Ovi su uspješni. Onda ovako problematično bile su firme čiji su direktori radili mimo pa su to bile problematične firme da se tu treba malo poraditi na nekim problemima. Bilo je prilično konkretno to za neka preduzeća koja su radila nešto što nije bilo po standardima, kao nisu

poštovali ne znam, imali su velike plate a nisu radili šetali su takve nekakve stravi. Nisam imala pojma kada su bili izbori i znam da su bili. Ništa to za mene nije bilo obavezujuće da je to nešto ili meni nisu bili interesantni ti sastanci. Ne mogu to da razlučim bilo je sigurno i tada su bili izbori ono Socijalistički savez, za organe. Bili su izbori i bili su po imenima za opštinu. Ja se ne sjećam tih diskusija ali znam i to kada se biralo za direktora onda se tu davalo neko mišljenje o kandidatima. Davalo se mišljenje za direktora onda je taj najpovoljniji što je značilo da je taj preporučen od tog oštinskog komiteta i onda kao on ima podršku. Jer to kada imaš podršku opštinskog komiteta to ti otvara vrata u odnosu na one koji nisu imali podršku. Tako da se tu vodila jedna politika koju ja nisam vidjela, znači zakulisna.

- Za mene je sve počelo 88, tu je potpuno ovaj, nije 88 nego su stvari počele da se dešavaju kada je Tito umro. Znači kada je Tito umro onda je bila bar za mene, nisam ja bila nešto pretužna, da kažem tužna, bio je star bilo mu je vrijeme da umre. Nisam to tako direktno povezivala sa sistemom. Bila je istovremeno neka nada da ćemo se razvijati samostalnije ali mi je to bilo opet sve centralizovano kao Jugoslavija. Da će Jugoslavija da se razvija to je bio jedan dio. Jedan dio je bio taj kako će Jugoslavija kada nema više Tita i tu se već vidjelo tada su počele zafrkancije prepucavanje to mi je bilo prepoznatljivo. Ali tu sam borbu kada su se ljudi namještali na neka mjesta mogla da vidim i prije. Jer tačno se znalo da kada je neko zainteresovan za nešto onda on počne da dolazi na sastanke Saveza komunista ili kada nešto u opštinskom Komitetu sada se biraju i sada iz tog preduzeća dolaze neki. Vidjela sma da igranka postoji zakulisna samo kažem nije mene to doticalo. Mnogo niti sam se u to mješala ja mislim da nisam nikad ni glasala nešto tako. Samo odslušam i pođem nešto kažem kao što mislim. Uvijek su mi neke stvari smetale. Ali istovremeno tada sam se više bavila tom nekom kako da kažem, nekim političkim sistemima u smislu jer je bilo ponuđeno sa ovim raspadom neka druga organizacija društva. I znam da smo tada raspravljali. Moje razmišljanje da treba da se mjenja sistem, jer onda je počelo da se priča o toj privatnoj inicijativi, kako treba to privatna inicijativa da bude važnija. Već prije je bilo te priče ili se to prozove kroz novine ili kroz organe. U svakom slučaju neka reorganizacija se kao nudila. Znam da sam tada prvi put postala svjesna koliko mi izdvajamo za državu. Da je to ogroman doprinos to radiš ogroman doprinos se davao. To su ti porezi danas. E onda će to nam kao na zapadu sad ćemo mi da primamo plate bruto a onda ćemo mi to da dijelimo. To je bila jedna ovako pitka priča, kada se razmišlja, nekako ti daje neku slobodu u tom pravcu da se usavršavaš, naravno uvijek je bilo treba više da se radi treba više da bude disciplina,

odgovornost to je bila priča. Ali ovo je bilo konkretno da se privatna inicijativa otvori i da se unutar finansijskog napravi veća sloboda za ljude da oni primaju ono što zarade a onda oni odvajaju koliko oni oće, kako oni oće za ovo. Tako da su to bile te promjene. Kada je bila ona 8 sjednica? Mislim 87. godine kada je Sonja Lokar napustili sjednicu. To se sad baš ne sjećam kada je bilo ali se sjećam slika. Taj period prije toga i poslije ja mislim ta godina od 88 pa do 91, znači to je bio moj period učenja nekako politike. Ja sam gledala vijesti, čitala sam novine. Ja prije toga nisam čitala novine, političke ništa. Uvijek smo imali naviku da kupujemo novine ali nismo znali što se dešava, prelistaš novine ako se nešto sada značajno, nešto strašno desilo, nešto što skrene pažnju. Bile su novine nešto kao kultno ali ja ne znam što sam čitala iz tih novina, to mi je zanimljivo ničega se ne sjećam. Ali tada sam počela da čitam tada mi je bilo strašno važno ko je šta rekao, kakvi su odnosi i jako puno sam čitala što se desilo u drugom svjetskom ratu. To je bio period koji je dobro mirisao na rat. I ja sam tada čitala i gledala televiziju i novine. I tada sam shvatila, kako ustvari se sve dešava između dva tri čovjeka i da ovo drugo ovi ljudi koji su u partiji, tada sam definitivno, kada je bilo ovo u decembru 88, izašla iz partije. Jer sam stalno imala, kao obavezu da više radim, ali ne u smislu radim, mi smo se kao nešto dogovorili pa da ja tu kao bude nešto solidarna, mi smo se sada dogovorili da se o nečem važnom na sastanku ne priča. A sada mislim da se radilo o glupostima. Mi se dogovorimo da se ne priča, onda ja nikom ne pričam. A onda čitav krug u bolnici priča što smo mi pričali. Mene je to strašno ljutilo, strašno sam bila bijesna na tu elementarnu stvar ništa to nije bilo tako značajno ali da ja znam što si ti pričala tamo na tom sastanku to mi je bilo neprihvatljivo. To mi je bilo potpuno nemoralno. To sam se nekako bunila a onda sam shvatila da svi članovi partije su figura vođe partije, njemu oni trebaju da bi se pokazala njegova snaga a oni su potpuno nebitni. Kako tada tako i danas. Ništa sada je još gore. Ljudi su imali nekad, mislim da novac i društveni status određuje nekakvu mjeru, dostojanstva. Ne znam koliko je samo štrajkova bilo recimo u psihijatriji prije osamdesetdevete mi smo već štrajkovali za plate, za nekakve uslove, nisu nam plaćale opštine. Bili su ljudi angažovani oko toga što im se dešava. I imali su utisak da nešto mogu da promjene. Naravno oni bi se između sebe uvijek posvađali. Ali je bio impulsa da može na nešto da se utiče. Tada sam shvatila da na ništa ne može da se utiče. Nego nekoliko ljudi odluči i onda ti to serviraju kroz neke kanale njihovih ljudi tih ljudi koji imaju neki interes. Mislim da je interes uništio ljude. Ali ne interes da smo zajedno u nekoj ideji, nego neki lični sitni, najčešće vrlo male beneficije, zarad nekog mjesta nekog stana, neke pozicije, nekog radnog vremena, nekom zapošljavanja žene nekom

zapošljavanja djeteta. Znači i tada je to bilo isti ti interesi ali to je tada bilo malo zaobilaznije, kao da su ljudi tada imali još uvijek krijancu. Imali su nekakav obzir i utisak da to nije baš ono najbolje i najpoštenije. To sam javno na sastanku rekla od devedesete do devedeset šeste, sam solo igračica, to tako zamišljam. Nešto što je još funkcionisalo za mene, negdje do rata na Dubrovnik. Naravno ja sam čitala i nisam se uključivala, ali kada je rat počeo, onda sam nekako morala da se uključim, onda sam došla do toga da su akcije važne, jer sam bila kao aktivna žena u Savez žena. Ja sam išla na te sastanke isto, u bolnici isto tako bile su akcije. Kada vidim što ljudi rade meni je muka kao od tog sada su sve to projekti a mi u bolnici ne samo zabave, posjećivali Bijelu, dovodili djecu iz Bijele. Raznorazne stvari radile, pa za grad. Osim ono zabave koja je bila obavezna za 8 mart. Znači radio si preko godine neke aktivnosti koje sad su projekti. A tada je to bilo iz nekog osjećanja, potrebe da se tu nešto izgradi. Da se poveže. Ajde iz nekakvih humanih ideja. I onda kako sam bila u tom Savezu žena, onda smo radile te neke akcije vezane za proteste protiv rata ali su se te žene vrlo brzo povukle. Vrlo brzo su se povukle svaka na svoju stranu meni iz nejasnih razloga. Ja sam tada mislila najviše iz straha. Ali ja nisam vidjela da su žene ugrožene. Žene su vidjele da su one ugrožene a ja nisam vidjela da su ugrožene. Naravno neke žene su vidjele i tada da su nacionalno ugrožene a ja nisam vidjela da su one nacionalno ugrožene. Mislila sam da žene nisu ugrožene ratom nego muškarci. Kao što i sada mislim da su tada muškarci neposredno ratom bili ugroženi i to je bilo to to se nekako ugasilo. Tako sam izašla iz tih nekih pet godine od 91 do 95 znači.

Znači Ti zapravo prestaješ da budeš članica Saveza komunista onda kada se on raspao.

Bila sam aktivna u bolnici na sastancima ono uvijek sam bila kao mlada skojevka, mlada partizanka. Ja tačno sebe vidim sad kakva sam bila. Bila sam i članica Opštinskog komiteta u Kotoru osamdeset devete godine kad su ono bila revolucionarna dešavanja u Crnoj Gori i onda sam nekako sve shvatila. Kad su počeli nemiri, kad su ljudi počeli da štrajkuju glađu. To je za mene bio ono smak svijeta. Recimo to je za mene bilo kao da sam odjedamput otvorila oči. Bila sam u prilici da čujem i kritička mišljenja o Savezu komunista i organizacija al na neki način ja sam mislila da se tu, što sad više nikad neću vjerovat, da se nešto iz unutra može. Kad mi neko kaže danas da se nešto izunutra može promjenit meni se odma kosa digne na glavi. Mislim, ne može se promjenit izunutra nego

treba da nekako sazru uslovi i mislim da ljudi treba prvo da stave granicu pa da onda u nešto novo.

Što je marš za mir.

- Za mene je to bilo šokantna informacija kad je došla jedna stara žena i koja mi je rekla: Sine moj, pred rat, isto ovo što ste vi danas napravile, napravile su žene u Kotoru. Ja sam bila šokirana. I djelile isto što i mi a mi recimo potpuno bez tog znanja o tome djelile isto grančice maslinove prolaznicima. Znači žena je to imala u svom sjećanju. A ja to nisam imala u svom znanju. A što je bilo važno. Jer ja nisam mogla da imam sjećanje na tu situaciju pa da kažem to se, ko što sad imam sjećanje i sad kažem stvarno ne bih voljela i da ne bih voljela da mi se ponovi. Koji bi moj bio otpor ili bih pošla u depresiju. Ili ne bih ništa. Ili bih sjedala, čitala, gledala i trpjela i ne znam šta molila Boga jel, iako ono nisam vjernica al u smislu tom da mi ova djeca prođu kroz ovaj rat. Kao pretpostavljam moja majka, nego što sam ja a što je nu užasavalo, bila aktivna. Njena majka je stradala u ratu i njen strah je bio velik da bi mogla možda ja da stradam ako se suviše eksponiram. To opet nije sigurno da neće moja ćerka da strada ako nešto bude. Ono znajući moje psihološko, imajući moje psihološko znanje. I stvarno sad kad mislim kad to tako posložiš gdje prekinut? Što život tako brzo prođe da ti prekineš to da ponoviš. To mi je žao.

Diskriminacija

- Ja sam osećala diskriminaciju. Nisam znala da se to tako zove dok nisam dobila znanje i dok to nisam preokvirila. Ono što je meni bilo važno da sam ja shvatila da to u šta sam ja živjela da to je ustvari dovelo do rata. Moje neznanje je dovelo do rata, moje neznanje. Da sam ja znala ovo što sad znam. Nažalost ja sam sad u užasu da svo to znanje ako nešto krene u Crnoj Gori ne bih mogla da upotrebim. To bi mi bio kraj. I ako nemaš znanje da ustvari ti praviš loše tvojoj, budućnosti, ne čak ni tvojoj djeci, djeca nisu bitna, ona su prolazna, u našim i u budućim, znači ti praviš loše jer ti ponavljaš taj model. Upravo sam ja ponovila model tih žena. Ne tih koje su se borile, nego sam ja ponovila model one većine žena koje se nisu borile. Nisam ponovila model žena koje su se borile. Žene koje su bile obrazovane imale su status u porodici i u društvu. Te žene u Crnoj Gori, te žene nisu kao ja čuvale svoju djecu i dirinčile i prale i čistile i peglale. Nego su te žene koje su završile fakultet u Crnoj Gori imale svekrve ili majke ili žene koje su platile. E to je to. I sad ti pitaš tu ženu, takvu ženu ti si diskriminisana. A ona kaže ti meni kažeš da sam ja diskriminisana. A kako sam ja diskriminisana? Ajde mi jedan dokaz kaži da sam ja diskriminisana. Ja imam veće obrazovanje od mojih roditelja. Živim bolje od mojih

roditelja. Imam ženu koja mi ovo radi i imam ženu koja mi ono radi. Imam svoj godišnji odmor, imam ovo. Kako sam ja to diskriminirana? Nikako.

Koji su u ovom trenutku Tvoji identiteti najznačajniji? Psihološkinje, mirovne aktivistkinje, feministkinje, članice saveza komunista, sindikalne aktivistkinje?

- Za mene je ovo pitanje identiteta krajnje problematično pitanje. Ja se u pitanju identiteta više ne nalazim, u tim identitetskim pričama. Osjećam otpor kada mi neko kaže mirovna aktivistkinja, kada mi neko kaže psihološkinja isto osjećam nekakav otpor i to otpor unutra. Ne mogu potpuno, kad mi neko kaže feministkinja ja se ne osjeća kao feministkinja. I mislim da sam to negdje završila. I mislim da mi je zadnji važni društveni identitet bilo to što sam bila članica Saveza komunista. Znači to mi je bio zadnji identitet kome sam ja pripadala i odlučila da više nijednom ne pripadam. Ne postoji nešto gdje bih ja voljela, naravno svako me može svrstati i svak me svrstava prema svom gdje on oće, uopšte me to ne interesuje. Ali ja se nekako ne osjećam ni u jednom do kraja dobro, jer kao da nije ni dobro biti u nekom identitetu potpuno. Eto to je mimo ovih uobičajenih, sada svih identiteta, a svi su mi važni. Najviše se nalazim u tom aktivistkinja, u smislu toga da iza toga stoji moje ubjeđenje da bez aktivnosti, ništa. Znači ako nešto nije djelom na neki način, ako nešto nije materijalizovano u smislu djela ili u smislu akcije ili u smislu nečeg prema društvu, znači kao da i nije, nije mi to sad kao sjedat i misliti o nečemu. I to mi je jedan dio aktivnosti koji mi je isto važan, važan mi je kao vrijednost moja životna razmišljanja o tome što radim ali u smislu ovih nekakvih identiteta mislim da se može govoriti samo kroz aktivnosti. Ako neko radi za nešto onda je on u tome onda on ima taj identitet a ja radim i ne mogu da se odreknem da radim psihološki posao ja sam u tom identitetu nisam ga se odrekla. Kao što sam se odrekla ovih partijskih identiteta. Znači nema te cijene za koju bih ja postala član neke partije. Znači izgubila dio slobode pripadajući nekom identitetu, tom nekom zajedničkom koji mi oduzima tu slobodu, samostalnog djelovanja, tako da je meni sve što podrazumijeva više zajedništvo u smislu nekih identiteta. To mi je problematično možda zbog toga tada što sam bila...

Formalno i neformalno?

- Formalno i neformalno, pa naravno meni je mnogo značajnije bilo što sam neformalno, pošto sam ja stvarno vjerovala i mislila i bila ubjeđena da ja treba da radim nešto za društvo, da je to društvo u razvoju, da je to jedno dobro društvo, samo su malo ljudi problematični, još malo ljudi da sazru pa će onda oni shvatiti o čemu se tu radi. Znači na

istom sam putu nisam ja mnogo od toga odmakla, još se nadam da ljudi nemaju dovoljno znanja, nemaju dovoljno svijesti eto to.

Krug

Znači 91 u martu ja sam pokrenula taj Krug. To je značilo sastajanje u prostoriji Opštine, preko te zajednica žena gdje smo se svake sedmice, nalazili. Meni je to bilo jako važno da osmislim, nešto što je po mom razmišljanju bilo odgovorno ponašanje, davanje bez autoriteta. Tačno 8. marta sam počela. Pozvala sam aktivnije žene koje sam znala. 90 je počeo rat na Dubrovnik, a mi smo prije toga osvojile taj prostor Cica i Nikola je bio sa nama. Cica i Džuli i ja smo mislile da će ljudi biti ono kao ugroženi ko što smo mi bili ugroženi, da će imati psihološke probleme, da nam se javljaju putem telefona. Dali su nam u opštini telefona, dežurale smo i niko nam se nije javio. Iako je to bilo preko radija. Onda sam ja smatrala da te neke žene imaju obavezu da daju nešto zajednici. Da je dobro da se družimo. Znam da sam pozvala ove žene prvenstveno profesorice ove žene koje su bile aktivne u tim mjesnim zajednicama i doktorke na taj jedan sastanak, nekih tridesetak žena je došlo i ja sam im kazala kako zamišljam da se mi nalazimo da razgovaramo. Da svaki put neka druga spremi temu, da popijemo kafu i čaj i to sam obezbjeđivala da tako razgovaramo, da vidimo što će izaći iz tog da vidimo da je to dobro za mentalno zdravlje za sve nas. I sa odlukom da to bude četiri godine. Da vidim da li će to poslije četiri godine kada ja ne budem to vodila dal će to da se nastavi. Znači bilo je to trik pitanje da li može neka zajednica da traje da nema vođu nema tog nekog koji to drži. I u početku su dolazile žene pa su onda dolazile i žene i muškarci, to je bio otvoreni krug. Prvo smo krenuli kao krug žena, poslije smo ga zvali *Otvoreni krug*, svakog četvrtka od 6-8, dva sata. Svih tih godina, par puta se desilo da ja nisam bila tu iako sam tih godina prilično putovala tamo ovamo ali četvrtak je bio tu. I onda je u početku imalo smisla, organizovali smo raznorazne stvari, 8 mart, druženje izlazak na ulicu, kada je Bosna. Opet nekakav strah. Više su žene dolazile na psihološke teme, to što je njima nekakav interes, nego na nešto što je društveno. Onda je negdje pred kraj, poslije dvije godine grupa se već zatvorila, i dolazilo je desetak ljudi, prilično izolovanih, (smije se) alternativni ili neobični, koji su se bavili meditacijom, slikari, neznam, neobični ljudi, sa nama neobičnim ženama uglavnom psihološkinjama. Znači mi smo nekako držale to, onda su se tamo vrtjele psihološke, filozofske, duhovne, teme. Onda su govorili ja bih došla ali vi ste već zatvoren krug, onda ima razloga nedolaska jednih, drugih. Mislim to su neke stvari koje sam ja učila usput, gdje ljudi ne mogu da vide ideju iza nekog, važnost nekog druženja i stvaranja

zajedničkog prostora. Ne znam ni ja sama baš čega. Ja sam bila odlučila četiri godine. I onda je to trajalo do 93/94.

Rad sa izbjeglicama

-Mi smo radile sa ljudima iz Bosne, prvo sa zarobljenicima iz Bosne u Baošićima. Prvi moj susrete sa ratom bio je 92 kada su izbjeglice bile smještene u jednom zrenjaninskom odmaralištu. A tada sam se prvi put susrela sa Crvenim krstom i haosom koji tamo vlada imale smo da im odnesemo neku odjeću. Nekako smo nas pet šest mislile da im poneseimo odjeću i da ih obiđemo. Tamo je bio haos i bili su u groznim uslovima.

Imale smo program koji je UNHCR, ja mislim pravio ono sistem radionice. Išle smo tamo i radile tu jedno četiri, pet, šest mjeseci. I nenasilnu komunikaciju i ja sam jedne godine te radionice organizovala i mislila sam da će ljudi dolaziti na nenasilnu komunikaciju. Ljudi iz Kotora ali nije se to nešto značajno povećao broj ljudi. I onda je taj period kada je počela ANIMA, tada smo već završile ovaj program Čuvari osmjeha, nenasilne komunikacije za rad sa vaspitačima, sa nastavnicima sa socijalnim radnicima.

ANIMA

-Nekako nije moja bila ideja da se formira ANIMA. To je Žankina ideja. Ona je nekako bila najosvjješćeniji političko društveni i filozofski od svih nas koje. Ona se prva upoznala sa nevladinim organizacijama i vidjela je nekakvu budućnost u tom da radimo dobre stvari preko nevladine organizacije. I onda su ona i Julijana i Cica dogovarale, ja sam bila tu ali nisam htjela ni sa njima čak da budem u toj organizaciji. Ne znam što je to bilo kako sam ja ipak pristala da budem zvanično da tamo potpišem. A onda sam ušla i zvanično iako je Žanka to uglavnom vodila dvije tri godine. Ona je to vodila i radili smo programe sa izbjeglicama do devedesetsedme. Najviše me je nenasilna komunikacija fascinirala i danas me fascinira mogućnost da se na taj način nešto mijenja.

Program ženskih studija

- Ja sam bila toliko bijesna na žene što su neaktivne. Mislila sam o stepenu mržnje žena prema muškarcima o kojem se ne govori ne istražuje se. Što može neko ko je u potlačenoj poziciji nego da mrzi svog gospodara. I onda sam ja mislila da je to eskalacija te mržnje, ti ratni uslovi kada žene ne zaustavljaju rat nego maltene, guraju neka idu, neka se bore, neka ginu neka štite kuće tako sam tada to osjećala. Nisu žene žalile što im muževi idu na ratište, nisu žalile što im idu sinovi, braća nemam pojma. Kao mora to da se brani 100 kilometara od Kotora mora da se brani dom, kuća, porodica. To je meni potpuno neprihvatljivo iz emocije i logično. Meni je to bilo nelogično. Ja sada štošta znam o tome ali tada mi je to bilo nelogično. Van pameti kako me može neko odbraniti sto kilometara

od mene. I to ludilo, ja tada to ludilo njihovo uopšte to nisam shvatala. Ja sam to objašnjavala mržnjom. Mržnjom prema muškarcima, prema svojim sinovima, mržnjom prema svojoj braći. Mržnjom, na toj tezi nisam radila a mislim da je vrijedno na tome raditi. U budućnosti se to mora demaskirati. Ta mržnja žena koja je uvijek pasivna, koja je uvijek ispod koja se u tim trenucima kada su one mogle da budu aktivne i da spriječe...Ja i danas mislim da su mogle žene, bar ovog što se tiče Dubrovnika. Što bi bilo da su izašle žene iz Kotora i Herceg Novog, Tivta i pošle na granicu, mislim. Ne znam možda bi isto bilo ali bi bilo drugačije za žene, bilo bi drugačije za društvo. Tako da je to bila neka moja muka. Ja sam tu tragala, ja sam tu čitala tu nisam mogla da nađem odgovore. Čitala sam o Drugom svjetskom, počela sam da čitam Rajha, psihologa i Hanu Arent. Imala sam neku knjigu koju ko zna od kada sam imala, *Ljudi u teškim vremenima*, pa to mi je kako ja to ništa nisam čitala, nisam to sebi nikako mogla da oprostim. Nikako mi to nije bilo jasno. Ali sam stalno pratila što se to sa ženama dešava. Ja sam tada pošla iz psihijatrije, to je devedesetima, krajem devedesetsedme konačno sam završila sa psihijatrijom i zaposlila se u humanitarnu organizaciju. I onda i tamo vidjela kaos od humanosti. Ja sam zaključila da je naše društvo nehumano a svi smo govorili da je humano. A onda sam zaključila da su nehumane i humanitarne organizacije, pa ni tamo nisam mogla da radim. Da se nađem. Bilo mi je besmislena psihološka pomoć a da nekako nema druge egzistencijalne pomoći. Hiljadu je tu bilo problema. Mislim hiljadu mojih dilema. To je ustvari bile su dileme važne. A onda sam to tako pratila. I najviše me tu ponukalo kakav je otpor. Ja sam se kretala u društvu ajde da kažemo da je srednji sloj socijalizma obrazovane žene, obrazovani muškarci na neki način napredni nisu patrijarhalni. Nismo mi bile žene nego smo imale neku slobodu, nekakve autonomije, nekakvo zajedničko življenje. Nekih pet šest parova bilo. Jedan krug ljudi koji se družio i bogami smo se dobro svađali razilazili u tom dobu ali smo nekako ostajali i tada i danas ali njihov bijes ili tih mojih prijateljica otpor njih i drugih obrazovanih žena prema ženskim nevladinim organizacijama. Znači to mi je bilo opet jedan šok. Ja sam pratila ženske nevladine organizacije razumjela sam i koje su to žene i kako ali su radile dobre stvari po mojoj procjeni za žene otvarajući pitanja nasilja nad ženama. I otvarajući neka pitanja i uopšte angažujući se na taj način samostalno. Nisam ja o tom znala ništa ali nekako mi je bilo za pohvalu. Bilo mi je to pozitivno. Taj rad je nailazilo na takav otpor u ovom društvu oko toga sam se često svađala. Mislim se ne moraš da podržavaš ali žene rade neke korisne stvari. Nije mi bilo jasno zašto to ove žene ne razumiju. Nisam ja imala ideju da formiram žensku nevladinu organizaciju. A paralelno je išla priča mojeg

obrazovanja. Kako to baš nije bilo bez drugih bolova. Početak rata je moju ambiciju u smislu usavršavanja prekinuo jer ja sam osadesetsedem osme upisala posdiplomske studije psihoterapije u Zagrebu i išla naravno jer to je bila dilema između specijalizacije i posdiplomskih studija vezano za neku moju želju da radim u školi pa sam ja mislila da nije tako strašno da nisam dobila specijalizaciju dobiću ovo pa sa psihoterapijom ću jednog dana moći da radim u školi. I onda sam upisala te posdiplomske studije to sam bila u Zagreb i učila sam jako puno tada psihologiju. I negdje sam spremala moj magisterij. Zanimala me ta psihodinamika žena. Razmišljala o toj tezi. A onda sam nekako i o razlici kulturološkoj na ovom malom prostoru žena koje su tu iz Kotora i sa sjevera. One žene koje se nacionalno osjećaju kao crnogorke, muslimanke, bokeljke, hrvaticice...kako ta razlika između njih u odnosu na način života u odnosu na seksualnost u odnosu porodične odnose, to mi je bilo zanimljivo kako to stvara žene. I onda sam ja mislila jedno vrijeme da radim i razgovarala sa ovom mojom budućom mentorkom sa kojom do kraja nismo to završili- da uzmem temu Psihodinamika žena u Crnoj Gori. Rekla mi je da potražim literaturu. To je bio period kada sam ja tražila literaturu o ženama. Došla sam do podatka da literature nema. Samo sam jednu knjigu našla od ovog sad se ne mogu sjetiti koga? Nešto žene u Crnoj Gori. I stalno je bio podataka da su žene u Drugom svjetskom ratu se angažovale ali ni to nisam mogla da nađem. I kada sam čitala žene u narodnooslobodilačkom ratu to su pisali uglavnom neki drugi ili neko iz Srbije ili iz Hrvatske to gdje su žene iz Crne Gore sporadično pomenute ili nisu. I to mi je bilo baš šokantno. Razgovarala sam sa mentorkom pa smo došli na kraju do toga da bi možda psihodinamika žena pomoraca jer je ova oblast pomoraca, pa da se suži oblast. Porodična dinamika je drugačije, prisustvo/odsustvo oca i tako. Tako je to ostalo kao tema. I zanimalo me kako to ove ženske nevladine organizacije. Nisam sigurna da li sam tada uopšte došla do ove feminističke literature. Ne znam što je opredjeljivalo ali znam da sam u novinama vidjela oglas za ženske studije. Fond za otvoreno društvo je raspisalo oglas za ženske studije. Tada sam mislila kako super te žene nešto studiraju, toliko koliko sam ja znala. Koje su to žene strašno me zanimalo. Koje su to žene iz Crne Gore jer sam ja mislila da je to gotova stvar, raspisan konkurs za zainteresovane žene. I onda sam pošla, ANIMA je sarađivala sa Fondom za otvoreno društvo. Oni su nam podržavali nešto za nenasilnu komunikaciju, neke projekte sa izbjeglicama. Ja odem kod ove žene i kažem joj da me to zanima da me zanima ko su te žene. Ona kaže: - A to su neke žene htjele pa su one odustale, pa hoćeš li ti to. Ja kažem nemam ja pojma što je to. Pa mogla bi ti to da organizuješ. Ne znam zašto sam baš to odlučivala, zašto sam ušla u ANIMU i

ne znam zašto sam odlučila tada za ženske studije. Ali nekako znam da mi je znanja falilo to sam naslućivala da moram da razumijem to nešto u vezi sa ženama. Naravno ja sam prošla fazu da sam ja bila feministkinja u očima drugih. Ja sam se branila i nisam sebe vidjela u feminizmu. A još kada sam bila članica saveza komunista su me optuživali. Ja kažem ništa ne znam o tome jedino da me negdje uputite da me negdje pošaljete da vidim o čemu se radi da vidim ove žene koje sve rade na tome pa da ih sve pokupim. I onda žena kaže ajde da pokušamo, može. Ja tu pristanem da napravimo projekat da oni mene negdje upute već sam tada i ja znala ima Zagreb i Beograd u alternativne Centre za ženske studije da obiđem njih. Da sa ženama koje su aktivne i koje su bile aktivne da napravimo konferenciju pa da odlučim o tome. Onda sam ja, mislim da me ona uputila u nevladine organizacije. Ja sam gledala INDOK, gledala Infoteku u Zagrebu. Infoteka, Centar za ženske studije, u Beogradu AŽIN i Centar za ženske studije, onda sam doznala da ima Centar za ženske studije u Novom Sadu i Centar za ženske studije u Subotici. I za to vrijeme mislim jedno pola godine ja sam pokušavala da naučim nešto o ženskim studijama, da naučim kako je organizovano na drugim mjestima. Vidjela sam da ovdje mnogo što šta ovdje nema, da se ženske organizacije bave samo nasiljem nad ženama. Bila u strašnoj dilemi da li treba ovako kao Infoteka jer taj Informaciono dokumentacioni centar treba informacije i dokumenatciju, da se skuplja ta dokumenatacija. I ovo ženske studije da vidim, pa sam pošla kod Daše Duhaček, kod Svenke Savić, pa kod Mirjane Dokmanović. Nisu mi dali Zagreb. Onda sam počela da čitam i to je bilo to i onda sam smislila da mi treba da radimo nešto. Vesna iz Fonda mi je dala spisak nekih tridesetak žena, neke sam znala a neke sam upoznavala i sa već nekim znanjima, nekim mojim znanjima o feminizmu i ženskim studijama i bila šokirana sa tim ženama. Oće super ali ne feminizam. To me dodatno šokiralo ali negdje sam ja već bila shvatila da feminizam i ženske studije ne može jedno bez drugog. Jer ne možeš da ne znaš feminističku teoriju i bila očajna kako je ogroman korpus znanja potpuno ostao za mene nevidljiv recimo do tada, potpuno nevidljiv. I mislila sam da to treba da se dovede u Crnu Goru, to znanje koje ja nisam imala da treba da bude u Crnoj Gori, da neke mlade žene dođu od dvadeset, trideset godina. Jer ne znam kakva bih bila da sam od dvadeset trideset godina, ali mislim da bih imala neki bolji način da se borim sa situacijama ili sa našom društvenom situacijom. Evo završili smo.

Maruška Cica Drašković, psihološkinja, jedna od osnivačica Nevladine organizacije ANIMA Udruženje za mir i nenasilje.

Julijana Cicović Maslovar, psihološkinja, jedna od osnivačica Nevladine organizacije ANIMA Udruženje za mir i nenasilje.

Žaneta Sironjić, psihološkinja, jedna od osnivačica Nevladine organizacije ANIMA Udruženje za mir i nenasilje.

Nikola Bogdanović, psiholog

7.2.3. Slađana Vučićević

Snimila: Ervina Dabižinović

Transkribovala: Ervina Dabižinović

Redaktura: Ervina Dabižinović

Snimljeno 22 jula. 2015

Reci nam nešto o svojoj porodici?

- Rođena sam 25.12.1956. godine, u Herceg Novom, a živjela u Bijeloj sa roditeljima, Božidarom Dulićem i Nadom rođ. Vuković. Otac mi potiče iz brojne porodice (devetero njih sa majkom i ocem). Prvo se rodila tetka Zlata, zatim moj otac Božidar, koji je rođen 25. decembra 1927. godine. Mama je bila deset godina mlađa od tate. Potiče iz sedmočlane porodice. Od petoro djece ona je bila prva po redu. Tata je rođen u Plavu. I oni su se kao izbjeglice 1939.godine doselili u Kotor, a potom u Bijelu. Bilo je veliko siromaštvo i jednostavno su krenuli sa sedmero djece ka Jugu, da vide gdje bi mogli da se stacioniraju. Zaustavili su se u Kotoru, tačnije u Dobroti, gdje su bili pola godine, a onda su došli do Bijele. Tu su se uselili u jednu kuću, koju su kasnije i kupili od porodice Vuković. U toj kući su cijeli život ostali. Mama je, kao prvo dijete, rođena u Zlokovićima, imala je još dva brata i dvije sestre. Moji roditelji su se vjenčali 1956. godine u februaru mjesecu, a ja sam došla na svijet krajem te godine, u decembru. Rođena sam u H.Novom, bokeljka, crnogorka, a govorim srpskim jezikom.

Roditelji?

- Otac je bio precizni mehaničar i varilac. Radio je u Remontnom Zavodu „Sava Kovačević“ i u svojoj 23. godini na poslu izgubio lijevu nogu. Prilikom varenja otkao se teret sa dizalice (metalni), zadobio je tešku povredu lijevog stopala, protivio se amputaciji stopalo, ali kako je gangrena uhvatila maha, njegovi pokojni roditelji su dali saglasnost, mimo njegovog znanja, za amputaciju noge. Nastao je jedan veliki preokret u njegovom zivotu. On je tada bio vjeren za jednu drugu curu, koja ga je odmah ostavila,

jer je bio invalid. Inače tata mi je bio pun duha, volio je da plaše, da pjeva i svira, volio je zabavu. Nakon te tragedije on doživljava preokret, mora da se prilagodi novom načinu života uz doškolovavanje i promjenu zanimanja, jer je usljed amputacije noge bio invalid II kategorije. Nosio je protezu do kraja života, jer mu je noga kasnije amputirana do butne kosti. Onda završava sednju ekonomsku školu u Kotoru ili Tivtu, ne mogu se sjetiti. Nakon toga u Podgorici tadašnjem Titogradu, završava Višu ekonomsku školu i čitavog života je radio kao računovođa. Uža specijalnost mu je bila završni računi. Radio je u Fabrici ribe, u „Mješovitom“, u „Orjen“ Herceg Novi. U fabrici ribe Bijela su se upoznali moji roditelji, mama je radila u pogonu za slaganje ribe, za pravljenje sardina. Mama je završila osam razreda, u Bijeloj i na Kruševicama. Još uvijek je živ njen učitelj Ilija Pušić. (umro 31. 08. 2015. godine). Tata počinje da radi u fabrici ribe, u računovodstvu. A mama je radila dolje u proizvodnji. To je bila ljubav na prvi pogled, koja je trajala do kraja njihovih života. Bilo je tu predrasuda kod njenih roditelja, prije braka i na početku braka, ipak je ona bila cura sa 18 godina, a on invalid, što je bilo teško prihvatiti roditeljima. Nakon kratkog zabavljanja vrlo brzo su se vjenčali 1956 godine, kao što sam već rekla i mene dobili krajem godine, a nakon 5 godina se rodila i moja sestra Tanja. Mama je željela vremenski razmak između nas, a kasnije sam saznala da je imala jednu trudnoću koja se završila spontanim pobačajem.

Kada se zatvorila ta fabrika ribe?

- Ona se zatvorila prije 1970 godine. Fabrika je, koliko se sjećam, dobro radila, sjećam se tih kočica i bogatih ulova ribe, taj miris još uvijek ponekad osjećam.

Školovanje?

- 1962. godine polazim u OŠ „Orijski bataljon“ u Bijeloj, u zaseoku Rake. Danas živim u Bijeloj, u drugom stanu, ali u istoj zgradi Blace 126, pored nekadašnje fabrike ribe, a današnjeg hotela „Delfin“. Moji roditelji su u toj zgradi dobili stan od Fabrike ribe. Često se sjetim događaja: 1962. godine, avgusta mjeseca, pred sami moj polazak u školu, jedne večeri, mislim da je bila nedjelja, mama nas je okupala, a sestra je imala samo jednu godinu, kada je izbio požar u zgradi iznad naše sobe. A tog aprila 1962. godine, moj vrijedni tata, je podigao kredit i obnovio kompletan namještaj i sve nam to izgori. Uzrok požara se nikad nije utvrdio. Svi smo bili u panici, ja i sestra smo otišle kod komšija Svilanovića. Mama nas je tražila, jer nije znala gdje smo. To je bio šok i za nju i za nas. Ja sam uzela sestru za ruku i sklonile smo se od požara. Vatrogasci su morem gasili požar. Nakon tog požara porodica Kosta Želalića iz Bijele, ponudila nam je besplatan smještaj, dok se zgrada ne obnovi. Posebno sam zahvalna i dan danas tim ljudima koji su

obazbjedili smještaj mojoj porodici do rekonstrukcije zgrade. Tačnije, godinu dana smo živjeli u toj kući, odakle sam pošla u školu i završila uspješno prvi razred. Posebno se sjećam da sam prvi dan plakala, ali mislim da sam više plakala što nijesmo bili pripremljeni za polazak u školu, nije bilo vrtića, ali imala sam divnu učiteljicu Bosu Sladović, iz Baošića, koja je bila sjajna i kao pedagog i kao čovjek. Ona nas je jako lijepo prihvatila i baš nam je bila kao druga majka. Svidjele su mi se školske obaveze na neki način, disciplina i druženje. Kada sam završila prvi razred, naravno odličnim uspjehom, roditelji su mi kupili biciklo. Pošto smo se mi to ljeto odselili od porodice Želalić i uselili u sanirani i rekonstuisani stan u zgrade Blace 126, nisam znala da vozim biciklo, jer je to trebalo tek da naučim. Biciklo sam vozila pored sebe, mene je bilo sramota što ne znam da ga vozim, pa sam nakačila neke kese, koje su navodno bile razlog da zbog njih ne mogu da vozim... naravno ukoliko me neko pita. A za završetak drugog razreda dobila sam „Slava“ sat. Tako sam uvijek dobijala od svojih roditelja poklone za dobro učenje i vladanje.

U srednju školu sam krenula kalendarske 1971/72. Upisala sam se u Gimnaziju ŠC „Ivan Goran Kovačić“ u H. Novom. Tu sam završila četiri razreda. Bila sam vrlo aktivna tokom osmogodišnjeg školovanja, bila sam član horske sekcije, dramske, recitatorske. Pjevala sam u horu škole „Orijenski bataljon“. Nastavnica muzičke umjetnosti Beba Klisura je radila sa nama, predavala je muzičko vaspitanje. Bila sam učesnik sleta, u gimnaziji i član opštetehtničke sekcije. Reljef Crne Gore, napravljen od šperploče, koji se sada nalazi u muzeju grada H. Novog i Dječijem domu „Mladost“ u Bijeloj, radili su učenici – članovi Sekcije OŠ „Orjenski bataljon“, čiji sam i ja bila član, sa g-đom Mirom Mračević, tadašnjom nastavnicom opštetehtničkog obrazovanja. Bila sam i nosilac Titove štafete, kao odlična učenica osmog razreda. Dobro je bilo u srednjoj školi. Bila sam u jednom tipično ženskom odjeljenju, društvenog smjera, takozvani jezički.

Kaži mi ko je u Tvojoi porodici donosio odluke?

- Ipak je mama donosila odluke. Tata je nama bio i drug, prijatelj i otac i poštovale smo ga, ali uvijek je bilo ono: - „Pile moje kako mama kaže“. To je bila česta rečenica u našem domu, znači ipak je ona ta koja je donosila pravila ponašanja. Red, rad i poštovanje je vladalo u porodici. Ja sam bila poslušna pa i sestri. I pored toga što je sestra mlađa od mene 5 godina, ja sam nju slušala. Npr. čokolade koje smo kao male dobijale na poklon, ona je redovno govorila: „Prvo ćemo da pojedemo tvoju“. E to je naš odnos dok smo bile djevojčice. Nismo se tukle, slagale smo se. Ja sam uglavnom nju slušala, jer ona je bila

više „ratoborna“ naklonjena drugarima i uvijek se igrala sa puškama, pištoljima, klikerima i često bila u muškom društvu. I dan danas je tako.

Fakultet

Još u šestom ili sedmom razredu znala sam da ću studirati pravo. Naime, tokom 70-tih godina, izdavali smo ljeti sobe bavili smo se turizmom, imali smo goste iz Loznice koji su bili advokati, imali su advokatsku kancelariju. Pričali su mi o interesantnim slučajevima iz njihove prakse o pravnim stvarima, sporovima, a kako me je sve to interesovalo znatiželjno sam postavljala pitanja, a oni su se trudili da mi sve to objasne, što mi se posebno svidjelo, zainteresovalo me je još više, tako da sam još tada donijela odluku da ću studirati pravo.

Tata me podržao, a mami je bilo bitno da idem na fakultet i da studiram ono što ja želim. Sjećam se ljeta 1976. godine. Tada sam upoznala mog bivšeg, pokojnog muža Žarka Rajičića, što je svakako uticalo i učvrstilo moju odluku da studiram u Beogradu. Bio je iz Smederevske Palanke, apsolvent medicine, a tog ljeta je bio na sportskim pripremama u Bijeloj, to je bila ljubav na prvi pogled, koja je trajala punih 16 godina, tj. do 1992. kada je tragično preminuo.

Tvojoj majci je bilo važno obrazovanje?

- Našoj mami je bilo jako važno da upišemo fakultet i da ga završimo. Željela je da imamo diplome, da steknemo fakultetsko obrazovanje, vjerovatno i zbog toga što ona nije imala diplomu, a željela je. Svakako joj je bila bitna i ona ekonomska strana, jer žena sa diplomom brže će da se zaposli, da bude ekonomski samostalna i jača, što svakako utiče na položaj žene kako u društvu, tako i u porodici. Naša mama se i zaposlila 1977. godine, radila je sezonski u Hotelu, jer je pošto poto željela da i ona doprinese finansijski u troškovima za naše obrazovanje.

Kako je bilo na fakultetu. Jesi li se angažovala?

- Nisam se nešto posebno angažovala, ali išla sam na vježbe i pored toga što sam prvu godinu upisala vanredno. Imala sam lijepo društvo i bila lijepo prihvaćena. A Beograd kojeg sam inače voljela, imala sam osjećaj da on meni pripada i ja njemu. To su neke zlatne godine 1976/77. Dođe vikend ja i moja koleginica, ne znamo gdje ćemo, u pozorištu sve predstave odgledale, koncerte odslušale. Gazada Milan Lekić kod kojeg sam stanovala, radio je u Politici, u dubokoj štampi, tako da nam je uvijek donosio karte gratis za Sava Centar, za Dom omladine, a vrlo često i za koncerte i predstave, često smo putovale, vikendom do Soluna, Umaga, Trsta i sl. To su bila putovanja vrlo prihvatljiva za studente. Tih godina je student sa indeksom mogao puno toga sebi da priušti.

Brak?

- Nakon sedam godina zabavljanja, ljubavi, uz veliko obostrano razumjevanje i poštovanje, odlučili smo, te 1983. godine, da se vjenčamo. 1983 udala sam se za Žarka Rajičića, nakon toga pravim kraću pauzu na fakultetu. On je u međuvremenu diplomirao medicinu, odstažirao, počeo da radi kao ljekar opšte prakse u Smederevskoj Palanci, u selu Selevac. Onda smo zajedno otišli za Beograd i ja sam tada nastavila studiranje, a 1986. godine sam diplomirala. On je završio specijalizaciju. Vraćamo se u Smederevsku Palanku i on počinje da radi kao ljekar ortoped, a ja tražim posao. Volontirala sam kod jednog advokata, skoro dvije ipo godine. Onda zasnivam radni odnos kod njega, polažem pravosudni ispit. Divno me Palanka prihvatila i ja Palanku. Imala sam sjajno društvo, kolege u sudu, posebno u odjeljenju za zemljišne knjige u tužilaštvu. Zajedno sam sa njima polagala pravosudni ispit u Beogradu. Moj muž je 1989 godine, po konkursu Instituta, zasnovao radni odnos u Institutu Igalo, kao ortoped-traumatolog. Ja ostajem da radim u Smederevskoj Palanci, položim pravosudni ispit 1990. godine u Beogradu, a slijedeće godine dolazim i ja u Institut gdje zasnivam radni odnos. Žarko je odlučio da ode iz Palanke, nakon jedne neuspjele hiruške intervencije, koju je po nalogu svog šefa uradio neadekvatno, što je kod njega izazvalo depresiju i bijes. Međutim, nije želio da se uhvati u koštac sa svojim šefom i da rasčisti problem, već je donio odluku još tada da ide iz S. Palanke, a pošto je uvijek priželjkivao da to bude na moru, koje je obožavao, javio se na prvi konkurs, a to je bio konkurs u Institutu Igalo. 1992 tragično je preminuo u našem stanu u Bijeljoj.

Što se dešava sa tobom poslije toga?

- To su baš teški dani, te 1992. 1993., pa i 1994. godine. Inflacija strašna. Dobro, novac nije toliko važan, ali jeste sredstvo preživljavanja. Ja sam u Institutu počela da radim 1991. godine, 8 oktobra. (Tu sam i dan danas na istom referatu radim). Teške su godine, podstanari smo bili. I šta se dešava, mi smo sve novce koje smo imali od ušteđevine i naše i njegovih roditelja, uplatili Građevinskoj firmi za stan, koji smo inače planirali da kupimo bez obzira hoćemo li ostati tu ili se vraćamo za Planku, jer pok. Žarko, je već tada najavljivao i pokazivao neka interesovanja da se vrati. Sada mu je nedostajala hiruška sala i operacije. Međutim plašim se da je to jednostavno bio neki bjeg od samoga sebe, ali nije mogao da pobjegne i tako je to na kraju rezultiralo, tragično. Nakon tog događaja najveću podršku našla sam u Žarkovim roditeljima. Oni su predložili da se vratim kod njih u Smederevsku Palanku, jer oni imaju gore veliko imanje kuću, vikendicu. Da se vratim kod njih, da se udam, da osnujem porodicu i da nastavim da živim zajedno sa njima, jer

oni su mi zaista bili velika podrška. Međutim nisam se mogla vratiti. I dalje sam u Bijeloj, podstanar, ali polovinom septembra te 1992. godine, dobijam stan, koji smo kupili-otplatili još za života Žarkovog.

- Po povratku sa pomena na moj zahtjev „Prvoborcu“ da mi daju stan koji smo platili, ponudili su mi stan sa kojim su tada raspolagali, a to je bio stan u Bijeloj Školjci u Bijeloj. Vrlo brzo se useljavam. Teška su vremena, finansijska kriza, stan je prazan, a nemam novca da ga opremim, međutim, dobijem jednu prihvatljivu ponudu za sto i četiri stolice koje kupujem i te večeri se nešto prelomi u meni. Više sam se obradovala stolu, kao simbolu porodice, okupljanju, nego stanu. I od tog trenutka počinjem da unosim dušu i počinjem da nalazim mir u svom stanu.

Je li tada imaš veze sa „RIZOM“ ?

- Ne. Tada još uvijek nemam veze sa „Rizom“. Te prve godine, a i narednih, često odlazim za Smederevsku Palanku, pravimo grob u kojem uzimam učešće, zajedno sa Žarkovim roditeljima. Nastavljam da radim u Institutu Igalo.

Angažovanje u RIZI

- Pošto sam našla svoj mir, adaptirala se i prilagodila stanu, unijela dušu i sebe, te kako radim odgovoran posao, bio mi je potreban na neki način balans da radim i da se bavim još nekim, ali drugačijim poslovima, ne manje značajnim, ali na neki način relaksirajući. Olga Pavlović, jedna od bivših predsjednica „RIZE“ i Milivojka Herdić, takođe predsjednica, nažalost pokojnica, počinju na neki način da me „vrbuju“ da ja prihvatim ulogu predsjednice tadašnje Sekcije žena Bijele, kao pravne prethodnice današnjeg Udruženja žena „Riza“ Bijela. Nijesam puno razmišljala, prihvatila sam, a to je bilo proljeće 1995. godine. O toj Sekciji sam znala i ranije bile su vrlo aktivne, imale su ustaljene aktivnosti koje su odrađivale, poznavala sam većinu žena, a posebno su bile aktivne u spremanju ribe i ribljih svečanosti.

Čime su se one tada bavile?

- One su se uglavnom bavile čišćenjem ribe, spravljenjem ribljih večeri, za raznorazne fešte ribarske, često su posjećivale Dječiji dom „Mladost“ u Bijeloj, organizvale su izložbe ručnih radova, pomagale starim i slabopokretnim članicama itd. To su bile uglavnom tradicionalne aktivnosti Sekcije žena Bijele. Ali nekih drugih kulturnih, književnih, izdavačkih, nekih edukativnih radionica tome sl., nije bilo. Uglavnom su to bile humane i humanitarne aktivnosti. Tako je i formirana Sekcija 1942. godine, kao humanitarna i humana organizacija žena, čija je osnovna djelatnost bila rad u narodnoj kuhinji, šivenje, peglanje, formiranje čitalačkih grupa, spravljanje ribe i ribljih večera i sl.

A danas je to jedno Udruženje žena sa ciljem da rješava i unaprijeđuje specifična i opšta pitanja žena u društvu i porodici, da afirmiše i da progresivnu i odgovornu ulogu žene pružanjem novih znanja u formi predavanja, edukativnih radionica, prezentacija, seminara, druženja, putovanja i sl. Prve tri godine, tačnije do 1998. godine, uglavnom nastavljamo sa redovnim ustaljenim godišnjim aktivnostima. U međuvremenu 1996. godine, potpisujemo Povelju o saradnji i druženju sa ženama Zlatibora. Odlazimo na Zlatibor. Družimo se i sa ženama Rume, uzvraćaju nam posjetu i tako počinjemo unositi neke novine u rad Sekcije. Želja mi je da se što više bavimo kulturom i kulturnim zbivanjima. U međuvremenu dolazi u Bijelu Vinka Perišić Šarenac, iz Goražda, profesorica maternjeg jezika i pjesnikinja. Čujem da je izdala zbirku pjesama i predlažem da tu zbirku „Bagrem i sneg beo“ promovišemo. Međutim moje žene, članice Sekcije žena, su bile dosta nepovjerljive, jer takvu aktivnost radimo prvi put promociju knjige. Ja predlažem Vinki da finansijske troškove vezane za promociju knjige, snosimo ja i ona solidarno i privatno. Moram da priznam da sam se i ja plašila kako će to da uspije. Ona je naravno prihvatila. Ja kažem: -Vinka ajde da organizujemo večer, ali hoću književnog kritičara... ona kaže: - Nema problema. Željela sam da to večer bude zaista pravo književno večer, koje podrazumjeva i stručni prikaz dijela, tj. književnog kritičara, recezenta. Tada odlučimo na sastanku da pozovemo delegaciju Žena Nikšića, sa kojima smo i ranije već godinama saradivale, zatim žene Podgorice, Cetinja, Budve. Svi su one prisustvovala toj književnoj večeri koja je bila 13. novembra 1998.godine, u velikoj Sali Centra za kulturu u Bijeloj. A prije dogovaranja i ugovaranja sa Vinkom da hoću književnog kritičara, kaže Vinka: “Imam ja kolegu sa fakulteta”, ja kažem “Jao,Vinka, ako je takav kao ti onda teško meni... rekla sam” jer Vinka je sjajan pjesnik, pravi umjetnik, ali uvijek kasni, što je meni nespojivo i neprihvatljivo. Njoj nije važno, je li večeras književno večer ili sjutra. I kaže ona “A ne, ne nije on kao ja, on kada kaže, on dolazi”, dobro. I stvarno dođe. Rade Vučičević, kao književni kritičar, inače su kolege sa fakulteta. I eto bilo je jedno vrlo uspješno večer. Bilo baš posjetilaca, puno. Prvo književno dešavanje koje organizuje Sekcija žena Bijele, tada, današnja „RIZA“. Bilo je zaista preko 300 ljudi. Tada je i Gordana Sarić, današnja velika pjesnikinja, počela da učestvuje kao pjesnik u Bijeloj, ustvari nju je stvorila Bijela, Sekcija žena i Rade. Gordana Sarić je dio našeg Udruženja i danas, i vrlo često organizujemo književne aktivnosti sa našom Gordanom.

Kako si širila organizaciju i sadržaj?

- Mi nastavljam pošto je to dobro nama krenulo, književne večeri, ali ovo drugo radimo u hodu sve, imamo toliko novih naših književnika mjesnih od Sava Gregovića do Olivera Doklešić, Vesne Radović, Višnje Kosović, Gordana Sarić, Ivana Ršumovića, Jadranke Marković, Slobodana Ristovića, Rada Vučićevića, Zorana Nedeljkovića, Slobodana Vučinića itd.

Sada mi je važno da mi kažeš kako si Ti širila tu RIZINU aktivnost?

- Kada jednu stvar napraviš i dobiješ pozitivne kritike, naravno uvijek to može da bude bolje, ali ne zaboravimo i onaj faktor novac jer... Kako, jednostavno dobiješ ideju i možeš sada i ovom i ovu knjigu i ovaj... i ova je knjiga dobra zbog naslova, ova zbog pisca... Ajmo onda sad sa „Pjesničkim maratonom“. Što da ne okupimo sve te pjesnike. Pjesnički maraton je zaživio 2000. godine u Crnoj Gori. Okupljamo preko dvadeset imena, svake godine već tradicionalno. I to ne samo iz Crne Gore i Srbije nego i iz republike Srpske. Razmišljali smo da pozovemo i iz drugih zemalja goste pjesnike, ali opet treba gledati tu finasijsku stranu, da li to mi sada možemo da iznesemo. Mi se finansiramo uglavnom od sponzora, apliciramo na konkurs za raspodejlu sredstava iz budžeta Opštine H. Novi, opredjeljenih nevladinim organizacijama, sa određenim projektima, kao što su: „Dječija nedjelja“ i „Poetsko-likovno-muzički kolaž“, povodom kraja školske godine i te dvije manifestacije su tradicionalne i organizujemo ih već punih 16, odnosno 20 godina. Prilikom apliciranja uglavnom dobijemo finasijska sredstva za pomoć u realizaciji tih manifestacija, a za ostale manifestacije obratimo se sponzorima, podnesemo cirkularno pismo, neko nam da smještaj za učesnika, sokove, kolače i slično. Učesnici se uglavnom odreknu troškova i prevoza i honorara, no svake godine je sve teže, ali ne prekidamo naše tradicionalne aktivnosti. Borimo se, istrajavamo i realizujemo ih, jer tek da napomenem Udruženje žena „Riza“ ne postoji sebe radi i lovorika i aplauza radi, postoji kako bi održala nivo i rejting jedne od najstarijih ženskih asocijacija u Crnoj Gori, ali i šire. Spoj tradicije i kvaliteta u kontinuitetu odgovornosti je izazov kojem godinama odoljevamo.

Širenje aktivnosti?

- Da, da i više žena, različitih profila, stepena obrazovanja i interesovanja, sa različitih geografskih odrednica, jer imamo članice iz Kotora, Morinja, Risna, Sutorine, H. Novog, Đenovića, a naravno najviše iz Bijele. Napominjem da sva ta mjesta imaju svoja mjesna Udruženja žena. Udruženju žena „RIZA“ Bijela je matično sjedište Bijela, ali ima veliki broj članica i iz drugih mjesta, kako sam to već naprijed navela. Udruženje žena RIZA

Bijelasaraduje i sa ostalim udruženjima. Sa nanovo aktiviranim Kolom srpskih sestara iz Herceg Novog, osim posjeta i prisustvovanju programu, prilikom obilježavanja jubileja, nema neki drug vid saradnje

Što Ti se u tom radu sviđa?

- Vrlo je kreativan, human, nekako nalazim balans između ovog odgovornog, iako to nije neodgovoran posao ili manje odgovoran ali jednostavno opet je relaksirajući, prvo to je jedno veliko druženje. Sve radimo kroz osmjeh, dogovor i druženje. Radimo da nam nije finansijske stavke, sa kojom se još uvijek dobro borimo, fino to odrađujemo. Vrlo smo zadovoljne. Žene su motivisane, svaka napravi neki svoj kolač, ali nakon svake književne večeri ili bilo koje druge aktivnosti pitaju: - „A kada ćemo da putujemo negdje“? Ipak je ono putovanje najvažnije. To im je motiv, ali mi zaista i putujemo, pa makar to bili jednodnevni izleti. Nema manastira gdje nijesmo bile i obišle ga, ali po povratku sa tog izleta, obavezno slijedi pitanje „Kada ćemo opet putovati“, a obišle smo puno počev od Zlatibora, Plitvičkih jezera, Bijeljine, Tršića, Fruške gore, Grčke sa posjetom Meteorima i srpskom groblju, Manastirskih tura sa obilaskom Mileševa, Žiće, Sopoćana, Strudenice, Durđevih stupova itd. Na sastanku koji uslijedi po povratku sa putovanja, sređujemo utiske i naravno već stvaramo plan i dogovor za neku slijedeću novu destinaciju. Putovanja i druženja su veliki motiv članica Udruženja.

Na što si naročito ponosna i u svom životu i u ovom što radiš sa „RIZOM“?

- Ja sam ponosna zato što istrajavam u svemu tome. I ne samo istrajavam, nego mislim da je za svaki rešpekt to što radimo i u „RIZI“ i ja u privatnom životu. Radim to prvo sebe radi, mislim da je to za poštovanje i šire društvene zajednice. Ja vidim da je to prihvaćeno i od članica i sredine. Osjećam kod članica da su ponosne što su članice Udruženja žena „RIZA“ iz Bijele, a samo da podsjetim, dobitnice smo Oktobarkse nagrade grada H. Novog, za značajan doprinos u afirmisanju ukupne društvene kulture kroz aktivnost žena. Naše Udruženje je jedno od najstarijih ženskih asocijacija u Crnoj Gori, vrlo ambiciozno nastavljamo kontinuirani rad i bližimo se obilježavanju sedam ipo decenija postojanja. To je organizacija koja se razlikuje od drugih svojim dugim i nesebičnim radom, što ponekad prelazi granice običnog entuzijazma... Sada to više nisu žene koje su stvarale „RIZU“, sada su to i njihove ćerke i unuke. Dvadeset godina je kako sam u „RIZI“. Nisam se nešto zamorila, jer kažem uz podršku svih njih radimo. Grehota bi bilo da se prekine ovo, ali ja se nadam da neće, ima tu bezbroj mladih članica. One ovako kažu „Mi ćemo sve da odrađujemo samo da si ti tu“. Mislim da nastavim, jer imamo bezbroj svojih tradicionalnih, godišnjih aktivnosti. Mi kada pravimo izvještaj imamo po 25-27

aktivnosti, u toku godine. To su raznovrsne aktivnosti i ima za svakoga po nešto. Radimo kao jedna institucija. Mi imamo i svoju himnu. Ipak, sve ono što nije zapisano kao da ga nema. Mora se znati.

Kaži mi ima li RIZA veze sa Tvojom ženskom pričom ili ti misliš da to nema nikakve veze?

- U svemu ovome ja imam veliku podršku i pomoć svog supruga. Jer na neki način naša je RIZA i mi smo RIZINI, od te 1998.godine. Tako da mi svakog 13. novembra uspejemo nešto da odradimo, književno, upravo i zbog privatnog jubileja, a i zbog jubileja RIZE, podsjetimo RIZU i RIZINE članice, eto da nije bilo one 1998.godine, još bi čistili ribu. Njegovo prisustvo je značajno posebno zbog naše izdavačke djelatnosti. Ipak je važan glas predsjednice ili te koordinatorke koja da neki predlog, a one to podrže, svaku odluku mi donesemo na sastanku Upravnog Odbora tako da uvijek imamo zajedničku odluku. Kada je u pitanju odluka o putovanju kažem „Dođite na sastanak, da se dogovorimo. Ne mogu želje sa pijace i ulice“. Mi smo počeli da dokumentujemo naše aktivnosti u Biltenu koji je bio prije Monografije gdje je sve hronološki zabilježeno. Recimo taj novac koji smo dobile uz Oktobarsku nagradu, RIZA je nosilac Oktobarske nagrade, upravo za doprinos u društvenoj kulturi, za aktivnost žena. 2004. godine, za intenzivno bavljenje kulturom, kroz naše izdavačke publikacije. Tako 2004. godine kada smo dobile nagradu, dobile smo i novčani dio od 1.000 € i zaista odmah sam predložila pošto nemamo nekih pisanih tragova da nešto šampamo. Što smo do sada radili da objedinimo, da ima traga. Sve ono što nije zapisano nije i postojalo, maltene. Tako da smo tih 500 € dali za Monografiju, kao početnu svotu novca, poslije smo mi od sponzora dobili novac da šampamo Monografiju, a onih 500 € smo onako za naš gušt napravili večeru, koktel u hotelu „Delfin“, proslavili uz klapu Stari kapetan, Oktobarsku nagradu. Organizovali smo i Svečanu Akademiju i nastavljamo sa humanitarnim, poetsko-likovno-kulturnim aktivnostima, obrazovno-informativnim aktivnostima, kakve su različite tribine i edukativna predavanja, a pokušavao i dalje da istrajemo i u izdavačkoj djelatnosti, jer smo nakon prve Monografije, izdali još jednu Monografiju „Rize“, povodom proslave i obilježavanja 70 godina kontinuiranog rada pod nazivom „Drugi o nama“, a to je činjenična evidencija onoga što se ne može zaboraviti, niti nadomjestiti suvišnom pričom, to je dio RIZINE storijske i istorijske, a ponekad, fakti govore više od riječi. O nama su drugi pisali, govorili, pričali, a mi smo to samo sačuvali, objedinile i ponudile, kao izvornu građu za vrijedan Jubilej, 70 godina postojanja i rada. U Monografiji „Drugi o nama“, su vrijedna sjedočanstva o našem Udruženju, dio su plodne

izdavačke RIZINE djelatnosti, kojom ravnopravno, rame uz rame, stojimo sa drugim izdavačima, ne dokazivanja, već postojanja i besmrtnosti radi.

7.2.4. Sanja Bauk

Snimanje: Ervina Dabižinović
Transkripcija: Ervina Dabižinović
Redakcija : Svenka Savić
Snimano: Tivat, avgusta 2015.

Što si po profesiji i stepenu akademskog zvanja ?

- Profesorka sam na Univerzitetu Crne Gore, trenutno gostujuća profesorka na RWTH Univerzitetu u Ahenu (Njemačka), u oblasti informacionih tehnologija.

Reci nam nešto o svom djetinjstvu?

- Rođena sam u Kotoru 1972. godine. Djetinjstvo sam provela u porodičnoj kući u Tivtu. U Tivtu sam, takođe, pohađala osnovnu školu “Drago Milović i Branko Brinić“ (1979-1987) i srednju “Mladost” (1987-1991). Prvi razredi osnovne škole, bili su prilično mučni za mene. Socijalizacija mi je išla teško, a gradivo koje se učilo u školi i način na koje nam je prezentirano, izgledali su mi tada i sada prilično retrogradno. U srednjoj elektrotehničkoj školi, koja je trebalo da uključuje i praksu, nismo je imali. Učenici su većinom bili nezainteresovani za nastavno gradivo i ta atmosfera nije bila naročito podsticajna za mene. Kakvo je stanje sada u ovim školama, ne znam, ali znam da ne bih voljela da se vratim u taj period svog života. Ove škole nisu ispunjavale moja očekivanja, posebno srednja škola. Smatrala sam da je ona ključna u obrazovanju i da treba da pruži solidne osnove za buduću profesiju, međutim, to nije bio slučaj.

Recite nam nešto o svojoj primarnoj porodici.

- U djetinjstvu sam živjela sa roditeljima, sestrom, bakom i djedom, očevim roditeljima. Kasnije, kada sam imala 12 godina, rodio se brat. U početku nisam bila oduševljena činjenicom da ćemo dobiti još jednog člana domaćinstva, jer smo stalno vodili neki vid borbe sa ekonomskim poteškoćama. Međutim, pošto se brat rodio, odmah sam ga zavoljela. Bio je izuzetno slatka i umiljata beba i jednostavno bilo je nemoguće ne zavoljeti ga. Moj i sestrin odnos posebne ljubavi i pažnje prema njemu, kao znatno mlađem, još uvijek je na snazi.

Čega se sjećaš iz tog perioda?

- Ja sam u djetinjstvu bila sklona sanjarenju. Nije mi se sviđao taj život oko mene, tako da sam stalno maštala o nekim drugim mjestima, o nekakvom drugačijem uređenju stvari,

mada nikada nisam uspjela do kraja da izmaštam - kakav bi to svijet bio po mojoj mjeri. Sanjarenju sam sklona i danas i ono mi daje snagu ponekad da prevaziđem neke krize i probleme. Kao dijete sam puno crtala i slikala, bolje reći bojila. Htjela sam da prenesem na papir detalje iz tog svijeta svoje mašte, ali pošto ti crteži i slike nisu odgovarali mojim zamislama, bila sam nezadovoljna. Zbog toga sam u jednom periodu skroz prestala da crtam i bojim. Poslije sam radila ručne radove i čitala. Bili su to pokušaji bjekstva od realnosti koja mi je izgledala dosta gruba. Danas mi se realnost čini, takođe, previše agresivnom. Ovaj svijet nije (bio)skrojen po mojoj mjeri, ni kao djeteta, ni kao odrasle osobe. Prilagođavam mu se, ali mi to ide dosta teško. U djetinjstvu sam se radovala poklonima. Posebno bojama, sjajnom papiru i plastelinu – alatu za moj mali dječji umjetnički rad. Sjećam se zemljotresa 1979. godine kad sam bila jako uplašena i kad sam sve trotoare oko poluporušene kuće i zidove garaže islikala temperama i masnim bojama: leptirima, likovima žena, cvjetovima, pčelicama... Tata me grdio, ali pošto su neke komšije i naši gosti rekli kako je to interesantno i lijepo, smirio se. Vremenom je to sve sprala kiša, a šteta. Mislim da je to bilo baš ljupko. Jedan lijep primjer borbe protiv straha. Sjećam se mog djeda koji je samnom uvijek razgovarao kao da sam odrasla, čak i kad sam bila savim mala. To sam zapamtila, jer mi je iz nekog razloga, to puno značilo. On me naučio kao malu sa pišem i čitam, na čemu sam mu posebno zahvalna.

Obrazovanje roditelja?

-Otac je imao srednju mašinsku stručnu spremu i bio je talentovan za više zanata. Sa podjednakim uspjehom je radio metalske, stolarske i zidarske poslove. Dobro se razumio u mehaniku i elektriку. Jedanaest godina je plovio na stranim kompanijama, nekoliko godina je radio u raznim društvenim firmama kod nas, a onda je ostatak svog radnog vijeka proveo u svojoj privatnoj vulkanizerskoj radnji u Tivtu. Penzioniso se nekoliko mjeseci pred smrt, u 61. godini života. U penziji nije uživao zbog bolesti koja ga je savladala, a koja je vjerovatno bila uzrokovana teškim fizičkim radom kojim se bavio većim dijelom svog života.

Majka je završila srednju brodograđevinsku školu u Kotoru, ali je radila samo u kući i pomagala je često ocu kad je radio razne privatne poslove.

Nisam te pitala da li ti je otac bio član partiji?

- Nije. Zato, na primjer, nije mogao da dobije posao u Remontnom zavodu “Sava Kovačević” (poznatom kao Arsenal) u Tivtu, negdje početkom osamdesetih godina (prošlog vijeka). Tada su plate u tom preduzeću bile veoma visoke, a on je bio vrstan zanatlija, ali polički *nepodoban* – suviše slobodnog uma i duha. S toga je bio prinuđen da

plovi na stranim kompanijama, kao mehaničar-motorista, a kasnije da sam sebi obezbijedi privatan posao. To su, naravno, bili teži putevi da se zaradi novac i vid *kazne* zbog političke „neposlušnosti“. Naravno, sve je to bilo u rukavicama izvedeno, ali ipak, providno. Danas je situacija, na žalost, još gora.

Ko je vodio “glavnu riječ”, ko je donosio odluke, ko ih danas donosi?

- Otac je radio i zarađivao novac, tako da je bio *stub* porodice u materijalnom smislu, a onda i po pitanju autoriteta. Majka je puno radila u kući i oko kuće, kasnije je njegovala prvo djeda, a onda i baku kad su se pred smrt razboljeli. Sve vrijeme je vodila brigu o nama djeci i trudila se da nas vaspita, kako je smatrala da je najbolje. Međutim, za svoj rad nikada nije imala nikakvu novčanu nadoknadu. Još kao dijete, smatrala sam da je to nezavidan položaj i da se moram potruditi da kao odrasla osoba, budem materijalno nezavisna. Koliko se sjećam, nije bilo nekog velikog prostora za donošenje značajnih odluka. Mi smo svi kao porodica bili vođeni snažnom društvenom matricom, koja nam je nametala ograničenja, a mi smo morali da izbjegavamo prepreke i idemo tamo gdje se moglo. Iako je otac sve finansirao i bio dosta strog, mogli smo i mama i mi kao djeca da se izborimo za neki svoj cilj, ali često smo bili preskromni i nismo ni znali da artikulišemo svoja htjenja. Godinama smo *puštali* da stvari “idu svojim tokom” i bili smo više posmatrači nego učesnici u svojim sopstvenim životima. Vaspitavani smo da radimo, budemo odgovorni, da se ne namećemo, jer je to smatrano nepristojnim i slično. Sve suprotno od onoga što je novi *talas* tražio. Kada sam to jednom prilikom prigovorila majci - da nas je pogrešno vaspitavala, saslušala me pažljivo i zamolila me da joj oprostim, jer ona nije znala drugačije. Smatrala je da je najbolje za nas tako kako nas uči, a ispostavilo se da je to bilo sasvim pogrešno.

Moja majka je bila toliko iskrena u tom svom izvinjenju-molbi, da sam joj odmah sve oprostila.

Danas smo moja sestra, brat i ja svi finansijski, pa i u svakom drugom pogledu nezavisni i svako odlučuje o svom životu, mada smo vezani. Stalno smo u kontaktu i trudimo se da pomognemo jedni drugima kad zatreba. Mamu volimo i poštujemo, tako da ona tek sada, mislim, može da uživa u “plodovima” svog višedecinijskog rada i truda.

Jesi li išli u muzičku školu?

- Nažalost, nisam pohađala muzičku školu. Pohađala sam razne sekcije u školi, a posebno sam voljela likovnu. Jednom mi je jedna litografija bila izložena u “Bući Lukovića” u Tivtu i to mi je bilo posebno drago. Mislim da sam tada imala devet ili deset godina.

Kada si krenula na fakultet?

- Studije sam započela na Saobraćajnom Fakultetu u Beogradu 1991. godine. Međutim, zbog finansijskih poteškoća, nakon dvije godine vratila sam se kući i počela od početka studije na Fakultetu za pomorstvo u Kotoru. Taj period mi je bio prilično traumatičan, što zbog ekonomske krize, što zbog rata, što zbog *nesnalaženja* u sopstvenoj koži. Željela sam što prije da završim studije i zaposlim se. Desilo se da me na četvrtoj godini jedan od profesora koji je bio pred penzijom pitao da li bih željela da asistiram na njegovim predmetima i kasnije ga eventualno naslijedim kad on ode u penziju. Vrlo rado sam to prihvatila i počela da radim nekoliko mjeseci prije nego što sam diplomirala. Bila sam jako srećna kad sam dobila prvu platu i odmah sam više od pola sa zadovoljstvom potrošila na poklone svojimima. Toga se jako dobro sjećam.

Koliko si imala godina kada je u Jugoslaviji počeo rat i čega se sjećaš iz tog perioda?

- Imala sam 19 godina. O tome sam tada mislila isto što mislim i sada: da je to što se desilo užasno i sramno za naš narod i za Evropu, koja je dozvolila da se to radi u samom njenom srcu na pragu 21. vijeka. Nešto najgore što se moglo desiti, desilo se. Bila sam ogorčena, ali nisam znala što da činim. Jednostavno sam se molila u sebi da taj užas što prije prestane. Sjećam se da sam se najviše plašila za brata, jer je on bio još mali, da se njemu nešto ne desi. Takođe sam se bojala za živote mojih rođaka u Hrvatskoj, a kasnije i u Srbiji koji su bili na samom poprištu ratnih zbivanja. Puno sam i neprestano radila kako bih strah i ogorčenje potisnula.

Kada si počela da se angažuješ u zajednici?

- U zajednici sam se prvi put angažovala kasnije, mislim da je to bilo negdje 2005. godine. Za angažman su me pitali iz opozicione stranke Pokret za promjene. U to sve sam ušla volonterski i nespremna, ali sa najiskrenijim namjerama. Nažalost, ishod tog angažmana je bio društveno nekoristan, a za mene lično višestruko štetan. Našla sam se na meti progona na poslu, tj. na Univerzitetu Crne Gore, gdje mi je opstruiran izbor u zvanje, bez obzira na odlične reference, nisam ostvarila pravo na adekvatan stan, plata mi je minimizirana i sl. Oblici i intenzitet progona su se mijenjali, ali sam im izložena još uvijek. Spas trenutno vidim, posluživu se omiljenom krilaticom Džemsa Džojlsa i Danila Kiša - u *dobrovoljnom izgnanstvu*, makar privremenom.

Što si radila do 2005. godine?

- Kako bih finansirala magistarske i doktorske studije na Univerzitetu u Beogradu, nije bila dovoljna plata asistenta na fakultetu, pa sam godinama radila dva posla paralelno. Nekoliko godina sam honorarno, uz posao na fakultetu radila u banci AD "Jugobanka", u Kotoru. Taj posao u banci je uključivao ispunjavanje uplatnica, nošenje gotovine u

tadašnji SDK (bez obezbjeđenja), pomoć službenicima koji su imali ovlaštenja za realizaciju platnog prometa sa inostranstvom, izradu malih softverskih aplikacija za konverziju, obračun kamata i sl. Uglavnom, širok dijapazon poslova i prilična odgovornost za više nego skroman honorar. Pošto se banka ugasila, radila sam par godina kao nastavnik matematike i informatike u srednjoj školi „Danilo Kiš“ u Budvi. Đaci su bili toliko nezainteresovani i nemirni, da sam poslije časova imala jake glavobolje, a vrlo mali honorar, tako da sam taj dodatni posao, nezadovoljna uslovima, nakon nekog vremena napustila. Poslije sam dvije godine radila kao nastavnik matematike u srednjoj muzičkoj školi „Vida Matijan“ u Kotoru. Sa đacima i kolektivom sam imala dobru komunikaciju, ali pošto je matematika ukinuta kao predmet i taj honorarni posao sam bila prinuđena da napustim, mada on i nije bio na liniji mog profesionalnog usavršavanja i napredovanja. U međuvremenu sam jedno vrijeme saradivala sa NVO „Anima“ i „Notar“ iz Kotora, vezano za izradu i održavanje web sajta, pripremu elektronskog biltena „Anime“ i sl., ali zbog povećanog obima posla na fakultetu u jednom momentu, te dodatne radne obaveze sam morala da otkážem, mada su iz tog perioda ostala neka lijepa i trajna prijateljstva, do danas. U međuvremenu sam pohađala i završila Ženske studije koje je organizovala NVO „Anima“ iz Kotora. To je bilo jedno lijepo i osvježavajuće iskustvo za mene. Sjećam se da mi je „Anima“ pripremila nezaboravnu proslavu povodom odbranjene doktorske disertacije (2005. godine).

Kasnije sam od strane „Anime“, u nekoliko navrata, bila angažovana kao predavačica na Ženskim studijama u oblasti rodne problematike i religije. Taj angažman je uslijedio pošto sam šest mjeseci u Americi na Univerzitetu u Pitsburgu izučavala uloge žena u velikim monoteističkim religijama. Bilo je to jedno interesantno, neuobičajeno i vrijedno iskustvo za mene. Nakon toga dobila sam „EU computer driving licency“ (zbog toga što sam imala doktorat i višegodišnje iskustvo u radu s računarima, dali su mi licencu bez polaganja ispita). Zahvaljujući toj licenci, u nekoliko navrata sam držala obuku ljekarima iz Domova zdravlja u Kotoru iz osnova računarstva i korišćenja osnovnih MS Office softverskih paketa. Sa polaznicima kursa, ljekarima i medicinskim osobljem, uspostavila sam jako lijepu komunikaciju i to mi je ostalo u lijepom sjećanju. Paralelno sa poslovima u zemlji, više puta sam gostovala u inostranstvu. Bile su to uglavnom akademske posjete univerzitetima, realizovane zahvaljujući raznim EU grantovima za koje sam samoinicijativno manje-više uspješno aplicirala. Naime, dešavalo se da mi nekada aplikacije budu odbijene, a nekada da budu prihvaćene. Zahvaljujući ovim drugim, gostovala sam i povremeno držala predavanja u svojstvu gostujuće predavačice na

Univerzitetu u Koimbri (Portugalija, 2001), na Univerzitetu Barselona (Španija, 2004 i 2006), na Univerzitetu u Pitsburgu (Pensilvanija, SAD, 2005), na Univerzitetu u Odesi (Ukrajina, 2008), na tehničkom Univerzitetu u Grazu (Austrija, 2012), na Univerzitetu Lund (Švedska, 2013 i 2014), na RWTH Univerzitetu u Ahenu (Njemačka 2015 i 2016). Teme predavanja su bile različite. Uglavnom sam se *prilagođavala* potrebama domaćina, što mi je nekada bilo opterećenje, ali na kraju su ostale uglavnom lijepe uspomene. Sljedeća akademska posjeta, planirana je za oktobar 2016, na London City Colledge-u, a tematski je vezana za implementaciju savremenih info-komunikacionih tehnologija u transferu znanja. Sve ove boravke u inostranstvu smatram nekim vidom dodatne edukacije, ne samo stručne, nego i one životne.

Kako si izabrala studij? Kako si izabrala informatičke nauke?

- Bio je to splet okolnosti, više nego moj izbor. Ja sam željela da studiram elektrotehniku, ali nisam uspjela da se upišem na taj fakultet. Nisam bila adekvatno pripremljena za prijemni ispit, iako sam bila lučonoša u srednjoj školi. Čudno, ali je tako bilo onda, a čujem i sada na nekim fakultetima u Beogradu. Mora se ići na posebne pripreme za prijemni ispit, koji je jako težak, ukoliko nemate vezu. Ali ja to tada nisam znala. Međutim, izbor studija me nije sprečavao da se bavim onim što me zanimalo. Našla sam dosta zanimljivih primjena informacionih tehnologija u pomorstvu i time se i danas bavim. Bavim se i drugim stvarima koje me zanimaju.

Već krajem 80-tih godina (prošlog vijeka), još prije pojave Windows-a i komercijalizacije Interneta, imala sam osjećaj da nastupa informatičko doba i da će poznavanje informatike i engleskog jezika postati nužno, a i bila mi je zanimljiva. Prvo sam je proučavala, do nekog određenog nivoa, u skladu sa svojim mogućnostima, sa tehničkog aspekta, pa onda sa matematičko-programerskog, a sada sve više sa organizacionog i društvenog aspekta, jer shvatam da je i ta dimenzija jako važna i da upravo tu imam kapaciteta da dam maker neki mali doprinos nauci. Tehnički aspekt i matematičko-programerski su rezervisani za genije i menadžere savremenog svijeta koji znaju kako da upravljaju *tačkama* u kojima se generiše novac. Sebe smatram jednom predanom istraživačicom, prosječnih mogućnosti, tako da ne spadam ni u jednu od gore pomenutih kategorija i ono što mi preostaje je bavljenje nekim *soft* komponentama informatike, što jeste nauka, ali ne tako rigorozna i ne toliko atraktivna u smislu dostizanja nekog materijalnog blagostanja. Dodatni razlozi za moje opredjeljenje da se bavim ovim područjem informatike, sadržani su u činjenici da informatička revolucija nije ispunila svoja “prvobitna obećanja” na mnogim poljima, pa su se otvorila brojna pitanja vezana za humanu dimenziju tehnološko-info-

komunikacionog razvoja. Naime, info-komunikacione tehnologije nisu smanjile jaz između sve većeg broja siromašnih i sve manjeg broja bogatih u svijetu; nisu spriječile nastajanje zemalja “četvrtog svijeta”; nisu uklonile “crne rupe” u najvećim gradovima svijeta u kojima ljudi žive u krajnje nehumanim uslovima, na granici egzistencije (npr. izbjeglički logori u nekim evropskim i latinoameričkim metropolama); nijesu riješile brojne etička pitanja; IT uređaji troše najviše električne energije po jedinici površine koju zauzimaju; zagađuju okolinu (računari emituju štetne gasove, IT otpad je štetan, kao i produkti nastali njegovom reciklažom), tj. iznevjeren je prvobitni koncept tzv. “green computing”-a; ljudi se sve više izoluju i stvarni fizički kontakt sa drugim ljudima zamjenjuju sve češće postvarenim Internet komunikacijama; raste broj zavisnika od Interneta, kao i nivo raznih koruptivnih radnji na Internetu, itd.

Kada si odlučila da ćeš biti profesorka na Univerzitetu?

- Moja želja je bila da se zaposlim i budem ekonomski nezavisna, a zbog toga što sam savjesno učila i imala visoke ocjene, desilo se da budem asistentkinja, a poslije docentkinja i profesorka na fakultetu. Naravno to je podrazumijevalo dalje školovanje, ali njega sam sama finansirala i bilo mi je daleko lakše od osnovnog, srednjeg obrazovanja i redovnih, dodiplomskih studija.

Da li je informatika muška disciplina?

-Informatika je danas prilično široka oblast. U nekim njenim segmentima su brojniji muškarci, a u nekima žene. Stekla sam utisak da su žene prisutne u manjem broju kada su u pitanju hardver i programiranje, a da su više prisutne u sveri poslovne informatike, odnosno, njenih ekonomskih, socio-organizacionih i etičkih segmenata. Ne znam da li je to povezano sa prirodnim predispozicijama i talentima, ili s vaspitanjem i obrazovanjem. Moram priznati da se ovim pitanjem nisam studiozno bavila i da ovdje dajem odgovor na bazi lične percepcije.

Kako je biti naučnica u akademskoj zajednici kod nas?

-Teško. Rodna segregacija samo oteževa situaciju, ali tu ima mnogo drugih, krupnijih problema. Jedan od najvećih je negativna selekcija. Ona je povezana sa korupcijom, nepotizmom, protekcionizmom i sl. Osim toga, plate su jako male i dovode poštene naučnike i naučnice u zonu egzistencijalne ugroženosti. Ja to rješavam tako što uvijek radim 2-3 posla paralelno i stalno tražim dodatne angažmane u nastavi i na projektima u inostranstvu, ali to nije nimalo lako. Stalno sam pod stresom, moram neprestano da osvježavam znanje stranih jezika, u mom slučaju engleskog i onedavno njemačkog.

Osim toga, tu su problemi viza, zdravstvenog osiguranja, obezbjeđivanja smještaja, putovanja i sl. Sve to košta, ne samo materijalno, već ostavlja posljedice i na zdravlje. Daleko bi mi više odgovaralo da u Crnoj Gori postoji jedan uređeni naučno-obrazovni sistem. Međutim, urušeno je do temelja i ono što je nekada postojalo i trebalo bi od nule početi graditi novi sistem. Ono što sada postoji je apsolutna laž, samo jedan simulakrum naučno-obrazovnog sistema. Dok ovo govorim, javlja mi se asocijacija na roman ruskog pisca Viktora Peljevina - *Omon Ra*: "...tehnološki nas je Zapad prevazišao, ali mi smo ideološki jači..." Na takvoj nekakvoj maglovitoj, lažnoj, apsolutno neodrživoj premisi, počiva decenijama naš naučno-obrazovni sistem, rekla bih.

Mali broj žena kod nas se bavi naukom, posebno u tvojim oblastima, kako to tumačite?

-To me uopšte ne čudi. Većina žena negdje zaključuju da im je lakše i bolje da se uklope u stereotipe, nego da se bave naukom. Školovanje dugo traje, skupo je, a investicije tog tipa su visoko rizične. Sa stanovišta većine žena uputnije je udati se, roditi djecu, biti *dobra* supruga, majka, kćerka... Ja sam jednostavno imala oduvijek dijametralno suprotno viđenje čitave te situacije vezane za slijepo utapanje u patrijarhalnu matricu, najuže povezanu sa prostom reprodukcijom, koja se često maskira ljubavlju prema suprotnom polu, materinskim instiktom i sl. Ja sam smatrala da bi bilo neodgovorno da imam dijete, a još neodgovornije - djecu, ako već nisam u stanju da sebi obezbijedim pristojnu egzistenciju. I tu je jednostavno bio i početak i kraj svih mojih promišljanja o reprodukciji. Već godinama živim sama i na taj život sam se donekle navikla. Ispunim sebi dan, ili radom, ili nekim hobijem. Ili jednostavno ništa ne radim, kad mi tako dođe i kada sam umorna. Rado čitam, a razmišljam sve češće da se vratim amaterskom slikanju. Puno putujem, upoznajem druge kulture, ljude, običaje... Mislim da me to obogaćuje, a mislim da ne škodi ni onima sa kojima se povremeno družim.

Da li se nešto mijenjau tome?

-Sve više djevojaka-žena upisuje fakultete i trudi se da ih završi. Nemali broj upisuje specijalističke ili master studije, ali i dalje se samo mali broj žena bavi naučno-istraživačkim radom, kao profesijom. Većina žena, kako sam već rekla, procjenjuje da je uputnije da zasnuju porodicu, nego da se "predaju" nauci, da tako kažem. Mislim, da je to za sada stvar ličnog osjećaja i procjene. Naše društvo se naravno i dalje *trudi* da nema ništa s tim.

Kako je došlo do tvog političkog angažovanja?

- Slučajno. Opoziciona stranka koja me pozvala da se uključim, imala je problem sa okupljanjem kvalitetnog članstva. Pristala sam da se angažujem, jer sam bila jako nezadovoljna uslovima rada i života. Kao radna, odgovorna i ambiciozna osoba, smatrala sam da zaslužujem veću društvenu brigu, kao i drugi ljudi ovdje slični meni. Smatrala sam da opozicija može nešto da promijeni nabolje, pošto nas je pozicija u kontinuitetu vukla u ekonomsko, moralno, estetsko i svako drugo posrnuće. I još uvijek nas kao društvo gura u tom pravcu. Sve pozitivne promjene (čistije ulice, prazni kontejneri, malo uređenije autobuske stanice, klimatizovane pošte i banke, okrečene škole i domovi zdravlja, brojni raštrkani arhitektonski *monumenti* neznanih vlasnika, koji se uglavnom ne uklapaju u auhtotoni ambijent i sl.) su kozmetičkog, a ne suštinskog tipa. Neki moji poznanici u Njemačkoj, Crnu Goru vide kao jednu malu, zaostalu i korumpiranu zemlju, koju izbjegavaju i na putu prema Italiji i Grčkoj. Mada smatraju da su i te države korumpirane, takođe, ali u uvijenijoj formi. Kažu da korupcije ima i u Njemačkoj, ali nije toliko izražena kao kod nas i ne ugrožava direktno egzistenciju većine, što je veoma bitno.

Pokreta te želja za promjenom?

- Pokretala me želja za promjenom – nabolje. Željala sam da se uključim u stvaranje pravednije, solidarnije, perspektivnije zajednice. Ideali...

Kakva su tvoja iskustva iz partije ?

- Loša. Sve se svodilo na sitnosopstvene interese, skupljanje glasača s konca i konopca (bitan je bio samo broj), agresiju i nervozu, govor mržnje.

Kako su tretirane žene u partiji i da li se uopšte uzima u obzir rodna i polna razlika?

- Žene se tretiraju kao radna snaga i dekor. Čak i jako malobrojne žene u partijama odrađuju ogroman posao, a na dnu listi su. Na vrh se probiju samo neke najprodornije. Njih je još uvijek jako malo i ne predstavljaju onu stvarnu žensku snagu i potencijal.

Koji su tvoji politički stavovi pravili problem unutar partije?

- Ja sam zagovornica nenasilne komunikacije, sa jako izraženim, rekla bih urođenim, osjećajem za pravdu i mjeru. Nikako mi se nije sviđao taj pritisak da se agituje na ljude da pristupe stranci. Nije mi se sviđala organizacija, odlučivanje i djelovanje. Ništa mi se skoro nije sviđalo, jer nije bilo po mom subjektivnom sudu dovoljno iskreno. I kao takvo nije ni uspjelo.

Što je to što ste dobili tim angažmanom?

- Jedno iskustvo više. Bolno, ali ipak iskustvo. A svako iskustvo je na određeni način vrijedno. Jednostavno to se sve desilo, jer sam bila *otvorena* za to da se desi.

Što je to što ste izgubili?

- Mogućnost da ostvarim neka svoja stečena prava. Neke detalje sam već navela u odgovoru na Vaše prethodno pitanje, kada sam se prvi put angažovala u zajednici.

Što mislite o politici rodne ravnopravnosti i reformisanju partijskih politika? - Što je po Vašem mišljenju neophodno da bi se tu stvari mijenjale?

- Neophodno bi bilo izvršiti (politički) pritisak da se uvede zakonska obaveza kvote od 30% žena u parlamentu i u strankama, za početak. Potom bi trebalo krenuti sa osvještavanjem rodne problematike: počev od pojedinih partija, pa do parlamenta. Takođe bi trebalo uvesti zakonsku obavezu da se makar 10% žena nađe u prvoj trećini izbornih lista partija. Obično su žene negdje na kraju tih listi. Nedavno sam pročitala jedan članak koji govori o feminizmu kao o jednom od pokreta protiv globalizacije. Ta ideja mi se svidjela.

Što si mislla time da je interesantna ideja da je feminizma pokret protiv globalizacije?

-Meni je interesatno to što feminizam u ovom slučaju predstavlja pokret protiv *mainstream*-a. To je zaista hrabro i daje nadu u smislu da će feminizam uspjeti da se izbori za maker malo humaniji svijet, jer ga globalizacija nije učinila nimalo humanijim – naprotiv. Globalizacija je, u suštini, maska za enormno bogaćenje nekolicine i isto tako enormno osiromašenje većine.

Da li nailazite na nepravdu i prepreke zato što ste žena?

-Iskusila sam dosta nepravdi. Ne znam da li je to bilo zbog toga što sam žena, ili se jednostavno tako *namjestilo*, kao neki vid prirodne kompenzacije za ono što je bilo i još uvijek jeste dobro u mom životu. Sve što više razmišljam o nekim nepravdama koje su me zadesile, teže mi je da nađem pravi odgovor. Međutim, ono što vidim kao ozbiljan problem u ovom kontekstu, je to što su muškarci u većini na mjestima odlučivanja i prave svoje lobije, nebitno da li te lobije čine muškarci ili žene. To je jedan snažan mehanizam vladanja i pribavljanja lične koristi, na opštu štetu. Ovdje sam iznijela svoje iskustvo, zapravo, iz naše akademske zajednice. To je jedan veliki, trenutno nepremostivi problem, o kome malo ko govori.

7.2.5. Paula Petričević

Snimanje: Ervina Dabižinović

Transkripcija i redakcija: Ervina Dabižinović, Svenka Savić

Snimano: 30 oktobar 2015

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

- Ja sam rođena 1978, 16. septembra u Kotoru, dakle nekih pola godine prije zemljotresa, i skoro do zemljotresa sam živjela u ovoj kući ispod puta, staroj kući u kojoj je moj otac odrastao. Neposredno prije zemljotresa, sasvim slučajno, moji su se, tako se dogodilo da su se preselili u nedovršenu novu kuću gdje nas je zatekao zemljotres. Ono što je zanimljivo je da se u toj sobi gdje smo bili smješteni kada smo živjeli ovdje, tačno na mjestu gdje je bio moj krevetac tokom zemljotresa odlomio dio plafona i pao na pod. Tako da mi izgleda da je ta odluka, bila neočekivano korisna i da mi je može bit spasila život.

Cijeli sam život, osim studija, provela u Kotoru kojeg jako volim, kojem sam jako privržena i u kom namjeravam da ostanem. Željela bih da i moja deca imaju makar tu ljubav, iako ne moraju imati tu ludost da se tako vežu za ovaj grad. Odrastala sam sa mlađim bratom. Dok je bio sasvim mali, nisam koristila silu da se odbranim od njega. Međutim kako je on ojačao i kako je postao pravi dečkonja, tako je počeo da se fizički obračunava sa mnom, do momenta kada je bio jači od mene što je naravno bilo vrlo brzo, jer me nikad nije krasila neka osobita fizička snaga. Krasilo me nešto drugo (smije se). Moć pripovjedanja me krasila. Dakle, kada god bismo se mi pokrčili, onda bih ja poslije toga sjela da mu ispričam priču, a on je plačući išao kod mame i tate i onda sam ja poslije bila kriva za neke njegove strahove i tako dalje, on nije bio kriv što je mene mlatio. Ono što je obilježilo moje djetinjstvo su mamini roditelji koje sam beskrajno voljela i koji su mene beskrajno voljeli, to je ja mislim jedina безусловna ljubav koju sam osjetila, ta sa njihove strane. Deda je bio vojno lice. Ja sam obožavala njegove price o partizanima, jer je on kao mladić otišao u partizane. Iako je bio vojno lice, iako mu je to bila profesija, ja miroljubiviju, nenasilniju osobu da nikad nisam upoznala. U ovako nekim običnim međuljudskim odnosima sa bliskim ljudima, ali i sa strancima. Zvao se Milan Žugić, baba se zvala Nada. Nadežda zapravo, rođena Zivlak, odnosno Zivlaković jer su njeni posrbili prezime kada su se preselili na Kosovo.

Tvoji roditelji.

- Mama je medicinska sestra, a tata je ginekolog akušer, subspecijalizacija ultrazvučna dijagnostika. (smije se). Naravno, radio je non-stop, znači on je bio na radu do 15 ili 15. 30. Tada smo mi...mi smo uvijek imali zajednički ručak. To mislim da je nekako jako važno bilo i za našu porodicu. Mislim da je i za moju danas, taj jedan obrok na kom smo svi prisutni. Plenum, plenum, jednom dnevno. To je sjajna stvar, jedno je kada ti pričaš s ovim, s ovim, ali drugo je kada ste svi tu, neka je to i dvadeset minuta ali tih dvadeset minuta je važno. Drugo, znači pripravan je većinu dana u mjesecu... ja ne znam koliko on nije bio pripravan. Tipa sedam dana mjesečno nije bio pripravan, ovaj prvi pa drugi pa dežurstva... odmore isto slabo da je koristio. Često ih je koristio da ide da radi negdje drugdje, jer smo teško živjeli. Iako su i on i mama radili. Prvo se sjećam da je išao na tu subspecijalizaciju u Zagreb, a poslije toga je išao da radi kada su mu bili odmori i mi nikad niđe nismo pošli na odmor, ono kao porodica. A to malo odmora što smo imali, to je uvijek koristio isključivo ljeti zbog jedrenja. Jer smo mi svi porodično bili vezani za jederenje. I pokojni dede, njegov otac, i tata i Miloš i ja, Filip poslje, svi smo bili vezani za taj klub i tamo smo provodili cijelo ljeto i tata je tu ulagao i sve vremena što je imao viška i para kojih nikad nešto nije bilo osobito puno, ali za to se nalazilo. Ja nikad nisam bila nešto uspješna u tim fizičkim aktivnostima.

Baka

-Moja baba, očeva mati, nije bila baš... nije nas osobito voljela. Moju majku ne znam da li je ikada prihvatila, lako to što nije nju prihvatila nego ni nas decu iz tog braka. I tu je uvijek postojala jedna ozbiljna distanca jedan odnos, s naše strane, uvažavanja ali ne nešto osobito ljubavi. A s njihove strane, pojma nemam... ja se ne sjećam da su nas oni nekad ono da te izgrle, izljube.... Baba je bila opsesivno vezana za tatinu ćerku iz prvog braka a za nas ono...prrr. Mi smo se kao deca zavitalavali sa njom, kada dođe dondo sa sinovima i nas dvoje, prije nego što se Filip rodio. Pa bi napravili Sunčici neke gluposti, podmetali joj nešto, zato što je ona bila omiljeno unuče i baba je to svima jasno stavljala do znanja, iako sam ja Sunčicu obožavala. I danas je volim, ali tada mi je bila...ja sam nju po mirisu prepoznavala da li je došla, da li je u sobi. To je bila jedna od prvih riječi koje sam ja rekla: - Unučica. Baba je stalno dolazila kod nas na ručak, ovdje su svi dolazili kada su neke fešte, ali nije to imalo ni dio topline ni ljubavi koji sam imala od majčinih roditelja.

Tek negdje peti šesti razred, baba Draginja i ja počele smo da se upoznajemo, ali više kao dvije osobe koje su se srele, nego kao ja koja sam njena unuka i ona koja je moja baba. I počele smo da gradimo odnos koji nikada nije morao da se desi, jer je ona jasno stavila

do znanja da ne mora tako da bude. Miloš je muško, pa ajde i nekako, ali ja je nešto i nisam mnogo zanimala, makar je takav bio moj utisak. I malo pomalo... nikada se nisam snbivala da se ne složim sa nekim pa tako ni sam njom. Ona je meni znala, sjećam se tačno u ovom đardinu, tako mi priča o tati, kako je on ovakav kako je onakav... Ja kažem: -Što pričaš baba, to je moj tata, razumiješ, ne možeš tako da pričaš o njemu. Evo ti njega na vrata i kaže baba – O moj Boćo, kako te ova mala brani! A on kaže: - Pa, ćer mi je, naravno da me brani. (smije se) . A nije pitao od koga me brani (smije se). I... hoću ti reći da smo se nas dvije postepeno upoznavale i prihvatale i sve do njezine smrti taj odnos se razvijao.

A kad je umrla?

- Ona je umrla kada sam ja bila na trećoj godini studija. Ona je umrla 2003. Ja mislim... Strašno mi je teško pala njena smrt, sjećam se tog ljeta ... kada je ona...već je bio septembar, Duško i ja smo išli za Beograd, tada smo već išli kolima i svratimo na Njeguše, baba je tada bila na Njeguše, to smo baš tata i ja pričali da se pošla oprostiti, ona je s Njeguša, pošla je da se oprostiti od tog prostora i od svega, i ja sam došla da se pozdravim sa njom. Tačno sam mislila ma oću li neću li... ...I dođem ja ...ajde, ipak da vidim što čini, jer idem za Beograd, pa ko zna kad ćemo se videt opet. I ja dolazim, sjećam se, zovem: -Baba, baba! Ne javlja se, ja se malo prepadnem i kažem Duletu da idem, još je neko bio sa nama u kolima, ne sjećam se ko je išao za Beograd. Ja kažem: - Ajde sačekajte me vi tu da vidim što se dešava u kući, ja sam se prepala da joj nije pozlilo i dođem gore baba leži, spava, ja rekoh: - Izvini, samo da ti se javim, idemo za Beograd, pa eto da se pozdravimo. I tako tu se mi izljubimo i odemo i to je posljednji put da sam je videla na noge. I jako mi je drago što sam stala.

Poslije toga, njoj je žuč pukla ili neka glupost, krenu da je operišu... Ona je pristala na operaciju jer se nadala da se neće probudit iz anestezije. Međutim, probudila se počela da se oporavlja, ali joj je jetra na kraju otkazala. Tata je zvao da je baba pred krajem, pa ako hoću da je vidim prije nego što umre da dođem doma odmah, koliko sutra, preksutra. I ja sam došla.

Ona je uvijek bila stoik, ona je bila stoik i u toj distanci koju je imala prema meni kada sam bila mala. Pretpostavljam da nije bilo lako da ignorišeš neku dečicu koja ti trče okolo, a ta deca su tvoga Boća, nije baš to svejedno ako ih ne želiš, ne prihvataš ili ne podnosiš. I nikad nije dopustila da se na njoj vidi da joj treba pomoć. Iako jest voljela da kuka, ali uglavnom kako bi mogla da kontroliše situaciju. A to je bila situacija koju nije kontrolisala. Leži sa kateterom, suha joj usta ja joj dajem pomalo čaja a ona kaže: - Ajde

bježi, neću da me ovako zapamtiš. – Ne brini se ti kako ću ja tebe da zapamtim...I stvarno, kada probam da je se sjetim u bolnici, samo se sjećam da su joj bila ispucala usta, ali uopšte ne mogu da je se sjetim tako slabe u tom krevetu. Nego je se sjećam onakve kakva je bila ...

Imaš li ti nešto slično sa njom?

- Pa mislim da imam. Mislim da imam tu neku odlučnost, koja nije inadžijska koju imaju moji roditelji. Ali tu neku tihu odlučnost, možda i na uštrb neke svoje radosti, to mislim da imam na nju.

Očigledno je da ste se pristojno razumjele?

- Da, da ali tek kažem ti kada sam bila zrelija... Kad je počela da me prihvata, onda me strašno zavoljela i onda je bila u stanju da zbog mene, zbog mojih izbora koje više nije nalazila ludačkim, kao što je kod nekih drugih nalazila, bila u stanju da revidira neke svoje stavove. Ljutila se recimo zbog toga što je Marko živio s Paolom u “divljem braku”. A kada sam ja počela da živim sa Duškom, onda je rekla: - Pa dobro, oni se vole.(smije se).

Značajno ste uticale jedna na drugu?

- Jesmo! Uticale smo jedna na drugu. Ali tu je i taj pasiji odnos koji je imala prema mojoj majci. To je nešto što joj nikad nisam oprostila.

Kaži mi, imaš još jednog brata kada je on rođen?

- On je rođen kada sam ja imala osam i po godina, već sam bila dovoljno velika da ga kao bebu povijam, uspavljujem, pravim mu keksa i mlijeka.

Otkud Tebi to da ga ti tetošiš?

- On je ličio na mene strašno kada se rodio. Mi smo do treće godine isti bili. Mama i tata nas na slikama nisu razlikovali. Filip je značajno, suštinski promijenio našu porodičnu dinamiku. I ja imam utisak da sam njegovim rođenjem nekako naprasno sazrela, da sam mnogo prije odrasla. Da je od mene učinio mnogo stariju osobu. Evo recimo vidim kako je Vigor kada se Lada rodila postao veliki dječak za godinu dana, znaš. A ja sam još da kažeš u tom Filipovom podizanju učestvovala aktivno. Moja mama je uvijek bila gadljiva, Filip kao beba kada bi povratio ona to nije mogla odmah da pokupi. Kada sam otišla na studije mislim da sam ga nekako ispuštala u nekom presudnom momentu. Nekako da neke svoje potencijale ne razvije.

Zašto?

- Pa zato što što sam ja zadržala sliku Filipa kada je pošla na studije, a on imao 10 godina. I mislila sam da će se on razvijati kako se Miloš razvijao, a on se razvijao kako se on razvijao.

Paula kad si posla u školu?

- U školu sam posla sa sedam godina, a prije toga sam krenula u Muzičku. Moja mama je bila darovita za muziku ali nije imala školu, a tata, to je strašno koliko je on antitalenat za muziku... Tako je mama željela "da deca sviraju klavir, pa da se celo društvo okupi, pa da svi padaju u nesvest". I tako odoh u taj pripremni prije škole jer sam znala da čitam i pišem i da hvatam bilješke sa table.

Kad si naučila da pišeš i čitaš?

- Pa dakle najkasnije sa nekih pet godina.

Kako si to naučila?

- Nemam pojma, sa mamom sigurno, mama je uvijek radila sa mnom.

Učiteljica

U školi sam imala sjajnu učiteljicu. Sjajnu. Od nje sam naučila najvažniju lekciju iz pedagogije, a to je da budeš zainteresovan za ljude kojima predaješ, da se oduševljavaš njihovim napretkom i da je to najbolji stimulans za nekoga. Ona je bila u stanju da se oduševi sastavom deteta u prvom razredu osnovne škole i to iskreno. Potpuno je bila usmjerena na ono što je njen đak uradio kao soko, pamtim taj njen izraz lica i danas. Važno joj je...

Vjerovatno je da je puno znala. Ne može se neko istinski oduševiti a da ne zna puno!

- Ma da znala je. Ona mi je bila nevjerovatno inspirativna za bilo kakav radi. Bila je autoritet. Autoritativna prilično, ali podržavajuća. Sjećam se jednom imali smo zadatak da neki tekst podijelimo na različite cjeline i da svakoj od tih cijelina damo naslov i podnaslove. I ja sam to naravno zaboravila, uvijek sam bila kampanjac, od prvog razreda sam bila takva.

Zašto je to tako, Paula ?

- Zato što uvijek imam neke druge stvari da radim. Lijena sam strašno.

Nemaš nikakav drugi strah?

- Ne, mislim da ne. Duško ne može da vjeruje do kojih granica sam ja u stanju sebe da ćeram, do ujutru da radim, ako mislim da to nije izbrušeno, da to nije dovršeno, pa onda mi treba barem par sati da napravim distancu, pa ujutru da pošaljem finalnu verziju ali da neko vidi da sam ja to u toku noći završila. Neli (tekst u Vijestima) uvijek šaljem u četiri

sata ili kasnije ili tuda neđe. Mislim da je to uglavnom perfekcionizam, ali ne mora biti samo perfekcionizam, jer meni je tata uvijek govorio “prvo rad pa onda uživanje” što me je jako nerviralo. Prvo rad pa onda uživanje, što to znači, kao da rad ne može da bude uživanje, kao da ne možeš da uživaš dok radiš.

Znači to ima veze sa Boškom?

- Može bit da ima, sa nekim njegovim zahtjevom i nekim mojim otporom u odnosu na taj zahtjev. Nepristajanje na taj zahtjev.

Čega se još sjećaš iz škole?

- Nečega se sjećam prije škole to sam zaboravila prije da ti kažem. Ja sam uvijek bila vrlo ideološki profilisana. (smije se) Uz đeda partizana. Dakle ja sam bila namrtvo ponosna kada sam postala pionirka. Tek sam krajem osnovne škole počela da se uvlačim u sebe, inače sam bila jedno strašno komunikativno dijete, skakala sam, plesala naokolo i bila vrlo slobodna... dugo sam razmišljala što je to od mene napravilo zarivenog introverta, mislim muzička škola i trauma koju sam tamo imala. Ta muzička škola to je najveća greška koju sam napravila, a budući da sam već tada bila izdrilovana da se ni od čeka ne odustaje, znaš iz inata ako treba iz inata da je završim. To sam i uradila i od tada nisam sjela za klavir osim da Filipu pročitam note.

A ko ti je bila, bio tamo učitelj klavira?

- Tamo je bio učitelj klavira...taj čovjek, mislim ne treba ga pustiti blizu dece, a ne od šeste sedme godine da radi sa djecom. On je znao meni da sječe nokte do mesa, da me ponižava. Tamo sam bila najmlađa, svi su bili po tri četiri godine stariji od mene. Na solfedu najmlađi je bio godinu dana stariji od mene, odnosno starija.

Nisi se žalila kući oko toga?

- Nisam. Nisu mogli da primjete koliki otpor imam prema tome, a da su znali koliko mi je teško vjerovatno bi me ispicali. Čak mislim da su me negdje i pitali da da batalim. Ne nego ću je sad završiti, da joj mater jebem. E taj inat neki ...

Završila si Muzičku sa četvrtim osnovne ili...?

- Sa šestim. Kompletnu nižu muzičku.

Dobro nešto ti je bilo zanimljivije?

- Tada sam još jedrila i tu sam se nešto borila sa sobom, s potpunim nedostatkom takmičarskog duha Muzičku nisam voljela, ali jedrenje jesam. Jedrila sam s mojom jako dobrom prijateljicom Olgom, ona je došla u naše odjeljenje u četvrtom razredu i od tada smo počele da se družimo, da bismo već negdje od šestog postale nerazdvojne, osobito ljeti.

U pubertetu sam krenula da se povlačim u sebe, puno sam crtala i pisala dnevnik negdje od dvanaeste godine. Tako i danas. To doživljam kao jedan oblik posredovanja i postupnog razumijevanja same sebe, kao da ne mogu da shvatim što se dešava sa mnom dok ne počnem da pišem. Jedno vrijeme nisam pisala, negdje na studijama kada sam počela sa Duletom da živima tada sam vrlo sporadično i malo pisala ali već sada opet pišem, već godinama pišem. Ne tako intenzivno kao nekada kada je to bilo na dnevnom nivou, pomaže mi posebno u nekim mojim ličnim provalijama i ivicama, lomovima i zapitanostima, da se izborim, uglavnom sama sa sobom. Olgica je sa mnom išla od četvrtog do osmog razreda osnovne škole.

Srednja škola.

I onda smo počele da idemo zajedno u srednju školu, ja sam odabrala da mi francuski bude prvi strani jezik u srednjoj školi, uzela sam ga i nisam ga nikad naučila.

- Prvo mi je predavala u osnovnoj školi jedna nastavnica, nismo se nešto osobito razumjele, ili voljele, iako sam imala 5. Početkom srednje škole imala sam divnu profesoricu negdje iz Bosne je došla. Radosna i puna oduševljenja, da se zaljubiš u francuski sa njom. Nažalost razboljela se i nedugo potom umrla, a nama je došla O. mama kao profesoricu francuskog. Toliko je bila francuskog lepršavog duha da su je zvali Gestapo. Ta srednja škola je u biti gadna, što sam tek tada bila potpuno neprilagođena, to je bilo zaoštreno vrijeme na svaki način.

Devedesete.

- To je bilo zaoštreno vrijeme na svaki način, prvo tada je bio rat i tada je krenula turbo folk kultura i bilo nas je dvoje troje u razredu koji smo bili kao rokeri. A ostali su bili u trenerkama šušlavim, sa kajlama, uvučenim majicama i džemperima, obavezne Nike patike. Mi smo i tada bili u starkama. Tada si nekako mogao da razlikuješ džibere od "padavičara", danas su svi hipsteri, nema više ni poštenih džibera ni rokera. Bilo je baš grozno vrijeme, a ja sam uvijek bila u nekoj manjini.

Mi (braća i ja) smo kršteni kao katolici, pa su već u osnovnoj školi počeli da nas zovu, posebno Miloša, mene toliko i nisu koliko njega, "ustašo" "Hrvatu" i tako...pri čemu mi nikad nismo bili Hrvati, ali bili smo za to vrijeme još gora manjina - Crnogorci katolici. Otud i katastrofalan odnos koji sam imala sa mojom razrednom koja mi je predavala fiziku, a fizika i književnost su mi bili omiljeni predmeti u osnovnoj školi i kada je trebalo da biram hoću li u matematički ili društveni smjer gimnazije bilo mi je teško da odlučim i sve sam se nadala da će biti opšti smjer te godine, jer ovdje se nikad ne zna iz godine u godinu koja je reforma sad na sceni, a ja sam se tada nadala da će biti opšti

smjer jer nisam mogla da se odreknem ni jednog ni drugog, išla sam na takmičenja i iz fizike i iz književnosti. U svakom slučaju, moja razredna je bila dobra profesorica. Dobro predaje i korektno ocjenjuje, ali je bila pripadnica hrvatske manjine u vrijeme rata. Tivćanka.

Lično.

I to neću nikad zaboraviti, mislim da je bio drugi razred, da, da u drugom razredu sam se zaljubila namrtvo! U drugom razredu sam se zaljubila i već sam malo bila ćao đaci, i tako više bih crtala na času nego što bih pratila čas, klatila se na stolici. To je nju strašno nerviralo, isto je bila "Sieg Heil!" i ona mene prozove. Ja rekoх:- Možete li ponoviti pitanje? Ona kaže : -Ne mogu! Pa rekoх:- Nisam čula! Ona kaže: -Znam da nisi čula! Dala mi je trojku nakon petice. I tako...to me baš demotiviše. Zaključila mi četiri i onda, sjećam se kada je trebalo ići na takmičenje kaže ona :- Petričević, hoćeš ti da ides na takmičenje? -Ne ja profesorka! Imate ove petice neka one idu, ja neću!

Doživljaj iz srednje škole.

Ali ono što nije simpatično je da smo negdje u drugom čini mi se razredu, na jednog dana tokom prvog časa, fizičko je bilo, bila je nekakva sondaža terena, da se vidi kakva je nacionalna struktura odjeljenja. Morali smo da se izjasnimo kojoj nacionalnosti pripadamo: Jugosloveni tu, Srbi tu, Crnogorci tu, Hrvati tu, ostali tu. I to se zapisalo i vjerovatno su svi u kolektivu imali uvid u to. Svak je svome taboru prišao. Nas je jako malo bilo koji smo bili Crnogorci. Možda najmanje. Obično su bili nešto malo Jugosloveni, ostalo su bili Srbi i Hrvati. Odnosno Srbi i dvoje troje Hrvata, ne znam da li je bilo dvoje troje Crnogoraca. Ja sam stala kao Crnogorka. Ali kada je došao Božić tog istog polugodišta, našla sam se u problemu. Redovno smo imali pismeni iz matematike zakazan za katolički Badnji dan ili Božić. Ne zato što je profesor to htio nego zato što je posljednji zakazivao pismene, pa više nije bilo vremena. I ja dođem zbog tog pismenog i pođem da se javim svojoj razrednoj nakon dvočasa matematike, kao fino vaspitano dijete da idem ća. Ona kaže: - A što ćeš ti doma izvini? Ja rekoх: - Profesorka Badnji dan je danas! Kaže ona:- Pa ti ne slaviš Badnji dan. - Kako ne slavim? Slavim i prošle godine sam slavila. A ne, kaže, nee, Jugosloveni slave 29. novembar, Hrvati slave 24 i 25 decembar a Srbi i Crnogorci slave u januaru. I ja tu vidim o čemu se radi i pitam:- Je li vi mene puštate ili ne puštate? Kaže:- Ne. Ja kažem: -Hvala doviđenja i odem ća. I niko me ne zapiše do sedmog časa. Imali smo hemiju i mene Bogdanovička zapiše. Razredna mi kasnije sve opravda bez pitanja. Potpuno sam izgubila volju i interesovanje i na kraju sam imala tri iz fizike.

Je li Tebi tada bilo jasno što se dešava?

- Mislim da jest. Osjećala sam se kao neka višestruka manjina. Znači bila sam manjina i kao katolkinja i kao Crnogorka i kao rokerka. Falilo je samo da budem lezbejka i da bolujem od HIV-a otprilike. Bila sam strašno vezana za Boku. Kažem ti od kada sam imala 10 godina, pa tokom studija i eto praktično dok se nisam udala, tata i ja smo svaki put, kad dođem doma ili kada on ide da obiđe odjeljenje, išli da uhvatimo đir kolima uz more. On je skoro svako veče išao da obiđe odjeljenje i operisane. Ja se ne sjećam da je jedan doktor došao da obiđe nas kada sam ja ležala. I tako, činimo đir do Tivta pa vamo do Risna, sve pričajući. Sjećam se jednom kada mi je rekao, znam da je Šešelj nešto počeo da jača u Srbiji, baš je bio rat i ono ludilo. Rekao možda ćemo i mi morati da se iselimo. Vjerovatno je njemu bilo problema i na poslu, vidio je što se dešava. Će da se selimo kralju, ja sam do Dubrovnika išla, kakva crna Hrvatska o čemu pričamo mi? Će? Da neću da idem u Zagreb ili u Split? Će da idem, ja ne znam te gradove. Nemam veze nikakve s tim! Ali eto, nismo pošli... U tom se ozračju odvijala moja srednja škola.

Kako je došlo do toga da ćeš da studiraš filozofiju između fizike i književnosti?

- Nije više bilo dileme sa fizikom nego je bila dilema, između primijenjenih umjetnosti i filozofije. Slučaj je prelomio. U nekom momentu kaže mi naš susjed da mogu da se prijavim u Fond za otvoreno društvo, ako mi treba kompjuter za neki kreativni rad. Kako sam išla kod njih doma da kucam pjesme, on mi je u nekom trenutku predložio: -Što bi ti dolazila stalno kod mene kada možeš dobit kompjuter za to što radiš? I tako im pošaljem CV i neke pjesme i oni mene zovu na intervju. Ajde dobro ja pođem na intervju u Podgoricu. Dođem doma i zovu me iz Beograda za intervju. Rekoh: Što se teško ovaj kompjuter dobija!(smije se). Plaćen put, plaćeno sve da dođeš u Beograd na razgovor. U tom điru sam bila jedina odabrana iz CG za radionice kreativnog pisanja. I tu zapravo kreće jedna od najboljih stvari koja mi se desila, iako sam zapravo htjela samo kompjuter, dobila sam mnogo, mnogo više.

Kreativno pisanje.

Radionice su vodili Tanja Rosić i Vasa Pavković, a gosti su nam bili najbolji srpski pisci: Pantić, Velikić, Milić, Basara, Pištalo, Arsenijević, Igor Marojević. I pjesnici su nama dolazili, i mi smo razgovarali s njima. Oni su čitali naše radove. Naravno i Vasa i Tanja. To je bilo sjajno i to je potrajalo taj četvrti razred, taman tada "izdali me prijatelji izdale me prijateljice". Izdali me profesori! Profesorica književnosti mi je dala četiri. Niko nije imao pet u generaciji, ali je ona meni dala četiri. Ja u životu nisam imala četiri iz

književnosti! I te radione su me izvukle u jedan potpuno drugi univerzum. Jedva sam čekala da pođem ća iz Kotora.

Međutim, što se desi te godine prijemni na Akademiji je bio u isto vrijeme kada i na drugim fakultetima što se inače nikad ne dešava. Stvarno treba nešto da te tresne odozgo pa da ti se nešto tako desi. I ja se ipak odlučim za Akademiju, što je bio moj prvi izbor. Ne prođem taj prijemni i naravno, da ne bih gubila godinu dana, upišem se na filozofiju u Nikšiću. E, to je bilo šakom u glavu. Ali to se ispostavilo poslije kao iskustvo koje nije loše što imam, jer inače ne bih znala gdje živim. Za mene je Crna Gora počinjala u Kotoru i završavala na Cetinju. Eventualno do Bara.

Studije.

- To je bio najveći kulturiološki šok koji sam imala, a nije da baš nisam putovala u životu. Ali nikad takav šok nisam doživjela kao kad sam pošla da živim u Nikšić.

A šta Paula šta je to što si vidjela tamo i doživjela?

- Vidjela sam, jedan strašno zatvoren svijet, zakopčan do grla i nekako teško naoružan... Meni je rečeno kad sam uzela tu sobu da ne mogu muškarci da mi dolaze u posjete, da ne mogu ja da zovem telefonom nego da moji mene zovu. Tu sam nepunu godinu provela... ne znam ni sama kako, jer sam inače potpuno drugačije živjela. Stalno sam izlazila. U Nikšiću sam pošla jednom u kafanu i nikad više. I to na ručak, ženo božija, u piceriju kod nekog tatinog poznanika, koji mu je pomogao da mi nađe sobu. On je držao neku piceriju na korzu i pođem tamo da ručam picu. U menzu nisam išla, u tom domu bilo je silovanja bilo je svega.

Onda oni četnici i popovi tamo isto. Neposredno pred kraj mog boravka na tom Fakultetu ja sam pošla, da mi nešto slučajno ne promakne, na predavanje iz vizantijske filozofije, jer sam znala da u Beogradu neću imati taj predmet, pa da vidim kako to izgleda. A tamo njima pop drži Vizantijsku filozofiju, u odori i ful opremi i svi ulaze tako što mu ljube ruku. I ja ulazim tako što kažem: -Dobar dan. Keve mi to ti je 98 godina. I tako tamo je bilo svega i svačega na Fakultetu, to je već potpuno priča za sebe. Ali ništa... ja dam ta dva ispita koja sam imala, zajednička kao u Beogradu i odem ća. I počnem normalno da živim u Beogradu, onda dođe bombardovanje. Onda se opet vratim u Kotor.

Beograd.

Studentske demonstracije su se desile prije nego sam se prebacila na fakultet u Beogradu. Bila sam kao vanzemaljac kada sam upala u grupu i uglavnom sam to i ostala. Nakon samo jednog semestra bilo je bombardovanje, i onda sam vidjela kako su ljudi

ispodobijali sve ocjene, strava... kao naknada za preživljeni stres i iskazanu hrabrost, nemam pojma.

Studentske demonstracije protiv Miloševića.

A onda su krenule ove druge demonstracije 2000- te. Tu sam bila, aktivno sam učestvovala u tome. Nisam bila na ulici kada su krenuli na Skupštinu, to mi je bilo već previše nasilno. Dok su bile studenstke bila sam uvijek i to nikad neću zaboraviti. U podne smo se na platou okupljali a onaj stari radikal Zurovac zakaže ...on je tada držao tri predmeta ali tad mi nije držao tri nego mi je držao Estetiku, i tada još nisam imala Ontologiju. Ali ne mogu bez njegovog potpisa. I ja naravno ne dođem i računam niko neće da dođe. Kad ono maltene, svi su imali potpise. Osim nas nekoliko idiota. Uvijek me je izluđivalo odsustvo vjere u to da se stvari koje nam ne odgovaraju mogu mijenjati. A takva je bila većina na grupi. Jednom prilikom sam predložila ako nikome ne odgovara kako Z. drži estetiku (čitao nam je svoje bilješke ili odlomke iz svojih knjiga, divota) da napravimo peticiju fino, da se on makne sa ove Estetike ima toliko ljudi koji bi sjajno držali taj predmet. Dolazio nam je Čekić na dvojku, na Istoriju filozofije 2 kod Branke Arsić, koji je bio sjajan. Pa ne znam dalje, Šuvaković recimo, bilo je ljudi da jedva čekaš priliku da ih čuješ, a ne onaj koji čita neke svoje rukopise, kojih je pola kopi-pejstovao sa strane. Tamaru (Belenzadu) sam upoznala na onim radionicama koje sam ti pominjala. Ona je upisala Filozofiju, ona je godinu dana nakon mene, upisala je filozofiju, a prva je krenula na Ženske studije.

Kad je to bilo?

- To je bilo četvte...treće- četvrte. Tada sam se lomila oko moga fakulteta, kada sam shvatila da ili ću da studiram ili ću da završavam,i odlučim da završim fakultet. I kad sam završila fakultet i upisala postdiplomske 2005, onda sam upisala i Ženske studije u Beogradu. A prije toga sam tada već bila u Ženama u crnom.

A kako si došla do Žena u crnom?

- Preko Tamare, kada je upisala Ženske studije onda se priključila Ženama u crnom. Mi smo stalno pretresale političke teme, a i naša je kuća stalno bila puna, ogroman je broj ljudi cirkulisao kroz naš stan, živjeli smo blizu fakulteta. Pod utiskom tih rasprava krenula sam u ŽUC* i učestvovala u tim stajanjima u centru grada, osjećajući konstantno istovremeno odgovornost i odlučnost s jedne, i neprijatnost, sa druge strane. Osjećaš da si obavezna, a opet, ja sam došla iz Crne Gore i ono htjela sam da to radim u Crnoj Gori, a ne u Beogradu, ali sam ja fakat u CG provodila dva mjeseca a u Beogradu 10. Tako da znaš, i jeste bio moj grad i jeste bila moja odgovornost. A i tada jesmo bili ista zemlja.

Ženske studije sam upisala kad i Teoriju kulture na postdiplomskim na Fakultetu političkih nauka, čak je bilo u istoj zgradi. I Ženske studije me na neki način izvuku, jer je za mene Teorija kulture bila potpuno narativna i proizvoljna. A ovo je bila teorija. Ja sam nekako navikla znaš, ako ne proplačem od teksta to nije tekst. Ono, nema ljubavi bez bola. A ovdje mi je sve išlo, imam prosjek 10 na posdiplomskim, samo što ih nisam završila. Eto tako.

I ništa, to kad je završilo onda smo se preselili u Podgoricu Duško i ja. Duško je postao moj momak 2000 godine. Znači jako davno. I to je bio razlog. Najveć sukob kojeg sam imala u životu je s mojim bratom Milošem koji se prelio na cijelu porodicu. I tu sam ja shvatila da mi nismo isti, da je jedna stvar ako si muško, a druga ako si žensko, to mi je i bio dodatni motiv za Ženske studije i za sve nakon toga. Tada sam shvatila da je ta egalitaristička priča zapravo šarena laža, pričam ti priču do neke ure. A kad dođe ta neka ura onda je jedna glava, što kaže moj tata. Jedna je glava, možeš to biti i ti, ali glava je jedna.

Sukob sa bratom.

Onda mu ja pričam o opasnosti takvih organicističkih metafora kada se primjenjuju na društvene situacije, a on kaže: - Ma ajde mak se života ti!...To je bilo strašno. To je bio tako ozbiljan sukob da je to...On se meni nije javljao na ulici. Sretnemo se u kafanu u koju izlazimo 10 godina i on mi se ne javi. I roditelji kojima ne pada na pamet da bi mogli mene da zaštite. Nego su njega štitili. I tu sam se ja jako razočarala i u njih oboje. A u Miloša nešto mnogo nisam.

To je proces kada si se potpuno odvojila ?

- Da tako s tim. Tad sam shvatila da moj dom više nije moj. To sam shvatila. Što nije loše ali je vrlo neprijatno i vrlo bolno. Nije to ni danas dom. I od tada sam dom prestala da vezujem za neki prostor jer ja više živim kao podstanarka nego što sam živjela u kući. Mislim pogle' ti obje kuće, pogle ovu, pogledaj onu kuću, pogledaj đe ja živim. Tako da sam ja izgubila bilo kakavu iluziju o tom univerzalističkom diskursu, baš je to lijepo kada mi sjednemo da pričamo, a kad treba da ga živimo onda ćemo malo da ga modifikujemo. Jer ipak je ono običajno iznad apstraktno političkog. E pa nije, to je političko. Ono što je svaki dan. To je politika.

Kako su se stvari smirile između tebe i Miloša?

- Tako što smo se odvojili. Što sam ja predlagala kao Slovenija mnogo ranije i na jedan mirni i ljudski način. Ali niko neće, svi hoće da uđu u krv do koljena. Dakle smirilo se

tako što smo se odvojili. Ja sam rekla: -Hjde da ja završim pa kad završim studije idem ća. Pa ako niko neće da mi pomaže finansijski, naću ću način. Ali moram da završim. I kako sam završila tako sam se odselila.

U Podgoricu?

- Ne nego u Beogradu. Duško i ja sami. Dvije godine. Pa tata je ipak odlučio da sam njegovo dijete. Bile su posdiplomske, Ženske studije i bila je keramika. To je bio najbezbrži i najispunjeniji dio mog života. I nisam morala da trpim nikakvu torturu i živjeli smo prelijepo. I tako se pomalo krpili porodični odnosi. Ali ja sam izgubila iluzije da imam kapacitete za razumijevanje i prihvatanje svih njih zajedno.

Poslije Beograda kako je došlo do odluke da živiš u Podgorici?

- Nisam nikad htjela da živim u Beogradu, da ostanem tamo za stalno. Mi smo mogli da ostanemo, da ostanem kao asistentkinja mojoj mentorki sa postdiplomskih. Da sam samo mogla da pretpostavim koliko će mi teško biti u ovoj zemlji... da, ali to je bilo vreme postreferendumska euforija i optimizam. Te Crnoj Gori trebaju mladi ljudi, profesionalci trebaju nabrijani koji će da napreduju u struci koji oće da riljaju rukama i nogama. Pazi moji profesori sa posdiplomskih su osnovali Fakultet političkih nauka u Podgorici. Ja sam sve njihove preporuke imala. Meni je Ratko Božović deset plus dao. Moja mentorka mi je rekla: - Paula, meni od iduće godine treba asistentkinja, ostanite. Ja sam rekla: - Profesorka, hvala vam ja bih to najviše voljela, ali moj dom je negdje drugdje, što god taj dom značio. Ja sam osjećala odgovornost, prema toj Crnoj Gori. Htjela sam da se nešto učini za to, razumiješ toliko sam se radovala, toliko sam patila zbog toga što sam bila Crnogorka. Pa ne znam...Iz ugroženosti tog identiteta. Da ja sam najveća Crnogorka bila u Beogradu. Ja sam govorila crnogorski jezik kada su ga svi pljuvali. Kako su ga ovi idioti standardizovali tako sam prestala da govorim njime. Meni je muka bila u Podgorici kad pobjedi DPS*, pa sve crvene zastave, a meni ono uh. Krila sam je na unutrašnjoj strani vrata od oramara, kad sam bila ustašica zato što sam bila Crnogorka. I tako, ali to mi je pomoglo da se emancipujem od politika identiteta. A bogu fala, kako je prekrasan ovaj feministički pokret i sestrinstvo na regionalnom nivou, sve mi je pomoglo da se emancipujem od te politike identiteta. Sve to skupa.

Šta to znači?

- Pa to znači da za mene identit ne može biti osnov bilo koje zajednice. Prvo mi je u tome pomogao rat, ženske studije manje, a posteriori, pokret jako puno. Jer ja sam mislila da to treba da bude taj jako pragmatični identitet, na tragu Spivak. Znači, nije to nikakava esencijalizacija nego je to jedna pragmatična odluka, više strategija. Ali više ne mislim ni

to. I to je pogrešan put. Zašto što je to ekskluzivna kategorija. Ako ti je ekskluzivna kategorija osnov zajednice, pa onda je jasno da se ta zajednica konstituiše isključivanjem nekog/nekih ili nečeg i tako.

Nastavak intervjua 7. 12 2015, 12 sati, sa Paulom Petričević.

Kako je bilo kada si se vratila?

- To je stvarno bilo vrijeme nekakvoga intenzivnog optimizma. Ja sam uvijek razmišljala o tome kao da se ja negdje vraćam, a zapravo se ti nikad ne možeš vratiti tamo odakle si otišao. Tako mi sada izgleda kada gledam iz ove perspektive da se nikada ne možeš vratiti tamo dakle si otišao. To nije bio povratak, nego je bio dolazak u nešto što ja nisam poznavala. I ispostaviće se da je taj moj optimizam, naš optimizam jer smo se Dule i ja skupa vratili, bio neutemeljen. Mi smo u Bg, ja sam odslušala posdiplomske, Dule je radio u struci takođe, mogla sam da ostanem na fakultetu, kao asistentkinja moje mentorke, što mi nije padalo na pamet jer nisam htjela da ostanem da živim u Beogradu.

A što je u Beogradu bilo značajno jer si rekla sve ono što je bilo protiv?

- Grad. Urbana sredina sa svim sadržajima koje jedan takva sredina podrazumijeva. Naučnim prije svega a onda i kulturnim. Znači mi smo stalno visili po nekim koncertima, po nekim festivalima i naravno što ti tamo možeš da upoznaš ljude koji potpuno odgovaraju tvom spektru interesovanja, tvom senzibilitetu i mnogo je veća vjerovtnoća i šansa da ćeš ih naći tamo nego u Kotoru ili Podgorici. Mislila sam da se zaposlim na fakultetu. Jer na tom fakultetu su radili praktično svi moji profesori sa posdiplomskih studija. Na Političkim naukama u Podgorici. Tu su radili profesori sa Političkih nauka u Beogradu, osim J. Đ, Č. Č, B. Š. oni su svi tu bili gostujući profesori. Oni su držali praktično taj program. Meni je bilo blizu zdrave pameti da će mi njihove vrhunske preporuke tamo otvoriti neka vrata. Ali to se nije desilo. Moja pretpostavka je da je to stoga što je tada bio D. dekan. F. K. je negdje tražio da mu ja budem asistentkinja, a on je već tada bio u nekoj vrsti nemilosti, na fakultetu i mislim da je to bio jedan od razloga. A drugi je bio što se nisam istakla kao zaslužna patriotkinja, pretpostavljam. Jer ne mislim da je bila stvar mojih referenci, niti mojih sposobnosti, ali ono što je meni bilo očito je nemanje nikakave želje da se ozbiljnije razmotri moja prijava i ja se sjećam da je u tim razgovorima sa Darmanovićem, kako bih rekla da mi je predloženo ok, on pogoršavao ponuđene uslove. Prvo, ne možemo da vas primimo za stalno, pa nemožemo da vas primimo honorarno. Onda ne možemo da vas primimo ni kao volonterku, jer sam rekla kao nema problema ja ću da volontiram. Pa nemamo prostora ni za to. Mi dajemo prioritet našim studentima. Kojim studentima to je fakultet koji je tada imao pet godina,

ako je i toliko. Što su mogli da uarde ti ljudi za pet godina? I onda poslije kada sam vidjela kao se stvar razvija, s kim sam ja razgovarala, jer ja nisam znala ni ko je Darmanović, ni ko je Tomović Šundić. Ja sam sa tim ljudima razgovarala vezano za angažman na političakima naukama, mene nije zanimala nekakva plata, meni je bilo dovoljno da radim jer ja sam uvijek bial fokusirana, ne mogu da radim petnest stvari. Ja radim jednu stvar i radim je koliko mogu temljeno. A to je neki model koji manje ima uporište. Znači ti treba da budeš na pet predmeta asistent saradnik. Mislim, koji je kvalitet toga rada? Oni su meni rekli da treba da držim ne znam koliko vježbi na političkim naukama i u Nikšiću. Meni je to bilo no no. Nikšić mi nikad nije bio opcija. Ne zbog samog Nikšića, mada i zbog toga. Ja jako dobro znam kakav je taj fakultet. Ja sam tamo provela godinu dana i naučial sam sasvim dovoljno da se tamo nikada više ne vratim. I onda sam, pošto sam htjela da radim, nadajući se da ću ukebati neku priliku, da se prijavim na neki konkurs na fakultetu, zaposlila sam se u NVO koja se bavila vaninstitucionalnim obrazovanjem, u Centru za građansko obrazovanje. I tamo sam poslije dva mjeseca rada postala programska direktorka i razvijala te programe, radila na tome. Radili smo neke stvari koje mi se čine jako dobrim i kvalitetnim. Njihovi obrazovni programi su bili stvarno vrhunski. Oni su imali bolje predavače nago fakulteti. Programi su svi bili besplatni. Dovodili su ljude iz vani i iz regiona, iz Crne Gore takođe. Vrlo jedno pametno fleksibilno postavljena stvar. Nekad naravno bolje nekad manje dobro, ali to mi je odgovaralo mada nikad nisam na to gledala kao na neko trajno riješenje. Ali jesam imala i tu neku skepsu spram japijevskih ngo-era. Ja sam u civilni sektor ušla kroz Žene u crnom i meni je bilo koji oblik rada u civilnom sektoru i angazmana u civilnom sektoru, bio ili vezan za aktivizam ili ne vrijedi pišljiva boba. E sad, Centar nije bio aktivistička organizacija ali je kvalitetno radila svoj posao ja sam tu puno naučila. Ali zato što to nije bilo to ja nisam sebe tamo vidjela da to može da bude neko trajno riješenje, neki posao koji bih ja stalno radila i gdje bih mogla da napredujem na način na koji sam željela. I kako je vrijeme odmicalo tako su se dešavale promjene u Crnoj Gori pa time i promjene u njenom civilnom sektoru i stvar se sve više birokratizovala. U međuvremenu sam ja rodila Vigora, bila sam nekih skoro godinu dana u Kotoru, znači poslednjih dana trudnoće i njegovih prvih skoro 11 mjeseci i onda sam se vratila na posao jer nisam više mogla da izdržim na bolovanju. Nisam više mogla tako da živim. I onda smo se vratili u Podgoricu. I tih pola godine mi je bilo jako teško. Sa djetetom se priča potpuno mijenja iz prostog razloga što su se tvoji prioriteti promjenili. Nisam mogla da budem na raspolaganju 24 sata, nisam mogla promptno da odgovoram na mailove ili da

završavam nešto kad god bilo radno vrijeme, ili nije radno vrijeme nije bitno. I tako tu je bilo par ne tako prijatnih situacija. Sve je bilo nekako zgusnuto i intenzivno i bez ikakve da kažem eksterne pomoći. Duško i ja tih pola godine nismo skoro nijednom izašli u Podgoricu skupa, a inače smo mi jako dugo izlazili zajedno i mi smo uvijek bili par koji non stop izlazi. Dva put smo izašli skupa. Jednom je bila njegova svirka, tada je došla jedna baba iz Kotora. A drugi put je bio prvi dan Festivala o ljudskim pravima *Ubrzaj*, koji je meni bio najmiliji ili jedan od najmilijih projekata na kojima sam radila u CGO i na kojima sam angažovana i danas, baš sinoć sam pisala taj uvodnik. Tu smo imali radnu obavezu da budemo na otvaranju na ta dva dana festivala, i tada je bila neka baba ne sjećam se više koja. Jednom jedna drugi put druga. I to su bila jedina dva puta da smo mi izašli skupa. To je meni bilo potpuno neprihvatljivo. I tako malo po malo, ništa se nije otvaralo vzano za posao na fakultetu. Ja nisam magistrirala jer nisam imala kad kao što nemam ni danas. I mi smo odlučili da odemo u Kotor jer nam Podgorica ništa nije pružala. Duško više nije radio na televiziji, gdje je radio jedno vrijeme. Ja nisam radila na fakultetu, nismo imali svoj stan.

Ja jesam imala korektan posao, korektnu platu, postojala je mogućnost za napredovanje i sve ali je to bilo to, znači taj kvalitet života koji smo tamo imali tih poslednih pola godine je po nama bio potpuno nezadovoljavajući i mi smo se vratili u Kotor. I onda dolaziš u Kotor gdje naravno nema posla. Ja sam radila stvari honorarno. Duško isto tako i bila sam onako prilično očajna. I onda sma počela da radim u ANIMI, na pola radnog vremena i to je builo tako pa skoro godinu dana je li tako. Dok nisam došla na pola trudnoće sa Ladom, decembra mjeseca. To je bila 2011 godina. Ljupka i ja smo išle ne seminar kojeg su organizovale Kvinna Till Kvinna (švedska organizacija) u Budvi, Bečićima, i meni je tu postalo kristalno jasno da sam ja završila posao u civilnom sektoru. Jer je taj seminar bio nešto lideršip, feminist lideršip, neko sranje. Feministički lideršip mi je kao drveno željezo. To je ono što sma rekla ranije – promijenila se situacija u Crnoj Gori, promijenila se situacija u civilnom sektoru, promijenila se struktura donatora. Povukli su se mali i srednji donatori, ušla je Evropska komisija i svi su počeli da govore o profesionalizaciji nevladinih organizacija, što je meni uvijek bilo jedno, kako bih rekla, zlonamjerno pogrešno odabrano ime. Zlonamjerno pogrešno imenovanje jer nije bila riječ nikada o profesionalizaciji nevladinih organizacija jer se njihove ekspertize u polju djelovanja nisu razvijale. Nego su se razvijale njihove ekspertize u administriranju, pisanju projekata i izvještavanju o njihovoj realizaciji. Dakle to je bio proces birokratizacije, a ne profesionalizacije. I kada ja čujem profesionalizacija ja se

nakostriješim jer, ja nemam ništa protiv toga, samo reci otvoreno uslov je da se birokratizuje. Da se usavršite u administriranju projekata. Ali onda nazovi stvari pravim imenom. Sad mi je rekao jedan prijatelj dragi, sjedali smo nešto i pričali u kafani, i on mi kaže: Jao, Paula moraš li uvijek da stvari nazoveš pravim imenom? Moram, zato imam ovako malo prijatelja. (smije se). Tako da je zapravo to bio taj proces a taj proces predstavlja ogromnu konzumaciju vremena i energije i svih vrsta resursa nevladinih organizacija i obeshrabruje za bilo kakav drugačiji rad. Dresira i disciplinuje. I smanjuje to polje slobode koja je bila osnovni interes, preduslov za bilo kakvo aktiviranje u nevladinom sektoru.

Drugi set razloga tiče se sve veće nesigurnosti i surovog najamništva u koji se sektor transformiše. Tako da mi je na tom seminaru to postalo jasno kuda ide stvar i tu sam shvatila da ja ne želim da se iscrpljujem time pa i po cijenu da ne radim ništa da ću da se bavim zanatom ili nečim drugim. Nisma ja zato bila u civilnom sektoru, neću da ostanem u prostoru koji više ne vidim kao svoje prirodno stanište. I šta se onda desilo rodila sam Ladu krajem marta mjeseca 2012 godine.

Bila sam na porodiljnom bolovanju do njenog 9. mjeseca i onda krene program stručnog usavršavanja visokoškolskih kadrova, jer prethodnih, ne znam koliko bješe ono godina, nešto strašno bješe pet ili šest godina, u ovoj usranoj zemlji je bio na snazi moratorijum na zapošljavanje odnosno angažovanje pripravnika, tako da nisam mogla da budem pripravnica u gimnaziji gdje sam se željela zaposliti kao profesorica filozofije. Ali da bih radila u prosveti treba da imaš položen stručni ispit. Ja sam se prijavila, bilo je slobodno jedno mjesto u Tivtu ali nisam imala taj ispit položen i dobije ga onaj koji zadovoljavao sve uslove. A ja nisam mogla da uđem tri godine u proceduru polaganja tog ispita jer je kao mjera štedednje bio blokiran prijem novih pripravnika. Tada su krenuli sa ovim socijalnim programom prijema pripravnika na deset mjeseci i ja sma čim je to krenulo ja sam to zgrabila tako da nisam iskoristila ni to porodiljno odsustvo, nego sam u januaru 2013 počela da radim u gimnaziji kao pripravnica. I to je bio moj prvi susret sa kolektivom. Ja ne znam koliko sam reper za tako nešto, nisam baš neki pretjerani ljubitelj kolektiva. Bježala sam iz te zbornice kad god sam mogla. Meni je u učionici prirodni habitat, prvi put kada sam održala predavanje, ja sma se zaljubila u učionicu i vidjela da ja to mogu jako dobro da radim. Ali mi je zato zbornica isto što mi je nekad bio razred. Oduvijek sam htjela da se bavim obrazovanjem. To sam osjećala bukvalno kao svoj poziv. Ja to volim da radim. Ja to radim iz ljubavi. I iz neke vrste odgovornosti. Isto je tu onaj drugi set razloga zašto nisam ostala u Beogradu, dakle nije bila samo stvar ličnog

afiniteta i konfora već to što ja iako sam učestvovala u tim akcijama Žena u crnom, ja nisama mogla tako da kažem da se identifikujem i postavim u poziciju ono ozbiljne pa i lične odgovornosti u Beogradu. Razumiješ? Nije to bila moja zemlja. Ja sam odgovorna za svoje dvorište. A u mom dvorištu je isto sranje. I to sam osjećala kao svoju odgovornost. I to je bio jedan od važnih razloga zbog kojh sam se ja vratila. I htjela sam da svoje znanje, eto toliko koliko ga imam upregnem u to da se neke stvari pomjere nekad sa mrtve tačke nekad tamo negdje gdje su se zaglavile. I tako

A koje je to znanje na koje znanje misliš?

- Mislim prvo na znanje koje je iz moje struke da kažeš iz filozofije, neko recentnije, neke novije teorije i feministička teorija. Jer sam ja kada sam upisala posdiplomske studije, meni su ženske studije bile spas jer meni je taj program, on jeste bio zanimljiv, interesantan, ovaj magistarski, to je bila poslednja generacija onih starih magistarskih, dvogodišnjih studija. To jeste bilo zanimljivo ali je bilo u odnosu na moje studije pričam ti priču. Tamo nije bilo neke ozbljnije i zahtjevnije teorije. Ja sam navikla da se ja rvam s tekstom, da se mučim sa tekstom i nedostajala mi je ta vrsta izazova. Tako da sam ga našla u ženskim studijama.

Zašto misliš da to znanje treba Crnoj Gori?

- Pa zato što je bez njega nemoguće kontekstualizovati razumjeti, interpretirati trenutak u kojem živimo, niti odgovoriti na njegov izazov. Da krenem od tih notornih stvari, ljudska prava, ženska ljudska prava koja se i dalje skoro nepogrešivo pogrešno razumjevaju, kao neki pleonzam kao neka sintagma, koja izražava pleonazam, pa zar žene nisu ljudi tog tipa. Ne razumjevaju se korijeni problema. Patrijarhat nije prepoznat kao problem. To ne može ni da bude dovedeno do svijesti bez takve jedne teorije kakva je feministička teorija. Bez toga nema. I onda kada sam vidjela kako ovdje izgledaju, onaj predmet studije roda, na Političkim naukama u Podgorici... Sve ti je jasno. Jer ti ako sa najvišeg mjesta moći u ovoj akademskoj sferi siješ, rasijavaš, ne mogu nazvati ni znanje jer nije to u pitanju - to nije znanje. Ono čemu su tamo te djevojke bile izložene je jedno perfidno rasturanje sterotipa sa mjesta sa kojeg bi se očekivala dijametralno suprotna aktivnost. Znači žena koja je vodila predmet studija roda je polazila od teze da patrijarhat u Crnoj Gori više ne postoji i tako je obrazovala svoje studentkinje. I to su bile studije roda 2011. godine, čini mi se 10-11. To su bile studije roda na ovim istim Političkim naukama, na kojima sam ja htjela da se zaposlim jer sam mislila da im moja znanja trebaju. Nisu im trebala budući da su imali kadrove poput ove koja će reći to je sve nekad bilo strašno ali danas je divno i patrijarhat više ne postoji. Žene imaju moć, oduvijek su je imale

uglavnom preko postelje, i to nam treba biti dosta, a i što ona kaže šta žena više može da poželi nego da je pjesnik poput Njegoša opjeva, referirajući na sestru Batrićevu. Dakle na bezimenu ženu, koja se apsolutno poništila jer se ubila pred crnogorskim glavašima, ne bi li pokrenula istragu poturica. Svaki komentar je suvišan i izlišan. Znači to ti pokazuje da postoji strašna potreba, postoji odgovornost da se takva vrsta neznanja i zloupotrebe iskorijeni i to upravo znanjem. Ali, bojim se da je preduslov je da bi se nešto mjenjalo u ovoj zemlji toda se promijeni vlast. Neće se da se ne lažemo odmah ni mnogo promijeniti ni kada se vlast promjeni. Ja se ustvari bojim da mislim i ekspliciram stvari do kraja, zato što mislim da ili su opozicioni lideri neopjevano glupi i nesposobni ili su plaćenici sistema. Iskrena da budem, ja u nacionalizam nacionalnih vođa ne vjerujem. Ja uošte ne vjerujem da su oni iskreni fašisti. Vidi kako sjajno saraduju sa ovima suprotnoga predznaka. Sjajno, pa ti kad...to su ovi poslednji protesti crnogorski najbolje pokazali. Kada je DF kampovao ispred skupštine i kad su ih ovi represijom zapravo digli iz mrtvih... Taj protest je bio toliko žalostan, neubjedljiv, anemičan, jedan otužni igrokaz. Žali bože šatora, bolje da su ih dali ovim izbjeglicama iz Sirije, nego što su one glavolnje čučale onoliko sedmica koliko su čučale. Dakle, žali bože šatora! Meni je to odmah palo na pamet kada sam vidjela da su 50.000 eura dali za ne znam koliko šatora. Što ih ne dadoste nekom kome mogu život da spasu, nego vama za ovaj vaš neubjedljivi performans, ode ispred skupštine. Znači oni su bili bez ikakve ideje kako da izađu iz tog neuspjelog performansa, dok nije došla policija da ih raščera. Potpuno im je ubrizgala živu novu krv, vratila imsmisao. Ali i mimo njihove volje moglo je da se desi nešto dobro, ono što se desilo noć nakon protesta a to je da su ljudi koji ne podržavaju Demokratski front izašli na ulice protiv represije državnog aparata, protiv onih koji protestuju kakvi god oni bili. Naredni protest koji je bio zakazan i na koji smo mi išle je bio upravo sa tom idejom iako ga je nažalost organizovao i zloupotrijebio Demokratski front. Budući da nisam bila u Crnoj Gori kada se pripremao referendum, ja nikad u životu na crnogorskim ulicama nisam vidjela toliko naroda. Bilasam na protestima u Beogradu ali u Crnoj Gori nikad nisam vidjela toliko ljudi na jednom mjestu. Ono vidiš svoju okolinu bilo je tu i onih kako bih rekla, nacionalista sigurno ali bilo je tu pristojnog svijeta svih godišta koji nisu bili tu zbog DF. Oni su bili tu da bi neki svoj građanski izbor i građansku hrabrost i podršku građanskim inicijativama učinili vidljivijom i masovnijom. Pa smo tako bile i mi iz ANIME. I ti si tu prvi put pored nekog okorjelog nacionaliste. I situacija jeste neprijatna ali isto tako ima i nešto, ambivalentno je strašno, ima nešto što obećava. Da si ti u stanju i mogućnosti da se sa ljudima sa kojima najrazličitij misliš

nađeš neki zajednički interes. Međutim, to ponašanje nekih ljudi iz organizacije te večeri je meni samo potvrdilo tu moju bojazan. A to je da najokorjelije, nacionalističke velikosrpske stranke i njihovi predstavnici su zapravo u jednoj simbiozi sa režimom. Znači oni podupiru jedno drugo. Oni jedno bez drugog nemaju nikakav autonoman život. Daju legitimitet jedni drugima, razlog postojanja, ovi brane srpstvo ovi brane od srpstva. To je jedna pervezna politička simbioza jer oni daju bestidni uzajamni izgovor za postojanje jedni drugima. „Prvo država pa onda demokratija“ to će nam se za vazda čini mi se obijati o glavu jer fakat je crnogorski nacionalizam iskorišten kao potka državne politike, dovoljno ti je da vidiš ovo sranje koje se desilo sa crnogorskim jezikom. Dok nije bio donesen pravopis ja sam uvijek isticala da govorim crnogorskim jezikom, ali od kada su ga standardizovali ja više tim jezikom ne govorim. Ne zato što se ja bunim protiv načina na koji je taj pravopis donesen, a bunim se. Nego zbog toga što je način na koji ja govorim, a sebe sam smatrala elementarno obrazovanom, ako ništa drugo makar pismenom, dakle način na koji govorim sada nije po standardu crnogorskog jezika prema kome sam dakle nepismena. Neki dubleti su ukinuti i ja više ne mogu da govorim po crnogorskom pravopisu a da kažem *nisam*. Jer je dublet *nisam* ukinut. Moram da kažem *nijesam*. Ja tako ne govorim, kao što ne kažem prijedlog ili prijevod. Ili pogledaj grafeme novousvojenih glasova. Grafemi, posebno ćirilčni, su katastrofalni, pa to stvarno čovjek treba da bude totalni idiot pa da napravi takve grafeme.

A koji je onda put?

- Ja nemam pretjerano povjerenje u mijenjanje sistema iznutra, mislim da sistem prije ili kasnije to amortizuje i komodifikuje sve te potencijalno revolucionarne, bilo revolucionarne bilo subverzivne impulse koje je vrlo samopouzđano primio u sebe. Zato što je znao da ima taj potencijal amortizacije i komodifikacije. I onda dobiješ liberalni feminizam. Ima to svoje realne pomake u smislu ostvarnosti nekih prava ali to što se u procesu realpolitičkih ostvarenja prava gubi to je taj maksimalistički zahtjev feminizma. Jer se feminizam za mene nikad nije ticao samo žena. Ticao se društvene pravde, novog dosljednijeg koncepta društvene pravde. Ali te svedu da se baviš određenim aspektima rodne ravnopravnosti. To je samo dio. Nije to feminizam. Sistem kapitalističke liberalne demokratije, te su stvari neodvojive jedna od druge. Isto je tako i ta kritika, kritika tridesetih godina, početka tridesetih godina dvadesetog vijeka je to savršeno locirala. Jer šta su rekli Horhajmer i Adorno? Rekli su ko neće da govori o kapitalizmu ima da ćuti o fašizmu. Jer su prepoznali tu vezu prije sto godina. Postoji manji otpor sistema nego tada, kao recimo rodnozozitivni jezik. Niko nije smatrao problematičnim da kaže novinarka.

Ovdje je radanski feministički pokret izgubio upravo zato što je kroz sistem pokušao da donese promjenu. Pitala si me kako to postići. Ja makar u ovoj fazi, u ovom stanju sistema, ne mislim da bilo što značajno kroz sistem može da se postigne i mislim da sistem treba zloupotrebjavati. Kako ga zloupotrebjavati? Tamo gdje si u kontaktu sa njim da ga u maksimalnoj mogućoj mjeri, usmjeriš na ostvarenje tvog cilja. Recimo, ja imam kontakt sa sistemom kroz moje radno mjesto u školi. Ja ne radim i vrlo svjesno sam odabrala da ne radim po tom programu jer se ne slažem sa tim programom. Ne zbog toga što je to pitanje nekih afiniteta nego elementarne procjene koliko djeca nešto mogu ili ne mogu da usvoje i nauče. Znači oni im nisu dali osnovne pretpostavke za usvajanje tog znanja. A traže od mene da u drugom razredu sednje stručne škole, govorim djeci o recimo Hegelovoj estetici. Tri tromjesečja estetike. A jedno tromjesječje da načelno razglabamo o filozofiji. I to bez udžebenika, bez bilo kojeg nastavnog sredstva koje odgovara nastavnom planu i programu. Djeci koja su u stručnoj školi bez ijednog predmeta društvenih i humanističkih nauka osim istorije u prvom razredu, to je sve istorije što oni imaju i to rade jedno polugodište svjetsku, a drugo nacionalnu istoriju. Oni nemaju istoriju umjetnosti. Umjetnička škola. Kako ti da radiš estetiku bez istorije umjetnosti? Oni imaju samo istoriju muzike. Šta u drugom razredu znaju iz književnosti, samo Ilijadu, Ep o Gilgamešu. Nemaju odakle da krenu. I da ih provociraš i da im daješ koliko možeš znanja, koliko god mogu da apsorbuju. I da budiš u njima tu podozrivost, skepsu, sumnju ali isto tako i nadu. Eto to ja vidim kao moju subverzivu ulogu u sistemu u interesu tih kojima se obraćam. Jer da se vratimo na onu zbornicu, najveći broj tih ljudi tamo nažalost, to je moj lični utisak, ne mogu naoči da vide tu decu, zbog koje su tamo.

Što sa ženama u Crnoj Gori?

- Ono što je jedini način za neku održiviju promjenu jeste obrazovanje a ono je sve gore. I bez obrazovanja vrlo teško, kameno. Sistem odozgo nije propustan za one kao što smo ti i ja. Zato što bi smo tamo napravili neko s. Kao što ja pravim s. Naravno, ja sam uredno predala moj godišnji plan rada u kojem piše ono što ti govorim, ono što mislim da treba da piše. Oni imaju apsolutni uvid u to kako ja radim. Ja svjesno nisam u skladu sa godišnjim planom i imam stabilno utemeljene razloge zašto je to tako. Ako hoće da mi daju otkaz nek mi daju otkaz. Ja tamo nisam zbog para jer ne živim od toga, primam nepunih 60 eura mjesečno za taj posao. Znači ja sam tamo rekreativno, zbog sebe i zbog te dece. Da bih bila u predavačkoj kondiciji, da bi oni nešto mogli da ukače, a da bi ukačili treba im kontekst i horizontalni i vertikalni, i strukturni i istorijski, a njima taj kontekst upravo nedostaje. Otprilike četvrtina onog što radimo na času je istorija

civilizacije, a ne filozofije. Jer za filozofiju ti je neophodan kontekst. Ne možeš ti filozofiju u vakuumu isisati iz maloga prsta. Kako da im objasniš zašto odjednom logos ako ne znaju što se dešavalo u grčkim polisima krajem sedmog i početkom šestog vijeka. Šta se dešavalo u petom vijeku, zašto je to bio zlatni vijek Atine. Naravno, oni mogu da nabubaju. Ja sam rekla vi možete da nabubate filozofiju, ja to mogu da uvažim do neke trojke, a preko toga ništa. A može da odgovori na jedno pitanje i da dobije pet. Iako možda pojma nema o Sokratovoj metodi. Ali je meni bitno ono čemu filozofija služi.

Muž- zanimanje muža: reditelj; Dušan ima status slobodnog umjetnika, free-lancer sa povremenim honorarnim poslovima, nekad je super, nekad baš tanko, jedina konstanta je stalna nesigurnost. Organizujemo se vrtoglavo žonglirajući, oboje koliko god možemo, babe i djedovi daju svoj herojski doprinos. Babe osobito.

Djeca- Vigor 2008, Lada 2012, zadržala sam svoje prezime što je ponekad problem, ne samo u administrativnom smislu, sa ocem sam se ozbiljno posvađala par dana nakon vjenčanja zbog toga, mogu još sutra da dodam ako je potrebno na ovu temu.

Brak - odnos profesije i braka je turbulentan jer smo oboje prekarijat, ja sam nezaposlena a obavljam bar 3 posla simultano, ne računajući neplaćeni reproduktivni rad.

Hobi- keramika je moja strast i moja terapija, ali sam ti dušo u gužvi sa dva roka sad tako da ne mogu da dovoljno obrazložim ovu stavku. Bavim se time već 12-13 godina, završila sam kurs i nastavila sa prijateljicom u jednom zavučenom ateljeu u Zemunu kod Rajka koji ima urednu bradu, nosi klompe i uzgaja ruzmarin na lednom kontinentu - neke od stvari koje sam voljela kod njega..:)

DF- Demokratski front

DPS*- Demokratska partija socijalista

Đardin*- vrt

Izmršikati*- otjerati

ŽUC*-Žene u crnom Beograd

7.2.6. Fatima Naza

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano: Hotel *Sindžel*, Nikšić septembar 2012.

Kada ste rođeni?

- 25.04 1980 u Nikšiću.

Koja ste po redu rođenja.

- Ukupno je sedmero djece i dvoje roditelja. Drugo dijete po redu rođenja (4 sestre i dva brata). Sada su vani: - Švajcarska, Njemačka.

Kakvo je bilo tvoje detinjstvo?

- Živjeli smo u Romskom naselju Brlja. Bilo je to veliko naselje. Moji roditelji su kada sam imala 8 godina počeli da grade kuću među ne/romima. Tu kuću je moja majka zapravo kupila. Majka je došla na ideju da skuplja novac i ostavlja ga u banku bez znanja mog oca. U komšiluku su bili bogati Perovići, prodavali su zemlju. Otac je rekao da nema para ali ga je ona povelu u banku i pokazala mu novac- čuvene crvene pare. Sami su gradili i izgradili kuću pod pločom. I mi smo im pomagali.

Kada su se roditelji doselili sa Kosova?

- Pa znate šta, moj tata je četrdeset peto godišta, a on kaže da je došao kad je imao četiri godine. To je ustvari tamo negde posle rata. Ustvari moj đed je radio u Željezari i tata mi je govorio (pošto ja đeda nisam upoznala), kada se Željezara prvi put otvarala, onda su oni tada tamo radili i stric, i prađed i svi su radili u Željezari, znači skoro šezdeset godina su oni tu. To su stare migracije, pa ima ovdje nekoliko porodica. Ustvari baš porodice mojih koleginica koje su sa mnom oni su ti znači starosedeooci. I ti starosedeooci su se dosta promjenili u odnosu na kosovske običaje, jer vjerujte mi da su ostali po tome ne bi smo baš mi imali tolika prava.

Da li si u osnovnoj školi, kad si bila još devojčica, osećala neku diskriminaciju?

- Kako nisam, kako nisam! Toliko je toga bilo! Ja sam osamdeseto godišta, ja sam jel devedesetih krenula u školu, tada je bilo upisano desetero romske djece i u istom razredu i od svih tih deset jedino sam ja ostala. Daleka mi škola bila od kuće, pola sata hoda, pa za jedno dete pola sata itekako je mnogo, drumom sam morala da idem. To je malo čudna škola zatvorenog je tipa jer je seosko područje. Naravno da sam osećala diskriminaciju itekako. Kao prvo, znate da su mislili da sam nijema, kad sam išla u školu sa osam godina jer ja nisam znala srpski... crnogorski da pričam. Tada se u mojoj porodici samo albanski

govorilo, i učiteljica je stvarno mislila da ja ne pričam, da sam nijema. Moja majka nije imala vremena da dolazi u školu da vidi kakva je situacija bila. I ja sam išla u školu dolazila kući, išla dolazila i prošlo godinu dana, ja sam morala da ponavljam razred. Učiteljica Persida, tako se zvala ta učiteljica, koju nikad neću zaboraviti, tolika nekako zla je ona nanela djetetu od osam godina koje ne zna jezik. Mislim to je strašno. Ja kad se toga sjetim mene je jako krivo, izaziva bjes kod mene. Šta sam to zgrešila? Evo jedna najobičnija situacija. Pošto sam ja išla u školu stalno u čizmama i ljeti i zimi, jer moji nisu imali da nam kupuju obuću, mene su zvali Mačak u čizmama. Ja sam bila mala, sitna i čizme crvene, Fata i ljeti i zimi nosi. A pošto se moja majka bavila trgovinom, ona je došla iz Turske i donjela je zamislite vazu u obliku čizme i cvjeće suvo stavila u nju. I ja sam plakala, nisam htela da idem u školu kad je bio Osmi mart, sva su djeca kupila poklone učiteljici. Majka nije znala zašto neću da idem u školu. Kažem da sva djeca imaju poklon za učiteljicu, ja nemam. Ona kaže: - Evo ti, ovo joj ponesi! Tu vazu i cvjeće. Ja sva sretna, trčim poklon nosim. I ulazim unutra i dajem njoj poklon, a ona: - Divno, Fato moja! (sećam se njenih reči jer mi je imitirala glas), kaže, Fato moja, o vidi mačak a vidite djeco čizma! Gledajte, kaže, kakva je ovo čizma. Evo Fata u čizmama i učiteljici čizma! Meni tako strašno to bilo, i tolko sam ja plakala. Osećala sam se da je to ružno. Možda se njoj dopalo, nemam pojma. A ja sam bila tako nekako povređena i došla sam kući i tolko sam bila ljuta na majku, što mi je to dala, jer djeca mi se rugaju, viću za mnom: - Učiteljici poklonila čizmu. Pa ona sad u čizmama... i tako dalje... mislim to je jedan za mene ružan događaj.

A jesi ti znala da oni tebe zovu Mačak u čizmama?

- Ne, ja nisam totalno shvatila suštinu toga. Nisam znala koja je poenta što oni mene tako nazivaju. Ali dobro, nije važno sad sam shvatila. Isto djeca kad mi kažu Ciganka, meni je to svaki put bilo nešto strašno. Pa onda najgore mi je bilo kad smo stajali svi u redu na času fizičkog. I kad neće niko da stoji pored mene u redu, to mi je strašno bilo. Pa kad treba da smo u parovima, dvoje po dvoje, kad idemo negde ili stojimo ispred učionice i čekamo da je otvore. Meni nikad nisu htjeli dati ruku. Ja sam imala inače crnu dugu kosu. Naravno uvek uredna. To moram da kažem jer je u školi učiteljica uvijek to gledala. - Evo Fatima može, njena majka drža a ne vi.... I mene je to bilo grozno što ona mora mene da potencira kao primjer da kaže za loše ponašanje druge djece. Al ja sam to tek sad shvatila. Uvek sam dolazila iz škole kući uplakana. Naravno niko to nije znao idem li ja u školu, šta ja radim, šta ja učim? Majka jadnica pokušava da mi omili školu: - Uzmi knjigu, uzmi knjigu, a ja nemem pojma šta piše u toj knjizi. I tako ja sam pala tu prvu godinu.

Ali nisi prestala da ideš u školu?

- Ne. Kad je bio ponovno upis iduće godine (to nikad neću zaboraviti, moja majka iz Turske donela lakovane crne cipelice. I uvijek smo mi bili lijepo obučeni jer nam je majka robu donosila). Bila je jedna stara učiteljicu koja se zvala Melita (ustvari je bila pedagog). Već je trebala ići u penziju i trebala je samo tri godine još da vodi jedan razred da bi otišla u penziju. E sad, moja majka je mene povela za ruku ona jadnica da pokuša ponovo da me upiše. I mi čekamo u hodniku u školi, nema nikog. Dolazi jedna učiteljica i kaže: - Će mi je Fatima? Će mi je Fatima? Majka kaže: - Evo je! I ona meni kaže: - Pa dođi ti, dušo moja! Ja sam plakala jel sam mislila da sam zakasnila, šta se desilo ne znamo. I ona mene povede unutra. I toliko je ona mene gledala, toliko me je mazila, toliko me je voljela. Ona je zvala mene: - Moja Indijanka, moja Indijanka. Pusti mi kosu. Pa me uvati pletenice da plete. I ja sam stvarno bila tada najbolji učenik u njenom odeljenju.

Znači od učiteljice je zavisilo.

- Jeste, zahvaljujući njenom primjeru hrabrenja. Ona je znala moju majku da pozove na roditeljski, znala je da ide kući mojoj majki da kaže: Gospođo, o Fatima može... A majka bi uvek znala da kaže: -Udri je, udri... - A neću da je udarim, malo je pomazim ona odmah hoće, kaže učiteljica. I imala sam jednu komšinicu koja je moju majku podučavala u dosta stvari, starija žena Crnogorka, Ostojić Zorka. Ona je mene naučila da čitam i pišem. Naravno istukla me prutom, al me naučila za mjesec dana da čitam i pišem.

Znači da te ova prva učiteljica ništa nije naučila.

- Ne. I ja sam naučila da čitam i pišem sa devet godina, nažalost, ali sam dobro znala posle. Ali ja sam bila jedina koja je ostala u školi od svih upisanih deset u prvi razred. Naravno kasnije su došle i moje sestre bliznakinje pa Jasmina pa mi je bilo lakše, ali i njih su mnogo maltretirali. Ja sam na primer morala da se tučem s nekim dječacima koji su ih stalno nazivali Ciganke i uzimali im knjige, bacali ih, a one idu i skupljaju ih.

Nije bilo lako, mislim ima dosta tih primera, ali ja sam to zaboravila. Možda ima negdje u mojim tekstovima gde pišem jer ja sada pišem memoare prosto da ne zaboravim, ali mi je mnogo teško. Podsećam se na sve to sada. Na primer, ja imam brataničnu koja sad ide u peti razred, ima deset godina. Preslatka je, pametna je, ima sve uslove, bjela je, ali u školi joj se opet desilo da joj kažu Ciganka i da ona dođe i kaže mi: - Tetka, a što oni meni kažu Ciganka. Šta je to tetka? Znači toliko sam ja uspjela da promjenim neke stvari u svom životu u svojoj porodici, ali se ne menja u sistemu, i svaka od nas nanovo proživljava isto. I mene mnogo zaboli kad djeca to osete. Jer, znaš šta me briga dal se druge ali kada se to vama dešava u sistemu od malena pa mislim...

Znate šta je zanimljivo, da od zadnje generacije moga brata koji ima dvadeset sedam godina, najmlađi je, ni jedno više dete ne ide u tu školu. Vjerujte mi, svi idu u školu koja je mnogo dalje, šaljem djecu sada da idu četir kilometara dalje, u gradsku školu.

Što je bolje?

- I te kako je bolje, djeca su drugačija, sistem obrazovanja je drugačiji. Znači nisam samo ja u toj školi loše prošla, možda sam ja najbolje prošla. Moja starija sestra je znala dolaziti kući svaki dan mokra. Znate zašto? Zato što prolazimo pored rijeke Mrkošljice koja je u blizini škole, tim putem smo mi morale kući prolaziti. Ona je stalno bila mokra jel bi je djeca gurali u reku. I ona je morala da napusti školu posle petog razreda zbog toga, a i da bi brinula o nama mlađima.

A tvoja braća nemaju takvo isto iskustvo ili..?

- I moja braća su imala problem sa diskriminacijom. Ja sam se tukla zbog bliznakinja. Jedna grupa dječaka je mojoj sestri bacila kapu. Skočila sam da se tučem. Zvala sam mu majku i rekla joj da imam problem sa njenim sinom. Ona mi je rekla: -Mala idi kući. Demo i Hasan su imali problema. Nisu nikada pričali. Smetalo im je kada su ih zvali Ciganima. Hasan nije htio da ide u školu zbog toga. Bila sam zadužena da ga pratim. Išao je do trećeg razreda. Od trećeg nije htio. Kasnije je nastavio preko radničkog univerziteta i završio. Sestre su kako koja završila školu.

Kada si upisala srednju školu i koju ?

- Ja sam srednja škola upisala vanredno i završila 2010. godine i to je srednja Ekonomsko- ugostiteljska škola u Nikšiću.

A zašto nisi imala afiniteta da studiraš?

- Zato što moji prioriteti su bili tada da ja brinem, da radim da izdržavam i pomažem mojoj porodici. U to vrijeme, početkom dvijehiljadite, kad sam ja počela da se bavim romskim aktivizmom, morala sam da biram - ili oću da se udam ili da radim i da budem poslušna. Ja sam morala da biram - da radim da budem poslušna, nisam mogla na dva mjesta. I rad mi u nevladinoj organizaciji ne dozvoljava puno vremena da se bavim nekim drugim stvarima. Možda sam mogla, da sam bila dovoljno hrabra, da su bili uslovi kao što danas imaju uslove ove studentkinje.

Kako si počela da se baviš ženskim aktivizmom?

- Aktivistica sam deset godina. I više od deset godina. Počela sam sa sedamnaest godina da se bavim pravima Roma i Egipćana. Inače dve hiljade četvrte smo osnovali svoju prvu žensku romsku organizaciju i od tada u njoj radim.

Kako si došla do njih?

- Dvije hiljadite godine jedna nevladina organizacija, SOS za žene i decu žrtve nasilja iz Nikšića, vodili su program Romski centar. I tada kad je bila najezda izbeglica oni su počeli raditi razne programe za žene Romkinje, Egipćanke, na primjer, radionica o pravima i tako dalje. I moja majka je išla na te radionice i čisto iz radoznalosti mene povela jer je uvijek mislila da mene to interesuje, jer sam ja uvek bila ko djetė ono koje se bori nešto za sebe za neka prava. I tu sam upoznala te divne ženice koje su mi dosta pomogle da saznam koja su moja prava, koliko ja vrjedim, da ja mogu... i tako dalje. I dale su mi šansu (pošto sam ja jako bila tada pričljiva) da vodim radionicu da ohrabrim ostale romske i egipćanske devojčice, mlade curice, da se pridruže meni u smislu da napravimo jednu žensku organizacija. Međutim ja tada nisam htela da uđem u nešto što ne poznajem. I onda rodila se ideja da nas petnaes cura Romkinje, Egipćanke krenemo po jednom programu koji su one osmislile za nas, a program se zvao „Korak po korak“, u smislu da mi naučimo sve šta je u nevladinim organizacijama, kako one funkcionišu, kako se pišu projekti, kako planirati i tako dalje. I od nas petnaes odabrano je pet najhrabrijih, i dvije hiljade četvrte godine osnovale smo svoju prvu žensku romsku organizaciju u Nikšiću. Ja sam opet kažem imala najviše iskustva od ostalih mojih dvije kolegice koje su bile najrevnosnije, tako da smo kasnije godinama stalno napredovale. Nisam htela da budem predsjednica jer prosto me to nije toliko interesovalo. Inače me ne interesuje pozicija nego više rad. Bila je moja koleginica Fama Delija, koja je i sada na toj poziciji, koja je inače isto tako krenula kad i ja, a ona je bila tek završila peti razred osnovne škole. Ona je inače i ranije dolazila tamo u Centru na razne radionice: šivenja i krojenja... međutim nije nikad imala toliko hrabrosti i dozvolu od roditelja da malo nešto više krene. I onda se rodila ideja, pošto smo se mi družile, da mi možemo nešto da promenimo. Da napravimo projekte, organizaciju... Tako smo počele.

Prošlo je deset godina od tada. Čitava dekada!

- Za deset godina mi smo uradile više od trideset pet projekata, jako smo postale vidljive u javnosti i poznate kao žensko romsko društvo u većinskoj populaciji. Dobile smo nagradu prošle godine (2012) ja i moja koleginica Fana za životno djelo. Nagrada Ane Lind je švedska nagrada dodjelju je Ana Lind Memorial Fond (Anna Lindh Memorial Fund) Anna Lindh Prize⁵². Nagradu dodjeljuju svake godine osobama koji se bave sličnom idejom poput nje. Uglavnom se daje se jednoj osobi, ovog puta smo ja i moja

⁵²woman or young person with "the courage to fight indifference, prejudice, oppression and injustices in order to promote a good life for all people in an environment marked by respect for human rights."¹¹

koleginica na osnovu naših životnih priča i rada zaslužile tu nagradu i podelile je. Dobile smo i Nagradu za najbolji evropski projekat za Romsku intergraciju - Za borbu protiv dječijih i prisilnih brakova. Od Evropska Komisija u Brislu 2014. Dobile smo i Priznanje za aktivizam i ljudska prava – Američka ambasada 2014. godine.

Ko Vas finansira?-

-Fondacije Kvinna till Kvinna je htjela da napravi jedan izveštaj za svih deset godina šta smo mi radile u Crnoj Gori, a one podržavale... A pošto smo ja i Fana u isto vreme radile na tome da završimo srednje škole i polagale smo ispite, mi smo onda za naše ispite, za svaki ispit, imale da biramo temu i mi smo uvijek pisale o svom životu. Tako smo pokazale da mi jako dobro možemo da pišemo, posebno ja. Ti naši radovi su ustvari naša pisana dokumentacija. Nakon toga, kad je izašla ta naša knjiga, a tu knjigu nažalost još naše kolegice zvanično nisu objavile (pošto je to njima bio izveštaj), Kvinna je uzela taj dio o našim pričama i poslala na konkurs na kojem je bilo ukupno pedeset sedam ili osam projekata, a nas su preporučile naše donatorke koje nas deset godina inače prate i podržavaju - Kvinna til Kvinna iz Švedske. I zahvaljujući njima mi smo mnogo toga i promjenili u svom životu. Naravno zato što su sa nama radile temeljito i dugo. One finansiraju i Animu, SOS, Centar za romske inicijative u Beranama (ENFANST- Djeca svijeta). Radili smo tada radionice- Romkinje to mogu 1 (sprovodilo je obuku Odjeljenje za rodnu ravnopravnost). Ova ženska donatorska organizacija iz Švedske je tokom deset godina u Crnoj Gori ojačala ženske nevladine organizaciju i ženski pokret u celini.

Koliko vas ukupno ima u organizaciji?

- Pa trenutno nas je tri koje smo stalne i osnivačice smo, a inače imamo dosta mladih koje nam se stalno uključuju. Na primjer, mi imamo u Nikšiću šest srednjoškolki. Sad su neki pošle na fakultet, a koje rade s nama grupu stalno forum- teatar prestave. Forum-teatar prestave su jedan drugi vid našeg rada na terenu i mislim da su oni jako dobri, poznati. Takođe imamo mlade srednjoškolce, pa iz osnovne škole sve do fakulteta smo ih pratili i hrabрили da nastave... i stalno smo bili uz njih. Oni se sad vraćaju svojoj zajednici i uključuju se u rad nevladine organizacije.

Da li Vi govorite romski ili aškalski? Kako nazivate jezik kojim govorite u organizaciji?

- Ja govorim albanskim jezikom, jako malo govorim romski, romski bi trebalo da bude moj maternji. Ja ga dobro razumijem, ali mi je teško da govorim jer se u mojoj kući nije govorilo romski. Romski su govorili samo moji roditelji (da mi nešto ne bi razumjeli), a sa mojih osam godina mi smo se preselili u neromsko okruženje i zašto pričam albanski.

Zato što su moji došli sa Kosova i radili su sa Albancima i onda morali su da znaju albanski. A baka i sa tatine strane i s majčine su govorili samo romski, ali nisu često dolazili kod nas, tako da se u mojoj porodici sada ne govori romski. Ja govorim i engleski sto puta bolje nego romski.

Ti bi ustvari kazala za ovaj jezik većinskog naroda da je ili crnogorski ili srpski svejedno. Ne znam jel govoriš jekavski ili ekavski?

- Ja inače mješam to, mene svi kritikuju kad me čuju. Misle da sam iz Srbije...

A prvi razred osnovne si išla na albanskom?

- Ne, ne ne. nikad se ja nisam školovala na albanskom jeziku. Učili smo ga kod kuće, ali nismo učili školu, nego na srpskom smo u školu.

A svo sedmoro dece ste završili osnovnu školu?

- Da svi smo išli i završili osnovnu školu, a jedino je moja najmlađa sestra završila četvorogodišnju srednju i ja. Ostali su završili stručne škole: frizeri i šnajderi. Inače moja porodica je poznata po trgovini. Oni su bili ustvari prvi trgovci koji su u Nikšiću počeli da se bave i uveli trgovinu robom. I znate kako, trgovina je spas za romsku porodicu. Zato su i moji uspeli da naprave ogromnu kuću. Nas sedmoru podignu i vaspitavaju.

Majka.

- Inače u mojoj porodici je svima nama pokretač majka. Moja majka je bila osoba koja je znala i da radi kod kuće i da ode na pijacu da prodaje i da nas sedmoro brine. Žena bila kako da kažem mačka sa devet života. Umrla je u januaru ove godine... sa pedese osam godina

A šta je bio uzrok?

- Moja majka je pre osam godina operisala kancer dojke, nažalost. Nije umrla od toga nego je umrla od infarkta. Ona je previše radila, radila je za sve nas, da nama bude dobro. Nije mislila nikad na sebe... I moj otac takođe. Moj otac isto mlad umro sa pedeset devet godina pre šesta godina, od kancer pluća. Inače kanceri u romskoj zajednici su sad toliko prisutni što bi trebalo dobro ispitati, al naravno to je sve razlog zbog njihovog jako mučnog i teškog načina života i rada. Moj tata je radio u Komunalnom preduzeću u kanalizaciji i to je dosta uticalo na njegovo zdravlje. Majka je teglila robu dovjeka i tako...

Zato je važno da imate školu i da onda ne morate da radite te poslove nego neke druge

...

- Znae šta, svaki posao je težak ni jedan posao nije lak, ali za sve vam je potreban neko da vam sredi. Džaba vama fakultet ako nema da dođe da vam sredi sudoperu, a izuzetno

vam je važno. Ili da vas neko ošiša, frizura je izuzetno važna. Ne možete nigde ići ako nema neko ko to može da uradi, jel tako? Meni su svaka zanimanja važna, ja imam tri zanata i to jako vredna zanata. Završila sam zanat 2004, šnajderica sam (pomoćnica majstora), i to najviše volim da radim, to me oslobađa (ne radim zato što radim u nevladinu organizaciji), pa trgovina - boljeg od mene trgovca nema, zato što mi je to i porodično, a i nasledno. I naravno rad sa rukotvorinama, sa drvetom, završila sam neformalno kurs od 6 mjeseci (to je isto porodično nasledno).

Pa vi bi mogli malu fabriku da pravite!

- Pa mi smo mogli dok smo bili svi sedmoro zajedno, sad ne možemo, sad je svako sebi.

Kako ti gledaš na brak?

- Evo ja vam mogu reći ovako: samosvesna Romkinja je mnogo teška! Ja sam se od malena borila. Imala sam pet godina kad su me moji zavetovali za udaju. I oni su bili došli kod nas kad sam ja imala sedamnaes godina. Znae kako, za romsku porodicu je to super, ali zato što su oni bili bogati naši Romi koji su živeli u inostranstvo. Međutim ja sam imala jako dobrog oca. Iako je imao pet cura (znate kako pet cura imati u romskoj porodici) ni jedna moja sestra se nije udala rano, rano u smislu dvanaest, trinaest godina. Znači moja najstarija sestra se udala sa trides godina. Pa ove dve bliznakinje... jedna je imala trideset, a druga tries jednu. A najmlađa nam se udala sa devetnaest. E brat nam se jedino oženio mlad, sa sedamnaest godina, sad ima dvadesetsedam i ćerku od devet godina. A imam još jednog najmlađeg brata koji ima dvaesetsedam godina i ne misli da se ženi, uživa.

Kako ste uspeali da tvoje zavetovanje ipak ne ostvarite?

- E to ovako sad ću da vam kažem. Zahvaljujući tome što sam se ja uvijek družila sa komšilukom, koje je većinsko stanovništvo, koji su svi većinom obrazovani i moja starija sestra je imala šansu da stalno uzima knjige od njih, da se druži sa njima. I mi smo tako imale šansu da čitamo i romane i knjige, jer naša majka nije imala vremena da sad misli puno o našem školovanju, mama nije bila pismena, ali zato nije mogao niko da je prevari iz matematike... Ona nije imala formalno obrazovanje, ali je imala životno obrazovanje. Znala je tri jezika, što je njoj dosta pomoglo u njenom poslu. To je ono, samouka. I prosto kad se krećeš u društvu gdje su druge vrijednosti, onda shvatiš da tvoje vrijednosti nisu jedine. I prosto možda su nas roditelji zaštitili, s tim što mi nismo živili u romskoj zajednici.

Oni su došli i vi ste kazali ne, naša devojka neće..

- Ne, ja sam njega poznavala kao djete jer je on moj vršnjak.... I on je bio sedamnaest godina, oni su dosta godina živili u inostranstvu, on je otišao kad je imao pet godina za Njemačku. Ta porodica su bili najbolji prijatelji mog oca. Takav je običaj ... evo dam ti ćerku, uzmi mi ćerku to je tako bilo. Međutim ja sam smatrala da sam ja previše mlada da mene to ne zanima... Ustvari zato što je naša majka koja se udala od četrnaest godina za mog oca, nama uvijek govorila da se ne udajemo rano. I ona je bila ta koja se jako tati suprostavljala u smislu 'ne dam ja moje ćerke da pate', ko što je ona patila. Znači ona je stalno govorila o tome zato što je moj tata bio alkoholičar jedno vrijeme. Majka je došla iz jake bogate familije, međutim kad je njoj umro otac, nju su morali da udaju za mog oca, a moj otac je bio siromašan. I valjda je majka zahvaljujući tome što su imali šansu da se druže sa drugim ljudima i što su bili imućni ljudi, imala i drugačije stavove. Majka je bila ta koja je nas hrabrila da se drugačije ponašamo, a drugo je to što su te komšije, drugarice iz većinske populacije, drugačije živjele. Pa i mi smo htele da budemo poput njih. E to je ta snaga. Ja kad sam čula da oni dolaze, ja sam bila prvo ljuta jer sam njega poznavala u smislu dva puta se vidjeli i to u gradu. Moji prijatelji su očekivali sad kako ovi dolaze da prose da ćemo se mi upoznati. Ja prosto nisam to htjela, ja sam ocu mom rekla: - Tata, ja ne želim da se udam, ja hoću da učim, ja prosto hoću da radim i ja to ne želim. E sad, za to je trebala jaka hrabrost. Moj tata je rekao: - Ne možemo dali smo rlječ! Ne može se to tako. Pa što? Živićeš ljepše, ići ćeš u Njemačku, imaćeš bolji život. Ja sam rekla njemu: - Budeš li ti mene udao, ja ću te prijaviti policiji. On: - Kako ti to meni? Ja kažem pa zato što ja imam svoja prava da biram za koga ću se ja udati. - A kako ćeš ti mene da brukaš i tako ljudi će... Ja sam rekla; - Tata, ja tebe nikad neću da brukam. Evo pusti ti mene u školu. -A oćeš li biti mirna da čuvaš nevinost, to je najvažnije? Ja sam rekla: - Oću tata, sve ću ja da radim samo ti mene pusti da ja idem u školu i neću te nikad obrukati! I tako je bilo. Kad su ti ljudi došli moj tata je reko: - Moja ćerka ne želi. Ja ne mogu nju na silu da udam. I on je to poštovao zato što je on imao svoje sestre isto ko i mi i ni jednu nije na silu udao. Znači oboje su zahvaljujući mojim roditeljima koji su imali oboje neke priče oni su drugačiji bili ljudi. Naravno mog oca su puno osudili više romska zajednica jer pet kćeri i nijedna se nije udala po običajima romskim. Ni za jednu nije uzet novac. Znači to je bilo strašno. Moja najstarija sestra udala se za Hrvata. Ona je sama izabrala svog muža. Moja se druga sestra Jasmina udala za Srbina. Pa evo jedna je udata za kovača Roma. Jedna je za Roma. Mislim toliko su mog oca osuđivali u romskoj zajednici, da mi je ponekad, sad kad razmislim, jako žao mojih roditelja. Protiv čega su se sve oni morali

boriti da bi malo osetili neke promjene i razlike. Znae, nije lako roditi se i živjeti u takvoj zajednici. Ali sreća jedina vjerujte mi što su oni stanovali malo dalje od mahale, bili su petsto metara udaljeni od romskog naselja koje je bilo totalno zatvoreno i koje je bilo udaljeno od grada, od većinske populacije uvijek. Naše rođake iz romske porodice, sve su udate i žive u inostranstvu. Možda su danas sve već bake, iako su moje vršnjakinje. Bake su jer su živele pod tim pravilima.

Imate li neki program u budućnosti kako i šta ćete raditi u vašoj organizaciji?

- Većinom smo se svih ovih deset godina bavili pravima Romkinja a posebno devojčica. E sada u ove tri zadnje godine bavimo se jednom najvažnijom temom koja je uzrok neobrazovanja Romkinja i Egipćanki, upravo rana udaja ili dečji brakovi, kako se kaže sada. I trebalo nam je deset godina da se ohrabrimo da pričamo o toj temi. Mislim kažem pričamo u množini jer pričam o „Centru za romsku inicijative“, zato što je to tema jako bila teška i tabu. Mi smo prvo trebale u svojoj porodici svaka od nas pet koje smo bile osnivačice „Centra za romske inicijative“, da se borimo u svojim porodicama, u svojoj zajednici, kako bismo se sad borile za prava tih drugih devojčica. Pokazale smo svojim primerom da je moguće da se ne živi po tim lošim pravilima tradicije, i otkrili smo šta je dobro šta je loše. Šta su običaji, a šta su negativni aspekti tih običaja. I kada smo to uradile, mi smo stvarno počele sav taj proces da pratimo, da radimo na obrazovanju od vrtića do osnovnog, od osnovnog do fakulteta naravno. Pošto najviše radimo na temu obrazovanja i sprečavanja ranih prisilnih brakova, da će biti ta tema mnogo bolje obrađena jer je to nova tema i za većinsku zajednicu.

Da li vi imate nešto štampano?

- Imamo naša istraživanja. „Centar za romske inicijative“ je deset istraživanja radio po raznim oblastima i temama. Imamo sada čak i film koji se pušta na jutjubu. A inače ćemo malo više i u školama raditi. Mi smo organizacija poznata po radu na terenu. Informacije se mogu pronaći na našem sajtu „Centra za romske inicijative“,

Kad ja kažem budućnost vaše organizacije onda mislim i na to da li ćete se samo zadržati na ovoj temi ili ćete i neke druge teme raditi?

- Pa znate šta, mi smo se i razvili kao organizacija. Nas su finansirale mnoge strane donatorske organizacije i Vlada Crne Gore. Naša vizija je ustvari da stvorimo emancipovane Romkinje i Egipćanke u ravnopravnom tolerantnom društvu. Kad to dostignemo onda smo sretne, ali „Centa za romske inicijative“ se inače stalno razvija u smislu tome što dosta radi ne samo na svojim kapacitetima, nego radi i na kapacitetu novih članica. To je neka budućnost. Mi smo već uspele da napravimo deset aktivistica

Romkinja i Egipćanki jako sposobnih, formirale smo žensku mrežu koja je formalna i zove se Prva (Ženska mreža RAE PRVA)

Da li možeš da nam ispričaš kako je došlo do inicijative i osnivanja PRVE?

- Preko projekta. Inicijativa je pokrenuta preko projekta Kvinne Till Kvinne*. Mrežu čine pojedinke a ne organizacije. Bilo nam je važno da napravimo nešto trajnije zato je mreža formalna. Žene koje čine mrežu dolaze iz pet gradova (Nikšić, Podgorica, Berane, Ulcinj i Herceg Novi) – CRI zajedno sa PRVOM ima za cilj da uspješno radi u borbi protiv dječijih i prislinih brakova kod REA populacije u Crnoj Gori.

Da li vi saradujete sa romskom mrežom Srbije?

- Jeste, jeste saradujemo naravno i sa Verom Kurtić, pa koliko smo samo projekata uradili sa Verom. Vera je bila inače i u okviru projekta koje je finansirala KTK jedno vreme. Pa sada smo i sa Bibijom iz Beograda, sa Slavicom Vasić. Pa onda iz Kragujevca sa Rozalijom Ilić. Rozalija Ilić je inače bila moja mentorka.

A manje radite vidim sa Vojvođankama?

- Pa znate šta, može biti to, ali moja koleginica Fama i ja smo bile u okviru projekta CARE pre dvije godine u posjeti romskim organizacijama u Novom Sadu. Ja Jelenu Jovanović poznajem i s njom sam dosta bila uključena kada je u pitanju Dekada Roma. Mariju Aleksandrović ne poznajem (to prezime ne znam), možda da je vidim prepoznala bih je (kod nas su većinom romska prezimena muslimanska dok je u Srbiji drugačije). Od romskih studenata poznajem jako dobro u Novom Sadu Nenada Vladislavljevića. Mi smo svi uključeni u Dekadu. I Evropski romski centar, i sa njima sam saradivala, Đorđe Jovanović, da. Mi smo jako povezani inače, i radili smo te regionalna projekte i s Bosnom, Hrvatskom, Srbijom, Kosovom, pa sa Makedonija...

Žene na SOS su izdale knjigu priča Romkinja u Niksišu?

- Dobro ste me podsetili, prošle godine na ovu temu koju smo mi radile prve u regionu i potekle temu rani prisilni brakovi. To su sve projekti (*pokazuje knjigu*) na osnovu priče deset Romkinja koje su pričale svoje životne priče sa ciljem da ubjede romsku zajednicu da treba prekinuti sa lošim običajima udavanja. I te su žene imale šansu (kroz projekat Američke ambasade) da idemo od naselja do naselja u sedam crnogorskih gradova, i one su pričale svoje životne priče i pozivale su javno na promenu postojećeg stanja. Pa mi smo prve u regionu to radile, evo ima i film koji je snimljen jer s nama je išla kamermarka Amra Prutina koja je znači cijelo vreme nas pratila.

A na kom jeziku na romskom?

- Na jeziku većinske zajednice, neke su govorile na albanskom, uz prevod. Ima na filmu na jutjubu, nađite: Rani prisilni brakovi, tako ukucate i dobićete to. A što se tiče knjige, hoću da kažem i Vlada Crne Gore, Kancelarija za rodnu ravnopravnost, Nada Drobnjak, je finansirala da se te njihove priče objave, tako da ima knjiga i objavljena je prošle godine svih tih deset žena. Takođe je snimljen i jedan spot koji se pušta, a na osnovu priče jedne žene, neka vrsta propagande protesta

Da li imate saznanje da li je ta aktivnost imala efekte?

- Kako da ne, pa pošto mi vodimo inače evidenciju koliko se, mi imamo tim nas deset ima zadatak inače da pratimo svaka svoju granu, svoju zajednicu u svom naselju, i da prijavljujemo rane prisilne brakove. I mi smo baš u tom vremenu prošle godine imale dva slučaja gde su dve mlade Romkinje, jedna od četrnaest, jedna od sedamnaest godina, bile prijavljene i bile zaštićene i čak je sudski, bilo je dosta polemike i u medijima kako da ne.

Znači bila je svakako presudna volja devojčice?

- Mi smo dvadeset devetog novembra prošle godina dve hiljade dvanaeste imali ženski romski marš. To je bilo znači dan braniteljki ljudskih prava čini mi se, i na taj dan je u Podgorici izašlo sto Romkinja i Egipćanki. I imale smo protestnu šetnju protiv ranih i prisilnih brakova gde smo sa transparentima tražile od Vlade Crne Gore da se ukaže na taj problem. Naravno tu su bili i Nada Drobnjak došla je da nam da podršku, naravno mnoge nevladine ženske organizacije. Sada se radi sa institucijama da prepoznaju problem i kako da postupaju i naravno radi se i na našoj edukaciji kako da radimo temu nasilja zato što je to jako teška tema, šta više, treba da postanete ekspert da bi ste se bavili takim pitanjima, jer toliko je teško.

Pa da ovaj to nije samo Romkinje mislim, to trebalo da se uključe i ove druge.

- Da ali ovo je malo više povezano, jer mi se nismo borili prošle godine samo sa većinskom populacijom nego i sa našom. I mi smo imali probleme i neke događaje, ali eto hrabre smo, uspele smo.

Koji je tvoj angažman u poslednje vrijeme?

- Ja sam 11 godina asistentkinja na programu CRI, radim sve. Radimo Fana i ja sve. Studentkinja sam predškolskog obrazovanja na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, na drugoj godini sam. Uključena sam u rad Forum teatra, u predstave.

Koje sve predstave radiš?

- Najdraži su mi Forum teatar predstave koje se rade sa ciljnom grupom i zahvaljujući tome otkrila sam talenat za glumu. I već duže vremena sam u tome jer mislim da tako uspijem da najbrže prikažem problem. Radila sam 40 i više predstava Forum Teatra a

pravih predstava 10 profesionalno u pozorištu. Od njih najviše volim predstavu *Sedam*. To učestvovanje mi je najdraže zato što sam dobila da čitam priču aktivistice koja ima priču kao moju. I njena borba i želja, jako cijenim snagu i ljubav svoj život, ljude koji ne njeguju zlo. Primjeri su ohrabrenja drugima. Volim to i bila mi je čast i zadovoljstvo da ispričam priču Muhtar Mai (Pakistan). Najviše bi voljela da je upozna.

Što najviše voliš u aktivizmu?

- Rad sa mladim ljudima, posebno mladima volim da pomažem. A najviše kada pomažem curi da završi školu. Cilj mi je da jedna drugu ohrabrujemo, da vidim da je sposobna i da se stara o sebi da ne živi tlačiteljskim životom. Stalno podstičem. Napravile smo grupu studenta za Forum Teatar. Zato sam upisala predškolski jer je to najvažniji period da uče i usvoje vrijednosti u životu.

Na što si ponosna?

-Ponosan sam što sam imala divne roditelje, posebno majku. Ponosan sam što sam uspjela da promijenim svoj način života. Ponosan sam na sav rad CRI što smo uspjele odraditi.

Što je to što najviše cijeniš i što je uticalo da si motivisana da radiš izuzetno teške teme Romkinja i Egipćanki?

- Valjda taj potencijal koji je u nama prepoznat da možemo da promjenimo svoje živote i živimo da o sebi odlučujemo a ne neko drugi. Utiču svi dobri ljudi koji su me okružili. Bez toga ne bih uspjela.

Kako vidiš sebe ubuduće?

-To mi je najteže pitanje. *(smije se i završava razgovor)*

Fatima Naza

Kvinne Till Kvinne*

7.2.7. Vida Matjan (1898- 1995)

Razgovor vođen u kući Vide Matjan, Muo-

Razgovor vodio: Duško Davidović, novinar radio Kotora

Transkripcija: Ervina Dabižinović

Redakcija: Svenka Savić

Datum: maj. 1992

Drago mi je da i u 96 godini mogu da vodim razgovor sa gospodom Vidom Matjan i da se prisjetimo mnogo toga od onog što je stvorila u svom životu, prije svega u Kotoru ali prije svega dozvolite da Vas pitam kako ste, šta radite?

- Pa, hvala dobro sam, za te godine. Slušam muziku, čitam. Naročito mi je zadovoljstvo ova muzika u podne koju daje Radio Titograd, što je uvela u 12 sati. To mi je naročito zadovoljstvo. Svaki dan čekam sa malo nervoze šta ću čuti, slušam muzku, pratim koji put mojega zeta kada pjeva.

Vi na klaviru

- Znači dan moj je kratak. Malo sam nesretna utoliko što ovaj feder koji je u meni još tinja. Što se nije ugasio. A naši mi ne daju da radim kažu: -Baka, dosta si radila počivaj. A ja ne znam počivati ja bih još radila. Pišem po malo, ali to nije ono na što sam ja naučena - da radim punom parom.

Rekao mi je Vaš zet Marko Đučić da baka stigne da pogleda neke sportske prenose na televiziji, pa čak i boks meč.

- I boks i tenis i nogomet.

Pratite li ovako da kažemo iz drugog plana muzička događanja u Kotoru?

- Svakako. Pratim i to mi je zadovoljstvo. A pratim i razvoj muzičke škole u Kotoru i razvoj đaka i mило mi je ako uspjevaju. Bila sam osnivač Škole i nije mi svjedno da li Škola lijepo radi ili ne. Mило mi je da je škola dobila svoju zgradu, da je u najljepšem dijelu grada, da se direktor brine da imaju đaci dobre instrumente. Lijepo napreduje Škola, sada imaju i srednju školu. Samo da vam kažem, poslijeratna generacija je bila nešto posebno, ili je ona želja za muzikom bila tako velika da je nadahnuće bilo tako veliko da su svi đaci bili tako dobri, ili su bili talenti, ne bih mogla reći

Htio sam da razgovaram sa Vama o počecima kad ste stigli u Kotor, bilo je isto tako burno vrijeme ratno vrijeme, kao na žalost i ovo današnje. Kada je to bilo?

- Ja sam prebjegla 1941. sa mišlju da ću se vratiti brzo. Međutim ostala sam tu. Tamo sam imala veliku klavirsku praksu rašireni svijet. Tako da nisam mogla primiti nijednog đaka više. Vazila sam kao dobar pedagog. Tako da u početku 41. godine došao je asistent Pravnog fakulteta kod mene, poslao ga je profesor i rekao: - Gospodo Matjan, Vi ćete preuzeti muzičko pedagoške časove u Kazneno popravnom domu. I vjerujte ja sam pristala. Međutim, u aprilu je zaratilo i naravno od toga nije bilo ništa, ali vazila sam kao dobar poznavalac omladine i kao dobar pedagog.

I tako iz jednog velikog grada iz Beograda stigli ste u Kotor?

- Da ali za vrijeme okupacije nisam radila, iako su me prisiljavali da otvorim neku muzičku ustanovu, ja sam ipak imala izgovor da sam za vrijeme bombardovanja dobila nervni napad i da sam bolesna, da ne mogu.

A onda došlo je oslobođenje došao je period obnove života a onda i muzičkog.

- Vidite odmah nakon oslobođenja, ja sam odmah sa dozvolom narodnih vlasti otvorila muzičku školu Matjan 1945. I do 1947. vodila tu Školu i znam da sam imala... U tu školu su došli neki đaci koji su imali predznanje tako da sam mogla odmah početi sa intenzivnijim radom i nekim iskusnijim đacima. I imala sam jednog dobrog harmonikaša i tako sam priredila dosta koncerata za Crveni krst, za Narodni front, za Dječiji dom. Za Dječiji dom sam dala humanitarni koncert da bih nabavila instrumente. Žao mi je bilo djece bez roditelja i na taj koncert je došao predsjednik Jovanović Blažo i ministri. Znam da sam dugo čekala na početak jer su on i ministri dali velike sume, tako da smo sa upravnikom Markovićem mogli da nabavimo instrumente. Onda sam otvarala biblioteku u Sutvari, radila sam dosta toga dok sam imala svoju školu.

Bilo je to vrijeme kada je entuzijazam bio prisutan kod ljudi i kada se nije gledalo na neke materijalne stvari.

- Vjerujete da se radilo sa takvim entuzijazmom, bile su tačkice bilo je da nije bilo ovoga ili onoga, niko se na to nije obazirao. Nego su radili ljudi sa zadovoljstvom čitav dan, a uveče su došli na probe hora, folkloru itd. Niko nije bio nesretan što mora raditi. Bili smo zadovoljni da je prošao rat.

U tom periodu, a i kasnije, čini se da je kulturni život Kotora bio bogat što se ne bi moglo reći za ovo naše vrijeme.

- Ja ću vam reći, odmah 1947. otvorena je državna Niža muzička škola i 1949. ja sam preuzela direktorsko mjesto. A 1947. formirao se veliki hor Nikola Đurković, hor AFŽ-32 žene su pjevale, Pionirski hor koji je brojio 105 pionira, onda Omladinska folklorna grupa, onda folklorna grupa AFŽ, onda pionirsko ritmičke vježbe su bile...

Znači imali ste česte akedemije i gostovanja.

- Sa horovima su bile neprekidne probe, ja sam ispraznila jednu ogromnu sobu u kući. Tu su bile probe. A jedna druga soba, manja, tamo su bile probe hora AFŽ-a i to do 11 uveče svaki dan.

A kako ste se Vi lično kao žena sa strane uklopili u Kotor ?

- Tako su me primili da to ne mogu da zaboravim. Ljudi su bili tako sa mnom kao da sam njihova. I svi su bili oduševljeni mojim radom i ja sa njima. Bili smo kao jedna duša.

Vi ste bili dvadeset godina direktor Muzičke škole, a u penziju ste kasno otišli za naše pojmove?

- U penziju sam otišla kad sam imala 74. godine, ali rekli su mi da mogu još ostati jer sam bila potpuno svježa, ništa se nije primjetilo. Onda je moj muž rekao da bi mogli biti malo zajedno i da bi mogla malo da se posvetim njemu.

A recite mi kroz Muzičku školu prošli su mnogu renomirani đaci, odavde i šire. I kada se osvrnete na svoj život sa ponosom vjerujem da možete istaći neka imena u muzičkom životu Jugoslavije?

- Da li je to bio takav period, ja sam imala đake vrlo telentovane. Pogledajte iz tog doba je bila Darinka Matić Marović, ona je danas rektor, poznata cijeloj zemaljskoj kugli. Ona je žena dirigent koji nema premca. Iz te škole izašao je Miroslav Homen, Nikša Đučić, Srećko Marković, Visko Janković, Marija Jamjaja, Ilija Milošević, Vlatko Petrović direktor Radio stanice u Ssarajevu. Onda Bato Radović, Lovrencijo Jakićević, Anka Kršanac, Tamara Jovićeović. Još mnogi drugi koji su se posvetili ostalim profesijama, a ostali su ljubitelji muzike. Puno njih je završilo Srednju muzičku školu, pa među njima je Vlasta Mandić koja danas vodi ovaj ženski oktet. Ponosna sam na njen rad. Lijepo radi i lijepo zvuči oktet.

Neki učenici koji su i danas aktivni u muzičkoj i danas izlaze generacije učenika i učestvuju u kulturnom životu Kotora.

- Ono što moram još reći, dosta sam imala svršenih đaka na osnovnoj školi „Njegoš“, koja je bila u Kotoru. Oni nisu imali profesora klavira i da bih spasila jer se njihova nastavnica razboljela, morala sam preuzeti. Dvije godine sam se subotom vozila neprekidno da bih radila sa studentskom klasom u Titogradu, umorna, da bih pomogla tim đacima i direktoru, da spasim klavirsku klasu. Pored svega što sam radila ovdje. A vodila sam, ženski hor AFŽ-a, Pionirski hor, Folklornu grupu AFŽ i Omladinsku, pionirsku grupu. Onda sam prikupljala za folklor, obilazeći Dobrotu i Škaljare i tek kada sam išla u penziju rukopise sam mogla srediti, i izdati knjigu koja je izašla 1984.

Da sjećamo se da je izlazak knjige bio praćen određenom medijskom pažnjom a čuo sam i da knjiga koja se sprema sada u CG Ko je ko u CG da jedan upitnik stiže i do Vas?

- Da dobila sam taj upitnik i taman danas sam ga poslala popunjenog u Budvu.

Do sada smo govorili o vašem organizatorskom i pedagoškom radu, ali treba podsjetiti slušaoce da je Vida Matjan vrlo plodan stvaralac, ima dosta ljudi koji se sjećaju Vaših priredbi i ja pripadam njima ...

- Vidite, ja sam prvo počela sa malim stvarima, male adaptacija, a kada sam vidjela da su djeca jako zadovoljna i da rado prihvataju, ja sam počela cjelovečernje komade da komponujem i onda sam na sebe preuzela režiju i dirigovanje i tako sam svake godine režirala jednu bajku, komponovala i dirigovala i Škola je to preuzela na sebe. U večernjim časovima dva do tri ujutru, a kada bih drugo, ja sam preko dana bila u Školi, a po noći sjedala sam do 2-3 ujutro. To je bilo Ježeca kućica, Uzamčić-Čardačić, Klinika lutaka, Vučko, puno kompozicija za violinu i klavir, Šareno društvo, horsko pjevanje, napisala sam za klarinet i klavir kompozicije, dosta sam pisala. Moram vam reći da preko podne Vida Matjan nikad nije išla kući, nisam ručavala jela sam jabuku crnu kafu, nisam imala klavir kući. Nisam mogla tražiti od poslužiteljice da ostane jer je imala malo dijete. Nisam imala srce da to tražim. Nastavnike takođe jer je svaki imao neke dužnosti. Ja nisam imala malu djecu, doma sam imala razumijevanje od strane muža i sestre, koja mi je vodila kućanstvo, prema tome nisam bila time opterećena. I ja sam ostala.

Može se reći iz ovoga da je Muzička škola bila Vaš prvi dom?

- Apsolutno i onda sam djecu rasporedila po sobama i pomogla im da su vježbali što praktičnije da su što brže naučila, iskoristila ova dva časa od dvanest do dva. I to je dosta pomoglo. Onda nemojte zaboraviti da je bilo sve moguće, nisu se prali, nisu se dobro ponašali, ja sam pripremila vrlo brižljivo vaspitne časove, za sve vrste uzrasta.

Toga se sjećaju mnoge generacije kotorske Muzičke škole i dosta toga smo naučili od reda što je bilo važno kasnije?

- Nijedan đak nije došao sa neuređenim cipelama, frizurama, čistim ušima. Uopšte, naučila sam ih jesti, naučila sam ih ponašanje u vozu, na cesti u familiji - sve. I znam kada smo išli na turneju, kada smo išli u Celje, dobile smo dvije korpe pune zemički sa šunkom- rekla je kuharica...ja sam 10 vaspitnih časova imala prije odlaska. I rekla sam djeci sve kako se u restoranu treba ponašati, kako treba u spavaćim sobama, što treba da ponesu sa sobom i što se sjećam da je bio jedan činovnik iz Opštine i da je rekao: -

Drugarice Matjan, ovakvo predavanje nisam čuo u svom životu. On je prisustvovao jednom času jer sam pozivala roditelje.

Bili ste afirmisani i u dekorativnoj umjetnosti?

- Vidite, ja sam voljela uvijek crtanje i slučajno sam se sreća sa akademskim profesorom Sašom Šantelom on je bio završio Akademiju i violinu, i kroz muziku smo se našli i ja sam produžila studij dekorativne umjetnosti i tako naučila tzv. špric drug. I tri godine sam radila i bogami dobro sam izučila i onda sam se povezala sa Beogradskim pozorištem, sa Ljubljanskim pozorištem i sa dvije vele trgovine i uzela sam jedan lokal u Ljubljani koji je imao velika staklena vrata i izlog, svake subote to što sam napravila, napravila sam izložbu. A za Beograd sam izradila Hamlet, Šeherezadu. Za Ljubljjanu sam izradila Knez Igor, Madam Lesko, Mak-balet. I za školske predstave ja sam to dopunila sa svojim radom.

A radili ste i za ove svoje predstave u Kotoru?

- Za sve školske predstave gdje je falilo nešto ja sam to dopunila svojim radom, a mnogo je falilo! A nisam nikada imala dovoljno para i to me je spašavalo. Jer za folklor treba majice suknjice kecelje, nisam imala originalne boje pomogla sam se sa zidnim bojama, ...imala sam jednog stručnjaka iz Njemačke i on me je uputio u sve te finese.

Imate i kontekste sa đacima danas, poznato mi je da Vas neki redovno posjećuju redovno dobijate pisma...

- Divna su sjećanja, posjećuju me. Nedavno je bio tu kod mene jedan koji je redovno pristustvovao vaspitnim časovima i rekao mi je: - Znae, gospođo Matjan, imao sam tako strogu majku tako da smo je se bojali i sve što me je ona učila nije mi koristilo u Beogradu, nego što ste nam vi rekli. Ima i u Americi i u Nemačkoj. Nedavno sam dobila od jednog đaka iz Amerike koji je završio, isto je učio klavir i obožava klavir, a nije ga završio. Stigao je do trećeg, onda je otišao u Ameriku. Završio je dva fakulteta Risto Rundo. I poslao mi je knjigu koju je preveo, a prevod posvetio meni. On mene ne može da zaboravi jer ja sam se brinula za tu djecu, jer su izgubili oca i dolazili su na časove, smrznuti ja sam im kuhala čaj. I on je napisao na prvoj stranici svoga prevoda ovako: - Ovaj prevod posvećujem gospođi Vidi Matjan, mom učitelju mudrosti koja me je prva učila da postoji jedan ljepši i trajniji svet, onaj unutrašnji.

Ovom porukom mogu da završim ovaj razgovor.

7.2.7 a. Razgovor sa Duškom i Slavom Đučićem*o Vidi Matjan

Snimanje: Ervina Dabižinović

Transkripcija: Ervina Dabižinović

Snimljeno: kuća Matjan, Muo 16.jul. 2015

Koliko si Ti vremena proveo sa Vidom?

Duško: Oko sedam-osam godina s prekidima od nekoliko mjeseci. - Bio sam s njima u Kranju i Sisku po par mjeseci. Majka se oporavila...sa zdravljem i moji roditelji su se trajno nastanili u Zagrebu, pa sam se ja upisao u treći razred i od tada dolazio u Kotor samo tokom ljetnog raspusta. Ali se sjećam, baka je bila vrlo vrlo posvećana poslu. I sjećam se, imali smo jednu kuću u Starom gradu, na Pjaci od mlijeka, vrlo blizu Muzičke škole i ona bi često ujutru izlazila nešto prije 8 na posao, i dešavalo se da ona i ne dođe na ručak. Ona ponese jabuku i nešto, da tek uveče dođe. A ona nije izlazila iz Škole dok svi ne izađu. Tada se ložilo na drva dok ne iskontrolišu da li su sve peću ugašene i to. Ne znam to direktno nego indirektno ili po reakciji djeda ili tetke slučajno kada je neka uzbuna, čuje se vatrogasna sirena ona izađe da vidi da nije slučajno Škola. Kod svetoga Antona su bile školske prostorije, ako se sjećaš. Uglavnom je jako bila posvećena poslu. Ali je voljela kući, možda nedeljom i tako da sprema neke specijalitete slovenačke ili austrijske. Ali kada bi ona radila onda bi uvijek bio urnebes u kuhinji jer jako puno toga je upotrebljavala i suđa i svega, a onda bi tetka to pospremala. Na primjer ona ti nije imala povjerenja ni kasnije kada je bilo da se kupi prezle, da će to biti svježije, ona kada bi pohovala osušila bi hljeba pa ga mljela u ručnoj mašini naravno da prska okolo, pa je to bilo veselje.

Da li je ikada pričala kako je odrastala?S kim je odrastala u kakvoj porodici?

- Vidi, ja koliko znam majka joj je bila kod kuće a otac joj je radio kao neki tipograf ili tako nešto, u nekoj štamparskoj firmi u Sloveniji u Ljubljani. Meni je to maglovito sve ali imaš sve u jednoj knjižici ne znam tačno kako se zove. Miloš Milošević je pisao o tome, kompletan njezin život. Tako da mene bolje da pitaš za neke domaće stvari, način života, neke aktivnosti van kuće.

Koja je vrijednost bila vezana za muziku?

- Ona je čitav život posvetila tome. Ona je nakon što su neko vrijeme živjeli u Sloveniji djed je bio arhitekta kako je ono centar Kraljevine bio Beograd, tako je bilo mnogo više

posla i on je jedan studij otvorio tamo saradivao je sa nekim umjetnicima, kiparima slikarima. Dosta se bavio enterijerima. I oni su živjeli u Beogradu. Pa ona se bavila i scenografijom, ne samo muzikom. Nastupala je kao koncertna pijanistica. Tek onda kada je bilo bombardovanje njihova kuća je bila djelomično oštećena. Djed se zatekao u Kotoru, radio nešto sa Zuberom, kada je radio sanaciju „Slavije“, a radio je i vilu Firencu. Uglavnom su se zatekli ovdje. Ovdje je bila Kraljevina Italija, a gore je bila ona Nedićeva Srbija. I oni su tek iz drugog pokušaja uspjeli da se evakuišu, da dio stvari prebace u Kotor, i onda su se tu stacionirali. Nije ona htjela da radi za vrijeme okupacije. Nakon oslobođenja otvara svoju privatnu školu, koja je kasnije podržavljena. Prije toga na toj Pjaci od mlijeka smo mi živjeli, na Pjaci od pošte- djelomično je bila neka prodavnica galanterije. Na spratu su bile neke grupe ženske, dolazile plesale, pjevale... Ja se to sjećam kao djetu da su mene znali da ubace da s njima...iako ja nisam nikad htio, ali ono uguraju me pa ne možeš. Ona je vodila sve te sekcije, bilo pjevačke bilo plesačke. Bavila se potpunim muzičkim životom u Kotoru. Skupljala je neke materijale, razna kola tu u Škaljarima, (Dobrotsko), ali to tek kada je pošla u penziju počela je te stvari da obradi i da ih objavi.

Vjerovatno da je mislila da je to vrijedno sačuvati!

- Je, je bilo joj je žao da to propadne. I poslije su par puta dolazili da li neki sa Muzičke akademije, radili neke radove, da li magistraturu, onda su kod nje dolazili po neke materijale.

Njoj je bilo jasno što treba sačuvati, kao vid nekog znanja ili kao vid neke baštine!

- Sigurno. Jer već kako se mijenjao način života, taj dio je po malo odumirao. Bilo bi šteta da sve to propadne.

Sjećaš li se da je nekada govorila o tome da postoji neka nebriga sistema?

- Ne. Čuj ona ti nikad ništa nije kritikovala, nego je radila. I uvijek su za nju koliko se ja sjećam imali razumijevanja za te predstave. Obično bi Miloš Milošević pisao libreto, a ona bi radila muzički dio. I onda su radili neke scenske bajke. I neku dječiju operu. I uglavnom su sami radili bilo oni ili roditelji kostime i rekvizite. Bilo je bitno da dobiju makar minimum para ili od Opštine ili od Republike da mogu to da ostvare. Nikad nije bilo neke kuknjave da nema ovo ili da nema ono. Nego, ajde radi pa ćeš ostvariti. Bio je period entuzijazma.

Čega se sjećaš najasnije kada je ona u pitanju?

- Pa, znaš kako jedne usredsređenosti i jednoga reda i u poslu i u familiji i sa mnom da je sve nekako ali na miran način. Ona je nekakav autoritet, ali na vrlo miran način, širila oko

sebe. Bila je vrlo bliska sa nama u porodici i sa ljudima i uvijek je imala neki autoritet neku distancu. Vrlo gostoljubljiva. Vrlo dobro je pamtila pa bi za nekog napravila rakiju od kima. Za drugog znala je da voli...ona je voljela te kućne specijalitete da radi, na primjer trešnje u rakiji i u šećeru i slično. Smokve ili nek kolače specifične. Pamtila je što neko voli, pa bi kada bi znala da taj neko dolazi, uspjela bi nekako da pripremi i da ga počasti. A nikada nije ono nešto da je na ti, grljenje. Uvijek davanje, ali sa jednom malom distancom i autoritetom.

Ima li neki detalj važan, nešto specifično između Tebe i nje da je bilo?

- Kritiku je imala na primjer. Ona je navikla u svom djetinjstvu da se svi skupe rano, da budu kod kuće, ako bi se ja zadržao na primjer kao momak 16-17 godina, nekad u Kotoru se nije moglo dugo ostati, do 22 uveče. A kaže: -Jesi li to lumpovao!

Tražila se neka ozbiljnost! Slave, Ti se sjećaš nje.

Slave: - Kako da ne od trenutka kada me je Duško doveo do trenutka njene smrti. Na kraju kako da kažem.

Duško: -Pa mi smo ostali sa njom do kraja.

Slave: -Imali smo zajednički taj trenutak da sa njom provedemo njene zadnje trenutke. Ona je bila potpuno svjesna svog odlaska. Koja je sa nama to divno provela i u potpunom nekom osjećanju, kako bih rekla želje da se oprost. Jer Duškova mama se razboljela dobila je neke probleme sa očima, inače je patila od toga čitavog života. I baš u to vrijeme kada je ona zaleгла, njoj se to iskomplikovalo. I oni su morali da oputuju za Beograd. I ostali smo Duško i ja sami. I normalno ja sam se prvi put srela sa tom situacijom da je neko na kraju života i da nas dvoje treba to da riješavamo.

Slava : To je bilo devedeset treće, od toga sam ja kroz to iskustvo porasla. I sjećam se, Duško i ja smo bili sa njom, ona je dobila gangrenu. I to je bilo vrlo bolno. Ali ona je bila žena koja je sve mogla da podnese strpljivo. Imala je ogromnu snagu u sebi. Da te ne optereti. Ne znam..tako je nekako ma koliko da je bilo sve bolno to je izvanredno izdržavala. I mi smo ostali sa njom i negdje smo osjećali da je tu njen kraj. I ona bi recimo okupila Duška, Jelenu i mene i onda bi mi razgovarali. To su bili nezaboravni trenuci. Sada bi bilo banalno da ponavljam te riječi i bilo šta, ali nekako mi je ostalo u sjećanju, ta snaga da u tim teškim trenucima sa onima koje voliš možeš i tada da upravljaš. Da sa njima podijeliš taj trenutak i da im daš neki blagoslov za život. I ja se sjećam kada je ona umrla, ja sam bila u jednom momentu u panici, jer više nisam mogla sama da je opslužujem, a ona je bila žena koja je voljela da sve oko nje bude besprekorno. Kao što je bila zahtjevna u svemu. Kao što je bila i na svom poslu. Ona je željela da u

svemu bude pod konac. Ona je sve i držala pod kontrolom. Ona je uvijek morala biti uređena, neparfemisana do zadnjeg trenutka. Nikad se tu nije moglo desiti bilo šta, ona je o tome uvijek brinula. Uvijek je bila u dobroj kontroli. Mislim da je to jako dobro, to dostojanstvo čovjeka, razmišljala sam o tome kasnije kada sam malo odrasla. Kako bih rekla kada sam to mogla sa neke druge distance da vidim. Mislim da je to ono što je čovjek. Ustvari to vrhunsko biće to je Bog. I kada se ti razviješ do te mjere da iz tebe proizilazi samo ono najbolje, ono što je Bog što nam postavlja neki zadatak jer mi smo njegovo lice, i misliš da je to ok. Ne mogu svi ljudi to na takav način ali je kao neki primjer za mene ...

Je li Vida bila religiozna?

- Bila je duhovna i nosila je to u sebi. Kod nje su uvijek dolazile časne sestre, daću ti pismo don Branka Zbutege koje je on njoj posvetio za rođendan, jedno lijepo pismo. On je jedan duhovni čovjek i filozof i mislilac i koji joj ga je uputio. Negdje je uvijek bila okružena tim ljudima. Nije nikad širila to da mi imamo osjećaj da je ona religiozna, da se ona moli, ona je držala časove časnim sestrama. Dolazile su ovdje kod nje ...ja se uvijek sjećam nekih njenih prijateljica koje su dolazile iz samostana i svirale sa njom i razgovarale. Ona je uvijek na kraju imala misao da će se one brinuti o njoj. Onda sa onom Prioricom, tom gospođom koja je bila ovdje u samostanu u Kotoru, što mi je ukazivalo da je ona u srcu bila religiozna. I da je nosila tu vjeru. Uvijek je imala Bibliju pored sebe, često bi isčitavala. Eto i ja je sada imam i rado je isčitavam. Baš zato što mi je povezana ta energija sa njom. Tada nisam imala tu svijest, nisam razumjela na taj način. Možda bih neka pitanja drugačije postavila, ili bih je pitala. Nisam to znala ali sam to više intuitivno osjećala. Tako da neki njeni đaci kao Risto Rundo koji je isto vrlo duhovan i koji živi u Americi i njoj se obraćao i pisao, koji je posvetio jedan prevod knjige koju je on uradio i tako, negdje sam shvatila da ona jeste i da je to ono što je ljude vuklo njoj. Ta neka njena duhovna dimenzija, da ona nije bila samo profesor koji je đacima uspješno predavao, ona je bila mnogo više od toga. Ona je bila davajuća. O svakom čovjeku je mislila. Kada god je neko došao kod nje ona je bila posvećena samo njemu. Znači ti si uvijek u tom trenutku bio važan. Ja kada bih došla sa Duškom.. o tome da ne pričam on je bio njen mezimac njena slaba tačka, ona je uvijek imala to, ljubav prema čovjeku. I nešto što je za mene fascinantno taj mir koji je širila oko sebe a osim toga mira uvažavanje svakog čovjeka. Ja nikad nisam od nje čula da je nekog omalovažila. Ili da je nešto loše rekla. Ona je uvijek imala za svakog čovjeka neko opravdanje. Ili bi se suzdržala bi se od svog komentara.

Recimo o politici, prošla je toliko vremena toliko uređenja, ona je žena koja je živjela u raznim sistemima.

Duško:- od austrougarske pa na dalje.

Slava:- Da. Koja je od jednog bogadstva u kojem se rodila živjela i obrazovanja koje je stekla, družila se sa eminentnim ljudima. Donijela je svo svoje obrazovanje i kulturu u kojoj se podigla. Završila je svoje obrazovanje u Sloveniji i u Beogradu. I to je ta velika razlika koja je nesaglediva sa našeg aspekta.

Da li je imala brata sestru?

Slava:- Imala je sestre i ona se sa sestrom do kraja života dopisivala, slale su jedna drugoj poklončiće za Božić. Tako neke specijalitete. Sjećam se anisa da je baka pravila pa neke bombone koje su ih na djetinjstvo podsjećale. I tako bi one razmjenjivale i ova njena sestra koja je živjela sa njom Amalija Malči. Bile su povezane. Ta kultura druga to što kažeš je apsolutno...ja sam recimo to mogla dobro da osjetim jer baštinim nekako ovu ovdje svijest. Ona je za mene bila kada sam ja ovdje došla i kada sam je ja upoznala to je za mene bilo nešto novo. Potpuno na drugačiji način. Recimo nikada ja nisam doživjela, a to se moglo odnositi i na Duškovu majku, koju je ona odgajala, na taj način ponašanja, taj mir koje su imale koje su znale da vladaju sobom, svojim emocijama. Recimo kod nas je uvijek da mi izrazimo to ili ako smo ljuti ili ako smo radosni, mi smo skloni da naše emocije pokazujemo mnogo više nego što su oni. One su uvijek imale neku kontrolu nad sobom. Kako bih ja sada to vidjela i da li sam ti to dovoljno dobro objasnila.

Duško: - I nikada nije bilo kukanje ni u bolesti, u bilo kojim okolnostima.

Slava:- Bilo na svim nivoima bilo kada je bilo teško a prolazile su razne situacije u životu tako velike i dramatične. Ona je meni uvijek govorila : Znaš sve je nevažno samo je važno ono što ćeš ti od sebe napraviti. Što si ti. Kuće, prolazne stvari, sve to ništa to nema, samo vrediš ti. Uvijek me je opominjala ako želiš učini. Duško je pravio brod ona je uvijek bila podržavajuća. U svemu što si htio...

Duško: - I kada dođeš s pjace

Slava:- Najviše je voljela kada ja kupujem, ona je uvijek obožavala, ona se uvijek radovala povrću. Kako je divna korpa povrća. Znači nije postojalo oblasti u životu u kojoj ona nije uživala. Ona je bila žena koja je imala istančan ukus, profinjen. Na svim nivoima. Uživala je u svemu. Ona je uživala u kuvanju i ona je to sa žarom radila do svoje devedesete, možda zadnjih pola godine nije mogla tako da kuva. Mi bi bili uvijek fascinirani što je ona skuvala. Nije to bilo da samo jelo...to su bile slastice slane i slatke...I što bi bilo kod nje uvijek sam bila fascinirana...dođemo u kuhinju,..naravno to je bilo njeno carstvo i sada

Sonja i moj svekar niko tu nije mogao da nadmaši njen ... Tu je bilo rivalstvo..i ovaj baka bi uvijek spremala sve to ...normalno poslije nje je kuhinja bila katastrofa, jer je ona bila uvijek od tih gospođa koje su uvijek imale posluhu i koje su imale nekog ko bi uvijek to sređivao. Onda bi se ona odmah presvukla i istuširala

Duško:- Obavezno prije nego što dođe za ručak.

Slava:- Sredila bi se, presvukla i kao gospođa sjela i uživala sa nama. Ona je žena koja je i primala u životu, koja se puno kretala puno putovala. Oni su bili imućni ljudi. Sada posmatram kako se sve urušilo. Nema nijedne norme koja je vrijedna da je sačuvaš. Nisi mogao goste sačekati u papučama. To su stvari koje su se učile. Danas više ni roditelji ne teže da djecu nauče. Sigurna je bila smo u sebe. Ona je podržavala ljude i njihovim vrijednostima smatrala je da svako ima apsolutnu vrijednost kao biće. Ona je bila apsolutno disciplinovana osoba vladala je sobom. Vida je imala osjećaj da ide ka svom cilju i da je to ona i ona jeste autentično je živjela. Mislila je o ljudima. Meni je to nevjerovatno to je najviše što možeš da mi pokloniš to je da mi pokloniš sebe u određenom trenutku. I da ja u tom trenutku postojim za tebe i da si mi podario...Prije nego što sam ja poznavala Duška, znači nije bila nikakva veza nas dvoje..ja znam da je to promisao ja sam sa mojom kumom..Mi smo bile studentice i pošle smo na jedan koncert,vidjele smo da se u Kotoru dešava nešto i mi odlučimo da odemo. I sada ispred nas je to ja tada nisam znala, ja nisam odavde ja ne znam ljude, ja nisam znala ko je ko ni šta je ko da bih imala veze sa svim tim ljudima. Možeš misliti u tim godinama, koliko je sve to daleko od mene bilo..i ovaj prošlo je mnogo godina od kada smo se mi vjenčali...da sam ja na toj slici. Ispred mene i te moje prijateljice su sjedali Duškova baka, mama i otac. I ja sam gledala te ljude ispred sebe i ja sam se divila i mi smo stalno gurdale i gledale tu divnu gospođu koja je imala tu njenu čuvenu frizuru sjedu potpuno. Sjećam se kako je bila obučena imala je neku prekrasnu rolku, nešto sa srebrnkastom kragnom lame, ona je uvijek samo jednostavnost favorizovala imala je i taj jedan mali brošić koji mi je poklonila kada je umrla, jer je ona svakom po nešto ostavila lično njeno za koga. I sjećam se njenih ruku i to nekog crnog prstena kojeg je nosila na ruci, Marka i Sonje. To su bili ljudi koji uopšte nisu pripadali tom okruženju. Prosto su odisali nekom otmenošću, način na koji su se svi njima obraćali i pozdravljali. I to mi je ostalo u sjećanju i mi smo o tome pričale, bilo nam je upadljivo. Prošlo je dosta godina, poslije sam ja njih prepoznala normalno, ali nisam sada to kao nešto fatalno vidjela, ali Duškova rodica Darinka Matić Marović, gledala je neke albume i odjednom je vidjela tu fotografiju Duškova mama, tata, baka i ja između njih. I tako nekako kada sam poslije

živjela sa njima da i često sam se zahvaljivala Bogu zašto mi je dao taj zadatak...Nego da mi je bilo namijenjeno da doživim i iskusim. Da je to neka moja privilegija i da je to bio neki naum sa mnom. Da živim sa tim ljudima zaista su mi obogatili život. Nije mi bilo jednostavno jer su oni svi bili jako zahtjevni suštinski. Od sebe pa i od drugih. Sa Vidim sam bila najbliža. Sa njenom sposobnošću da mene doživi takvom kakva jesam, da me prihvati i podržava. Jedino što danas žalim jako što me je tjerala da učim da sviram i stalno me opominjala stalno me molila i grdila.

Duško: - i da učiš njemački.

Slave:- Danas se jako kajem i žao mi je što joj nisam pala ruku u tom smislu, što to nisam iskoristila i baš mi je žao. Možda sam se plašila. Danas mi je žao imala sam tu priliku i to otvorenu. Bila je kao institucija. Ona je jednostavno tako živjela i djelovala i osjećalo se u svemu. Ona je heklala ona nije bila bez nekog posla nikada. Uvijek je radila preslušava, komponovala. Njene ruke su uvijek bile nečim zaokupljena. Nisam je nikada vidjela da samo sjedi, uvijek se nečim bavila. To ju je odmaralo. Heklanje je bila meditacija. Imala je svoju slobodu.

Sjećaš li se njenih učenika?

Duško:- Dara Matić Marović, Miro Homen, neka Keka kako li se zvala..bila je muzička urednica na radio Titogradu. Lari (Lazar) Vučković. On je tamo u Americi osnovao džez orkestar. Vlasta, Tilda, Bato Radović, teško se sjetiti imena. Risto Rundo...

Kako je došlo do toga da Škola nosi njeno ime?

Duško:- Postojala je prije par godina neka inicijativa. Najviše je na tome radila Vlasta Mandić, njezina učenica. Međutim, bilo je i nekih drugih ideja da li da bude Brkanović, neko je bio da li da bude za don Branka Zbutegu. Ali od svih tih ona je bila direktno vezana za Kotor i za školu. Ovi svi nisu bili direktno povezani za Kotor ili su djelovali negdje drugdje, nisu bili u toj djelatnosti. I to je dugo vremena trajalo. Nekoliko godina, dok se nije prelomilo. Vida ima i 13 julsku nagradu. Ona i Miloš su na nekom takmičenju da li u Makedoniji dobili najveću nagradu za stvaralaštvo za djecu, ostvarenje ona muziku Miloš libreto – nije samo ples i hor nego i orkestar. Ona ima još nekih ordena. Ima to napisano. Prije tri godine je donesena odluka da se Muzička škola zove Vida Matjan. Marinu možeš pitati ali i Vlastu. Ona je vrlo aktivna na raznim poljima...Ona nikada ne bi vani pušila ali je imala svoje cigarete (Havana, lulu) ali samo u porodičnom krugu. Njoj je doktor bio Šutilović. I to je interesantno kako su se oni upoznali. Došao je jedan čovjek kod nje i rekao je: - Ja sam se doselio prije neko vrijeme u Kotor i čuo sam da je ovo jako dobra škola. Ne samo muzike nego kompletno. Ja bih volio da upišem sin i

ćerku. Ona je rekla: -Znate meni je žao, ali upisni roke je prošao. Popunjeni smo i od sledeće godine može. A on kaže: - Gospođo, molim vas, ja sam ovdje nov, nisam znao, da sam znao mi bi to napravili na vrijeme. Pa možete li nekako napraviti izuzetak. Dobro kada je tako neka dođu da ih upišemo. To je bio Šutilović. On joj je bio zahvalan jer ona nije imala pojma ko je on. Njemu bi obično radili zato što je bio doktor i primarijus ali ona nije imala pojma ko je on. On joj to nikada nije zaboravio. Kad god je trebalo njoj ona je dolazio. E sada on je otišao u penziju i s kim da se ona sada konsultuje o zdravlju. On preporuča doktora Jovovića i ajde on uzme neke analize i pregleda i zabrani joj pušenje i kafu i zabrani čašu vina. Kad bi zajednički ručali ja bih sipao vino i tako dalje. I ja sam od tada nju preskakao. I jedan dan ona kaže zašto mi nis sipao vino. Pa ja kažem što ti ne piješ. Evo danas pijem. A što pitam ja. Kaže znaš šta odlučila sam se i da popijem čašu vina i dvije tri cigarete dnevno i dvije kafe. Tada je imala nekih dvedeset dvije tri godine. Oću li sad živjet po godine više ili manje neću da se odričem svog načina života. I tako ti je još prošla par godina do devedeset treće.

Slava:- Meni je uvijek to za cigarete bilo sitnice, ali se ona nijednog trenutka niti jednog zadovoljstva nije lišavala. Držala je to pod kontrolom. Nikada ona nije da kažeš pušila ali je znala da smisli u toku dana kad će da zapali i to je bio poseban ritual koji je ona sebi uvijek priuštila i to je to što sam uvijek mislila da to bih željela da to bude privilegija trenutka. I tako je ona sve radila. Nije se odrekla ni cigaret ni da popije neko dobro piće, uvijek je znala što je dobro piće, nikad se ničeg nije lišavala. Ono što je fantastično ona je putovala znala je da kocka u kockarnici. Bili su u Monte Karlu u kockarnici pa je ona žena dobila neke pare pa su išli zajedno u Afriku. Ja se sjećam kada me je Duško doveo kod nije tu je bio jedan njen veliki crni klavir i sjećam se imali su taj čuveni Smirnov tepih i to je bila tako neka lijepa atmosfera koju sam ja zapamtila zauvijek. I poslije kada je ona meni pričala to je sada skromno izdanje jer su se kasnije preselili zbog nezgode sa nogom njenog muža i onda su kupili ovo. Oni su se htjeli iseliti iz grada, jer su htjeli da se sklone, a i voljeli su prirodu i taj boravak vani, ovo je bilo potpuno drugačije tu je bila šuma iza. Oni su napravili kućicu. Oni su vječno sjedali vani.

*Duško i Slavica Đučić, Vidin unuk i snaha.

*Pjaca od mlijeka- manji trg u Kotoru

7.3. Lista termina

Termini korišćeni u radu

(Termini su dati abecednim redoslijedom, značenja su preuzeta iz tekuće literature)

Aktivizam- U najopćenitijem se smislu aktivizam opisuje kao svjesno djelovanje s namjerom da se proizvede društvena ili politička promjena. Iako se aktivizam često poistovjećuje s prosvjedom i neslaganjem spram pojava u društvu, on sadrži širok raspon oblika i načina djelovanja. Neki oblici aktivizma usmjereni su prema vladajućim strukturama sa zahtjevima za promjenom zakona i politika, dok su drugi više usmjereni prema direktnom djelovanju među građanima i građankama, prema samoosvještavanju ljudi u cilju postizanja samo/promjene i širenja prostora samoorganiziranih građana i građanki u društvu. Aktivizam, pa tako i onaj feministički, usmjeren je na rješavanja globalnih pitanja nejednakosti koji se zrcale u životima muškaraca i žena u zajednici i predmnijeva živu vezu teorije i prakse. (Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Evropske Unije, Borić 2007)

Emancipacija- Termin etimološki potiče iz rimskog prava i odnosi se na instituciju oslobođenja robova od strane gospodara. Kada je o emancipaciji žena riječ, radi se o projektu po kojem je moguće riješiti tzv. žensko pitanje kroz njihovo uključivanje u postojeći poredak bilo da je on liberalne, socijalističke ili neke druge ideološke provinijencije, mada se najčešće koristio kao model i termin za vrijeme real-socijalizma. No, problem u ovom konceptu je što su pravila igre već unapred postavljena bez žena u koje se one tek naknadno mogu uključiti, i što se ovaj sprovodio uglavnom odozgo. Iako je projekat emancipacije žena bio dugo na vrhu političke agende socijalističkih zemalja i postigao izvjesne rezultate, nije doveo do razgradnje patrijarhata kao svuda prodirućeg sistem imajući u vidu i tzv. sljepilo za rod socijalističke ideologije. Žene su uglavnom posmatrane kao majke i kao radnice i socijalistički režim ih je pokušao integrisati u sistem uglavnom kroz te dvije funkcije, garantujući im na paternalistički način određena socijalna prava po tim osnovama. (Momčilović Popov, 2013)

Feminizam- je kao i neki drugi IZMI- pokret, ideologija, lično uverenje, mreža teorijskih pozicija, polazna tačka u razmatranju fenomena koji se više ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih (ponekad izrazito kreativnih, ponekad teskobno arhivarskih) aktivnosti čiji je cilj pospešenje položaja u kojem se žena danas nalazi, a neretko i pokušaj da se istorija pročita drugačije da se iz njenog tkanja „izvuku“ neka

nevidljiva mesta koja bi mogla poslužiti kao putokaz za buduće prakse...Feminizam se nikad ne može svesti bilo na teoriju bilo na praksu. (Zaharijević, 2007)

Konektivna struktura kulture- ona deluje povezujući i to u dve dimenzije: u socijalnoj i vremenskoj. Povezuje ljude sa drugim ljudima tako što kao „sombolički svet smisla“ (Berger/Lockmann) stvara zajednički prostor iskustva, očekivanja i delanja i kroz svoju vezujuću i spavajuću snagu podstiče povjerenje i orijentaciju...Društva imaginiraju sliku o sebi, kontinuiraju kroz generacije svoj identitet tako što izgrađuju kulturu sjećanja: a to čine-ovo mjesto je za nas odlučujuće- *na potpuno različite načine.*(Asman, 2011)

Patrijarhat- Pojam „patrijarhat“ se odnosi na sistemsku i institucionaliziranu mušku dominaciju, te kulturne, političke, ekonomske i društvene strukture i ideologije koje produžavaju neravnopravnost rodova i žensku podređenost. (Feministički riječnik-CURE,2013)

Pol - biološka, unapried zadata razlika između žene i muškarca, odnosi se na činjenicu da je neko rođen/a kao muška, odnosno ženska osoba. (Savić i dr, 2009)

Rod - sociološka kategorija odnosi na činjenicu da, rođeni kao muškarci ili žene, u svojim kulturama i društvima odrastamo shodno obrascima društva koji su podložni promjenama. (Savić i dr, 2009)

Rodni identitet - dio ličnog identiteta koji se odnosi na socijalnu i ličnu percepciju pojedinca/pojedinke o pripadanju odnosno ne pripadanju vlastitom biološkom polu...
...Na individualnom planu rodni identitet je nezavisan od toga koji pol je na rođenju upisan pojedinki/pojedincu, iako se veći deo populacije identifikuje sa biološkim polom. (Jarić, Radović, 2011)

Studije roda i feminizma- su interdisciplinarna oblast istraživanja koja se bavi konstrukcijom rodnih uloga, što znači analizom društvene konstrukcije polnosti. Alternativni naziv ove discipline jeste ženske studije, što je zapravo i njen izvorni naslov. Ženske studije su u okviru istorije humanističkih disciplina i društvenih nauka mlada oblast istraživanja, nastala tek krajem 1960ih početkom 1970ih godina i to na prostoru i pre svega-mada ne isključivo- Severne Amerike i zapadne evrope. Danas su u različitim oblicima i različitom obimu zastupljene na svim kontinentima i u svim razvijenim visokoškolskim programima. (Duhaček, 2014)

Urođnjavanje-(engl. gender mainstreaming) je proces koji podrazumeva primenu različitih tehnika analize strateških i pravnih dokumenata, aktivnosti i projekata kako bi se rodna perspektiva uključila u sve politike, na svim nivoima odlučivanja. Stoga smatram da termin “urođnjavanje” najbolje izražava izvesnu nedovršenost, trajanje tog

procesa. Urodnjavanje takođe podrazumeva upotrebu niza različitih analitičkih tehnika, ali i izgradnju institucija, sprovođenje aktivnosti i realizaciju programa (Antonijević, 2016)

7.4. Tabele

Tabela 1: Ukupni podaci o poznatim ženama u regionu Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine: hronološki redosled (1999-2015)

	Naziv brosure	Autorke	Recenzija	Izdaje	Mjesto i godina	Broj žena	Tiraz
1.	<i>Znamenite zene Novog Sada</i>	Gordana Stojaković	Magdalena Veselinović Šulc	Futura publikacija i Ženske studije i istraživanja	Novi Sad 1999	64	500
2.	<i>Novi Sad iz ženskog ugla</i>	Gordana Stojaković	-	Futura publikacija i Ženske studije i istraživanja	Novi Sad 1999/2001	12	2000
3	<i>Femail names of Novi Sad</i>	Gordana Stojaković Svetlana Kresoja	-	The Turist Organization of City of Novi Sad	Novi Sad 2014	29	2000
3.	<i>Kikinda iz ženskog ugla</i>	Gordana Stojaković	Svenka Savić Nataša Lambić	Centar za podršku ženama	Kikinda 2010	28	700*/700
4.	<i>Ženska mapa Crne Gore</i>	Melanija Bulatović	-	Kancelarija za ravnopravnost polova Vlade RCG	Podgorica 2004	137	1000
5.	<i>Istorija ženskog organizovanja u Kruševcu</i>	Jovana Pavlović	-	Udruženje žena <i>Peščanik</i>	Kruševac 2010	66	500
6.	<i>Beograd iz ženskog ugla</i>	Snežana Tabački	-	Žene u crnom	Beograd 2012	11	500
7.	<i>Zasluzne žene Užica i Bajine Bašte</i>	Vladimir Jevtić Snežana Tabački	-	Udruženje Žene u crnom	Novi Sad 2012	19	50
8.	<i>Leskovac iz ženskog ugla</i>	Ljiljana Stojanović; Ivana Ristić; Mirjana Mijajlović	-	Udruženje Žene u crnom	Beograd 2012	22	50
9.	<i>Žene u istoriji Semberije</i>	Tanja Lazić; Ljubinka Vukašinović; Radmila Žugić	Milena Karapetrović	Organizacija žena <i>Lara</i>	Bijeljina 2012	65	200
10	<i>Žensko lice istorije Kragujevca</i>	Lela Vujošević	Svenka Savić Biljana Sikimić	Javno izdavačko preduzeće Koraci	Kragujevac 2012	232	500
11	<i>Ženska istorija Niša</i>	Ana Jovanović	Svenka Savić	Udruženje <i>Ženski prostor</i>	Niš, 2013	23	300
12	<i>Zabilježene-žene i javni život BiH u 20 v</i>	Jasmina Čaušević ur.	Svetlana Slapšak Sarita Vujković	Sarajevski otvoreni Centar/Fondacija Cure Sarajevo	Sarajevo 2014	501	1765
13	<i>Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u BIH</i>	Zika Spahić Šiljak	Svenka Savić, Svetlana Slapšak, Nejša Nuna Čengić	TPO Federacija Sarajevo	Sarajevo 2013	11	500
14	<i>Profesorke Univerziteta Novi Sad: životne priče</i>	Svenka Savić	Daša Duhaček, Zilka Spahić Šiljak, Silvija Dražić	Futura publikacija	Novi Sad 2015	30	500
15.	<i>Izuzetne žene Srbije:XXI XXI vek (dvojezično)</i>	Radmila Stanković,Neda Todorović		Cepter	Beograd, 2016.	100	-
	Legenda: Publikacije koje su doživjele dva izdanja; 1. Mapa Novi Sad iz ženskog ugla 1999/2001 i tiraž iz 2000 (500* i 1000 na srpskom jeziku). II tiraž iz 2002 (2000* i 1000 srpski jezik); Publikacija <i>Femail names of Novi Sad</i> , (2000 na engleskom jeziku)					1357	14.265

Tabela 2: Dokumentacioni podaci (biografije) žena Boke Kotorske

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Polje aktivnosti
PERIOD 1815- 1915				
1.	Ana Marija Marović	1815	Venecija	Karitativna rad. pjesnikinja, slikarka
2.	Darinka Kvekić Petrović	1838	Herceg Novi	Prva crnogorska knjaginja
3.	Ida Verona	1863	Braunila	Pjesnikinja i dramska spisateljica
4.	Lipovac S. Emilijana	1864	Kotor	Predsjednica Kola Srpskih sestara Kotor
5.	Kommenović Olga	1880	Dubrovnik	Predsjednica Kola Srpskih sestara Herceg Novi
6.	Antica Madžar Dabinović	1881	Istambul	Učiteljica i sekretarka Kola
7.	Divna Veković	1884	Lušci	Babica, dentistkinja, prevoditeljka, dr. nauka u oblasti književnosti
8.	Vida Matjan *	1896	Ljubljana	Muzika, direktorka private a zatim državne škole u Kotoru
9.	Katica M. Muk	1904	Kotor	Članica socijaldemokratske partije Kotor
PERIOD 1915- 1945				
9.	Lidia Jovanović	1914	Rijeka	Osnivačica Antifašističkog fronta žena CG, prva poslanica u Skupštini CG, spomenica 1941
10.	Danica Kosić	1921	Svrčuge	Antifašistkinja
11.	Danica Đurović	1922	Žljebci	Antifašistkinja
12.	Danica Bojanić	1922	Krivošije/ Risan	Antifašistkinja
13.	Danica Popivda	1925	Lješka Stuba	Antifašistkinja
14.	Danica Tomašević	1925	Svrčuge	Antifašistkinja
PERIOD 1945- 2015				
15.	Marija Crnić Pejović	1934	Herceg Novi	Etnološkinja, arhivistkinja
16.	Mileva Filipović	1938	Spuš	Redovna profesorka Pravnog fakulteta u Podgorici, u penziji
17.	Ljubomirka Ljupka Kovačević	1951	Podgorica	Psihološkinja, osnivačica ANIME i Programa Ženskih studija u Kotoru
18.	Sladana Vučićević	1958	Herceg Novi	Pravnica, predsjednica RIZA Bijela
18.	Lenka Blehova Čelebić	1962	Prag	Doktorica istorijskih nauka
19.	Sanja Bauk	1970	Kotor	Doktorica informativnih nauka, vanredna profesorka na Pomorskom fakultetu, Univerziteta Crne Gore
20.	Paula Petričević	1978	Kotor	Filozofkinja, zagovara feminizam u Crnoj Gori
21.	Fatima Naza	1980	Nikšić	Romska aktivistkinja osnivačica Centra za romske inicijative i jedna od osnivačica romske mreže PRVA.

Tabela 3: Podaci o snimljenim razgovorima

Ime	Godište	Profesija	Trajanje	Ukupno minuta	Broj stranica transkripta	Broj stranica aut. teksta	Datum snimanja razgovora
Marija	1934	Etnološkinja	3:82:04	262 min. 04 sek	18	18	16.12.2015 10.01.2016 1.02. 2016
Ljubomirka	1952	Psihološkinja	2:30:13	150 min. 13 sek	29	21	4.09 2013 25.11.2015
Slađana	1956	Pravnica	1: 10:05	75 min. 05 sek	15	15	22.07.2015
Sanja	1970	Univerzitetska profesorka	1:50:00	110 min.	12	10	13-08 2015
Paula	1978	Filozofkinja	1: 69:69	124 min. 69 sek	28	28	30.10. 2015 7.12. 2015
Fatima	1968	Studentkinja	1:30:14	90 min.14	15	13	? 9.2012 21.08 2015
Duško i Slava Đučić/	1945	Penzioner	2:57:47	177 min. 47 min	19	19	16.07 2015
			Ukupno:	989.52	136	124	
			Prosek:	70 min			

Tabela 4: Žene Boke Kotorske – Osnovni podaci o intervjuisanoj osobi

No	Ime i prezime	Godina rođenja	Mesto rođenja	Mesto stanovanja	Obrazovni nivo	Zanimanje	Broj dece	Bračni status	Jezik	Istraživačica (snimanje)
KORPUS ZA ANALIZU										
1.	Marija Crnić Pejović	1934	Herceg Novi	Herceg Novi	Visoko obrazovanje	Arhivarka u penziji	1	samostalna	Srpski	Ervina Dabižinović
2.	Ljubomirka Kovačević	1952	Podgorica	Kotor	Visoko obrazovanje	Dipl.psihiološki nja	2	udata	Srpskohrvatski	Svenka Savić
3.	Vučićević Slađana	1956	Herceg Novi	Bijela	Visoko obrazovanje	Diplomirana pravnica	-	udata	Srpski	Ervina Dabižinović
4.	Sanja Bauk	1970	Kotor	Tivat	Visoko obrazovanje	Vanredna profesorka	-	samostalna	Srpskohrvatski	Ervina Dabižinović
5.	Paula Petričević	1978	Kotor	Kotor	Visoko obrazovanje	Diplomirana filozofkinja	2	udata	Crnogorski	Ervina Dabižinović
6.	Fatima Naza	1980	Nikšić	Nikšić	Studentkinja		-	samostalna	Crnogorski	Ervina Dabižinović

Tabela 5: Dokumentacioni podaci o životnim pričama žena Boke Kotorske

PERIOD 1945- 2015								
Red. br	Ime	Godina rođenja	Mjesto rođenja	Snimanje	Transkripcija	Redakcija	Lektura	br.str.
1.	Marija Crnić Pejović	1934	Herceg Novi	Ervina Dabižinović	Ervina Dabižinović	Svenka Savić		18
2.	Ljubomirka Kovačević	1952	Podgorica	Svenka Savić, Ervina Dabižinović	Svenka Savić, Ervina Dabižinović	Svenka Savič		21
3.	Vučičević Slađana	1956	Herceg Novi	Ervina Dabižinović	Ervina Dabižinović	Ervina Dabižinović		9
4.	Sanja Bauk	1970	Kotor	Ervina Dabižinović	Ervina Dabižinović	Ervina Dabižinović		10
5.	Petričević Paula	1978	Kotor	Ervina Dabižinović	Svenka Savuč, Paula Petričević			28
6.	Fatima Naza	1980	Nikšić	Svenka Savić				15
7.	*Duško i Slava Đučić/unuk Vide Matjan							13

Snimljeni razgovori vođeni su na srpskom, srpskohrvatskom, hrvatskom jeziku ijekavskog narječja.

Tabela 6: Djetinjstvo

Ime	1. Djetinjstvo	2. Sestre/braća	4. Odnos sa ocem	5.Odnos sa majkom	6. Struka roditelja
Marija (1934)	<i>U mojoj kući se uvijek čitalo ili radili kućni poslovi.</i>	Ima mlađeg brata	<i>Ne govori eksplicitno ali se stiče utisak da je otac štitio</i>	<i>Moralo se ići u crkvu svake nedjelje. Morala sam ići u 8. sati u crkvu, u svetoga Antuna. A moja majka je išla na Toplu i vodila bi mene.</i>	Majka domaćica, otac umjetnik (filmopisac, bavio se iz hobija slikanjem)
Ljubomirka (1951)	<i>Moje djetinjstvo je bilo eto nekako obilježeno gubitkom moga oca ali i drugo požrtvovanošću majke.</i>	Starijeg i mlađeg brata	<i>Kako sam bila jedino žensko djete u porodici moje majke i porodici moga oca, bila sam prilično favorizovana.</i>	<i>U tom ranom djetinjstvu od majke na način što je ona mene štitila tako što me je ostavljala da ja živim tamo gdje je meni bolje.</i>	Majka službenica,
Slađana (1956)	<i>Sve se poštovalo.</i>	<i>I pored toga što je sestra mlađa od mene 5 godina, ja sam nju slušala</i>	<i>Tata je nama bio i drug, prijatelj i otac i poštovala smo ga, ali uvijek je bilo ono..</i>	<i>Ona ta koja je donosila pravila ponašanja. Red, rad i poštovanje je vladalo u porodici.</i>	<i>Bio je precizni mehaničar i varilac.. i čitavog života je radio kao računovođa...Mama je završila osam razred.</i>
Sanja (1970)	<i>U djetinjstvu sam živjela sa roditeljima, sestrom, bakom i djedom, očevim roditeljima. Kasnije, kada sam imala 12 godina, rodio se brat.</i>	Stariju sestru i mlađeg brata	<i>Otac je radio i zarađivao novac, tako da je bio stub porodice u materijalnom smislu, a onda i po pitanju autoriteta.</i>	<i>Majka je puno radila u kući i oko kuće, kasnije je negovala prvo djeda, a onda i baku kad su se pred smrt razboljeli. Sve vrijeme je vodila brigu o nama djeci i trudila se da nas vaspita, kako je smatrala da je najbolje.</i>	<i>Otac je imao srednju mašinsku stručnu spremu. Majka je završila srednju brodograđevinsku školu, ali je radila u kući i pomagala je često ocu kad je radio razne privatne poslove.</i>
Paula (1978)	<i>Ono što je obilježilo moje djetinjstvo su mamini roditelji koje sam beskrajno voljela to je ja mislim jedina bezuslovna ljubav koju sam osjetila, sa njihove strane</i>	<i>Dva mlađa brata</i>	<i>Taj odnos je uvijek bio dubok i ozbiljan ali isključivo naš odnos, odnos jedan na jedan.</i>	<i>Mama je uvijek radila sa mnom, baš je radila sa mnom. Do četvrtog razreda je bila tutor</i>	Otac ginekolog akušer, majka medicinska sestra
Fatima (1980)	<i>Najgore mi je bilo kad smo stajali svi u redu na času fizičkog. I kad neće niko da stoji pored mene u redu, to mi je strašno bilo.</i>	<i>Sedmero braće i sestara</i>	<i>Mog oca su puno osudili više romska zajednica jer pet kćeri i nijedna se nije udala po običajima romskim. Ni za jednu nije uzet novac.</i>	<i>Inače u mojoj porodici je svima nama pokretač majka. Radila je za sve nas, da nama bude dobro</i>	Otac radio u Komunalnom preduzeću, majka trgovkinja

Legenda: *pragraf teksta dati u italiku su govor žene, normal je podatak autorke na osnovu nekog paragrafa u transkriptu.

Tabela 7: Brak i Porodica

Red. br.	Ime	Godina rođenja	Bračni status	Broj djece	sklapanje braka/veze	Komentar
1.	Marija	1934.	Samostalna	1	1956 sa 22 godine; 1971 sa 37 godina	<i>bilo je teško 1961. godine donijeti odluku o razvodu u maloj sredini u kojoj sam živjela pored toga živjeti i dalje u porodicu u kojoj sam bila strogo patrijarhalno vaspitana. Znala sam što me sve čeka... nisam izgubila nadu da ljubav postoji da može biti trajna naravno sa oscilacijama i koliko god sam puta doživljavala suprotno ja sam i dalje u to vjerovala... Poslije petnest godina sam se ponovo udala.. Čerkina dva sina, zet i dvije snahe, njihova djeca su moja bogadstvo. Naročito mi je značajno moje druženje sa dvije prauņuke.</i>
2.	Ljubomirka	1951.	Udata	2	1975 sa 24. godina	<i>on je moj drug iz razreda... Da se od mene očekuje više nego što je izgledalo. Naravno očekivalo se da budem tipična najmlađa snaha u porodici, znači da budem na neki način na usluzi, da slušam... Više mi se sviđaju partnerske veze ali kada sam se udavala mislila sam da je važno biti u braku zbog djece, da imaju "sigurniju" zajednicu. Danas na to gledam drugačije. Mislim da je moj brak dugovječan i uglavnom je bio stabilan.</i>
3.	Slađana	1953.	Udata	-	1983 sa 30 godina; 1998 sa 45 godina	<i>bio je iz Smederevske Palanke, apsolvant medicine, a tog ljeta je bio na sportskim pripremama u Bijeloj, to je bila ljubav na prvi pogled, koja je trajala punih 16 godina, tj. do 1992. kada je tragično preminuo.</i>
4.	Sanja	1970.	Samostalna	-		<i>Ja sam jednostavno imala oduvijek dijametralno suprotno viđenje čitave te situacije vezane za slijepo utapanje u patrijarhalnu matricu, najuže povezanu sa prostom reprodukcijom, koja se često maskira ljubavlju prema suprotnom polu, materinskim instik, ako već nisam u stanju da sebi obezbijedim pristojnu egzistenciju. I tu je jednostavno bio i početak i kraj svih mojih promišljanja o reprodukciji. Već godinama živim sama i na taj život sam se navikla.</i>
5.	Paula	1978.	Udata	2	2008 30 godina	<i>. udata sa pozitivnim odnosom prema braku i porodici.</i>
6.	Fatima	1980.	Samostalna	-		<i>kad sam ja počela da se bavim romskim aktivizmom, morala sam da biram - ili oču da se udam ili da radim i da budem poslušna. Ja sam morala da biram - da radim, nisam mogla na dva mjesta. I rad mi u nevladinoj organizaciji ne dozvoljava puno vremena da se bavim nekim drugim stvarima.</i>

Tabela 8: Profesija

Red. br.	Ime	Profesionalni status	Godina zaposlenja	Honorarno zaposlena	Komentar
1.	Marija	U penziji	1956/1971		<i>Radila sam kao kustos muzeja... Kako nije bilo sekretara, ni blagajnika, ni knjigovođe u Muzeju, ja sam obavljala te poslove. Naučila sam pisati čekove, voditi platne spisakove, budžetsku knjigu iako sam htjela da se bavim etnologijom....Nakon dvanest godina prešla sam u Arhiv i radila kao arhivista i počela da sređujem arhivsku građu, do penzije.</i>
2.	Ljubomirka	U penziji/ djeluje u javnosti	1976		<i>...I počela da radim u psihijatarskoj bolnici iako to nisam očekivala...Prošlo mi je godina dana boreći se za kancelariju u psihijatrijskoj bolnici, jer su smatrali da psiholozi mogu da budu sa socijalnim radnicima, da mogu dvije psihološkinje da budu u jednoj sobi... Znači to je stalno bila borba za malo tog psihološkog identiteta.</i>
3.	Sladana	zaposlena/djeluje u javnosti	1986/1990		<i>Goste iz Loznice koji su bili advokati, imali su advokatsku kancelariju. Pričali su mi o interesantnim slučajevima iz njihove prakse o pravnim stvarima, sporovima,... tako da sam još tada donijela odluku da ću studirati pravo... Volontirala sam kod jednog advokata. Onda zasnivam radni odnos kod njega, polažem pravosudni ispit i radim do povratka u Institutu u kojem obavljam prave poslove.</i>
4.	Sanja	Zaposlena/djeluje u javnosti	1991	2006, 2010	<i>Profesora koji je bio pred penzijom pitao da li bih željela da asistiram na njegovim predmeti... Vrlo rado sam to prihvatila i počela da radim.. Nekoliko godina sam honorarno, uz posao na fakultetu radila u banci "Jugobanka"... radila sam par godina kao nastavnik matematike i informatike u srednjoj školi „Danilo Kiš“ u Budvi.. Poslije sam dvije godine radila kao nastavnik matematike u srednjoj muzičkoj školi „Vida Matjan“ u Kotoru</i>
5.	Paula	Honorarno zaposlena/ djeluje u javnosti		2007,2010, 2013, 2014	<i>Zaposlila sam se u NVO koja se bavila vaninstitucionalnim obrazovanjem, u Centru za građansko obrazovanje. I tamo sam poslije dva mjeseca rada postala programska direktorka i razvijala te programe, radila na tome. Radili smo neke stvari koje mi se čine jako dobrim i kvalitetnim. Njihovi obrazovni programi su bili stvarno vrhunski. .. počela da radim u ANIMI, na pola radnog vremena .. krene program stručnog usavršavanja visokoškolskih kadrova, odradim staž... Oduvijek sam htjela da se bavim obrazovanjem. To sam osjećala bukvalno kao svoj poziv.</i>
6.	Fatima	Honorarno zaposlena/ djeluje u javnosti		2000	<i>Pošto smo se mi družile, da mi možemo nešto da promenimo. Da napravimo projekte, organizaciju... Tako smo počele. .. Za deset godina mi smo uradile više od trideset pet projekata, jako smo postale vidljive u javnosti i poznate kao žensko romsko društvo u većinskoj populaciji. Dobile smo nagradu prošle godine (2012) ja i moja koleginica Fana za životno djelo. Nagrada Ane Lind je švedska nagrada dodjelju je Ana Lind Memorial Fond (Anna Lindh Memorial Fund) Anna Lindh Prize</i>

Tabela 9: Devedesete godine XX vijeka

Ime žene	Žene o devedesetim godinama
Marija (1934)	<i>zbog narušenog zdravlja i sve više negativnog ponašanja među ljudima i možda neke neobjašnjene intuicije što nadolazi, 1986. godine sam otišla u invalidsku penziju prihvatajući umanjenu penziju. Od devedesetih ne odlazim na skupove i na priredbe jer je sve politizovano a ja se ne bavim politikom i ne želim da me svrstavaju bilo gdje .</i>
Ljubomirka (1951)	<i>to je bio period koji je dobro mirisao na rat. I ja sam tada ...samo čitala i gledala televiziju i novine... Tačno 8 marta sam pozvala aktivnije žene koje sam znala. 90 je počeo rat u Dubrovnik.... Mi smo radili sa već sam ovim ljudima iz Bosne koji su, prvo sa zarobljenicima iz Bosne u Baošićima. Prvi moj susrete sa ratom bio je 92 kada su izbjeglice bile smještene u jednom zrenjaninskom odmaralištu.</i>
Slađana (1958)	<i>to su baš teški dani, te 1992. 1993, pa i 1994.g. Inflacija strašna.</i>
Sanja (1970)	<i>imala sam 19 godina. O tome sam tada mislila isto što mislim i sada: da je to što se desilo užasno i sramno za naš narod i za Evropu, koja je dozvolila da se to radi u samom njenom srcu na pragu 21. vijeka. Nešto najgore što se moglo desiti, desilo se. Bila sam ogorčena, ali nisam znala što da činim. Jednostavno sam se molila u sebi da taj užas što prije prestane. Sjećam se da sam se najviše plašila za brata, jer je on bio još mali, da se njemu nešto ne desi. Takođe sam se bojala za živote mojih rođaka u Hrvatskoj, a kasnije i u Srbiji koji su bili na samom poprištu ratnih zbivanja. Puno sam i neprestano radila kako bih strah i ogorčenje potisnula.</i>
Paula (1978)	<i>to je bilo zaoštreno vrijeme na svaki način, prvo tada je bio rat i tada je krenula turbo folk kultura i bilo nas je dvoje troje u razredu koji smo bili kao rokeri. A ostali su bili u trenerkama šuškvim, sa kajlama, uvučenim majicama i džemperima, obavezne Nike patike... Mi (braća i ja) smo kršteni kao katolici, pa su već u osnovnoj školi počeli da nas zovu, posebno Miloša, mene toliko i nisu koliko njega, "ustašo" "Hrvat" i tako...pri čemu mi nikad nismo bili Hrvati, ali bili smo za to vrijeme još gora manjina - Crnogorci katolici... Sjećam se jednom kada mi je rekao, znam da je Šešelj nešto počeo da jača u Srbiji, baš je bio rat i ono ludilo. Rekao možda ćemo i mi morati da se iselimo.</i>
Fatima (1980)	<i>imala 10 godina</i>

Tabela 10: Jezik i upotreba rodno osjetljivog jezika (ROJ)

Ime	Jezik (osnovna komunikacija u zajednici)	Rodno osjetljiv jezik (ROJ)
Marija (1934)	Srpski	-
Ljubomirka (1951)	Srpsko-hrvatski	upotrebljava
Sladana (1958)	Srpski	-
Sanja (1970)	Srpsko-hrvatski	upotrebljava
Paula (1978)	(BCHS)*	upotrebljava
Fatima (1980)	Srpski/crnogorski	upotrebljava

*(BCHS) Bosansko, crnogorsko, hrvatsko, srpski jezici

Tabela 11: Djelovanju u udruženjima

Ime	Godina rod.	Djelovanje u udruženjima	Početak	Komentar
Marija	1934.	-	-	<i>ne pripadam ni jednom udruženju. Bavila sam se radom Kola Srpskih sestara ali nisam nikada pripadala kao članica. Danas posebno ne zbog njihove političke orjentisanosti, ne dijelim programske ciljeve i stavove i povezanost sa srpskom crkvom.</i>
Ljubomirka	1951.	da	1996	<i>ratna dešavanja nisu na sve ostavili traga, ljudi su se brzo pomirili sa „realnošću“ distancirajući se i negirajući zločine i osjećanje krivice ako su ga imali. Bio je to težak period. ANIMA je bila organizacija koja se bavila mirom, radile smo sa izbjeglicama i seminare nenasilne komunikacije sa različitim grupama ali sam ja bila nemirna i nezadovoljna...pokrenuta radom postojećih ŽNVO počela sam da čitam feminističku literaturu i da se upoznajem sa feminizmom... osnovala Program ženskih studija, obrazovne koje nedostaje</i>
Slađana	1958	da	1995	<i>počinju na neki način da me „vrbuju“ da ja prihvatim ulogu predsjednice tadašnje Sekcije žena Bijele, kao pravne prethodnice današnjeg Udruženja žena „Riza“ Bijela... prihvatila sam, a to je bilo proljeće 1995.g...A danas je to jedno Udruženje žena sa ciljem da rješava i unaprijeđuje specifična i opšta pitanja žena u društvu i porodici, da afirmiše i da progresivnu i odgovornu ulogu žene pružanjem novih znanja u formi predavanja, edukativnih radionica, prezentacija, seminara, druženja, putovanja i sl. Prve</i>
Sanja	1970	da	2005	<i>u međuvremenu sam pohađala i završila Ženske studije koje je organizovala NVO „Anima“ iz Kotora. To je bilo jedno lijepo i osvježavajuće iskustvo za mene. Sjećam se da mi je... Kasnije sam od strane „Anime“, u nekoliko navrata, bila angažovana kao predavačica na Ženskim studijama u oblasti rodne problematike i religije. Taj angažman je uslijedio pošto sam šest mjeseci u Americi na Univerzitetu u Pittsburgu izučavala uloge žena u velikim monoteističkim religijama</i>
Paula	1978	da	2004	<i>mi smo stalno pretresale političke teme, a i naša je kuća stalno bila puna... Pod utiskom tih rasprava krenula sam u ŽUC* i učestvovala u tim stajanjima u centru grada, osjećajući konstantno istovremeno odgovornost i odlučnost s jedne, i neprijatnost, sa druge strane. Osjećaš da si obavezna, a opet, ja sam došla iz Crne Gore i ono htjela sam da to radim u Crnoj Gori,... Ja sam u civilni sektor ušla kroz Žene u crnom i meni je bilo koji oblik rada u civilnom sektoru i angazmana u civilnom sektoru... E sad, Centar nije bio aktivistička organizacija ali je kvalitetno radila svoj posao ja sam tu puno naučila.</i>
Fatima	1980	da	2004	<i>aktivistica sam deset godina. I više od deset godina. Počela sam sa sedamnaest godina da se bavim pravima Roma i Egipćana. Inače dve hiljade četvrte smo osnovali svoju prvu žensku romsku organizaciju i od tada u njoj radim. Za deset godina mi smo uradile više od trideset pet projekata, jako smo postale vidljive u javnosti i poznate kao žensko romsko društvo u većinskoj populaciji. Dobile smo nagradu prošle godine (2012) ja i moja koleginica Fana za životno djelo. Nagrada Ane Lind je švedska nagrada dodjelju je Ana Lind Memorial Fond (Anna Lindh Memorial Fund) Anna Lindh Prize</i>

Tabela 12: Ukupni podaci o aktivnosti Kola srpskih sestara u Boki Kotorskoj: (1933, 1936, 1937)

Grad i god.	Humanitarna aktivnost	Obrazovna aktivnost	Privredna aktivnost	Ostalo
1933.				
H.N	Đačka trpeza za 27 đaka (15000 din); Božićnje drvce/ obučeno 90 djece/ novčana potpora invalidima i sirotinji	Ženska ženska zanatska škola/ uveden kurs tkanja/ izdržavanje jedne učenice u internatu Kola srpskih sestara u Sarajevu		Organizacija zabav i skupljanje novčanog priloga; raspodaja Đurđvdanskog cvijeta
Kotor	Dobrotvorne svrhe (25.440 din)	Zanatska ženska škola (12400 din)		Prilozi društvima i pojedincima kao nagrade (1820 din), društveni tropkovi i izaslanstva i drugo (3220)
1936.				
H.N	115 djece dobilo vunenu odjeću/doručak za Topljanske đake/ 20 opanaka za djecu sa Ubala/pomoć siromašnim đacima	Zanatska ženska škola 23 učenice/	Dva maslinarska tečaja/oprema/probor i umjetno ulje/ 300 voćaka/200 sadnih naranača, mandarina i limuna/ 60 kg djeteline	Donirale rad vatrogasnog društva, proslave, pomene
Kotor	10 djece na poklon odjeću/pomoć siromašnim radnicima, udavačama i invalidima	Učenica ukupno 74/ Tromjesečni tečaj obrade vune i tkanja/7 učenica držale tečajeve po sleima/ godišnje izvodi 15 obučenih zanatski djevojaka	Raspodjeljeno 3000 voćaka/nekoliko hiljada bokora pitomih jagoda i loza/održavani tečajevi za maslinare/raspodjeljene nagrade najuspješnijim	
Risan	Pomoć za 20 siromašnima/60 djece dobilo ručak za svetog Tomu/obučeno 40 djece za Božić/ besplatno liječenje za 1 osobu/ mjesečno izdržavanje za 20 starih osoba/ 20 siromašnih odjeveno/pomoć u hrani odjeći i obući i popravkama kuća za 20 siromašnih/Pomoć Risanskom pjevačkom društvu	Tromjesečni tečaj krojenja i šivenja za 24 učenice,		Akademija sa kostimiranim plesom
1937.				
H.N	6 učenika dobija pomoć Kola/ 148 djece dobilo poklone i odjeću i obuću za Božić, selu Topla mjesečna pomoć za školsku djecu/Crvenom krstu i Đačkoj trpezi/ pomoć za iznemogle, bolesne i udavače,	Zanatska ženska škola/45 učenica pohada; obezbjeđuje obrok i odjeću; liječenje o trošku Kola/izdržavanje 3 učenice u internatu kola srpskoh sestara u Sarajevu	Mjesečni tečaj za maslinare; raspodjela 2500 voćaka i naranči/podjeljeno 80 kg djeteline	Pomoć pri gradnji crkve i freske spomenika u Kumanovskim herojima/ organizacija zabava, proslava, raspodjela Đurđvdanskog cvijeta
Kotor	140 djece dobilo odjeću koju su izradile učenice Zantske škole/	Zanatska ženska škola/80 učenica	6 tečajeva poljoprivrede uz gajenje voća i poljoprivrede/ podjeljeno je 5000 sadnica voćaka i 344 agruma (naranča i limun)/ nabavka sjemen iz inostranstva	
Risan	Ručak za 60 siromašne školske djece/ 80 djece obučeno/24 djece na selu obučeno/ 24 siromašnih donirana hrana za 6 mjeseci (sve povodom na vjerske praznike)/ 16 starih osoba snabdjeli hranom/finansirale udaju jednu djevojku/ vojnicima dali jednodnevnu pomoć			

Tabela 13: Osnovni podaci o udruženjima žena koje su djelovale i djeluju na području Boke Kotorske (1923- 2015)

Ime	Kolo srpskih sestara	AFŽ za Crnu Goru i Boku	RIZA- Udruženje žena Bijele	ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor
Gdje i kada	Herceg Novi 1923- 1948/ 1991 Kotor 1924/1941 Risan 1935/1940	Kolašin 1943/1953	Odbor AFŽ-a Bijela 1943-1953 Sekcija žena Bijela 1953-1990 RIZA-Udruženje žena Bijele 1990-...	Kotor 1991/96 -...Udruženje za kulturu mira i nensilja/2005 u Centar za žensko i mirovno obrazovanje
karakteristike	Udruženje građanki, dobrotvorno društvo za pomoć siromašnoj djeci i starijim, nacionalnog i vjerskog karaktera, dobrovoljni humanitarni rad	Politička organizacija žena pri Narodnom frontu, najmasovnija organizacija žena, aktivna u ratu i miru, neprofitna organizacija	Udruženje žena, savez društava žena, humanitarna neprofitna organizacija,	nvo udruženje, obrazovanje iz feminizma i mirovne kulture, aktivizam, neprofitna organizacija
Vrijednosti	patriotizam,nacionalna svijest, karitativnost, podrška siromašnima, patrijarhalne vrijednosti	antifašizam klasna borba, ravnopravnost, jedinstvo, nadnacionalno, razvoj socijalizma i samoupravljanja	solidarnost, karitativnost, razvoj kulture i lokalne zajednice	solidarnost, različitost, podizanje nivoa svijesti pojedinki i društva, ravnopravnost, razvoj kritičke svijesti, nenasilje i razvoj mira, razvoj feminističke teorije i prakse
Polje djelovanja	razvoj nacionalne kulture i tradicije, obrazovanje/Ženske zanatske škole, poljoprivreda, privreda	Kultura, obrazovanje, privreda, politika, industrija	humanitarne i kulturne aktivnosti i izdavaštvo	Održavanje i razvoj istraživačkih, obrazovnih, kulturnih, izdavačkih programa sa feminističkog aspekta (ženske studije); razvoj mirovnih programa i afirmisanje mirovne politike;aktivizam, performansi
Društveni kontekst	KSHS, Kraljevina Jugoslavija	FNRJ	SFRJ/SRJ/ ZSCG/Država Crna Gora	SRJ/ ZSCG/Zajednica Srbija i Crna Gora
Glasila	Kalendar 1906- 1915 nastavlja od 1921-1941	Naša žena (1943-1975)	Naša žena (1943-1975)	ŽINEC (2001- 2012....) Pressjek 2001-2009
Osnivačice	Olga Komnenović, Ema Stefanović Lipovac, Danica Radović	Lidia Jovanović, Bosa Pejović	Olga Đinović	Ljupka Kovačević, Maruška Drašković, Žaneta Sironjić, Julijana Cicović

Tabela 14: Glasilo Naša žena: urednice i štamparije (1944-1975)

Godina	Urednica	Štamparija*
1944	?	
1946	Anđa Drašković	Štamparija Obod Cetinje
1948	Mileva Delević	Pobjeda Cetinje
1949	Mileva Delević	Štamparija Obod Cetinje
1951	Dragica Vujović	Štamparija Obod Cetinje
1958	Bosa Vuković	Grafički zavod, Titograd
1960	Bosa Vuković	Štamparija Obod Cetinje
1962	Bosa Balić	Grafički zavod, Titograd
1966	Bosa Balić	Štamparija Obod Cetinje
1970	Rajka Vukićević	Štamparija Obod Cetinje
1972	Rajka Vukićević	Grafički zavod Titograad
1973	Dara Vučinić	Grafički zavod Titograd
1974	Radojka Džankić	Grafički zavod Titograd
1975	Ljiljana Koprivica	Pobjeda Titograd

*Štamparija antifašističke skupštine narodnog oslobođenja.

Tabela 15: Javne i privatne, muške i ženske škole za vrijeme druge austrijske uprave u Boki Kotorskoj (1814-1918)

Mesto	Godina/Muška	Godina/ Ženska
Baošići	1903	
Bijela	1872	
Bogdašići	1893	
Braići	1904	
Budva	1831/32.Niža osnovna škola	
Dobrota i Muo	1845	
Donja Lastva	1832	
Dragalj	1896	
Đurići	1880	
Glavati Glavatičići	1881	
Gornja Lastva	1844	
Gradište	1896	
Herceg Novi	1830/muška 1833/34 Niža osnovna škola	1848/ženska škola
Kastelastva	1837	
Klinci	1878	
Kameno	1885	
Kotor		1836/37 prva ženska škola/ 1901 Privatna ženska trgovačka škola
Kruševice	1903	
Kuti	1878	
Lepetane	1856	
Mišići	1908	
Mline	1886	
Mojdež	1878	
Mokrine	1882	
Morinj	1803	
Orahovac	1896	
Praskavica	1875	
Prčanj		1856 ženska škola
Prijeradi	1881	
Perast	Privatna škola za dječake 1847	1883 ženska učiona 1889 ženska pučka škola
Podi	1898	
Pokrivenik kod Đenovića	1870 /državna osnovna škola ustanovljena i za dječake i djevojčice	
Reževići	1886	
Stolivo	1815	
Sušanj	1897	

Sutvara	1875	
Sutomore	1880	
Ledenice	1903	
Lepetani		
Radanovići i	1878	
Radovići	1877	
Risan	1831/32	1844
Škaljari	1895	
Tivat	1880	
Topla	1869 prva državna osnovna škola	
Ubli	1897	
Vranovići	1899	

Tabela 16: Nastavni predmeti Prva trgovačka ženska dvorazredna škola Kotor (1901)

Predmeti	Pripremni razred	Prvi razred	Drugi razred	Svega ura
Nauk o vjeri	1	1	1	3
Hrvatski ili srpski jezik	3	3	3	9
Talijanski jezik	2	3	3	8
Njemački jezik		3	3	6
Francuski jezik		2	2	4
Opći zemljopis	1			1
Trgovački zemljopis		2	2	4
Aritmetika	3			3
Trgovačko računanje		2	3	5
Nauk o trgovini		2	2	4
Vođenje knjiga i trg. Dopisnivanje		1	2	3
Prirodne znanosti		3	2	5
Krasnopis				
Ručne radnje	2	2	2	6
Pisaći stroj	2	1	1	4
Ukupan broj sati u razredu	14	25	26	65

7.5. Prilog Fotografije (1-23)

1. Ana Marija Marović (1815-1887)

2. Komnenović Olga, (1880-1970)

3. Petrović Kvekić Darinka, (1838-1892)

4.Verona Ida (1863-1923)

4.a Verona Ida

5.Lipovac Stefanovic Emilijana (1864-1953)

6.Dabinović Madžar Antica (1881-1968)

7. Veković Divna (1884-1945)

8. Vida Matjan (1896-1993)

8.a. Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima
1976.

9. Muk Katica (1904-?.),

10. Jovanovic Lidia (1914-2015),

11. Kosić Danica (1921- 1943),

12. Bojanić Danica (1922-1942),

14. Popivoda Danica (1925-1944),

15. Tomašević Danica (1925-1943)

16. Pejović Crnić Marija (1934-...),

17.Filipović Mileva (1938-...),

18.Kovačević Ljubomirka Ljupka (1950-...),

19.Vučićević Slađana (1956-...),

20.Čelebić Blehova Lenka (1962-...).

21. Bauk Sanja (1970-...), .

22. Paula Petricević (1978-...),

23. Naza Fatima (1980-...),

“Najviše boli kada osnažimo Romkinje da se bore za sebe, a naiđu na diskriminaciju u institucijama koja ih vrati tri koraka unazad.”

FATIMA NAZA
Aktivistkinja za prava Romkinja

7.6. Prilog Udruženja (1-13)

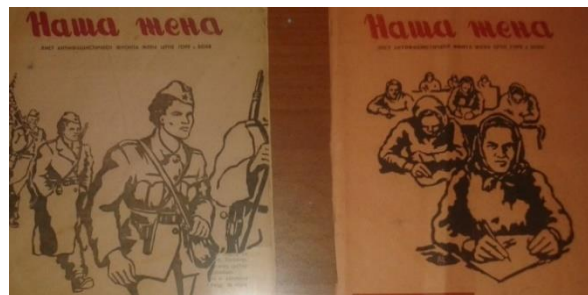
1. Pečat Ženske zanatske škole Herceg Novi

2. Učенице Ženske zanatske škole u Herceg Novom

3. Članice Kola srpskih sestara Herceg Novi

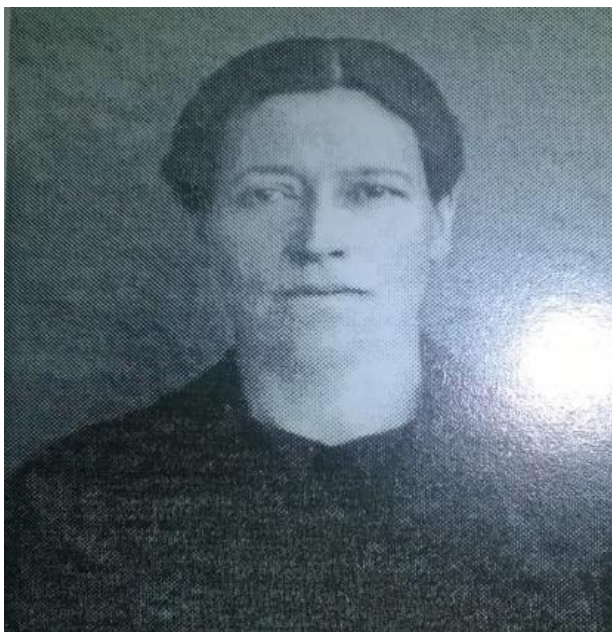
4. Faksimil Naša žena (1943-1944)

5. Faksimil Naša žena (1945)

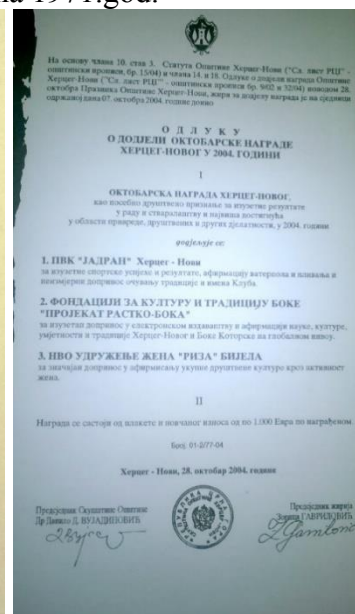
6. Faksimil Naša žena 1971.god.

7. Olga Đinović, prva predsjednica RIZE

8. Logo RIZE

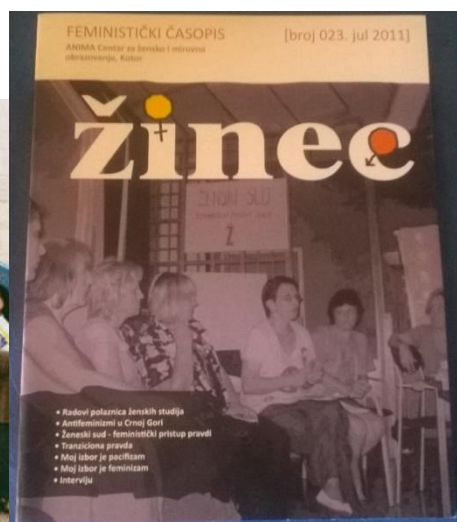
9. Odluka Opštine Herceg Novi o dodijeli Nagrade grada 2004. god.

10. Logo NVO ANIMA Kotor

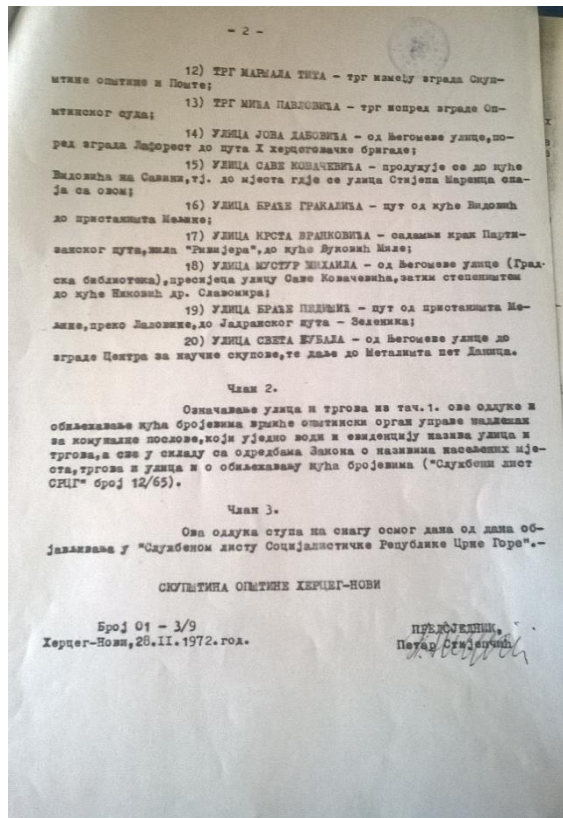
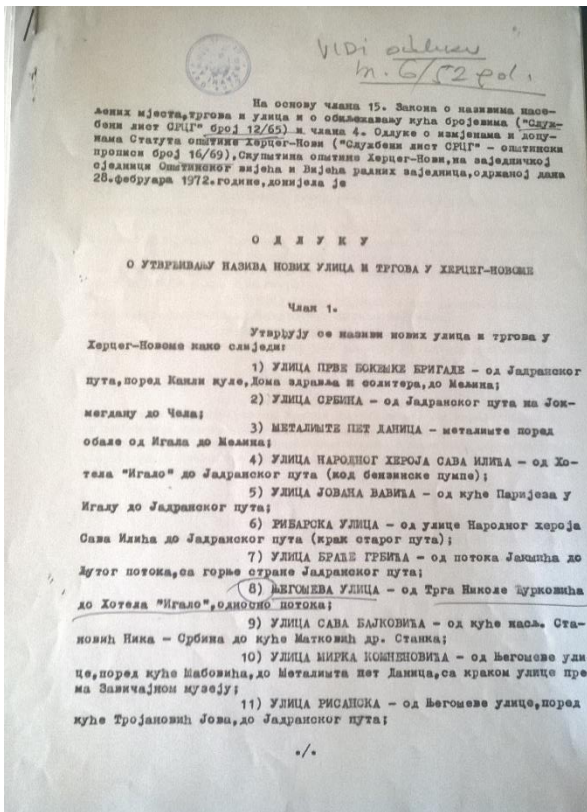

11. Prva generacija Programa ženskih studija

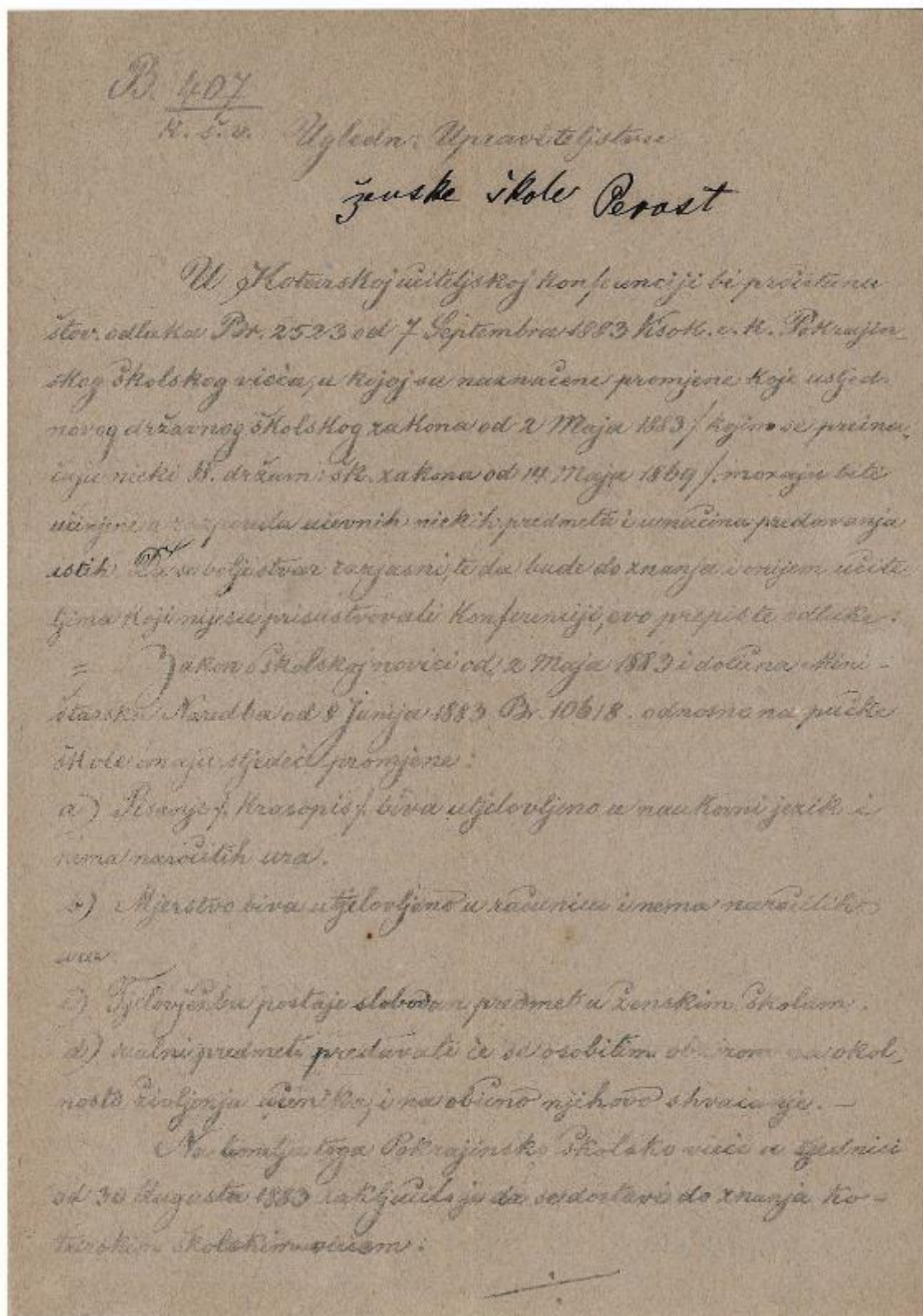
12. Časopis ŽINEC br.23.

2002. god.

13. Odluka Opštine Herceg Novi o imenovanju šetališta u Šetalište Pet Danica.

7.7. Prilog Škole (1-8)

1. Naredba o primjeni novog zakona o školovanju djece od 22 maja 1883. godine.

1.° (Da ostojuju neposredniji broj najboljih uva predavanja
opredjeljenih u Nacionalnoj Dječjoj i pojedine odjelke i vane-
de u dotičnoj školi, budu utjelovljeni početkom dojavne škol-
ske godine u međjelovnu spajanjeju uva pojedinih škola
knaropis / pisanje / u naučnom jeziku a mjerstov u latinskom,
drveć se u kolikoj su to mjerama predavanja običaj predmetu
onoga što navodjuje tačka I / 1, 2 / star. Minist. Naredbe
8 Junija 1883. Br. 10618.

2.° (Da se tjelejnja ne prestaje u školskim školama, iaim
ako bi roditelji dječjica navodite to zahtjevali početkom
školske godine.

3.° (Da se ne samo redni predmeti predavaju osobitom obri-
nom na okolnosti življenja dječjaka i na običaj njihovog shva-
ćanja, nego da tjelejnja pane na to osobito u predavanju rone
oblike, koji is biti adicijom tako da imade upliva na
narvitalj okolnostih u kojih se nahodi pučanstvo dotič-
na školske okoline.

U surhu pak da tjelejnja bude poznat sakupaj
tačka I / 1, 2 / višenapomenute Minist. Naredbe, 8 ju-
nija 1883. Br. 10618, kotarsko škole to vieć dodaje
ga ovde u provedu kao što sjeću:

1.° Tčajem prvih triju školskih godina mora se osobi-
to njgovati vježbanje u govoru, čitanju, pravopisu i na-
pametnom računanju.

2.° Za podučavanje u mjerstvenim oblicima ne kao
se neopredjele osobite naučnomi sate, već se mora

1. a. Naredba o primjeni novog zakona o školovanju djece od 22 maja 1883. godine

poznavanje mjerstvenih crta, ravina i tijela i spoji-
ti se podučavanjem u risanju u srednjem stupnjavima nau-
ke / 2.^a 3.^a 4.^a školske godine / i u podučavanju u mje-
renju i računanju ravina i tijela u višim stupnjavima
nauke / 5.^a i 6.^a šk. godine / podučavati će se ujedno
sa računicom.

Quolito se pripisuje tom upraviteljstvu nalozim da,
vsi što je naredjeno u ovoj odluci i udese po smislu
iste nastave u toj školi.

Kotor 8. Januara 1884.
Za v. k. Predsjednika
Jarabeta

1.b. Naredba o primjeni novog zakona o školovanju djece od 22 maja 1883. godine

POPIS DJECE

koja su dužna pohađati pučku učionu žensku u Perastu, A svaki dan, B svjetcom i nedjeljom
 ili učarati, kroz učionsku godinu 1889-90, j. od dana 1. listopada 1889. do dana 1. listopada 1890.

Redni Broj	IME I PREZIME DJETETA	IME OTČEVO	Godina rođenja	Prezime i Ime onoga koji odgovara za pohađanje djeteta	Jeli diete		PRIMJETBE
					sitomlašno	upisano već u učione	
1.	Traninger Jelena	Petar	11/4 1876	Tabixinović Ivo	jest	jest	
2.	Gjurišić Margerit	pok. Rade	14/5 1878	Nikičević Tijepa	"	"	
3.	Dražković Anđelija	Marko	2/4 1877		"	"	
4.	Milošević Matilda	Mate	8/4 1877		"	"	
5.	Gjurišić Anđelija	Krsto	31/10 1877		jest	"	
6.	Pontica Vladojka	Joso	23/11 1877		"	"	
7.	Dražković Katarina	Rade	15/10 1877		jest	"	
8.	Kiroković Jovanka	Leso	2/9 1877		"	"	
9.	Vujović Milica	pok. Mija	22/6 1878		jest	"	
10.	Banović Katarina	Bogdan	28/11 1880		"	"	
11.	Barbić Jelisava	Bartul	28/3 1880		"	"	

Nabavija se kod tiskarne "Narodnoga Lica" u Zadru (Broj u skladu 211).

2. Spisak učenica ženske učione u Perastu iz 1889/90 godine.

Redni broj	PREZIME i IME DJETETA	IME OTČEVO	Godina rođenja	Prezime i Ime onoga koji odgovara za pohadjanje djeteta	Jeli diete		Primjetba
					siromašno	upisano već u uč one	
	(A Svaki dan)						
28.	Francić Marija	Ivan	1880	Milović Petar	ne	ne	
29.	Brajhović Ida	pok. Nija	1880	Pontića Joso	da	ne	

2. a. Spisak učenica ženske učione u Perastu iz 1889/90 godine.

Obrazac C.

(§ 18 pokrajinskog zakona 14 rujna 1881)

POPIS DJECE

koja su dužna pohađati pučku učionicu *žencku u Perastu*, A svaki dan, B svjetom i nedjeljom ili večeri, kroz učionicu godinu 1891-92. l. od dana *1/10. 1891.* do dana *19/8. 1892.*

Redni broj	IME I PREZIME DJETETA	IME OTČEVO	Godina rođenja	Prezime i ime onoga koji odgovara za pohađanje djeteta	Jeli diete		PRIMJETBE
					stomatološko	upisano već u učionu	
<i>A. Svaki dan:</i>							
1.	<i>Gjurišić Margarita</i>	<i>pok. Božo</i>	<i>1878</i>	<i>Nikićević</i>	<i>jest</i>	<i>jest</i>	
2.	<i>Brajković Stija</i>	<i>Marko</i>	<i>1879</i>		"	"	
3.	<i>Milošević Matilda</i>	<i>Mato</i>	<i>1879</i>		-	"	
4.	<i>Gjurišić Andrija</i>	<i>Krsto</i>	<i>1879</i>		<i>jest</i>	"	
5.	<i>Brajković Katarina</i>	<i>Rade</i>	<i>1879</i>		"	"	
6.	<i>Križokapić Jovanka</i>	<i>Leso</i>	<i>1879</i>		"	"	
7.	<i>Banović Katarina</i>	<i>Bogdan</i>	<i>1880</i>		-	"	
8.	<i>Dorčić Jelisava</i>	<i>Bartal</i>	<i>1880</i>		-	"	
9.	<i>Belov Eugeniya</i>	<i>pok. Luka</i>	<i>1880</i>	<i>Gjurišić</i>	<i>Mato</i>	<i>jest</i>	
10.	<i>Brajković Tada</i>	<i>pok. Stija</i>	<i>1880</i>	<i>Fabrić</i>	<i>Bogdan</i>	"	
11.	<i>Gjurišić Margarita</i>	<i>Mato</i>	<i>1881</i>		-	"	

Nabavljeno od kral. tiskarne „Narodna štampa Lina“ u Zagrebu (Brijuni) u štampariji 3115.

3. Spisak učenica Ženske učionu u Perastu iz 1891/92 godine.

Redni broj	IME I PREZIME DJETETA	IME OTČEVO	Godina rođenja	Priznanje i Ispit koji odgovara za pohranjivanje djeteta	Jeli djetu		PRIMJETBE
					u školu	u učione	
12.	Radanović Anka	Božo	1881		-	jest	
13.	Brajković Prajica	Ivan	1882		-	"	umrla.
14.	Darić Emica	Filip	1883		jest	"	
15.	Milinić Ljuba	Jovo	1882		-	"	
16.	Brajković Milica	Marko	1884		jest	"	
17.	Stranić Anjica	Joso	1884		-	"	
18.	Radanović Božilka	Božo	10/10. 1884		-	ne	
19.	Darić Amalija	Filip	17/12. 1884		jest	"	
20.	Poterić Jelisava	Alviz	19/5 1883		-	jest	
21.	Poterić Evelina	Alviz	22/2 1884		-	ne	
B) Svete crni nedjeljom.							
1.	Vujanović Milica	poh. Mlija	1878		jest		
2.	Pontica Vladajla	Joso	1879		-	"	

3.a. Spisak učenica 1891/92 Ženske učione u Perastu

Rev. Br. 30

Zaglavci

prihvaćeni od V. zemaljske učiteljske skupštine,
koja je vijećala u Kotoru rujna mjeseca 1894

I točka dnevnog reda glasila je:

„Pregledba nastavnih osnova za općenite pučke učionice, odobrenih odlukom od 19/12 1889 Br. 4113 e k pok. škol. vijeća za Dalmaciju“.

Odnosno na ovu točku učiteljska je skupština prihvatila sljedeće zaglavke:

1. Razređenje učenika-ica za jednorazredne razdijeljene učionice neka ostane kako je do sada bilo i glede odsejka i glede učionskih godina;

2. Nek bude pod II. hrvatski ili srpski nastavni jezik svrha: Vješto čitanje rukopisa i tiskopisa latinicom i ćirilicom; razumjevanje onoga što se govori i čita, što točnije i pravilnije izražavaju misli u govoru i pisanju.

3. U svrhu zemljopisa IV. Stvarni nauči nek bude: Poznavanje pokrajine te Austro-Ugarske Monarhije u onome što je lakše i potrebitije (ostalo ostaje). Pokrajinsko je škol. vijeće odobrilo ove zaglavke.

II točka dnevnog reda:

„Uređenje nastavne osnove za jednorazredne mješovite učionice razdijeljene“.

Učiteljska je skupština priredila nastavnu osnovu, jednu za jednorazredne mješovite učionice, u kojima su radi osobitih mjesnih okolnosti, djeca razdijeljena po spolu, a drugu za one gdje su muška i ženska djeca razdijeljena po propisu § 45 školskog i nastavnog reda.

Glede ove točke bio je prihvaćen i sljedeći zaglavak: Mješovita učionica razdijeljena po spolu da bude samo dotle dok nastanu normalni odnošaji prema § 45. Nast. Reda (ove je bilo odobrena od Pok. Škol. Vijeća bez ikakve promjene).

III točka dnevnog reda:

„Sadašnje učevne knjige, tiskane latinicom i one ćirilicom, odobrene za naše pučke učionice odgovaraju li u pedagogijskom-didaktičnom pogledu nastavnim osnovama prema zadaći pučke škole, naznačenoj, pod § 1 državnog škol. zakona od 14. svibnja 1869; ili bi trebalo da se što u njima preinači?“

Zaglavci od skupštine prihvaćeni.

1. Da se zadovolji propisima sadašnje nastavne osnove, kao i zahtjevima današnje škole, potrebno je, da se neodvlačno popravi sadašnji bukvar i čitanka ćirilicom i da se broj čitanaka od tri svede na dvije;

2. Preporučiti u preinačenju i uređenju početnice lakoću, i kratkoću štiva, zgodne pjesmice i opreznost u izboru i u broju zgonstaka, a u svemu paziti na proste i kratke riječi;

3. Glede II čitanke: prenijeti u III čitanku štivo 168 „Mornarska“ ali u cijelini, dak tako isto štivo 327 „Lijepa naša domovina“. Tako isto treba po izvorniku popraviti

Kuratorij.

Predsjednik:

Gosp. VLADIMIR PL. BUDISAVLJEVIĆ PRIJEDORSKI, c. kr. namjesništveni savjetnik, upravitelj c. kr. kotarskog poglavarstva u Kotoru, zastupnik nastavne uprave.

Članovi:

Gosp. JURAJ CARIĆ, upravitelj c. kr. nautičke škole u Kotoru, zastupnik nastavne uprave.

Gosp. JOSIP RADONIČIĆ, pomorski kapetan, zastupnik trgovačke i obrtničke komore za Dubrovnik i Kotor.

Gosp. ANTUN ROSSI, ravnajući pučki učitelj i općinski vijećnik, zastupnik općine Kotora.

Gosp. Dr. TRIPO SIMOVIĆ, upravitelj c. kr. vel. realke u Spljetu, zastupnik nastavne uprave.

Gosp. Dr. ADAM VERONA, općinski liječnik, zastupnik zemaljskog odbora kraljevine Dalmacije.

Gosp. GJURO VUKOTIĆ, zastupnik nastavne uprave i zamjenik predsjednika.

6. Kuratorij Prve trgovačke dvorazredne ženske škole

Nastavna osnova.

Raspored predmeta.

PREDMET	Pripr. razred	I. razred	II. razred	Sveopći
Nauk o vjeri	1	1	1	3
Hrvatski ili srpski jezik	3	3	2	9
Talijanski jezik	2	3	3	8
Njemački	-	3	3	6
Francuski	-	2	2	4
Opći zemljopis	1	-	-	1
Trgovački zemljopis	-	2	2	4
Arithmetika	3	-	-	3
Trgovačko računanje	-	2	2	5
Nauk o trgovini	-	1	2	3
Vojne knjige i trg. dopisivanje	-	3	2	5
Pisane znanosti	-	2	2	4
Krasnopis	2	-	-	2
Ručne radnje	2	2	2	6
Pisani stroj	-	1	1	2
Ukupni broj sati u razredu	14	25	26	65

Nastavni je jezik hrvatski ili srpski. U I. i II. razreda učitelj talijanskoga jezika govori s učenicama po mogućnosti italijansko talijanski; a u II. razredu govore učitelj njemačkog i francuskog jezika s učenicama njemački i francuski.

Pripravi razred

Nauk o vjeri (1 sat na nedjelju):

Katolički: Ponavljanje svih molitava; o vjeri i o zapovjedima. Grčko-istočni: Priloge staroga zavjeta.

Hrvatski ili srpski jezik (3 sata na nedjelju):

Tačno i pravilno čitanje. Vježbe u deklinaciji i konjugaciji. Prosta rečenica. Učenje pjesnica na izust i samostalno kazivanje izabranih prozačkih stiva iz čitanke. Svake sedmice jedna školska zadaća.

Talijanski jezik (2 sata na nedjelju):

Tačno čitanje, pisanje i izgovor. Učenje riječi i rečenica na izust. Česti govori. Oblici i porabi spomenka, imenica, pridjeva, glavnoga i rednoga broja. Pomoćni i drugi glagoli. Prijevodi imeni i pismeni prema gramatici. Dvije školske zadaće na mjesec.

Opći zemljopis (1 sat na nedjelju):

Horizontalna i vertikalna dioba dijelova svijeta u glavnim potezima. Najglavnije o podneblju, pojasi. Glavni oro- i hidrografijski i politički pregled austro-ugarske monarhije s osobitim obzirom na Dalmaciju.

Arithmetika (3 sata na nedjelju):

Računanje nenamnoženim brojevima; četiri temeljna računa za cijelim i desetinama brojevima; računanje običnim ulomcima, kojih brojnik i nazivnik imaju samo po jednu ili najviše po dvije brojke; upotreba praktičnih računskih problema kod spomenutih oblika. Računanje jednoimenim i višimenim brojevima; rastavljanje i stezanje. Tumačenje metričkog sustava mjera i staza. Jedna školska zadaća na mjesec uz domaće vježbe.

Krasnopis (2 sata na nedjelju):

Vježbanje u pisanjama s uspravnim pismom.

Ručne radnje (2 sata na nedjelju):

Pletenje, potpletivanje i upletanje petu u čarape (bječve). Krojenje i šivanje ženske košulje s usilim rukavima i rasporem. Vezanje listića i cvjetica, slova i monograma. Usporedno narodno vezivo.

I. razred.

Nauk o vjeri (1 sat na nedjelju):

Katolički: O sv. sakramentima i o molitvi. Biblijska povjest staroga zavjeta. Grčko-istočni: Priloge staroga zavjeta.

Hrvatski ili srpski jezik (3 sata na nedjelju):

Ponavljanje i popunjavanje nauke o oblicima, osobito o glagolu; razdioba glagola. Složena rečenica. Čitanje i samostalno kazivanje stiva iz čitanke. Učenje izabranih pjesama na pamet. Dvije školske zadaće na mjesec uz domaće vježbe.

7. Nastavna osnova Prve trgovačke dvorazredne ženske škole

Talijanski jezik (3 sata na nedjelju):

Daljne vježbe u konverzaciji imajući osobiti obzir na trgovačke izraze. Čitanje uzornih komada iz talijanske književnosti. Na čitanje nadovezuje se pouka o najvrjednijim talijanskim pjesnicima. Dvije školske zadaće na mjesec.

Njemački jezik (3 sata na nedjelju):

Kratko ponavljanje gradiva prošle godine. Jaki glagoli. Najvažnije iz nauke o rečenici. Učenje prozačkih i pjesničkih komada na izust. Pravopisne vježbe. Vježbe u konverzaciji na temelju stiva. Dvije školske zadaće na mjesec.

Francuski jezik (2 sata na nedjelju):

Nastavak i svratak sintakse. Čitanje prozačkih stiva i re-produkcija njihovog sadržaja u francuskom jeziku. Vježbe u konverzaciji uzimajući i nadalje osobiti obzir na trgovačke izraze. Naputak u sastavljanju trgovačkih pisama. Dvije školske zadaće na mjesec.

Trgovački zemljopis (2 sata na nedjelju):

Ostale evropske države i njihove nastobine, u koliko spadaju na predmet i ostale samostalne države kao proizvođače i kao trgovačke zemlje s ograničenjem na one predacije i na ona mjesta, koja se ističu u svjetskoj trgovini. Tumačenje jednog zemljopisna svjetskog prometa. Glavne poštanske i parobrodne pruge i kabeli.

Trgovačko računanje (3 sata na nedjelju):

Ponavljanje težih dijelova nastavnog gradiva prvoga razreda. Izračunavanje tekucih računa postupkom, koji je u zemlji običajan. Običajna plativa u trgovačkom zanatu: zlatna i srebrna vrednota, sitni novac, papirni novac, priid, poštarska naputnica, čekovi. Poslovna upotreba poštarskih štedionica. Mjenica. Najvažnije o prometu s mjesnim mjenicama (diskontiranje mjenica). Tumačenje bečke burzovne tečajnice. U koliko bude moguće, upotrebit će se formulari, da pouka bude življa i jednostavnija. Jedna školska zadaća na mjesec uz domaće vježbe.

Nauk o trgovini (2 sata na nedjelju):

Nauk o mjenicama: pojam mjenice i njezine vrste; mjenična sposobnost; bitna svojstva mjenice; bilježovanje mjenice;

trivoltovena mjenica; nalegje (giro); prihvat (akcept); isplata; prosvjed (protest). Praktično vježbanje u ispunjavanju formula i u poslovanju s mjenicama u vlognu knjigu. — Ponavljanje gradiva I. razreda.

Knjigovodstvo i trg. dopisivanje (2 sata na nedjelju):

Jednostavno knjigovodstvo. Praktično vođenje poslovnih događaja od dvaju mjeseca za jednu malu trgovinu. Popratnice (police); očitovanje robe (za carinarsko postupanje); ponude; prepričana pisma; opomene; pisma o tekucim računima; pisma u misobnim poslovima (gleda trasiranja i remittiranja mjenica); pomoćni jednostavni napadni ugovori; jednostavni podnesci na vlasti, n. pr. prijava jedne tvrtke u svrhu, da bude siskijeljena u trgovački registar; dojava pridruženja ili istupljenja jednog drugoga itd. (Takovi se podnesci obnavljaju samo onoliko, koliko treba da učenice dobiju pojam o stvar). Pri pouci u dopisivanju dat će se osobita važnost vježbanju u sastavljanju uvodnih i glavnih oblika različitih pisama.

Pisane znanosti (2 sata na nedjelju):

Opća svojstva tjelesa. Zakon nestrainosti, zemaljska teža. Vaga. Tekućine, spojene posude. Arhimedov zakon za tekućine i uzdužne; monokord, lonograf. Pravocrtno širenje svjetla i brzina. Ravno zrcalo, kaleidoskop. Lom svjetla; prizma, otulon i rasap. Fraunhoferove crte i njihov uzrok. Leće i slike, osobito kod bikonveksnih, fotografski aparat, dalekozor, mikroskop, skioptikon. Upliv topline na dimenzije tijela i na agregatsko stanje. Termometar, talisite, vrelište (Papiinov lonac). Parni stroj; atomostenična temperatura. Vjetlar. Naravni i umjetni magneti, magnetska igla, busola. Električni trenja; učinak šaljaka, munjovod. Galvanski članak; galvanoplastika; električno zvonice; brzovaj; električno svjetlo; induktivni aparati. Telefon.

Ručne radnje (2 sata na nedjelju):

Vidi u priprav. razredu.

7.a. Nastavna osnova Prve trgovačke dvorazredne ženske škole

8. Ženska građanska škola Herceg Novi 1926-27